

ТУРІВСЬКЕ ЄВАНГЕЛІЄ XI ст.

Видання факсимільного типу
Дослідження



Київ 2025

УДК 27-247-028.24(277.25)''10''=163.1


Т87

Автори: *Л. Гнатенко, В. Корнієнко, В. Мойсієнко, Н. Морозова, Є. Остапчук,
С. Темчина, П. Яницька*


Рецензенти:

*Дубровіна Л., доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України
Нікітенко Н., доктор історичних наук, професор*

Турівське Євангеліє XI століття : Видання факсимільного типу. Дослідження / Відп. ред. Л. Гнатенко,
Т87 В. Корнієнко. Київ : Горобець, 2025. 312 с., іл.
ISBN 978-966-2377-87-3

 Турівське Євангеліє – рукописна пам'ятка середньовічної української писемності, яка була створена в середині XI ст. у великокнязівському скрипторію митрополічного Софійського собору і яка красномовно засвідчує київську книжкову школу цього періоду історії Русі-України. Зберігається в Бібліотеці імені Врублевських Академії наук Литви (F19-1).

Книга підготовлена в рамках започаткованого видавництвом «Горобець» у 2009 р. проекту «Повертаємо в Україну культурну спадщину», що покликаний зробити українські рукописні пам'ятки, які зберігаються в бібліотеках чи музеях інших країн, доступними як для фахівців, так і для всіх, хто цікавиться історією, палеографією, мистецьким оздобленням та мовою українських рукописів.

 The Turov Gospel is a handwritten monument of medieval Ukrainian writing, which was created in the middle of the 11th century in the Grand Duke scriptorium of the Metropolitan Saint Sophia Cathedral and which eloquently testifies to the Kyivan book writing school of that period in the history of Rus-Ukraine. Stored in the Wroblewski Library of the Lithuanian Academy of Sciences (F19-1).

The book was prepared within the framework of the project “Returning the Cultural Heritage to Ukraine,” initiated by the Horobets Publishing House (видавництво «Горобець») in 2009, aimed at making Ukrainian manuscript monuments preserved in libraries and museums of other countries accessible both to specialists and to all who are interested in the history, paleography, artistic decoration and language of Ukrainian manuscripts.

УДК 27-247-028.24(277.25)''10''=163.1

ISBN 978-966-2377-87-3

Усі права застережено

© Автори, 2025

© Оригінал-макет, видавництво «Горобець», 2025

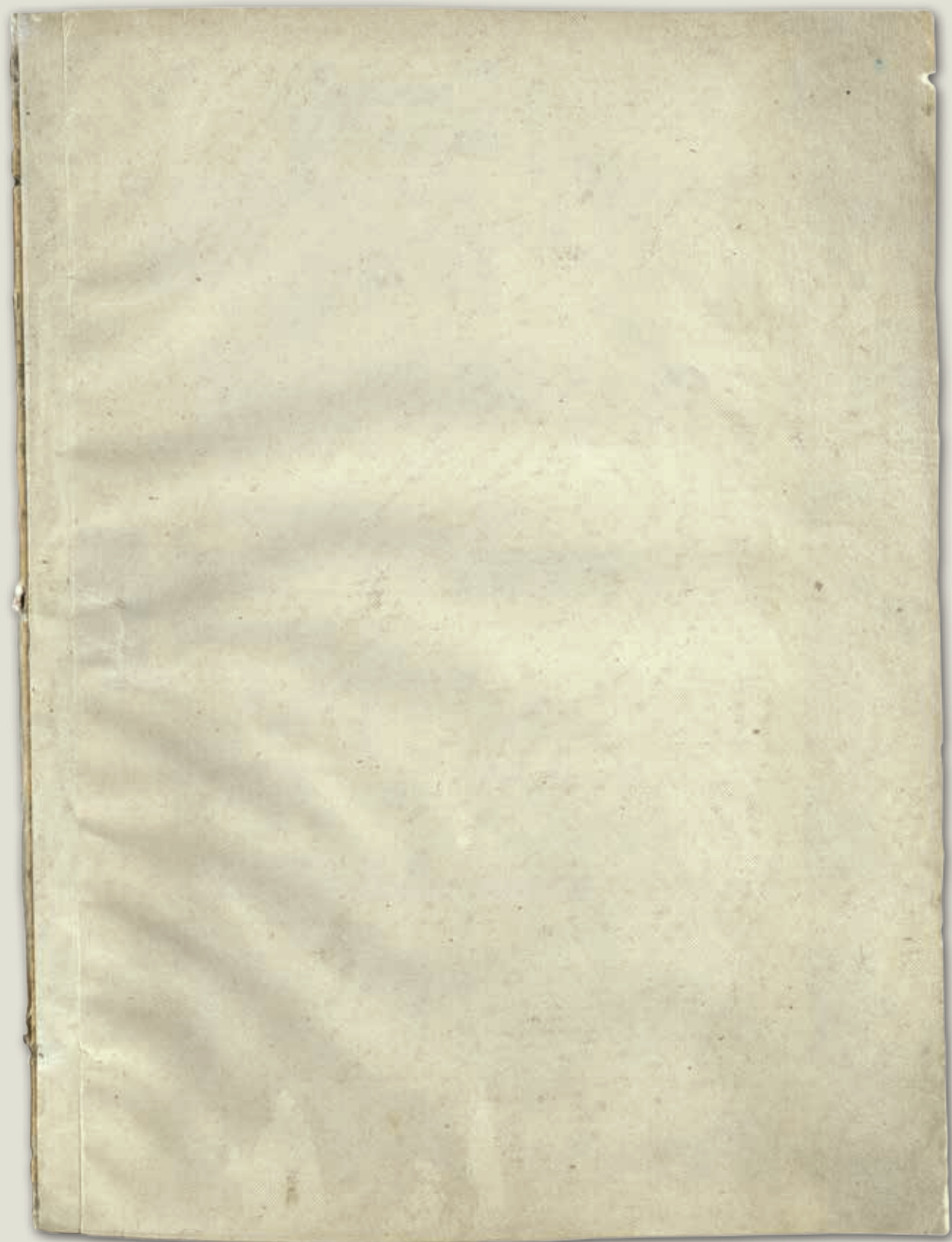


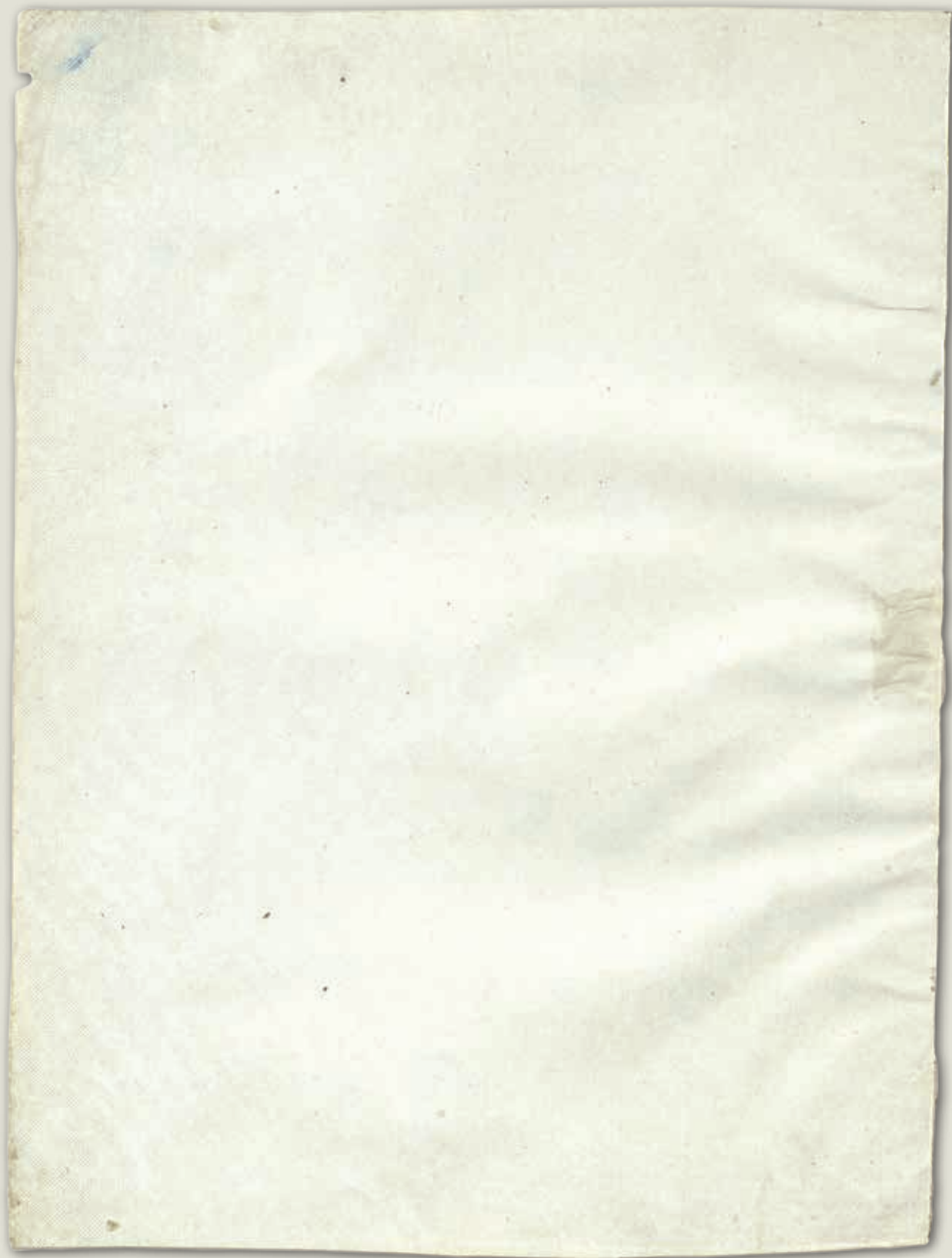


Виленская Публичная
БИБЛИОТЕКА.

№ 1







X 1

ТИИ НЪ ПРѢЛАЦАНИИ ЖДЕТЪ ТЫ СЪ
 ПРАЦБОННИКЪ АКЪ ХОДАИ ДЪ БРЫЛИ
 ПАСЪ РЪ СЪ ТЪ КЪ ЦАДЪ СЕДОУДКЪ
 РЪНИКЪ СЪ КЪ РЪ ЗАНЪ НОВЦА ГЛАСЪ
 КЪ ГОСЛЫШАТЪ НЕСКОА КЪ ЦА ГЛАША
 КЪ ТЪ ПОНЛАНИ НН ЗГОИИ ТЪ Я КЪ ДА
 ЖЕСКОА КЪ САН ЖДЕИ ТЪ ПОБАЦНИИИ
 ХОДИТЪ НОВЦА ПОНЕЦЪ И ДЖТЪ ТАКО
 КЪ ДАТЪ ГЛАСЪ ЕГО ПОЩОУ ЖДЕИ ДЪ
 ЖЕНЕ ДЖТЪ НЪ КЪ ЖАТЪ О ТЪ НИ
 ГО ТАКО НЪ ЗНАЖТЪ ЩОУ ЖДА АГО ГА
 СА СНИЖ ПОНТЪ ТЪ ЖРЕНИ ДЪ СЪ ОНИ ЖЕ
 МЕРА ДОУ ДЪ ШАТЪ ТО КЪ ША ТАЖЕ ГА
 АШЕНИ ДЪ РЕТЕ ЖЕНИ ДЪ ПАСЪ СЪ А
 ДНИ ТЪ А ДНИ ТЪ ГА Ж КА ДЪ АЗЪ И
 ДЪ ДЪ РЪ КЪ ЦА ДЪ ВЪ СНИ ДА КО ЖЕ
 ПУИ ДЕНЪ ПРЪ ЖДЕ И ДЕНЕ ТАТЪ И СЪ
 ТЪ ПРАЦБОННИЦИ НЪ НЕ ПОСЛОУША

ШАНУТЬОВЕЦА · АЗЪНІМАДЪБОМЪ
НОЖАЩЕКЪТОКЪННДЕТЬСІЩЕТЬ
КЪННДЕТЬ · ННЗНАДЕТЬ · НПАЖНТЬ
ОБРАЩЕТЬ · · · · ·

Ъ ПЛАТЪ К · Е · М · Е · Е · К · А

Ѡ · Н · О · А · М · А · · · · · Г · Л · А · В · А · · · · · 2 · 5 · · · · ·



Ѡ · Г · Ъ · К · Ъ · П · Р · И · Ш · Ъ · Д · Ъ · Ш · И · И · М · Ъ · К · Ъ · Н · И ·
П · Л · О · У · Н · Ю · Д · Е · О · Л · Т · Ъ · С · Т · О · Р · А · Д · И · М · А · О · Ц · Ъ · Л · Ю · К ·
Т · Ъ · Т · А · К · О · А · З · Ъ · П · О · Л · А · Т · А · Н · Ж · Д · Ш · Ж · Л · О · Г · Ъ · Д · А · П ·
К · Ъ · П · Р · И · И · Д · О · У · Ж · · Н · И · К · Ъ · Т · О · Ж · Е · К · Ъ · Ц · Ъ · М ·
Т · Ъ · К · Ѡ · М · Е · Н · Е · Н · Ъ · А · З · Ъ · П · О · Л · А · У · А · Ж · О · С · Е · К ·
О · В · А · Л · О · У · Ъ · К · О · Н · И · М · А · М · Ъ · П · О · Л · О · Ж · И · Ч · И · Н · Ж · Н · О ·
К · Л · А · С · Т · Ъ · Н · А · Л · А · М · Ъ · Ш · А · К · Ъ · П · Р · И · Ш · А · У · Н · И · Ж · Е ·
И · Ж · Д · А · П · К · Ъ · Д · Ъ · П · Р · И · Ш · А · У · Ъ · О · Ц · А · П · Л · О · У · Г · О ·
О · С · И · К · Р · А · Ж · Е · П · А · Ю · Ъ · К · Ъ · В · С · Т · Ъ · К · Ъ · Н · О · Д · Е · И ·
Х · Ъ · З · А · С · Л · О · К · Е · С · А · Н · Г · Л · А · Х · Ж · Ж · Е · Л · И · Н · О ·
У · Н · О · Н · И · У · Ж · Е · В · Ъ · Н · М · А · Т · Ъ · Н · И · С · Т · О ·

21

2 2

о. X

И ВСЕГО РАДИ ПРНДЪНАГО ДИИ ЖИИ

У
ЗА

Ж



ТЕ ПРОСЛАВИИ МАТВОЮ ПРНДЖЕ
 ГЛА СЪСЪНКСЕ И ПРОСЛАВИ КЪ ИИ
 КЪ ПРОСЛАВИИ НАРОДЪЖ. ТО РАИ
 САЪШЛА КЪ ГЛА АХЖ ГРОИЪ БЫСТЪ
 ИИ ГЛА АХЖ АНГЪ ГЛА ИМОУ О
 ТЪ КЪ ША СЪНОЕ ПЕМЕ ПРАДИ ГЛА
 СЪСЪ БЫСТЪ ИЪ АРОДА РАДИ ИЪ
 ПЕСЖА СЪТЪ ИНОУ СМОУ ИЪ
 ИЪ КЪ НАЪ ИНОУ СМОУ ИЪ
 БЖДЕ ТЪ КЪ ИЪ НАЪ АЩЕ КЪ ИНОУ
 ИЪ БЖОУЪ ЦЕМА КЪ АНОУ КЪ ИНОУ
 КЪ СЪ СЪЖЕ ГЛА ИНОУ КЪ ИНОУ
 ИНОУ СЪ ИНОУ СЪ ИНОУ СЪ ИНОУ
 ИНОУ СЪ ИНОУ СЪ ИНОУ СЪ ИНОУ
 ИНОУ СЪ ИНОУ СЪ ИНОУ СЪ ИНОУ
 ИНОУ СЪ ИНОУ СЪ ИНОУ СЪ ИНОУ
 ИНОУ СЪ ИНОУ СЪ ИНОУ СЪ ИНОУ
 ИНОУ СЪ ИНОУ СЪ ИНОУ СЪ ИНОУ

3

4
 ЮГО ДОБРЫНРАКЕБЛАГЫННВЕРЬ
 НЕ ОМАЛБББВЕРЬНЪ НАДЪМЪНО
 ГЫНМНТАПОСТАВЛЖЪ БЪННАН
 БЪРАДОСТЬГАСКОЮГО НПОСТЖЛАЪ
 ЖЕНПРННЦЪНАДЪКАТАЛАНЪТА РЕ
 ГН ДЪКАТАЛАНЪТАМННЮСНПОБДА
 ЛЪ СЕДОУГАИДЪКАПРОБРЕТОХЪ
 НМА РЕМОУГЪЮГО ДОБРЫНРАКЕ
 БЛАГЫН НВЕРЬНЕ ОМАЛБББВЕРЬ
 НЪ НАДЪМЪНОГЫТАПОСТАВЛЖЪ
 БЪННАНКЪРАДОСТЬГАСКОЮГО ПРН
 СТЖПЛЬЖЕНПРННЦЫНННАННЪ
 ТАЛАНЪТЪ РЕ ГН БЪДЪХЪТА Я
 КОЖЕСТОКЪЕСНУАВКЪ ЖЫНА Н
 ДЖЕНКСНСЫЛЪ НСЪБНРАИ ГЖД
 ЖЕНЕРАСТОУНАЪ НОУБОТАБЪСАШЪ
 АЪСЪКРЫХЪ ТАЛАНЪТЪТКОИВЪ
 ЗЕМЛН СЕНМАШНСКОЮ ШВЪЩАВЪ

ЖЕГЪ ИГОРЕМОУ. ЧЛЫИ РАБЪИ
 ЛЪИИ БЫИ ВЪДАИШИИ СОЖЪИИ
 ИДЕЖЕ ИЕСЪ ГЛАХЪ. ИСЪ БИРАИЖЪ. ИЖА
 ЖЕ РАСТОТНУХЪ. ПОДОБАШЕ ТНОУ
 БОКЪДАТИ. СЕРЕБРОМОУ ТРЪЖЫИ
 КОМЪ. И ПОНШЪ ДЪАЦЪ ВЪ ЗАЛЪОУ
 БОБЪХЪ КОИ СЪЛНУКОЖЪ. БЪЗЪМЪ
 ТВОУ БО ѿ НИГО ТАЛАНЪТЪ. И ДААН
 ТЕ ИМОУЩЮМОУ. ДЕСАТЬ ТАЛА
 НЪТЪ. ИМОУЩЮМОУ БО БЪСЪДЕ
 ДАНО БЖДЕТЬ. ИИЗЪБДЕТЬ. А ѿ НЕ
 ИИМЪШАГО. ИИЖЕ АЩЕ ПЪИИТЪ
 САНМЪ ГЛА. БЪЗАТО БЖДЕТЬ ѿ НИ
 ГО. СЕ ГЛА ВЪЗГЛАСИ. ИИДЪИ АНОУ
 ШИСАЪШАТИ ДАСАЪТИ.

✠ СЖКО. ЗІ. Г. ѿ. М. ГЛА.
 ✠ СЕН.

8

5
 7
 8
РЕГЬ ПРИЧУТЬСЯ СІМЪ ОУПОДОБ
 САЦРЪВНІЄНКСЬНОМЪ ДЕСАТИ
 ДВЪ ТАЖЕ ПРИНІМЪША СЪБЪТНЛЪ
 НИКЪСКОІА НЪЗНДОША ПРОТНВЖ
 ЖЕННХОУННЕСЪБЪТЪ ПАТЬЖЕБЪ
 АШЕЩННХЪБЖН НПАТЬМЖДРЪ
 БЖІАГРЪБО ПРИНІМЪША СЪБЪТНЛЪ
 НИКЪСКОІА НЕКЪЗАША СЪСОБОІА
 ОЛЪА АМЖДРЪІА ПРНІАША СЪСОБО
 ІА ОЛЪН КЪСЪЖДКХЪ СЪБЪТНЛЪ
 НИКЪСКОІА Н ІАЖДАЩЮЖЕЖЕНН
 ХОУ КЪЗДРЪДАША СЪБЪСАНСЪПАА
 ХЖ ПОЛОУНОЩНЖЕ КЪПАЛЪКЪІСТЪ
 СЪЖЕННХЪ ГРАДЕТЬ НСУХДНТЕ КЪ
 СЪРЪТЕННІЄ ІЕМОУ ТОГДА КЪСТА
 ША КЪСАДЪІТЪ НОУ КРАСНІА СЪБЪ
 ТНЛЪННІКЪСКОІА АБЖІАГРЪША
 ІАЖДРЪІНІА ДАДНТЕ НАЛЪЩОЛЪА

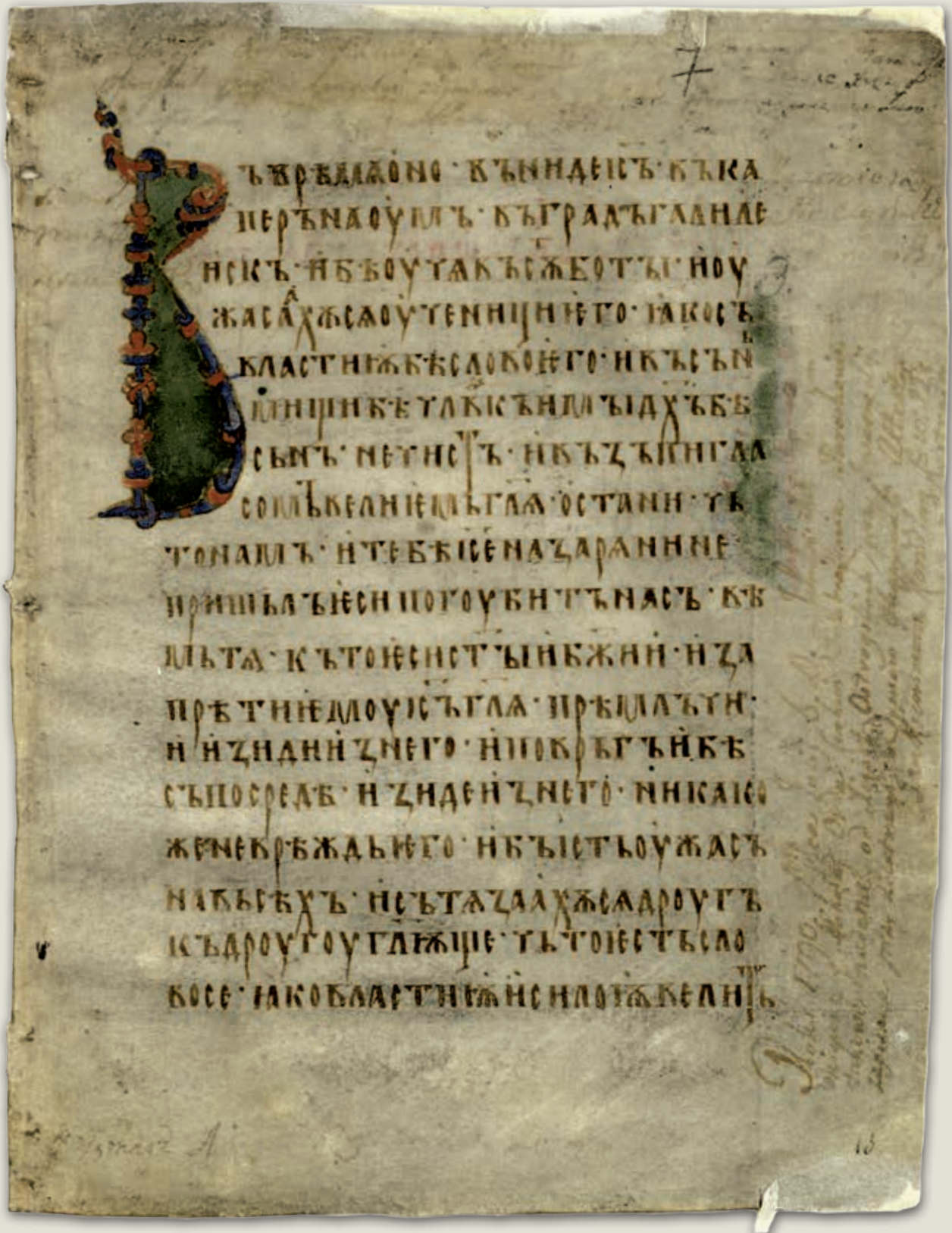
9

ВАШЕГО ТАКО СБѢТНАВНИЦИ НАШИ
 ОУГАСАЖТЬ ѿ КЪЩАШАЖЕ ПЛАДЪ
 ГЛАЖЩА ЕДАКА КО НЕ ДОСТАНЕТЬ НА
 МЪ И КАМЪ И ДѢТЕЖЕ ПАУЕКЪ ПРО
 ДАЖИШИ МЪ И КОУПИТЕ СЕБѢ И ДОУ
 ШАМЪ ЖЕ ИМЪ КОУПИТЬ ПОНАЖЕ
 НИХЪ И ГОТОВЫ ГЛАЖИ И ДОШАСЪ И
 МЪ НА БРАКЪ И ЗАТВОРИТЬ БЫША
 ДВѢРН ПОСЛАДАНЖЕ ПОНДОША И ПРО
 ТАМ ДВѢ ГЛАЖЩА ГИГН ѿ КРЪЗИ
 НАМЪ ОНЪ ЖЕ ѿ КЪЩА КЪРѢ АМНН
 ГЛАЖКАМЪ НЕ БѢШЪ КАСЪ БѢДНТЕ
 ОУ БО ІАКО НЕ КЪСТЕ ДН ЕНИ ТАСА КЪ
 НЪЖЕСНЪ ТА БЪТЬ ПОНДЕТЬ

✠ **НЕ** **ЗІ** **ЕКА** **ѿ** **МА** **ГЛА** **РНЗ**

ВЪ КРЪДМОНО ИЗНАЕИСЪ КЪ СТРА
 ИЖТЪ РЪСКИ И НАДОНЬСКИ И СЕЖЕН

ХАНАНЬСКА ^ѿ ПРѢДЪЛѢТѢХЪ Н
 ШѢДЪШНБЪЗЪПНГЛѢШН ПОМН
 ЛОУНЛАТНЕНЕДАКЪ ДЪШНМОГА
 ЗЪЛБЪСЬНОУНУСА ОНЪЖЕНЕѿ
 БЪШАННЛОКЕСЕ НИРНСТЪПЛЬШЕ
 ОУТЕННННІЕГО ПЛОДАХЪПГЛѢЩЕ
 ѿ ПОУСТННН ТАКОУННН ТАВЪСЛѢ
 ДЪНАСЪ ОНЪЖЕѿКЪЩАКЪРѢ НВ
 СЛЪПОСЪААНЪ ТЪКЪМОКЪОКЪЦА
 МЪПОГЪБЪШННМЪДОМОУНЦЛѢ
 КА ОНАЖЕПОРЪШѢДЪШНПОКЛОНИСА
 НМОУГЛѢШН ГН ПОЛОУННН О
 НЪЖЕѿВЪЩАКЪРѢТЕ НЪТЪДОБРО
 ОУАТНУЛЪБАѿТАДЪ ННО
 КЪЩННПЪСОМЪ ОНА ЖЕ
 РѢ СІГН НБОМЪСНѢДАТЪКРОУНН
 ЦЪНАДАЖШУ НХЪСЪТРАПЕЦЪІГЕ
 ДННАСВОИХЪ ТОГДАѿКЪЩАКЪІСЪ



НЕ ТИСТЫНМЪ ДХОМЪ НИСХОДАТЬ

✱ **НЕ** ^А **Д** ^Г **БКА** ^Д **ШЛОУ** ^К **ТЛА** ^Б **ТСО**

ВЪ КРЪМЛОНЕ СТОРА БЫСЪ ПОНЕЗЕ
РЪГЕННІА РЪТЪТЪ НБНДЪЛЪБА
КОРАБЛНЦА СТОРАЦІА ПОНЕЗЕРЪ
РЪКАРНЖЕШЪ ДЪШЕШЪ ПЛА
КАХЪ МРЪЖА ВЪЛЪЗЪЖЕ БЪН
АННЪШКОРАБЛНЦЮ НЖЕ БЪН
МОНЕ ВЪ МОЛНІШЪ ЗЕМЛА КЪЗАТИ
МАЛО НСБДЪН СКОРАБЛНОУ ТАШЕ
НАРОДЫ ІАКОЖЕ ПРЪСТАГЛА РЕКЪ
СНЦЛОНОУ КЪЗЪДАНЪ БЪГЛОУ БННЖ
Н КЪЛЕТЪТЪ МРЪЖА ВЪША ВЪЛОКН
УКА НШКЪЩАКЪ СЦЛОНЪ РЕШЕ КЛОУ
НАСТАВНІТЕ ОКНОШЪ ВЪСЖТРОЖ
ЖДЪШЕСА КИТЕ СОЖЕНЕ НАХОМЪ
ПОТЛОУЖЕТЪ БОИМОУ КЪЛЕТЪ ПЪ

8
 ДРУЖА · НЕСЕ БУКОРИШЕ · ОБАША ДН
 ЖЫТКО · РЫБЫ ДЪНОГО · ПРОТРЕЗЛА
 ХЖЕСА ДРУЖАНХЪ · И ПОДЛАНУША
 ПРИТАСТЪ И НИКОМЪ · И ЖЕ БЪАХЪ БЪ
 ДРОУТЪ МЫКОРА БЛН · ДА ДРОШЪ ДЪШЕ
 ПОДОТЖЪТЪ ИЦЪ · И ПРИДОШЪ · И И
 СЛЪ ИНИША ОКАКОРА БЛАГАКО ПОГОЖ
 ЖАТНІА ДІА · ВІДЪ БЪЖЕСИ ДОНЪ
 ПЕТРЪ · ПРИПАДЕ КЪ КОЛЪ ПОМЛАТІСЬ
 ПЛАГА · И ЗНАДОМЕНЕ · ІАКО МЖЖЪ
 ГРЪШНЪ ІЕСМЪ ГИ ОУЖАСЪ БОСАД
 ЖДАШЕН · И КЪ САНЖЕ БЪАХЪ СТЪ И
 ДЪ · СЛОКНУ БЪ РЫБЪ ЯЖЕ ЯША
 ТАКО ЖДЕЖЕ · И ІАКО ВА · И ІОАНА СМА
 ЗЕ ВЕДОКА · ІАЖЕ БЪА ТА ОБЪЩЪ И
 ІАСНІ ДОНОКН · РЕКЪ СІА ДОНУ ІСЪ
 НЕ БОНСА · ШСЕЛЪ БЪ ЖДЕШІ ТАКІ ЧІ
 ЛОКА · И ІЗКРЕДЪШЕ КОРАБЛЪ НА З

МЛЖ: ОСТАВЛШЕ ВЪСѢ · ВЪ СЛѢДѢ
ГОНДОША ·

✱ СЛѢДѢ · ВЪ · СВЯ · ТЛОУ · ГЛА · АФ ·

ВЪ КРѢДАННО · БЪ ОУТАСЪ · НБѢА
ХЖЕ · БДАЩЕ · ФАРНЕР · Н · ЗАКОНОО
ТНТЕН · Н · ЖЕ · БѢА · ХЖ · ПРНШЛН ·
Ѡ · ВЪ · С · А · К · О · Р · А · К · Ы · Н · Т · А · Н · Д · Ы · Н · С · К · Ы · Н ·
Н · Ю · Д · Ы · Н · С · К · Ы · Н · Н · Е · Р · А · Д · А · Н · С · И · Л · А ·
Г · Н · А · К · Ы · Ц · Е · Л · И · Т · Н · І · А · Н · С · Е · М · Л · Ж · Н ·
Н · О · С · А · Ц · Е · Н · А · О · Д · Р · Ы · Т · Л · Ы · К · А · Н · Ж · Е · Б · О · С · Л · А ·
Б · Л · І · Е · Н · Ы · Н · С · К · А · А · Х · Ж · Ы · Н · Е · С · Т · Н · І · Н · Н ·
П · О · Л · О · Ж · И · Т · І · П · Р · А · В · Д · Ы · Н · І · Ц · Ы · Н · Н · Е · О · К · Р · Е ·
Т · Ы · Ш · Е · К · О · У · Д · О · У · В · Ы · Н · Е · С · Ж · Т · Ы · Н · П · А · Р · О · Д ·
Р · А · Д · Н · В · Ы · З · Д · Е · З · Ы · Ш · Е · Н · А · Х · Р · А · Д · Ы · С · К ·
З · Ы · С · К · У · Д · Ы · І · Н · Н · З · Ы · В · І · Н · Ш · А · Н · С · Ы ·
П · О · Ж · Ы · Д · Ы · Н · О · С · О · В · Д · Е · П · Р · А · В · Д · Ы · С · А · Н · К · Н · Д · Ы ·
В · Ы · В · Р · Ж · И · Х · Ы · Р · Е · Н · Д · О · У · І · Л · Ы · Т · Е · Ѡ · П · О · У ·

16

ЦАЖЪ ТЪ ГИ САГРЪ СЪН ТЪ БОИ ННАУА
 ША ПОЛЪ ШЛАГНЪ КЪ НИЖЪ НИЦН
 И ФАРИ СЪН ГЛАЖШЕ КЪ ТОИ СЪТЪ СЪ
 И ЖЕ ГЛН ТЪ ХОУЛОУ КТО ЛЛОЖЕТЪ
 ѿ ПОУЩАТН ГРЪ ХЪ ТЪ КЪ ДЛОЖ
 ДННЪ БЪ РАЗОУДЪ КЪ ЖЕ СЪ ПОЛЪ
 ШЛЕНН ГАНХЪ ѿ КЪ ША ВЪ РЕИ ДТ
 ТТО ПОЛЪ ШЛАГН ТЪ КЪ БО ДЦНХЪ Б
 НИХЪ ТЪ ТОИ СЪТЪ БОУ ДОБКЕ РЕШИ
 ОІ СЛА БЛЕНОУ ОУЛОУ ѿ ПОУЩАЖЪ ТЪ
 ТИ САГРЪ СЪН ТЪ БОИ АН РЕШИ ВЪ РТА
 НИИ ХО ДН НЪ ДЛОУ КЪ СТЕ ІАКОВА
 СЪН ПЛАТЪ СЪН БЛА КЪ НА ЗЕ ПЛАН ѿ
 ПОУЩАТН ГРЪ ХЪ РЕО СЛА БЛЕНОУ
 ОУЛОУ ТЪ БЪ ГЛАЖ ВЪСТАНИИ КЪ
 ЗЪ ДЛОЖЕТЪ БОИ НН ДН КЪ ДОПЪ
 СКОИ НА БНИ КЪ ТАКЪ ПРЪ ДЪ НИ
 ПЛН КЪ ЗЪ СЪН АН ЕЛЪ ЖЕ ЛЕ ЖА АШЕ

НДЕВЪДОЛЪКОИ СЛАКАБА НОУЖА
СЪПОНІАТЪБЪСА НСЛАКЛААХУБА
ННСПЛЪННШАСАСТРАХОЛЪГЛЖ
ЩЕ ЯКОВНАДЪХОЛЪАНЪНАДЪНЪС

НЕ КЪ КЪЛЪ ФЛОУ ГЛА НА

РЕГЪ ТМОЖЕХОЩЕТЕДАТКОРАТЪ
КАДЪТАВЦН НКЫТКОРНТН
ПЪТАКОЖА НАЩЕЛЮБНТЮ
БАЦАНАБЫ КАКАКАЛЪХКАЛАЕСТЪ
НКОНГРЪШЪНЦНЛЮКАЩААЮ
БАТЬ НАЩЕБЛГОТКОРНТЪ БАГО
ТКОРАЩНКАТЪКАДЪ КАКАКАЛЪХ
ЛАЕСТЪ НКОНГРЪШЪНЦНТОЖА
ТКОРАТЪ НАЩЕБЪДАНДЪБАЕСТЪ
ОННУЪЖЕТАНТЕКЪСПРНІАТН КА
КАКАЛЪХКАЛАЕСТЪ НКОНГРЪШЪН
ЦНГРЪШЪНКОЛЪБЪДАНДЪДАН

18

10
 ЖТЪ ДАКЪ ПРИМАЖЪ РАВНО ОБА
 ТЕ ЛЮБИТЕ БРАТЪ ВАША И ДОБРОУ КО
 РИТЕ И БЪДАНМЪ ДАНТЕ И ИТЕ С ОЖЕ
 НЕ ТАЖШЕ И БЖДЕТЪ МЪЗДА КАШМЪ
 ПОГА И БЖДЕТЪ С И БЪШЪ НА АГО
 ЯКО ТЪ БЛАГЪ ИСТЪ НА НЕ БЪЗ БЛАГО
 ДЪТЪ И БЪ ГАНЪ БЪ ИЖА БЖДЕТЪ ИИ
 ЛОСРЪ ДИ ТАКО ЖЕ ОЦЪ ВАШЪ ИИ ЛОСРЪ
 ИСТЪ

С Ж Б О Г Б К В
 С Ж Б О Г Б К В
 С Ж Б О Г Б К В

ВЪ КРЪДЛА ОНО ИЗНАДЕ СЪ НОУЗЪ О Б
 ПЛЫТА ОРА ИИ МЕНЕ МЪ О БЪ ГНИЖ СЪ
 ДАША НА МЪ ТЪ ИИ ЦИ И О С И П О У
 ИИ И О И ТЪ ИИ И КОСТА ВЪ ЛЪ КЪ СЪ
 СТАКЪ БЪ СЪ Б ДЪ И ГОН ДЪ И СЪ
 Т КО Р И Т РЪ Ж Д Е И И И Б Е Л И И СЪ В
 ИИ ЦЪ И Б Д О И О У С К О И И ДЪ И И Б Е И А

ДЫЛЪНОГЪ МЫТАН НИНЪХЪ
 НЖЕБКАХЪСЪННЛЪКЪЗЛЕЖАШЕ Н
 РЫБЪТЛАХЪКЪННЖЪНЦННХЪ
 Н ФАРИСЪН КЪОУТЕННКО МЪНГО
 ГА ЖШЕ ПОУТО СЫДЫТАРННГО
 ШЪННІСЫ БЪТЪНЦННТЬ НФКЪ
 ШАВЪСЪРЪКЪННЦЪ НТОРЪБЖЪ
 ТЪДРАКННБРАТА НЪКОЛАШЕН
 НПРОДОУЪПРНЪБЪАТЪПРАКЪДЪ
 ННІСЪ НЪГОРЪШЪННІКЪБЪНОКААТИ

* **NE** Г ^Г ^Р ^К ^К
 ЕВА. ФЛОУ. ГЛА. ЭФ.

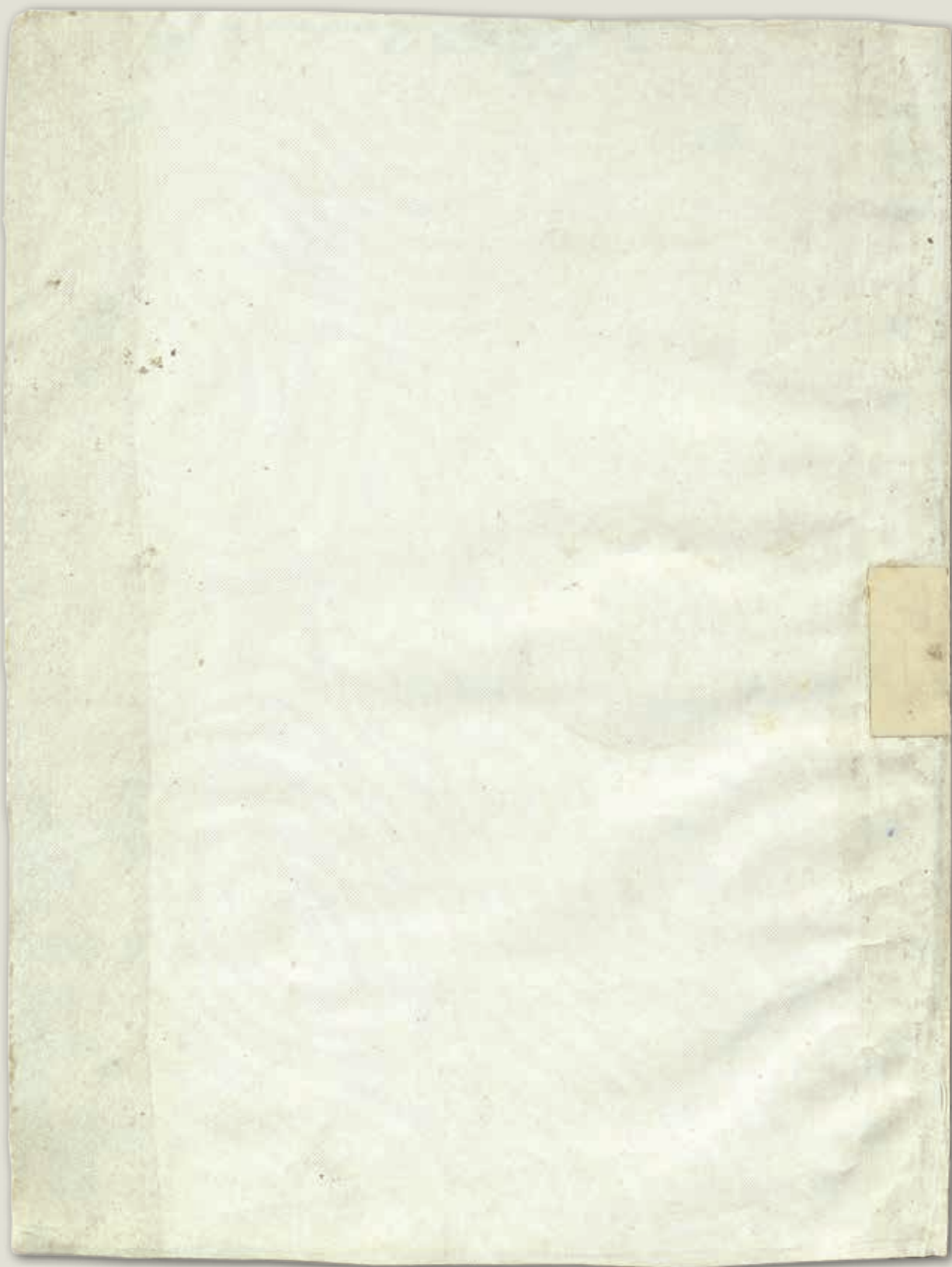


БКРЪЛДНО НАВАШЕІСЪКЪТРА
 ДЪНАРНЦАКЪДЫННАННЪ НСЪ
 ННІДЪНДЪАХЪОУТЕННЦННТО
 ННАРОДЫЛЪНОГЪ ІАКОПОНЪА
 ЖИСЖІСЪКРАТОМЪГРАДА НСЪ
 НЪНОШААХЪМЪРЪША СНАНН

Щто в сей рукописи прописано
нах, проширивахнах и печатом
Симеона Публичнаго отъ имени
утверждаетъ сиранинъ печатомъ
нах дванадцать (20)

Продовдатель нах... по Управленію
Публичной Библиотекы и Музеев

Л. П. Ровинь







МЕТАГРАФОВАНИЙ ТЕКСТ ТУРІВСЬКОГО ЄВАНГЕЛІЯ

Правила набору тексту

Текст Турівського Євангелія набрано відповідно до таких правил:

1. Набір виконується «аркуш у аркуш, рядок у рядок».
2. З нарядкових знаків передається лише паєрок. Крапка, яку переписувач регулярно (з нечисленними відхиленнями) ставить над голосними, що йдуть за іншими голосними буквами, в тому числі після розділової крапки, не відтворюється.
3. Не передаються нарядкові літери, що виправляють оригінальні написання переписувача і проставлені в пізніший час темнішим чорнилом (арк. 2).
4. Титла, паєрки та виносні літери, написані самим переписувачем, набрані без урахування їх регулярного зсуву праворуч на одну букву.
5. Набір не відображає буквених виправлень, зроблених самим переписувачем, у тому числі через закреслення (ці особливості описано окремо).
6. Не показано подовжені у висоту літери, що зрідка трапляються в середині або на початку слів, не тільки в безпосередній близькості від кінця рядка.
7. Для зручності читача вводиться розбивка на слова і нумерація євангельських віршів. У випадках, що допускають подвійну інтерпретацію, розбивка на слова проводилася з урахуванням грецького тексту Євангелія.
8. Недописані (машиналино пропущені переписувачем) літери і склади вказуються в кутових дужках < >. Зайве написані літери укладені в квадратні дужки [].

Літургічна структура та зміст читань Турівського Євангелія

Великодній цикл читань

арк. 1–1 зв.	чт 5-го тижня по Великодню	... Ів 10.1–9
арк. 1 зв.	пт 5-го тижня по Великодню	Ів 10.17–20...
арк. 2	вт 6-го тижня по Великодню	... Ів 12.27–34...

Цикли по П'ятидесятниці та Нового літа

арк. 3	сб 16-го тижня по 50-ці	... Мт 24.40–44
арк. 3–4 зв.	нд 16-го тижня по 50-ці	Мт 25.14–29; 11.15

арк. 4 зв.–5 зв.	сб 17-го тижня по 50-ці	Мт 25.1–13
арк. 5 зв.–6 зв.	нд 17-го тижня по 50-ці	Мт 15.21–28
арк. 6 зв.–7 зв.	сб 1-го тижня Нового літа	Лк 4.31–36
арк. 7 зв.–8 зв.	нд 1-го тижня Нового літа	Лк 5.1–11
арк. 8 зв.–9 зв.	сб 2-го тижня Нового літа	Лк 5.17–26
арк. 9 зв.–10	нд 2-го тижня Нового літа	Лк 6.31–36
арк. 10–10 зв.	сб 3-го тижня Нового літа	Лк 5.27–32
арк. 10 зв.	нд 3-го тижня Нового літа	Лк 7.11–12...

арк. 1: ...Ів 10.1–8

1 1. <...>чѣни. нѣ прѣлазѣни инждѣ татѣ кѣстѣ
и разбонникѣ. 2. а вѣходѣни двѣрьми.
пастырь кѣстѣ овьцѣмѣ. 3. семоу двѣ-
рьникѣ ѿвѣрзаѣтъ. и овьца гласѣ
5 ѣго слышатѣ. и своѣѣ овьца глаша-
ѣтъ по имени. и изгонитѣ ѣѣ. 4. ѣгда-
же своѣѣ вѣса иж'денетѣ. прѣдѣ ними
ходитѣ. и овьца по нѣмѣ идѣтъ. ѣко
видатѣ гласѣ ѣго. 5. по цоуждѣмѣ
10 же не идѣтъ. нѣ бѣжатѣ отѣ нѣ-
го. ѣко не знаѣтъ цоуждаѣго гла-
са. 6. снѣж прѣтѣѣж рѣѣ имѣ їсѣ. они же
не разоумѣша чѣто бѣша. ѣже гла-
ашѣ имѣ. 7. рече же имѣ пакы їсѣ. а-
минѣ аминѣ глаѣж вамѣ. азѣ ѣ-
смѣ двѣрь овьцѣмѣ. 8. вѣси ѣликоже
15 приде ихѣ прѣжде мене. татѣѣ сж-
тъ и разбонници. нѣ не послоуша-

арк. 1 зв. Ів 10.8–9; Ів 10.17–20...

1 ша ихѣ овьца. 9. азѣ ѣсмѣ двѣрь. ѣ-
ноѣж аще кѣто вѣнидетѣ спѣсетѣ ѣ
и вѣнидетѣ. и изидетѣ. и пажитѣ
обращетѣ :~
5 Вѣ ПАТѣРѣ. ѣ. Нѣ. ѣѣѣ

		<p>Ѡ ноана. глава. џ.</p> <p>Рѣ Гб. къ пришьдъшинуѡ къ нѣ- моу иудеомѡ. 17. сего ради ма бѣць любѣ- ть. како азъ полагаѡ дѣшж моѡж. да па- кы приимоу ѡж. 18. никътоже възьмѣ- ть кѣѡ Ѡ мене. нъ азъ полагаѡ о себѣ областъ во нѡамѡ. положити ѡж. и о- областъ нѡамѡ пакы приѡати ѡж. џ- ѡж заповѣдъ приѡахъ отъ бѣца моего. 19. распѣра же пакы бѣистъ въ иудеи- хъ. за словеса си. 20. гѡлаахж же мно- зи Ѡ нихъ. бѣсѡ нѡмать. и неисто-</p>
Ив 10		
10		
15		
арк. 2	... Ив 12.27–34...	
1	<p>27. нъ сего ради приѡдъ на годинѡж си- ѡж :~</p> <p>28. Ѡчѣ прослави нѡма твоѡ. приѡде же гласъ съ нѣбсе. и прослави хъ. и па- кы прослав'ѡж. 29. народъ же стоѡан. слышавъ. гѡлаахж громъ бѣистъ. нѡни гѡлаахж. ангѡлъ гѡла кѡмоу. 30. о- тѡвѣща тѡс и рѣ. не мене ради гла- сѡ съ бѣистъ. нъ народа ради. 31. ны- нѣ сѡдъ кѡсть мироу сеѡмоу. ны- нѣ къназъ миро сего. изъгънанъ бѡдетъ вънъ. 32. и азъ аще възнесе- нъ бѡждѡ отъ зѡмла въса привлѣкѡж къ себѣ. 33. се же гѡлааше клеѡла. коѡ- ѡж съмрътыѡж хотѡаше оумрѣти. 34. Ѡвѣща кѡмоу народъ. мы слыша- хомъ Ѡ закона. како хѡс прѣбѡы- ваѡтъ въ вѣкъ. и како ты гѡле-</p>	
1	<p>ѡа</p>	
5		
10		
15		
арк. 3	... Мт 24.40–44; Мт 25.14	
1	<p>40. тогда дѡва бѡдетѡ на сѡлѡ. ѡдинъ поѡм'ѡетъ. а дроуѡгын оставѡѡѡе-</p>	

5 ть сѧ. 41. дѣвѣ мелюши въ жрьнѣва-
 хъ. ѳдина поѳмлюеть сѧ. и ѳдина
 оставляють сѧ. 42. бѣдите оубо. ꙗко
 не вѣсте въ кѣжъ годинѣ ꙗкъ вашъ
 придеть. 43. се же вѣдите. ꙗко аще бѣ
 10 вѣдѣлъ ꙗподинъ храминны. въ кѣ-
 жъ стражѣ татъ придеть. вѣдѣлъ
 оубо бы. и не бы оставилъ. подѣ-
 рыти храминны своѣѧ. 44. сего ради
 и вы бѣдѣте готови. ꙗко въ ныже
 не мьните часъ. снъ члвчъ придетъ
 15 Мт 25 ѡ нѣ. ѡи. еѡа. ѡ мѧ. глѧ сѣѡ.
 ꙗкъ ꙗкъ. притыѣ снѣж. 14. оуподоби
 сѧ црѣствни нѣсьноѡ. члвкоу
 црю. иже призѣва рабы своѧ. и

арк. 3 зв. Мт 25.14–21

1 дасть имъ имѣнне своѡ. 15. и околѣ
 дасть. пѧть талантъ. околѡу же
 дѣѡа. околѡу же ѳдинъ. колѡу-
 5 ждо противѣ силѣ своѡи. и отидѣ
 авни. 16. шѣдъ же приимъи пѧть
 талантъ. дѣла о нихъ. и приобрѣ-
 те друѡгѣѣ пѧть талантъ. 17. та-
 кожде. иже дѣѡа. приобрѣте друѡ-
 10 гаѧ дѣѡа. 18. а приимъи ѳдинъ.
 шѣдъ раскопа землѣѣ. и съкры се-
 ребро ꙗкъ своѡго. 19. по мьнозѣ же врѣ-
 мени. приде ꙗкъ рабъ тѣхъ. и съ-
 таѣа сѧ о словеси. съ ними. 20. и при-
 15 стѣпль приимъи пѧть тала-
 нтъ. принесе друѡгѣѣ пѧть тѣ-
 лантъ. глѧ ѳмоу ꙗкъ. пѧть тѣ-
 лантъ ми ѳси прѣдалъ. се друѡгѣѣ-
 ѣ приобрѣтохъ ими. 21. рѣ ѳмоу ꙗкъ

арк. 4 Мт 25.21–26

1 є҃го. добрыи рабе бл҃гыи и вѣрь-
не. о малѣ бѣ вѣрьнѣ. надѣ мно-
гыи ми та постав'аѣж. вѣниди
вѣ радость г҃а своѣго. 22. и пристѣплѣ
5 же и приимѣи двѣ таланты. рѣ.
г҃и. двѣ таланты ми еси прѣда-
лъ. се дроугаѣа двѣ приобрѣтохѣ
ниа. 23. рѣ емоу г҃ъ є҃го. добрыи рабе
бл҃гыи. и вѣрьне. о малѣ бѣ вѣрь-
10 нѣ. надѣ многы та постав'аѣж.
вѣниди вѣ радость г҃а своѣго. 24. при-
стѣплѣ же и приимѣи єдинѣ
талантъ. рѣ. г҃и. вѣдѣхѣ та. та-
ко жестоко еси члвкъ. жьна. н-
15 деже нѣси сѣялъ. и събираѣа. ѣдѣ-
же не расточилѣ. 25. и оубоѣавѣ са шѣ-
дѣ съкрыхѣ талантъ твон вѣ
земли. се ниаши своѣ. 26. ѿвѣщавѣ

арк. 4 зв. Мт 25.26–29; 11.15

1 же г҃ъ є҃го рѣ емоу. зѣлын рабе и
лѣнивѣын. вѣдаѣши ꙗко жьниѣж.
ндеже не сѣяхѣ. и събираѣж. ѣдѣ-
же рѣсточихѣ. 27. подобааше ти оу-
5 бо вѣдати. серебро мое трѣжьни-
комѣ. и пришьдѣ азѣ вѣз'алѣ оу-
бо бѣхѣ своѣ съ лихвоѣж. 28. вѣз'ымѣ-
те оубо ѿ него талантъ. и дади-
те имоуцюоумоу. десѣтъ. тала-
10 нѣтъ. 29. имоуцѣжоумоу бо вѣсѣде
дано бѣдетѣ. и нзѣдетѣ. а ѿ не-
ниѣщааго. и єже аще мьнитѣ
са ниѣѣа. вѣз'ато бѣдетѣ ѿ не-
Мт 11 го. 15. се г҃ла вѣз'гласи. ниѣѣан оу-

15

ши слышати да слышнѣтъ :
 ✠ СЖЕО. ЗІ. ЕВА. Ѡ МА. ГЛА.
 ✠ сѣи :-

арк. 5 Мт 25.1–8

1

Рѣ ГѢ. притѣж снѣж. 1. оуподоѣ
 са цртвнѣ нѣсьноѣ. десяти

5

дѣѣ. ѣже приимѣша свѣтиль-
 никы своѣа. изидоша противѣ
 женихоу и невѣстѣ. 2. патъ же бѣ-

10

аше Ѡ нихъ бжн. и патъ мждръ.
 3. бжѣга бо. приимѣша свѣтиль-
 никы своѣа. не възаша съ собоѣ
 олѣа. 4. а мждрыѣа приѣша съ собо-

15

ѣ олѣи въ съсѣдѣхъ. съ свѣтиль-
 никы своѣи. 5. мждацю же жени-
 хоу. въздрѣмаша са вьса и съпаа-
 хж. 6. полоунощи же въпль бысть.
 се женихъ градетъ. исходите въ
 сѣрѣтениѣ юмоу. 7. тогда вѣста-

арк. 5 зв. Мт 25.8–13; Мт 15.21–22

1

вашего. ѣко свѣтильници наши
 оугасаѣтъ. 9. Ѡвѣщаша же. мждры-

5

ѣа глѣжша. еда како не достанетъ на-
 мѣ. и вамѣ. идѣте же паче къ про-
 даѣжшинимѣ. и коупите себѣ. 10. идоу-

10

щамѣ же имѣ коупитѣ. приде же-
 нихъ и готовыѣа вѣнидоша съ ѣ-
 мѣ на бракъ. и затворены быша
 двьри. 11. послѣди же придоша. и про-
 чаѣа дѣѣ глѣжша. гѣ гѣ. Ѡврьзи
 намѣ. 12. онъ же Ѡвѣщавъ рѣ. аминѣ

15
 Мт 15
 13. БѢДИТЕ
 ОУБО ІАКО НЕ ВѢСТЕ ДЪНЕ НИ ЧАСА. ВЪ
 НЬЖЕ СѢНЬ ЧЛѢВЪТЬ ПРИДЕТЬ :-
 ✠ НѢ ЗІ. ЕѢА. Ѡ МА. ГЛА. РНЗ.
 ВЪ ВРѢМА ОНО. 21. НИЗДЕ ІСЪ ВЪ СТРА-
 НѢ ТѸРЬСКѢ И СИДОНЬСКѢ. 22. И СЕ ЖЕИ

арк. 6
 1
 5
 10
 15
 Мт 15.22–28
 ХАНАНѢНСКА. Ѡ ПРѢДѢЛЪ ТѢХЪ. И-
 ШЬДЪШИ ВЪЗЪПИ ГЛѢЖШИ. ПОМИ-
 ЛОУИ МА ГИ СѢНЕ ДѢДВЪ. ДЪЩИ МОІА
 ЗЪЛѢ ВѢСЬНОУЮЕТЬ СА. 23. ОНЪ ЖЕ НЕ Ѡ-
 ВѢЩА ЕИ СЛОВЕСЕ. И ПРИСТЪПЛЪШЕ
 ОУЧЕНИЦИ ЕГО. МОЛАХѢЖ И ГЛѢЖЩЕ.
 Ѡ ПОУСТИ ІЖ. ІАКО ВЪПИЮЕТЬ ВЪ СЛѢ-
 ДЪ НАСЪ. 24. ОНЪ ЖЕ ѠВѢЩАВЪ РЕ. НѢ-
 СМЪ ПОСЪЛАНЪ. ТЪКЪМО КЪ ОВЪЦА-
 МЪ ПОГЫБѢШНИМЪ ДОМОУ ИЗЛѢ-
 ВА. 25. ОНА ЖЕ ПРИШЬДЪШИ ПОКЛОНИ СА
 ЕМОУ ГЛѢЖШИ. ГИ. ПОМОЗИ МИ. 26. О-
 НЪ ЖЕ ѠВѢЩАВЪ РЕЧЕ. НѢСТЬ ДОБРО
 ОТАТИ ХЛѢВА Ѡ ЧАДЪ. И ПО-
 ВРѢЩИ И ПЬСОМЪ. 27. ОНА ЖЕ
 РЕ. ЕИ ГИ. ИБО И ПЬСИ ѢДАТЪ КРОУПИ-
 ЦЬ ПАДАЮЩИИХЪ СЪ ТРАПЕЗЫ ГПО-
 ДИ СВОИХЪ. 28. ТОГДА ѠВѢЩАВЪ ІСЪ

арк. 6 зв. Мт 15.28
 1
 5
 РЕЧЕ ЕИ. О ЖЕНО. ВЕЛИКА ЕСТЬ ВѢРА ТѢ-
 ІА. БЖДИ ТЕБѢ ІАКОЖЕ ХОЩЕШИ. И И-
 СЦѢЛѢ ДЪЩИ ЕІА ВЪ ТЪ ЧАСЪ :-
 И СЕ ПОДОБАЮЕТЬ ВѢДѢТИ. АЩЕ БЖДЕТЬ ПА-
 СЪХА. ЖТРЬ. ЧЪТЖТЪ СА СЖБОТЪНОЕ Ѡ СИХЪ.
 ДО РОЖЬСТВА СЪТЪІА БЦА. ИЩИ ЖЕ СЖТРИ.
 И НѢ. МЦА. СЕПТА. ПРѢ ВЪЗДВИЖЕНИЯ
 ЧЪСТЪНААГО КРСТА. ПО ВЪЗДВИЖЕНИИ ЖЕ

10 такождє. иши. сѣ. и нѣ. септѣа. мѣа. ꙗко
томоу же по радѣ. ѿ прѣстыа бѣа. да же
и до коньца. :-
сѣбѣ. ѿ. новоууму ѿ.
ѣа. ѿ лоу. гла. кѣ.

арк. 7 Лк 4.31–36

1 Въ врѣмѣ оно. въниде їсѣ. 31. въ ка-
перѣнаоумѣ. въ градѣ галиле-
искѣ. и бѣ оуча въ сѣботы. 32. и оу-
жасѣхъ са оученици ѿго. ꙗко съ
5 властниѣ бѣ слово ѿго. 33. и въ сънѣ-
миши бѣ ѿвѣкъ и мѣ дѣхъ бѣ-
сьнѣ. нечистѣ. и възъпи гла-
сомѣ великомѣ гла. 34. остани. чѣ-
то намѣ. и тебѣ їсѣ назаранине.
10 пришьаъ еси погоубитѣ насѣ. вѣ-
мѣ та. кѣто еси стѣын бѣжини. 35. и за-
прѣти емоу їсѣ гла. прѣмльчи.
и изиди из него. и поврыгъ и бѣ-
сь посредѣ. изиде из него. никако-
15 же не врѣждѣ ѿго. 36. и бысть оужасѣ
на всѣхъ. и сътазаахъ са дроугъ
къ дроугоу глажеще. чѣто есть сло-
во се. ꙗко властниѣ и силоѣ велитѣ

арк. 7 зв. Лк 4.36; Лк 5.1–5

1 нечистынмѣ дѣомѣ. и исходагъ. :-
ѿ нѣ. ѿ. ѣа. ѿ лоу. гла. кѣ.
Лк 5 Въ врѣмѣ оно. 1. стоѣа бѣ їсѣ при езе-
рѣ генисарѣтѣстѣ. 2. и видѣ дѣва
5 кораблица стоѣаща при езерѣ.
рыбари же ошѣдѣше ѿ нюю. пла-
каахъ мрѣжа. 3. вълѣзъ же въ е-
динъ ѿ кораблицю. и же бѣ си-
моновѣ. молни и ѿ земла възати

10 мало. и сѣдъ ис корабля оучалаше
 народы. 4. такоже прѣста г҃ла. рѣ къ
 симоноу. възѣди въ глoubниж.
 и вѣметѣте мрѣжа ваша въ лови-
 твж. 5. и ѿвѣщавъ симонъ рѣ кемоу.
 15 наставьниче. об ноци вьсж трж-
 ждыше са. ничесоже не ѡхомъ.
 по г҃лоу же твоемоу. вѣметемъ

арк. 8 Лк 5.5–11

1 мрѣжа. 6. и се сътворише. обаша мнѣ-
 жьство. рыбъ много. протрѣзаа-
 хж же са мрѣжа ихъ. 7. и поманоуша
 причастьникомъ. иже бѣахж въ
 5 дроузѣмъ корабли. да пришьдыше
 помогжть имъ. и придоша. и и-
 спльниша оба корабля тако погрж-
 жати са има. 8. видѣвъ же симонъ
 петръ. припаде къ колѣнома їско-
 10 ма г҃ла. изиди ѿ мене. тако мжжъ
 грѣшьнъ ксмь г҃и. 9. оужасъ бо одрѣ-
 жааше и. и вьса иже бѣахж съ ни-
 мь. о ловитвѣ рыбъ ѡже ѡша.
 10. такожде же. и ѡкова и иона. с҃на
 15 зеведѣова. ѡже бѣаста обьщнѣ-
 ка симонови. рѣ къ симоноу їсѣ.
 не вон са. ѿселѣ бждеши члвкы
 лова. 11. и извезъше корабль на зе-

арк. 8 зв. Лк 5.11; Лк 5.17–20

1 м'лж. оставльше вьсе. въ слѣдъ ю-
 го идоша :-
 с҃жбѣ. б. еѣа. ѿ лоу. г҃ла. лѣ ~
 17. Въ врѣма оно. бѣ оуча їсѣ. и бѣа-
 5 хж сѣдаше фарисен. и законоо-
 чителю. иже бѣахж пришьли.

10
15
15

ѿ всакога вьси галилѣискы. и
нюдѣискы. и иерлѣма. и сила
гѣна бѣ. цѣлители ѣа. 18. и се мжжи
носѣще на одрѣ ѣлѣвка. иже бѣ осла-
бленъ. и искаахъ вѣнести и. и
положити прѣдъ нимъ. 19. и не обрѣ-
тѣше коудоу вѣнесжъ и. народъ
ради. вѣзлѣзъше на храмъ сквѣ-
зѣ сквѣды низъвѣсиша и. съ-
ложымъ посрѣдѣ. прѣдъ їса. 20. и видѣ-
въ вѣрж ихъ рече кѣмоу. ѣлѣвче ѿпоу-

арк. 9 Лк 5.20–25

1
5
10
15

цаиждъ ти са грѣси твои. 21. и нача-
ша помышляти. кѣнижьници.
и фарисѣи глѣжше. кѣто есть съ.
иже глѣеть хоулоу. кѣто можетъ
ѿпоушати грѣхы. тѣкъмо ю-
динъ бѣ. 22. разоумѣвъ же їсѣ помы-
шляенниа ихъ. ѿвѣщавъ рече имъ
чѣто помышляете въ срѣдцихъ ва-
шихъ. 23. чѣто есть оудобѣе реши.
ослабленоуоулоу ѿпоуцаиждъ
ти са грѣси твои. ли реши. вѣста-
ни и ходи. 24. нѣ да оувѣсте. ѣако вла-
сть имать снѣ ѣлѣчъ на земли ѿ-
поушати грѣхы. рече ослабленоу-
оулоу. тебѣ глѣж. вѣстани и вѣ-
зъмн ложе твоє. и иди въ домъ
свои. 25. и абиє вѣставъ прѣдъ ни-
ми. вѣзъмъ на ѣмѣже лежааше.

арк. 9 зв. Лк 5.25–26; Лк 6.31–34

1

иде въ домъ свои. слава бѣа. и оужа-
съ пригѣтъ вьса. и славляахъ бѣа.
26. и исплѣниша са страхомъ глѣж-

5	Лк 6	<p>ще. тако видѣхомъ дивна дньс̄ ∴ НѢ. Б. еѡа. ѿ лоуѣ. гла. нд̄. Рѣ гб̄. 31. такоже хочете да творать вамъ члвци. и вы творите н- мъ такожде. 32. и аще любите лю- бащамъ вы. кака вамъ хвала есть нбо и грѣшници любашамъ лю- бать. 33. и аще блготворите. блго- творащимъ вамъ. кака вамъ хв- ла есть. нбо и грѣшници тожде творать. 34. и аще въ заимъ даете. ѿ нихъже чаєте въсприати. ка- ка вамъ хвала есть. нбо и грѣшни- ци грѣшникомъ въ заимъ да[е]-</p>
арк. 10	Лк 6.34–36; Лк 5.27–29	<p>1 жтъ. да въсприимъжтъ равьно. 35. оба- че любите врагы ваша. и добротво- рите. и въ заимъ дайте. ничесоже не чающе. и бждеть мзда ваша мъ- нога. и бждете снве вышняаго. 5 тако тъ блгъ есть. на невъзблаг- дѣтъныа и зълныа. 36. бждете ми- лосрдн. такоже бцъ вашъ милосрдъ есть. ∴~ 10 СЖБѠ. Г. еѡа. ѿ лоуѣ. гла. лн̄. Лк 5 Въ врѣма оно. 27. низиде їс̄ъ. и оузърѣ мытаря именовъ левыниж. сѣ- даща на мытъници. и рѣ кмоу нди по мнѣ. 28. и оставъ все. въ- ставъ. въ слѣдъ его иде. 29. и съ- твори чрѣжденіе велие левѣ 15 кумъ. въ домоу своему. и бѣ наро-</p>

арк. 10 зв. Лк 5.29–32; Лк 7.11–12...

1 дѣ многѣ. мѣтари<и>. и инѣхѣ.
иже вѣахѣ съ нимѣ възлежаше. 30. и
рѣпѣтаахѣ кѣнижъници ихѣ.
и фарисен. кѣ оученикомѣ его.
5 глѣжше. поучто съ мѣтари и грѣ-
шникы. ѣсть и пиеть. 31. и ѡвѣ-
щавѣ їсѣ рѣ кѣ нимѣ. не трѣбѣжѣ-
ть съдравни врата. нѣ болащен.
10 32. не придохѣ призѣватѣ правѣдѣ-
никѣ. нѣ грѣшникѣ въ покаанїѣ ~
∴ Нѣ. Г. еѣа. ѡ лоѣ. гла ѣѣ ~
Лк 7 Въ вѣмѣ оно. 11. идѣаше їсѣ. въ гра-
дѣ нарицаемѣи наннѣ. и съ
нимѣ идѣахѣ оученици его.
15 и народѣ многѣ. 12. тако приѣлѣ-
жи са кѣ вратомѣ града. и се
изношаахѣ вѣръша. їна инѣ-



БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ЛІТОПИС ТУРІВСЬКОГО ЄВАНГЕЛІЯ: НАРИСИ ІСТОРІЇ ВИЯВЛЕННЯ, ПУБЛІКАЦІЙ ТА ДОСЛІДЖЕНЬ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ РУКОПИСНОЇ ПАМ'ЯТКИ

Середньовічний манускрипт, ширше відомий під назвою «Турівське Євангеліє XI ст.», зберігся у вигляді невеликого уривка – десяти пергаменних аркушів із первинним текстом XI ст. та маргіналіями початку XVI ст. й кінця XVIII ст. Незважаючи на малу кількість збережених сторінок та відносно пізні – середина 60-х рр. XIX ст., відкриття, пам'ятка на сьогодні може похвалитись розлогою бібліографією, яка втім залишає ще багато нерозв'язаних питань в історії рукопису.

Саме наявна бібліографія Турівського Євангелія є головним об'єктом цієї наукової студії, що покликана висвітлити обставини виявлення рукопису, основні етапи його дослідження й публікацію, а також різні погляди на місце пам'ятки серед інших пам'яток середньовічної писемності Русі, з'ясувати деякі суперечливі моменти щодо обставин її виявлення, походження тощо.

Одразу хочу наголосити, що викладений нижче історіографічний огляд не в змозі замінити кодикологічні, мистецтвознавчі, мовно-орфографічні та порівняльно-текстологічні студії над Турівським Євангелієм. Він лише полегшить для дослідників орієнтування у великій бібліографії пам'ятки та трохи зменшить навантаження на виклад історіографії в питанні того чи іншого аспекту вивчення рукопису. Адже аналіз бібліографії є наріжним каменем всіх наукових досліджень, дозволяючи простежити особливості висвітлення міркувань щодо різних питань на всьому хронологічному відрізку вивчення рукопису, тому що попередні дослідження, в тому чи іншому вигляді, давали основу та напрямок студій наступних дослідників, деякі висловлені раніше припущення поступово ставали твердженнями без критичного аналізу, деякі фактичні помилки приймались на віру та тиражувались у подальших роботах дослідників.

Забігаючи наперед, зазначу, що наразі не трапилось жодної наукової студії над Турівським Євангелієм, в якій би по можливості максимально повно висвітлюва-

лась бібліографія, не кажучи вже про її аналіз. Нерідко дослідник використовував дві-три праці, а решту просто некритично переписував зі списків бібліографій, вказаних іншими науковцями, тиражуючи одруки та помилки. Це мало наслідком те, що попри малу кількість збережених аркушів, Турівське Євангеліє є рукописом, в якому ще чимало питань залишаються спірними. Навіть щодо часу та місця його знаходження, а також щодо осіб, які були причетні до цього, в історіографії наявні різні погляди.

Тож ці нариси покликані пролити світло на деякі спірні питання або ж принаймні простежити формування в часі від перших до останніх праць різних трактовок щодо долі самої пам'ятки. У викладенні матеріалу мною обрано принцип висвітлення в хронологічному порядку, позаяк саме такий принцип нині покладається в основу викладення бібліографії в кодикологічних описах пам'яток. Тобто виклад матеріалу нагадує літописне висвітлення подій. Якщо якийсь видавничий проект затягувався на кілька років, – а такі видання, пов'язані з Турівським Євангелієм, також мали місце – то за початок береться нижня дата, а верхня вказується через тире. В разі необхідності у тексті посилатись на ті чи інші праці авторів, то зазначатиметься прізвище автора й рік видання. Допоміжним матеріалом для читачів слугуватиме перелік бібліографії, складений за тематично-абетковим принципом, що опублікований у цьому ж виданні.

Давши зауваження щодо зовнішніх форм викладення матеріалу, вважаю за доцільне дати деякі зауваження щодо змісту. Адже, зважаючи на те що Турівське Євангеліє вивчали представники різних наукових шкіл в різний час, які послуговувались прийнятою тоді й там термінологією, варто роз'яснити деякі моменти щодо значення окремих термінів, які вживатимуться мною у статті, задля уніфікації та їх співвідношення із термінами, що наявні у працях, які розглядаються нижче.

I. Вступні зауваження щодо вживаної термінології

В сучасній українській науковій літературі щодо визначення того, як правильно називати мову, якою написані слов'янські рукописні пам'ятки X–XI ст., набув певного поширення термін «церковнослов'янська мова української редакції»¹. Власне таке визначення буде застосовуватись мною відносно мови Турівського Євангелія на наступних сторінках статті. Проте ця назва в історіографії інших наукових шкіл має інші назви; тому, аби читачеві уникнути плутанини, розберемо нижче ці відмінності.

Почнемо з першої частини терміна – «церковнослов'янська мова». У російській – спершу імперській, згодом радянській та пострадянській літературі – поширенішим став термін «старослов'янська мова» або «загальнослов'янська мова», що вживався відносно писемних пам'яток того періоду. Оскільки низка країн частину свого історичного розвитку провела в лещатах Російської імперії та Радянського Союзу, то цей термін набув поширення і у науковому середовищі національних шкіл тих країн, які входили до нього. Ця термінологія застосовується й до сьогодні. Окрім того, домінуючі позиції російської термінології мали наслідком поширення цього терміна і серед західних учених, які мали змогу ознайомлення здебільшого із працями російських філологів. Однак під впливом болгарської історіографії також зустрічається термін «староболгарська мова», який так само набув поширення у західній філології. Усі ці назви наявні у працях авторів, що є об'єктом історіографічної студії.

На мою думку, термін «церковнослов'янська мова» відносно середньовічних слов'янських рукописних пам'яток, написаних у двох графічних системах – кириличній та глаголичній, найвдаліший. Адже він підкреслює специфіку її функціонування як однієї з мов християнських народів, допущеної до використання у Богослужінні Папою Адрианом II 868 р.², рішення якого пізніше було підтверджене Папою Іоанном VIII 880 р.³ І хоча в подальшому питання Богослужіння слов'янською мовою тривалий час перебувало у складному стані – був період реакції, однак даний у ті роки імпульс сприяв подальшому розвитку писемності насамперед з позиції церковних потреб. Приблизно через століття цей імпульс дійшов і до території Української середньовічної держави – Русі, після її хрещення великим князем київським Володимиром Святославичем. Природно, що для поширення християнства у державі потрібно було

1 Огляд історіографії щодо терміна див., напр.: Наєнко Г. Українська редакція церковнослов'янської мови в парадигмі сучасної лінгвістики // *Slavia Orientalis*. 2022. Т. LXXI, № 4. С. 779–795; Наєнко Г. Східнослов'янські редакції церковнослов'янської мови крізь призму українського мовознавства // *Slavia Orientalis*. 2023. Т. LXXII, № 3. С. 529–545.

2 Život sv. Konstantina, řečeného Cyrilla (Legenda Ponnonská) // *Fontes rerum Bohemicarum I: Vitae Sanctorum et aliorum quorundam pictate insignium*. I. Kapitel: Leben des hl. Konstantin (Pannonische Legende). Praha, 1873. С. 35.

3 Латински извори за българската история. Т. II. София: Изд. на Българските академия на науките, 1960. С. 173–176.

забезпечити новостворені храми та монастирі відповідною книжковою продукцією. Прискорити цей процес дозволяли книги, написані саме церковнослов'янською мовою, в цілому зрозумілою для більшості Володимирових підданих. Політику батька підтримував наступник на князівському престолі – його син Ярослав. У першій половині XI ст. у кафедральному Софійському соборі функціонував потужний скрипторій, в якому князь, як пише літописець у записі під 6545 (1037) р., «собрѣ писцѣ многѣ и прекладаше ѿ Грекъ ѿ Словѣньское писмо и списаша книгѣ многѣ», вміщаючи далі міркування про користь «ѿ оученья книжного»⁴.

У процесі розширення кількості книжкової продукції, написаної церковнослов'янською (старослов'янською / загальнослов'янською / староболгарською) мовою, переписувачі скрипторію (а згодом і скрипторіїв) в більшості неусвідомлено вносили до тексту елементи розмовної мови, якою послуговувались у повсякденні. І поступово кількість таких вкраплень зростала, видозмінюючи церковнослов'янський оригінал. Таким чином, відбувалась редакція церковнослов'янської мови відповідно до мовних особливостей того регіону, в якому ці пам'ятки переписувались. Власне тут ми стикаємось із проблемою номенклатури цієї редакції для нашої території. Найпростішим, на перший погляд, дати назву відповідно назві держави, де ця книга переписувалась.

В історіографії назви середньовічної Української держави доволі різняться, тут можемо бачити і просто «Русь», чи «Київська Русь», чи «Русь-Україна», чи «Давня Русь». Оскільки в усіх з перелічених зустрічається слово «Русь», то мимоволі спадає на думку термін «*руська / давня руська / давньоруська редакція*» для написаних на цих теренах писемних пам'яток. Однак вважаю, що такий термін в цьому випадку є невідповідним з кількох причин.

Термін «*руська редакція*» широко та наполегливо застосовується відносно середньовічних писемних пам'яток представниками російської історіографії, а також російських національних історіографій – української та білоруської. Зустрічається вживання цього терміна і у західній історіографії, сформоване під впливом російськомовної наукової літератури. Таке поширення обумовлене в тому числі й тим, що в російській мові відбулось смислове злиття слів «російський» та «руський», що передаються одним і тим самим прикметником, що звучить як «*русский*». Відповідно, у тлумаченні російських філологів «*русская редакция*» однозначно сприймається як «*російська редакція*». У цьому плані промовистим є, наприклад, тлумачення російським філологом Ніколаєм Дурново «російської мови» в широкому значенні як

4 Полное собрание русских летописей, издаваемое постоянною историко-археологическою комиссиею Академии наук СССР. Т. 1: Лаврентьевская летопись, вып. 1: Повесть временных лет. Изд. 2. Ленинград, 1926. Стлб. 152.

«мови всього російського народу або всіх східних слов'ян у всій їх різноманітності – місцевій, класовій чи функціональній»⁵.

Термін «давньоруська редакція» (рос. «древнерусская редакция») набув особливого поширення під впливом радянської історичної науки повоєнної (після Другої світової війни) доби. Цей час характеризується активним розгойдуванням російськими науковими функціонерами «колиски трьох братніх народів – російського, українського та білоруського», із явним домінування першого, якому відводилась роль «старшого брата». Відповідно і рукописні пам'ятки, написані в різних скрипторіях різних міст України-Руси у XI–XIII ст., оголошувались «спільною спадщиною» цих трьох народів, а відтак ставали пам'ятками давньої «руської (= російської) мови». Дослідники з окупованих російською радянською імперією «братніх» республік – Української чи Білоруської РСР, мусили завжди тримати в думках розуміння цієї «спільності», здійснюючи студіювання пам'яток середньовічної історико-культурної спадщини.

У цьому показовим є праця українського літературознавця Леоніда Махновця. Упорядковуючи перший том біо-бібліографічного словника «Українських письменників», він мусив включити до своєї передмови такий промовистий пасаж:

«Література XI–XIII століть, себто періоду Київської Русі, є спільною спадщиною трьох братніх східнослов'янських народів – російського, українського і білоруського. У цей період, коли існувала одна давньоруська народність, одна державність, література мала небагато виразних локальних ознак, і тому, наприклад, «Слово о полку Ігоревім», створене південнорусом на території теперішньої України, як і ряд інших пам'яток цього періоду, відносять до всіх трьох літератур. Відповідно, отже, до всіх трьох літератур слід відносити і твори, написані, приміром, у Турові (нині Білорусія) чи Новгороді, другому центрі Київської Русі, нині обласному місті РРФСР»⁶.

Поступово розвиток цієї ідеї «спільної коліски» призвів навіть до появи та поширення, переважно у російській та проросійських національних історіографіях – білоруській та українській, терміна «давньоруська мова». Під цим терміном розумілась мова, що оголошувалась спільною для всього населення держави Русі; у цій мовній спільності виділяли кілька «діалектних зон», визнаючи водночас, що вони загалом не впливали на «єдність» давньоруської мови, і лише після роздроблення Батієвою навалою на теренах послабленої колишньої Русі на основі «діалектів давньоруської

⁵ Дурново Н. Н. Введение в историю русского языка. Москва: Наука, 1969. С. 8, 25, 27.

⁶ Українські письменники. Біо-бібліографічний словник. Т. I: давня українська література (XI–XVIII ст.) / уклад Л. Є. Махновець. К.: Держ. вид-во художньої літератури, 1960. С. 7.

мови» у XIV–XV ст. склались три східнослов'янські мови – українська, білоруська та російська⁷. Штучність та політизація цієї конструкції «спільної спадщини» Русі давно переросла суто філологічні та історичні студії, перетворившись на інструмент ідеологічної пропаганди рашизму (нинішньої форми російського нацизму) в рамках антиукраїнської риторики прихильників концепції «русского міра», що вже відмічалось дослідниками⁸.

Проте використання термінів «руський» та «давньоруський» для позначення редакції церковнослов'янської мови на наших теренах у добу середньовіччя недоцільне не стільки через сучасне негативне політичне забарвлення цих філологічних покручів. Номенклатури обох походять від поліетноніма «Русь», яке стосувалось населення, що проживало на теренах цієї держави. Дійсно, у політичному плані удільні князівства підпорядковувались великому київському князеві, хоча нерідко таке підпорядкування ставало суто номінальним. Тим часом це підпорядкування утримувало певну політичну єдність середньовічної держави великого князя Володимира та його нащадків. Проте така політична єдність ніяк не означала етнічної та лінгвістичної єдності населення територій, підвладних київському князеві. Простіше кажучи, політичне підпорядкування удільних князівств великому київському князеві не означало, що всі вони розмовляли однією мовою. А власне, зважаючи на усталені в історіографії традиції, терміни «руський» чи «давньоруський» відносно редакції церковнослов'янської мови де-факто підкреслюють таку єдність. Тому, на мою думку, найдоцільніше для окреслення регіонального впливу на останню є вживання терміну «українська редакція», адже цей термін охоплює весь період розвитку нашої мови незалежно від її номенклатури у писемних джерелах різних періодів⁹.

Власне тому для рукописних пам'яток періоду XI–XIV ст. доцільно використовувати термінологію, позначаючи редакцію «церковнослов'янська мова» з урахуванням тих рис, які притаманні українській, білоруській чи новгородській мовам.

В останньому випадку не варто плутати її із тою, яку називають російською (а насправді московською) мовою, адже про цю редакцію церковнослов'янської мови

7 Див., напр.: Иванов В. В. Древнерусский язык // Большой энциклопедический словарь. Языкознание. Изд 2-е, репринтное, Москва: Большая российская энциклопедия, 1998. С. 143; Хабургаев Г. А. Древнерусский язык // Языки мира: Славянские языки. Москва: Academia, 2005. С. 418–438. Див. також: Лопатин В. В., Улуханов И. С. Русский язык // Языки мира: Славянские языки. Москва: Academia, 2005. С. 448–449; Жовтобрюх М. А., Модован А. М. Украинский язык // Языки мира: Славянские языки. Москва: Academia, 2005. С. 517. Бирилло Н. В., Мацкевич Ю. Ф., Михневич А. Е., Рогова Н. В. Белорусский язык // Языки мира: Славянские языки. Москва: Academia, 2005. С. 553.

8 Див., напр.: Ковалів П. Основи формування української мови в порівнянні з іншими східнослов'янськими мовами. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1959 (Записки наукового товариства ім. Шевченка, т. CLXVIII; Збірник філологічної секції, т. 29); Moser M. New Contributions to the History of the Ukrainian Language. Edmonton; Toronto, 2016. P. 3–36; Moser M. The late origins of the glottonym «русский язык» // Russian Linguistics. International Journal for the Study of Russian and other Slavic Languages. 2022. Vol. 46, iss. 3. P. 365–370.

9 Див., напр.: Шевельов Ю. Исторична фонологія української мови. Харків: Акта, 2002. С. 44–47.

можемо говорити лише від XIV–XV ст.¹⁰ Остаточне ж утвердження її відбулось після низки воєн між московитами та новгородцями, коли московський князь Іван III знищив новгородську незалежність 1478 р. та переселив більшість новгородців до Москви. Майже через століття його божевільний онук – Іван IV Жахливий, взимку 1569–1570 р. практично повністю вирівав населення міста та розграбував його, чим остаточно знищив носіїв «давньоновгородського діалекту», що дуже обережно визнають самі російські філологи¹¹. Власне так затвердилась московська мова, яка у подальшому, внаслідок крадіжки росіянами терміна «Русь» для назви своєї держави, поступово стала називатись «російською мовою» (= «русским языком»); і цей термін зараз набув поширення.

Варто зазначити, що на початку XX ст., після здобуття Україною незалежності, паралельно із вживанням терміна «російська мова» активізувалось використання терміна «московська мова»¹². На жаль, подальша окупація Української держави та включення її до складу вже радянської Російської імперії – СРСР, перервала усталення цього терміна в науковій літературі, повернувшись до вже звичного – «російська мова».

Вважаю, що принаймні відносно номенклатури редакції церковнослов'янської мови потрібно вживати термінологію, яка відображатиме специфіку цих впливів на теренах різних князівств, що колись об'єднувались довкола великого київського князя в межах Української середньовічної держави – Русі, і на яких в подальшому сформувались відповідні мови: *українська, білоруська, новгородська* та згодом – *московська*.

Стосовно ж *московської редакції* варто пам'ятати, що ми можемо говорити про неї лише від XIV ст. Однак відомо, що в російській історіографії та інших національних історіографіях, які так чи інакше зазнали впливів російської, для періоду XI–XIII ст. щодо мови/редакції вживаються терміни «русскій язык», або «древнерусскій язык» чи «єдиний русскій язык», підкреслюючи ілюзорну спільність «трьох братніх народів». Тому вживання у цьому контексті терміна *московська редакція* значно б заплутала читача, адже про неї можемо говорити лише від XIV ст., а Турівське Євангеліє датується XI ст. Тому відносно нашого манускрипту, при огляді написаних російськими дослідниками праць, вживання терміна «московська редакція» буде некоректним.

10 Лопатин В. В., Улукханов И. С. Русский язык. С. 449.

11 Зализняк А. А., Шевелёва М. Н. Древненовгородский диалект // Языки мира: Славянские языки. Москва: Academia, 2005. С. 444.

12 Див., напр.: Дубровський В. Московсько-українська фразеологія. К., 1917; Дубровський В. Словник московсько-український. К.: Рідна мова, 1918; Дубровський В. Словник українсько-московський. Вид. 6-те. К.: Рідна мова, б. р.; Євтимович В. Московсько-український словник для військових. К.: Друкарня Головної шкільної управи Військового міністерства, 1918; Короткий московсько-український словник судівництва та діловодства. 2-ге доп. Полтава: Вид. Полтавського українського правничого товариства, 1918; Леонтович В., Єфимов О. Московсько-український правничий словничок. К.: Друкар, 1919.

Адже для XI–XIII ст. щодо пам'яток, переписаних на теренах Русі, можемо говорити про три основні редакції *церковнослов'янської мови*; нагадаю, це *українська, білоруська та новгородська*. Тож аби підкреслити некоректність перелічених вище в російській та інших історіографіях термінів щодо російської/московської редакцій, у статті такі назви братимуться в лапки – «*давня руська*» редакція. Це означатиме вживання російськими та проросійськими дослідниками некоректних термінів на кшталт тлумачення того, що в їх працях Турівське Євангеліє XI ст. розглядається як пам'ятка не існуючої на той період «російської/московської мови».

Отже, під час розгляду бібліографії з метою уніфікації різної термінології, що наявна в аналізованих працях, мною вживатимуться відповідні назви редакції церковнослов'янської мови, що спиратимуться на окреслені вище назви слов'янських мов, які, на думку дослідників, наявні у тексті Турівського Євангелія.

II. Сенсаційна знахідка: історія відкриття та подальша доля манускрипту

Турівське Євангеліє опинилося у фокусі наукових студій приблизно в середині 1860-х рр. Назву свою манускрипт отримав від факту виявлення у містечку Турів тодішнього Мозирського повіту Мінської губернії. Власне це той факт, на якому сходяться всі наявні в бібліографії відомості. Адже щодо конкретної церкви у Турові, року виявлення рукопису, кількості «відкривачів» – це в різних книгах висвітлено по-різному. З-поміж представлених у наукових працях версій місцем виявлення переважно називають Спасо-Преображенську церкву, але можна зустріти й версію про її перебування в Іллінській церкві. В рамках хронології можемо зустріти згадки 1864, 1865 чи 1866 року як часу виявлення рукопису. Зрештою, відкривачами пам'ятки називають Ніколая Соколова або його та Василя Грязнова, або ж Симеона Лисицького. Розглянемо всі ці версії послідовно в рамках хронології.

Глава 1. П'ять версій виявлення Турівського Євангелія

Як вже зазначалось вище, в бібліографії наявні декілька різних варіантів, в яких по-різному оповідаються обставини відкриття рукопису. Аби встановити реальний хід подій, маємо розглянути усі ці версії послідовно, в міру хронології.

Версія 1. Від Івана Корнілова: виявлення рукопису 1864 р. Н. Соколовим та В. Грязновим у Спасо-Преображенській церкві

Найбільш рання дата виявлення Турівського Євангелія – 1864 р., міститься в рукописній записці попечителя Віленського учбового округу Івана Корнілова, цитату з якої у своїх нарисах з історії археології та краєзнавства Білорусі наводить російський дослідник Леонід Алексеєв:

«У канікулярний час 1864 року Н. І. Соколов та вчитель малювання Віленської гімназії Грязнов, об'їжджаючи з науковою метою Мінську губернію, відшукали у м. Турів на Прип'яті, у ветхій дерев'яній церкві св. Преображення декілька дорогоцінних пергаментних аркушів церковнослов'янського Євангелія XI ст. Євангеліє зберігається у Віленській бібліотеці»¹³.

13 Алексеєв Л. В. Археология и краеведение Беларуси XVI в. – 30-е годы XX века / под ред. академика Б. А. Рыбакова, Минск: Беларуская навука, 1996. С. 128, прим. 82. Оригінал документа, на який посилається Алексеєв, зрозуміло, мені наразі недоступний для вивчення. Тут і далі писані московською мовою тексти перекладаються мною українською.

Автором цієї записки був Іван Корнілов – попечитель Віленського учбового округу, який очолив відповідне управління 3 лютого 1864 р.¹⁴ Одним з важливих завдань на посту попечителя Корнілов вважав посилення археографічних, етнографічних та археологічних досліджень в регіоні, які «утверджують беззаперечно споконвічне право на Західний край російського слова та російської писемності», аби «всякий мав переконатися, що польська та всіляка інша література прийшла, не народна, насильницькі нав'язана, що не має законного права на переважання»¹⁵.

Власне з цих шовіністичних імперських мотивів російський чиновник, нагороджений, між іншим, медалями «за взяття м. Варшава» та «в пам'ять приборкання польського заколоту 1863–1864 рр.», розгорнув у ввіреному йому учбовому окрузі, що тоді охоплював терени Віленської, Гродненської, Мінської та Ковенської губерній Російської імперії, справжнє полювання на пам'ятки старовини, що у чиновницьких устах мало назву «вчена та літературна діяльність». Його підлегли повинні були записувати народні приказки, відвідувати старовинні монастирі та церкви, відшукувати старожитності, «знімати малюнки та фотографії», а разом придбавати «для бібліотеки»¹⁶ стародруки, рукописи та старовинні речі»¹⁷.

Саме під час виконання подібних завдань, згадані у записці Корнілова вчителі Ніколай Соколов та Васілій Грязнов і відшукали у Турові сторінки рукописного Євангелія XI ст.

Щоправда, навряд чи це могло статись у 1864 р., як то подано у записці Корнілова. Адже якщо Грязнов обійняв посаду молодшого вчителя малювання, креслення та чистописання Віленської гімназії 22 липня 1864 р.¹⁸, то Соколов став надштатним вчителем при окрузі лише 9 січня 1865 р.¹⁹ Тож «у канікулярний час» 1864 року не міг брати участі в означеній експедиції. Вочевидь, у записці Корнілов припустився помилки у визначенні року відкриття Турівського Євангелія. Тому перша версія містить суперечливі моменти в плані хронології, тож не може бути прийнята.

14 Памятная книжка Виленской губернии на 1864 год (по 26 марта 1864 г.). Вильно, 1864. С. 60.

15 Корнилов И. Русское дело в северо-западном крае. Материалы для истории Виленского учебного округа преимущественно в Муравьевскую эпоху. Издание второе, проверенное и дополненное (посмертное). Выпуск первый. Санкт-Петербург, 1908. С. 404.

16 Мовиться про Віленську публічну бібліотеку, засновану з ініціативи І. Корнілова у 1865 р.

17 Корнилов И. Русское дело в северо-западном крае. С. 343–344.

18 Памятная книжка Виленской губернии на 1865 год. Составлена, с разрешения начальства, Виленским губернским статистическим комитетом. Вильна, 1865. С. 75.

19 Памятная книжка Виленской губернии на 1866 год. Составлена, с разрешения начальства, Виленским губернским статистическим комитетом. Вильна, 1866. С. 87.

Версія 2. Від Петра Гільтебрандта: виявлення рукопису у 1865 р. Н. Соколовим у Спасо-Преображенській церкві

Як вже зазначалось вище, посаду надштатного вчителя Віленського учбового округу Соколов обійняв у січні 1865 р., тож цілком логічним буде припустити, що того ж року він здійснив подорож по округу в канікулярний час.

Саме ця версія викладена у передмові до видання тексту Турівського Євангелія, здійсненого у 1869 р. помічником Віленського центрального архіву Петром Гільтебрандтом. Він зазначив, що рукопис було відкрито у 1865 р., на другий рік управління Віленським учбовим округом Корнілова²⁰. Трохи далі за текстом, у «коротких відомостях про Турівське Євангеліє» Гільтебрандт зазначив, що відкрито воно Соколовим, якого в археографічну поїздку відправив Корнілов; і саме Соколов першим здогадався, що це рукопис XI ст.²¹

Про цю поїздку та відкриття побіжно згадує й сам Корнілов у складеній 1868 р. записці щодо «московської вченої та літературної діяльності у губерніях Віленського учбового округу від 1864 р.». У документі міститься фраза, що стосується Турівського Євангелія: оповідаючи про те, що від 1865 р. вчителі отримували відрядження для збору предметів старовини, він зазначив, що «позаштатний вчитель Н. І. Соколов привіз із Турова, між іншими предметами, декілька листків харатейного Євангелія XI століття із записами на них князя Костянтина Івановича Острозького та дві рукописні книжки на білоруській говірці: Мінею за грудень місяць та духовні вірші»²².

Важливі відомості щодо цього питання вміщені у рецензії історика Михайла Кояловича на чотири випуски «Археографічного збірника документів», видані з ініціативи попечителя Віленського учбового округу. Ця праця залишається маловідомою дослідниками Турівського Євангелія; на неї звертали увагу окремі археографи²³. Проте вона містить відсутню в інших працях інформацію:

«... Кожне літо відправлялись обрані попечителем особи для вишукування та придбання, якщо можливо, рукописів та стародруків. Так, у 1865 р. надштатний вчитель Н. І. Соколов їздив між іншим до Мінської губернії, в якій – а саме у Турові, знайшов уривок Євангелія XI століття та інші рукописи. У 1866 р. той самий Соколов їздив до

20 Гильтебрандт П. А. Туровское Евангелие одиннадцатого века. I. Краткое известие о Туровском Евангелии. II. Древний текст с современным наусупротив, и с отменами по Остромировому Евангелию. Издание книгопродавца-печатника И. Г. Сыркина. Вильна, 1869. С. III.

21 Ibid. С. VIII.

22 Корнілов І. Русское дело в северо-западном крае. С. 343–344.

23 Улащик Н. Н. Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода. Москва: Наука, 1973. С. 150.

Супрасльського монастиря для вивчення тамтешньої бібліотеки, з якої деякі пам'ятки видані у І т. Збірника»²⁴.

Відтак маємо інформацію з кількох джерел, що вказує на відкриття Євангелія у 1865 р. Утім оскільки дослідники Турівського Євангелія користувались працями Гільтебрандта, саме з його праці цей рік набув поширення в історіографії²⁵.

Однак безумовному прийняттю цієї, здавалося б, несуперечливої версії, перешкоджає та обставина, що вона суперечить відомостям автора знахідки – Соколова.

Версія 3. Від Ніколая Соколова: виявлення рукопису у 1866 р. Соколовим у Спасо-Преображенській церкві

Соколов датував свою знахідку іншим роком – 1866-м. Саме цей рік вказаний у складеній ним особисто записці до літографічного видання рукопису Віленським уч-

24 Коялович М. [Рец.] Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа. Томы 1–4. Вильна, 1867 г. // Журнал Министерства народного просвещения. 1868. Часть СХL (четвертое десятилетие), октябрь. С. 225.

25 Добрянский Ф. Описание рукописей Виленской публичной библиотеки, церковно-славянских и русских. Вильна, 1882. С. 1; Иконников В. С. Опыт русской историографии. Т. 2, кн. 1. К., 1908. С. 258; Никольский Н. Материалы для повременного списка русских писателей и их сочинений (X–XI вв.). Коррекционное издание. Санкт-Петербург, 1906. С. 488; Огієнко І. Пам'ятки старослов'янської мови X–XI віків. Історичний, лінгвістичний і палеографічний огляд з повною бібліографією та альбом 155 знімків з пам'яток з кирилівською транскрипцією. Варшава: Друкарня Синодальна, 1929. (Огієнко І. Історія церковнослов'янської мови. Т. 5; Студії до української граматики, видають І. Огієнко та Р. Смаль-Стоцький, кн. V). С. 139; Тот И. Х., Хоргоши Э., Хорват Г. Туровские листки // *Dissertationes Slavicae. Slavistische Mitteilungen*. Материалы и сообщения по славяноведению. XIII. Szeged, 1978. С. 181; Киев К. М. Съдбата на стробългарските ръкописи през вековете. София: Наука и изкуство, 1979. С. 20; Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI–XIII вв. Москва: Наука, 1984. С. 51; Тот И. Х. Русская редакция древнеболгарского языка в конце XI – начале XII вв. Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук. Сегед, 1984. URL: https://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/9698/1/1984_h_toth_imre.pdf (дата звернення: 08.06.2025). С. 18; Тот И. Х. Русская редакция древнеболгарского языка в конце XI – начале XII вв. София: Изд. Болгарской АН, 1985. С. 20; Богданова С. Туровско Евангелие. Индекс на словоформите // *Годишник на Софийския университет «Климент Охридски»*. Факултет по славянски филологии. Кн. 2 – Езикознание. Т. 79, 2. 1985. София, 1991. С. 75; Нікалаєў М. Палата кнігапісная. Рукапісная кніга на Беларусі ў X–XVIII стагоддзях. Мінск: Мастацкая літаратура, 1993. С. 20; Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва: українська рукописна книга. Л.: Світ, 1995. С. 158; Szótár-index az óbolgár nyelv XI–XII. századi orosz másolatú emlékeihez. Словарь-индекс русской редакции древнеболгарского языка конца XI – начала XII в. Приложение. Тот И. К. Источники. Сегед, 1997. С. 16; Wierzchowska M. Warstwy cech fonetycznych w «Ewangeliarzu turowskim» z XI wieku na tle problemu jego pochodzenia // *Dziedzictwo przeszłości związków językowych, literackich i kulturowych polsko-bałto-wschodniosłowiańskich*. T. V: Badania filologiczne. Białystok, 2000. S. 221–222; Нікалаєў М. Тураўскае Евангелле // *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. У 6 тамах*. Мінск: Беларуская энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 2001. Т. 6, кн. 1: Пузыны – Усяя. С. 541; Нікалаєў М. Тураўскае Евангелле // *Беларуская энцыклапедыя ў 18 тамах*. Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 2003. Т. 16: Трыпалі – Хвіліна. С. 37; Крутова М. С. Рукописи XI–XIV веков со специальными названиями // *Записки Отдела рукописей / Российская государственная библиотека*. Вып. 53. Москва: Пашков дом, 2008. С. 10–11; Лысенка П. Распаўсюджванне хрысціянства на Тураўскай зямлі // *Тураў. Тураўскае Евангелле*. Мінск: БелЭн, 2004. С. 117; Ляўшун Л. Тураўскае Евангелле // *Тураў. Тураўскае Евангелле*. Мінск: БелЭн, 2004. С. 159; Mironowicz A. Życie religijno-kulturowe w eparchii turowskiej do końca XV wieku // *Białoruskie zeszyty historyczne / Беларускі гістарычны зборнік*. Białystok, 2011. № 35. S. 7; Лысенка П. Тураўскае княства. Гістарычны нарыс // *Тураўскае Евангелле = Туровское Евангелие = Turau Gospel*. Факсімільнае узнаўленне. Даследаванні. А. А. Суша (агулн. рэд.). Мінск: Нацыянальна бібліятэка Беларусі, 2014. С. 40.

бовим округом²⁶. Цей документ був надісланий учасникам I Археологічного з'їзду, що проходив у Москві 19–26 березня 1869 р., вже колишнім попечителем Віленського учбового округу Корніловим, разом із власним супровідним листом, датованим 19 березня 1869 р. Обидва документи дещо пізніше були опубліковані у працях з'їзду²⁷.

У записці Соколов писав, що за розпорядженням Корнілова у 1866 р. він здійснив поїздку до «містечка Мінської губернії» Турова, де був прихильно зустрінутий місцевим православним духовенством, внаслідок чого настоятель Спасо-Преображенської церкви у Турові отець Железняковський, за сприяння благочинного по Мозирському повіту священника Симеона Лисицького, передав попечителю Віленського учбового округу ці 10 «переплетених у корінець» пергаменних аркушів²⁸. При цьому Соколов підкреслив: за словами о. Железняковського, за свого дитинства він пам'ятав, що первинно кількість аркушів була набагато більшою, проте куди вони поділись, він не знає²⁹.

Власне, якщо прослідкуємо кар'єру надштатного вчителя Соколова при Віленському учбовому окрузі, то його поїздка «у канікулярний час» цього року цілком можлива, адже цю посаду він займав від початку 1865 р. до вересня-жовтня 1866 р., коли відбулась певна ротація й посади надштатних вчителів обійняли інші особи³⁰. Однак рецензія Кояловича однозначно вказує, що влітку 1866 р. Соколов працював у бібліотеці Супрасльського монастиря, а до Турова їздив влітку 1865 р.³¹ Тож, вірогідно, 1866 р. з'явився внаслідок описки або одруку під час набору «Записки».

Попри те що записка Соколова потрапляла до переліку бібліографії описів Турівського Євангелія, проте вказаний у ній рік відкриття рукопису не так часто потрапляв до описів чи згадок про пам'ятку³².

Прикметно, що Соколов зовсім не згадує про участь в експедиції Грязнова. Натомість є свідчення самого Грязнова, який відводив собі головну роль у відкритті Турівського Євангелія. Це може свідчити про існування конфлікту між обома учасниками

26 Туровское Евангелие одиннадцатого века. Издание Виленского учебного округа. Санкт-Петербург: Литографии Бермелева при Археографической комиссии, 1868.

27 Письмо И. П. Корнилова к В. В. Вельяминову-Зернову // Труды Первого Археологического съезда в Москве 1869. Т. 1. Москва, 1871. С. 108–110; Туровское Евангелие одиннадцатого века (Издание Виленского учебного округа. СПб. 1868. Литография Бермелева при Археограф. комиссии). Записка Н. И. Соколова // Труды Первого Археологического съезда в Москве 1869. Т. 1. Москва, 1871. С. 111–113.

28 Туровское Евангелие одиннадцатого века. Записка Н. И. Соколова. С. 111–112.

29 Ibid. С. 112.

30 Памятная книжка Виленской губернии на 1867 год. Составлена, с разрешения начальства, Виленским губернским статистическим комитетом. Вильна, 1867. С. 87.

31 Коялович М. [Рец.] Археографический сборник документов. С. 225.

32 Лысенко П. Ф. Туровская земля IX–XIII вв. Минск: Беларуская навука, 1999. С. 227; Лысенко П. Ф. Древний Туров. Минск: Беларуская навука, 2004. С. 8, 110. Прикметно, що пізніше Лысенко все ж перейшов на рейки визнання датою відкриття Турівського Євангелія 1865 р., а не 1866 р. З праць інших авторів про 1866 р. див: Шулежкова С. Г. Хрестоматия по старославянскому языку. Тексты. Словарь. Фоноприложение. 2-е изд. Москва: ФЛИНТА; Наука, 2012. С. 134.

експедиції щодо права «першовідкривача» такої важливої та резонансної пам'ятки, як Турівське Євангеліє XI ст. І це підводить нас до ще однієї версії.

Версія 4. Від Помпея Батюшкова: виявлення рукопису 1860-х рр. В. Грязновим, за участі Н. Соколова, у Спасо-Преображенській церкві

Помпей Батюшков замінив Корнілова на посаді попечителя Віленського учбового округу 13 березня 1868 р.³³ В цілому Батюшков продовжив політику свого попередника, заохочуючи діяльність підлеглих в питаннях утвердження «споконвічної» приналежності цього краю до Російської імперії. Оскільки Батюшков цікавився історією та археологією ввіреного йому округу, він не міг обійти стороною таку визначну пам'ятку старовини, як Турівське Євангеліє.

Стосовно версії щодо виявлення рукопису, то вона викладена у праці Батюшкова «Білорусь та Литва. Історичні долі північно-західного краю», виданої 1890 р. У книзі він помістив зображення одного з аркушів Турівського Євангелія³⁴ (арк. 1зв.³⁵), а в примітці до цього малюнка навів цікаві подробиці щодо обставин відкриття рукопису:

«Оглядаючи Турівську Преображенську церкву разом із місцевим священником та чиновником учбового відомства, Соколовим, художник Грязнов помітив серед церковного мотлоху великий дерев'яний ящик, заповнений вугіллям; зацікавившись ним, Грязнов висипав вугілля та знайшов серед давніх рукописів старовинну книгу, яка й виявилась Євангелієм XI століття»³⁶.

Такі подробиці не згадуються у працях інших дослідників, відсутні вони й у «Записці» Соколова. Звісно можемо припустити, що викладені Батюшковим відомості вигадані, але не ним особисто, а самим Грязновим, який мав можливість розповісти їх попечителю. Адже в час, коли Батюшков обіймав цю посаду (до 24 жовтня 1869 р., коли його замінив Ніколай Сергієвський³⁷), Грязнов продовжував працювати у Віленській гімназії вчителем малювання та чистописання³⁸.

Тож чи вигадав Грязнов такі подробиці, чи вони дійсно мали місце? Вірогіднішим видається останній варіант. Акцентування на власній головній ролі з боку Грязнова,

33 Памятная книжка Виленской губернии на 1869 год. Вильна, 1869. С. 70.

34 Батюшков П. Н. Белоруссия и Литва. Исторические судьбы Северо-Западного края. С одной хромофотографией, 99 гравюрами и картой. Санкт-Петербург, 1890. С. 11.

35 Тут і далі номери аркушів подані відповідно до сучасної нумерації.

36 Батюшков П. Н. Белоруссия и Литва. Примечания. С. 152. Дві інші рукописні книги – мінея за грудень та духовні вірші, які згадає Корнілов: Корнілов И. Русское дело в северо-западном крае. С. 344.

37 Памятная книжка Виленской губернии на 1870 год. Издание Виленского губернского статистического комитета (с картой Виленской губернии). Вильна, 1870. С. 80.

38 Памятная книжка Виленской губернии на 1869 год. С. 73; Памятная книжка Виленской губернии на 1870 год. С. 83.

що саме він звернув увагу на цей ящик, мовчання з цього приводу Соколова, який взагалі не згадує вчителя малювання, свідчить, на моє переконання, про явний конфлікт між двома учасниками експедиції. Привізши рукопис до Вільна, Соколов мав можливість представити його особисто попечителю Корнілову, чим вочевидь і скористався, привласнивши лаври відкриття собі та відтіснивши у тінь самого Грязнова. І лише відсутність у штаті управління учбового округу позаштатного вчителя Соколова та керування округом Батюшковим, який цікавився старожитностями краю, дали можливість Грязнову розповісти викладені пізніше обставини виявлення Турівського Євангелія. І такі подробиці могли бути викладені саме очевидцем подій.

Хоча Батюшков не зазначив рік виявлення Євангелія, проте в історіографії можна зустріти суміщення цієї та Гільтебрандтової версій; згідно з нею виявлення манускрипту сталось у 1865 р. за участі Соколова та Грязнова³⁹.

Версія 5. Від Юрія Лабинцева: виявлення рукопису Симеоном Лисицьким та його передача у 1865 р. Ніколаю Соколову з Іллінської церкви

Чотири попередні версії щодо обставин виявлення Турівського Євангелія були оприлюднені у ХІХ ст., однак п'ята з'явилась нещодавно – наприкінці ХХ ст. Її автором є російський філолог Юрій Лабинцев.

В ній Соколов з активного учасника експедиції перетворював на «кур'єра», якому старовинні рукописи, в тому числі й Турівське Євангеліє, передав для Корнілова протоієрей Турівської Іллінської церкви Симеон Лисицький.

На думку Лабинцева, коли Корнілов розпочав свою діяльність щодо розшуку старожитностей у Віленському учбовому окрузі, Лисицький «живо відгукнувся на заклик» та розпочав активну пошукову діяльність. У процесі діяльності він і знайшов старовинне Євангеліє, яке до цього часу могло перебувати або у приватних руках (ймовірно у якогось представника єврейської громади Турова), або у якій-небудь з інших церков Турова. Власне Лисицький забрав цю пам'ятку до церкви, в якій був «протоієреєм», – Іллінської, що «вважалась головною». І вже коли з Вільна прибув «самий компетентний співробітник» попечительства – Соколов, Лисицький і передав йому дорогоцінний манускрипт. Висновок цей Лабинцевим зроблено на тій підставі, що «у користуванні благочинного о. Симеона Лисицького перебувала ціла низка невідомих нині документальних джерел, якими він щедро ділився з усіма зацікавленими особами», а «частину з них, у тому числі оригінали, він передав у наукові

39 Шумейко М. Ф. Археография: курс лекций. Минск: Изд-во БГУ, 2005. С. 170; Шумейко М. Ф. Белорусская археография в ХІХ–ХХ вв. (Проблемы теории, истории, методики). Минск: БелНИИДАД, 2007. С. 204–205; Позднякова Н. В. Туровское Евангелие и его фразеологический корпус. Индекс устойчивых словесных комплексов Архангельского и Туровского Евангелий. Магнитогорск: Изд. гос. техн. ун-та им. Г. И. Носова, 2015. С. 85.

та церковні установи Білорусі, у тому числі й у Мінськ»; далі Лабинцев пише про працю Лисицького, присвячену історії Турова й Турівщини, для якої він використав низку доступних лише йому документів, і відмічає, що протоіерей багато уваги приділяв навчанню дітей і що при Іллінській церкві їх вчилось багато⁴⁰.

Легко помітити, що усі конструкції Лабинцева щодо обставин відкриття Турівського Євангелія спираються на вельми довільні припущення, не завжди підкріплені джерелами, а реальні відомості про рукопис стосуються лише того, що у 1865 р. його привіз з Вільна Соколов. Ця інформація взята з Гільтебрандтового вступу до видання Турівського Євангелія, здійсненого 1869 р.

«Записка» Соколова, опублікована у «Працях Археологічного з'їзду», в якій він викладає власну версію експедиції, залишилась невідомою Лабинцеву. Але саме в ній і згадано прізвище Лисицького, завдяки сприянню якого настоятель Турівської Спасо-Преображенської церкви Железняковський передав Соколову рукопис. Присутність настоятеля Іллінської церкви не повинна дивувати, адже священник Симеон Лицицький водночас був благочинним по Мозирському повіту Мінської губернії⁴¹. Ця адміністративна посада, яку він займав від 30 листопада 1856 р.⁴², фактично зобов'язувала отця Симеона наглядати за порядком у ввіреному йому окрузі Мінської єпархії; тож він не міг оминати увагою прибуття до Турова таких важливих гостей, як Соколов та Грязнов, які у ввіреній йому частині єпархії вишуквали по храмах старожитності. Тож Лисицький дійсно в певному сенсі безперечно посприяв відшуканню старовинного рукопису та передачі його до Вільна, але не більше того. Твердження про те, що саме він знайшов Турівське Євангеліє та переніс його до Іллінської церкви, де воно «очікувало» приїзду Соколова, не має жодного джерельного підґрунтя.

Попри поверхневий характер версії Лабинцева та відсутність чітких аргументів для її обґрунтування, вона настільки захопила рівненського краєзнавця Андрія Климчука, що він переклав частини статті Лабинцева українською мовою та без жодного посилання на першоджерело вмістив у власну оглядову працю про Турівське Євангеліє⁴³.

40 Лабинцев Ю. Туровское Евангелие как особо чтимая святыня во времена Константина Острожского. Вестник Белорусского экзархата: Альманах. Т. 1. Благоверный князь Острожский / под ред. А. А. Петрашкевича. Минск: Изд-во Бел. Экзархата, 1998. С. 79–81; Лабинцев Ю. А. Новое о Туровских евангелиях // Матэрыялы Першых кнігазнаўчых чытаньняў. (Мінск, 15 верасня 1998 г.) / склад. Т. І. Рошчына, Мінск: Нацыянальная бібліятэка Беларусі, 2000. С. 39–44; Лабінцаў Ю. А. Новае аб Тураўскіх Евангеллях // Тураўшчына: Мінулае, сучаснасць, будучыня. Вып. 3 / редкал. П. Ф. Лысенка (гал. ред.). Тураў; Мінск: Беларуская навука, 2004. С. 161–162.

41 Памятная книжка Минской губернии на 1866 год, составленная Минским губернским статистическим комитетом. Минск, 1866. С. 142.

42 Памятная книжка Минской губернии на 1867 год. Издание статистического комитета. Минск, 1867. С. 70.

43 Климчук А. Турівське Євангеліє – видатна пам'ятка давньоруської писемності // Історія та сучасність Православ'я на Волині: матеріали VII науково-практичної конференції (Луцьк, 8 листопада 2016 р.). Луцьк, 2016. С. 179–180.

Аналіз усіх п'яти версій, що спонукав докладніше звернути увагу на обставини, пов'язані з відкриттям Турівського Євангелія та постатями, які до цього відкриття в той чи інший спосіб були причетними, дозволяє викласти історію відкриття манускрипту в такій формі.

У канікулярний час, влітку 1865 р. надштатний вчитель Віленського учбового округу Ніколай Соколов та вчитель малювання Віленської гімназії Васілій Грязнов на виконання розпорядження попечителя Віленського учбового округу Івана Корнілова отримали відрядження для пошуку предметів старовини, які б доводили «історичні права Російської імперії на південно-західний край».

Маршрут відрядження Соколова та Грязнова включав відвідання тодішнього містечка Мозирського повіту Мінської губернії – Турова. Тут їх супроводжував благочинний Симеон Лисицький, настоятель Іллінської церкви. За участі Лисицького, який прихильно поставився до гостей з Вільна, вони ознайомились зі старожитностями Турова, а у церкві Преображення Господнього виявили низку рукописів, в тому числі й старовинне Євангеліє XI ст.

Ці рукописи були сховані у дерев'яному ящику серед церковного мотлоху та прикриті вугіллям, проте Грязнов звернув увагу на цей ящик та витрусивши вугілля, «знайшов» старовинні книги. За сприяння (чи радше наполягання) Лисицького настоятель Спасо-Преображенського храму отець Железняковський мусив віддати «гостям» виявлені книги та розповісти всю інформацію, відому йому про старовинне Євангеліє. Той факт, що такі цінні старовинні книги були сховані у ящику серед церковного мотлоху та ще й присипані вугіллям, свідчить про наміри отця Железняковського приховати їх та залишити у Турові.

Мотиви цього вчинку можуть бути найрізніші: від регіонального патріотизму зберегти цінні рукописи у місті та у храмі, з яким вони пов'язані, до банального прагнення продати їх якомусь колекціонеру за чималеньку суму. Наявна джерельна база не дозволяє впевнено встановити такі мотиви.

«Надійна» схованка Железняковського була викрита «зайдами», тож рукописи всупереч волі настоятеля відправились до Вільна. На ту обставину, що передача не була здійснена «добровільно», побіжно вказує й згадка отцем настоятелем того, що, мовляв, у його дитинстві сторінок рукопису було значно більше, проте він не знає, куди вони поділись. Справа в тому, що ця інформація суперечить тому факту, який згадав Соколов, – що 10 аркушів були «переплетені у корінець», тобто мали оправу. Подальші дослідження оправ, здійснені під час реставрації Турівського Євангелія у 1962–1963 рр., хоча й умовно, але дозволили її віднести до XVII ст. Навряд чи отець Железняковський

жив так довго. Радше за все, згадка про наявність більшої кількості аркушів, які «невідомо куди поділись», мала на меті хоч таким чином трохи збити радісний запал Соколова та Грязнова – мовляв, те, що ви забрали, лише жалкі крихти того, що було.

Пізніше між самими членами «експедиції» – Соколовим та Грязновим, виник конфлікт щодо того, кому належить головна роль у відкритті цих пергаменних аркушів кириличного тексту XI ст. Адже формально їх знайшов Грязнов, але старшим в групі був Соколов. Наближений до попечителя Соколов зміг перекинути шальки терезів на свою користь, отримавши лаври відкривача Турівського Євангелія. Грязнов був усунутий у тінь, з якої зміг вийти лише за нового попечителя Помпея Батюшкова та відсутності в штаті управління учбовим округом надштатного вчителя Соколова. Проте це сталося пізніше – після того як в історіографії поширилась версія Гільтебрандта про головну роль у виявленні рукопису саме Соколова.

Невдовзі після перевезення рукописів до Вільна, вони опинились у рукописному відділі Віленської публічної бібліотеки. Тут чільне місце було відведене «рукописному пергаменному Євангелію XI століття, що належить Турівській Преображенській церкві», на сторінках якого наявні два записи князя Костянтина Острозького 1508 та 1513 рр. Згадку про нього можемо бачити на сторінках звіту Віленської бібліотеки за 1867 р.⁴⁴

Глава 2. Вимушена еміграція та повернення додому: історія Турівського Євангелія у ХХ ст.

Від моменту потрапляння до сховища рукописного відділу Віленської публічної бібліотеки Турівське Євангеліє перебувало у Вільні до подій початку Першої світової війни 1914–1918 рр. Після низки поразок, що їх зазнала російська армія, почалась втеча представників російської окупаційної влади західних губерній імперії на схід. При цьому під виглядом евакуації культурних цінностей із прифронтових територій стали вивозити найцінніші старовинні предмети.

Не оминула ця доля й Віленської публічної бібліотеки. Звідси було вивезено московитами 835 пергаменних та 2 000 паперових рукописних пам'яток, усі стародруки та гравюри ХVI ст., алфавітний каталог; вивезені цінності «тимчасово» осіли у бібліотеці Рум'янцевського музею⁴⁵. З-поміж «евакуйованих» рукописів опинилось і Турівське Євангеліє.

44 Отчет о Виленской публичной библиотеке и музее за 1867 г. Вильна, 1868. С. 10.

45 Riegel S. Sprawa zwrotu mienia kulturalnego Wileńszczyzny z Rosji // Ateneum Wileńskie: czasopismo naukowe poświęcone badaniom przeszłości ziem W. X. Litewskiego: wydawnictwo III Wydziału Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie. R. 2, z. 5–6, Wilno 1924. S. 178. У 1924 р. бібліотека музею була перетворена на «Російську публічну бібліотеку ім. В. І. Ульянова (Леніна)», наступного року її перейменували на «Державну бібліотеку СРСР ім. В. І. Леніна»; нині заклад має назву «Російська державна бібліотека».

У 1920-ті – 1930-ті рр. циркулювали чутки, що рукописи Віленської публічної бібліотеки були вивезені до Ярославля, де Турівське Євангеліє згоріло разом з іншими манускриптами у 1917 р.⁴⁶ Припускаю, що джерелом цих чуток стали самі москвичи, які готували ґрунт для чергової крадіжки історичної спадщини, аби не вертати ці пам'ятки до Вільна, яке тоді входило до складу Польщі.

Адже протягом 1920-х – 1930-х рр. питання реституції «евакуйованих» з Вільна культурних цінностей було одним з гострих дипломатичних питань між польським та російським радянським урядами⁴⁷. Гострота питання зникла лише внаслідок окупації територій польської держави нацистським та радянським тоталітарними режимами Гітлера та Сталіна у вересні 1939 р. Це стало початком Другої світової війни 1939–1945 рр. По її завершенню три країни Балтії (Литва, Латвія та Естонія) «добровільно», а фактично внаслідок окупації, увійшли до складу Радянського Союзу. Місто Вільно, а тоді вже Вільнюс, стало столицею Литовської Радянської Соціалістичної Республіки.

Друга окупація Литви російською радянською владою зрушило питання щодо повернення вивезених звідти у 1915 р. предметів історико-культурної спадщини. Оскільки російська влада вважала ці республіки «приєднаними назавжди», то більшість вивезених пам'яток вже протягом 1945–1946 рр. (деякі трохи пізніше) були повернуті до Вільнюсу.

У 1946 р. після 36-літньої «евакуації» Турівське Євангеліє XI ст. повернулось до Центральної бібліотеки Академії наук Литовської РСР⁴⁸. Там рукопис зберігається до сьогодні, нині установа носить назву «Бібліотека академії наук Литви імені Врублевських». Манускрипт має шифр «F 19-1».

46 Огієнко І. Пам'ятки старослов'янської мови. С. 141. Перетц В. Н. Рукописи библиотеки Московского университета, Самарских библиотеки и музея и Минских собраний. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1934. С. 6.

47 Rigieli S. Sprawa zwrotu mienia kulturalnego Wileńszczyzny z Rosji. S. 159–182; Biblijoteki Wileńskie. Praca zbiorowa pod red. A. Łysakowskiego. Wilno, 1932. S. 5.

48 Lietuvos TSR mokslų akademijos Centrinė biblioteka / sud. A. Ivaškevičius. Vilnius. 1959. P. 25–26; Rankraščių rinkiniai: Lietuvos TSR Mokslų akademijos Centrinės bibliotekos XI–XX amžių rankraščių fondų trumpa apžvalga / sud. V. Abramavičius. Vilnius: Laikraščių ir žurnalų I-kla, 1963. P. 60; Petrauskienė V. Rusų rankraštinių knyga Lietuvos bibliotekose // Rusų knygos spausdinimo pradžia ir Lietuva. Vilnius: Mintis, 1966. (Bibliotekininkystė ir bibliografija, t. III). P. 44.

III. Півтора століття наукових студій: публікації та дослідження Турівського Євангелія

Як вже зазначалось вище, від стародавнього рукопису Євангелія збереглося 10 пергаментних аркушів. На них наявні тексти трьох хронологічних періодів.

Первинний текст XI ст. знаходиться на аркушах 1–2, 3–10зв. Він написаний в один стовпчик, по 18 рядків на сторінці. Коли на сторінці наявний заголовок, він займає два рядки, тож на таких сторінках текст нараховує 17 рядків. Аркуш 2зв. залишився чистим. Вірогідно, під час написання Євангельських читань ця сторінка була залишена без тексту – для написання тут мініатюри. Проте вона так і не була написана. Єдиним декоративним оздобленням збереженої частини рукопису можемо назвати написання заголовків, одинадцять ініціалів та одну горизонтальну заставку.

На початку XVI ст. на сторінках Євангелія були записані дві дарчі грамоти Костянтина Івановича Острозького, його дружини Тетяни та сина Іллі, за якими Спасо-Преображенській церкві Турова надавались певні маєтності. Написання таких грамот на Євангеліях, що зберігаються у церкві, було поширеним явищем для цього періоду⁴⁹. Для написання однієї з них була використана чиста сторінка – арк. 2зв. (1513 р.), а для іншої – береги арк. 6зв.

Окрім того, наприкінці XVIII ст. на берегах арк. 2зв., 6зв.–7 та 7 були написані записи польською мовою, які підтверджували надані Острозькими для Турівської церкви маєтності. Тобто засвідчували справжність цих грамот.

Усі ці різночасові тексти були об'єктом прискіпливої уваги дослідників, хоча науковий інтерес яких зменшувався в міру «омолодження» записів. Більше зацікавлення, звісно, викликав первинний текст пам'ятки. Нижче розглянемо праці, які стосуються наукових студій над Турівським Євангелієм, у хронологічній послідовності.

Глава 1. «Три кити» у вивченні Турівського Євангелія: Срезневський, Бермелеєв, Гільтебрандт

Відкриття Соколовим Турівського Євангелія у 1865 р. певною мірою мало ефект бомби, що розірвалась у науковому середовищі тодішньої Російської імперії. Ще б пак, стало відомо про існування нового невідомого раніше середньовічного кириличного рукопису княжих часів, який ймовірно було б датувати XI ст. Тож не дивно, що

⁴⁹ Див., напр., грамоти на сторінках Луцького Євангелія XIV ст.: Корнієнко В. В. Українські грамоти XV ст. на сторінках Луцького Євангелія XIV ст. // *Ucrainica Mediaevalia*. 2021. Vol. 4. С. 288–301.

попечитель Віленського учбового округу Корнілов, який завдяки неймовірній знахідці опинився у фокусі уваги науковців, доклав усіх зусиль, аби залучити до вивчення та публікації манускрипту найавторитетніших тоді дослідників. Припускаю, що з ініціативи Корнілова студіювання пам'ятки почалось фактично одразу ж, як тільки десять пергаментних аркушів опинилися на полицях відділу рукописів Віленської публічної бібліотеки. Перші публікації Турівського Євангелія з'явилися у 1867 р., і на початок 1870-х рр. перший дослідницький етап був в цілому завершений. Протягом цього часу побачили світ праці Ізмаїла Срезневського, Івана Беремелеєва та Петра Гільтебрандта, які ввели пам'ятку до наукового обігу. Їхні роботи стали основою для всіх подальших досліджень пам'ятки; тож без перебільшення цих науковців можна вважати трьома китами, на які сперлась та продовжує спиратись уся подальша бібліографія Турівського Євангелія. Власне тому праці цих трьох науковців варто розглянути детальніше.

Перший кит: Ізмаїл Срезневський

Науковому загалу Російської імперії офіційно пам'ятка була представлена авторитетним мовознавцем **Ізмаїлом Срезневським**. Це відбулося у Санкт-Петербурзі 11 травня 1867 р. на засіданні імператорської Академії наук по відділенню російської мови та словесності. Членам академії *Срезневський* представив частину задуманої ним праці, названої «Відомості та замітки про маловідомі та невідомі пам'ятки». З-поміж низки таких пам'яток був і виявлений у Турові 1865 р. рукопис. На той час манускрипт ще не отримав загальновідомої тепер власної назви «Турівське Євангеліє». *Срезневський* представив його як «Уривок з книги Євангельських читань XI століття»⁵⁰.

Невеликий уривок тексту під назвою «Уривок ще з однієї руської книги Євангельських читань, XI століття», визначений як приналежний Корнілову та знайдений «десь у західній Росії» був опублікований *Срезневським* у додатках до «Записок» імператорської Академії наук того ж 1867 р. Пізніше дослідження рукопису були продовжені та протягом певного часу *Срезневський* видав повний текст пам'ятки. Проте перш ніж перейти до аналізу наукових праць, варто висвітлити певну специфіку публікації тогочасних досліджень петербурзького філолога.

Його «Відомості та замітки про маловідомі та невідомі пам'ятки» виходили не один рік, періодично поповнюючись текстами нових манускриптів. Зазвичай така публікація витримувала кілька видань з ініціативи самого автора. Першою була публікація у додатках до певного тому «Записок» – періодичного видання петербурзької Академії наук. Потім той самий текст «Відомостей та заміток про маловідомі та

50 Записки императорской Академии наук. Том 11. Санкт-Петербург, 1867. С. 223–224.

невідомі пам'ятки» публікувався у «Збірнику статей, читаних у Відділенні російської мови та словесності імператорської Академії наук», що пізніше став називатись «Збірником Відділення російської мови та словесності імператорської Академії наук». А далі «Відомості та замітки про маловідомі та невідомі пам'ятки» *Срезневського* публікувались окремим виданням. Зазвичай при цьому зберігалась єдина пагінація. Всі три публікації нерідко виходили в один рік, але траплялось, що й у різні. Це треба враховувати при студіюванні бібліографії авторів, які посилаються на видані подібним чином праці *Срезневського*.

1867 р.

Як вже зазначалося, саме цього року відбулась перша публікація *Срезневським* «Уривків Євангельських читань». У його «Відомостях та замітках» пам'ятка була зазначена під номером XXXIII. Спершу праця була надрукована у додатку до XI тому «Записок» Академії наук⁵¹, трохи пізніше у першому томі «Збірника статей, читаних по відділенню російської мови та словесності», випуск IV⁵², а потім окремим виданням⁵³. Усе це датоване одним роком, всі публікації зберігають єдину пагінацію; тож у подальшому посилання здійснюватимуться за першим виданням.

Перед публікацією тексту *Срезневський* навів короткі відомості про пам'ятку, описавши фізичний стан манускрипту. Було зазначено, що уривок, який залишився від книги Євангельських читань, написаний у чверть, має розміри 4×5 вершків (приблизно 17,78×22 см), текст написаний красивим уставом в один стовпчик так, що на внутрішній (до корінця) та зовнішній верхній береги залишилось менше ½ вершка (приблизно 2,2 см), а на інші два береги – до 1 вершка (менше 4,4 см); кількість рядків на сторінці 18, вони розташовані не на однаковій відстані один від одного, а то ширше, то щільніше; ініціали («мальовані літери») виконані червоною та чорною або ж червоною та синьою фарбами, світлими й темними; інколи під фарбою помітні чорнильні наведення, які подібно до давніх рукописів, мають світло жовтий колір⁵⁴.

Стосовно графіко-орфографічних та палеографічних спостережень, то *Срезневський* зазначив, що за формою написання літер пам'ятка ближче всього стоїть до Остромирового Євангелія 1056–1057 рр. та Пандектів Антіоха XI ст. При цьому саме до останньої

51 Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках // Записки императорской академии наук. Т. 11. Санкт-Петербург, 1867. Приложение № 2. С. 30–33.

52 Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках // Сборник статей, читанных в отделении русского языка и словесности императорской Академии наук. Т. 1, № 6, 7, 8, 9. Вып. IV. Санкт-Петербург, 1867. С. 30–33.

53 Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. I–XL. Санкт-Петербург, 1867. Вып. 4. С. 30–33.

54 Срезневский И. И. Сведения и заметки. 1867. С. 30.

тяжіє досліджуваний рукопис, в якому юси (А та Ж) виконані часто змішано з оу та ја, що є неправильно, але таке написання зустрічається в пам'ятці все ж не часто. Тож в цілому пам'ятка відповідає правилам церковнослов'янської мови, лише зі злегка зіпсованими описками місцевого переписувача. Водночас зазначались певні відмінності зі згаданими вище рукописами. *Срезневський* зазначав, що від Пандектів Антіоха наш рукопис відрізняється тим, що йотоване є пишеться тут не лише з точкою – ё, але й з / попереду – іё. Відмінності були виділені й з Остромировим Євангелієм, їх *Срезневський* виділив дві: а) постійне вживання крапки над голосними не лише йотованими, але й над тими, які починають склад (іако, діце, своєѧ)⁵⁵; б) незначна кількість різночитань у написанні слів, найголовніше – вживання прикметника ииоуадъ (арк. 10зв. – сѧ ии //) замість єдинюадъ. На підставі графіко-орфографічних та палеографічних особливостей пам'ятки *Срезневський* відніс час появи рукопису до XI ст.⁵⁶

Щодо місця написання манускрипту, то *Срезневський* оминув його увагою. Можемо припустити, що якщо рукопис він порівнював з пам'ятками, які в той час вважались створеними у Новгороді, – Остромировим Євангелієм⁵⁷ та Пандектами Антіоха⁵⁸ – то також вважав наше Євангеліє пам'яткою новгородською. Однак нічого певного про це *Срезневський* не зазначив.

На подальших сторінках було опубліковано первинний текст XI ст., розміщений на арк. 3–3зв. та 10–10зв.⁵⁹ В цій публікації *Срезневського* цікавив саме давній текст як такий; він не зазначав поділу на конкретні Євангельські читання, що в першому випадку охопило Мт. 24: 40–44 та Мт. 25: 14–23 (останній вірш не повністю), а в другому Лк. 6: 34–36 (перший вірш не повністю), Лк. 5: 27–32 та Лк. 7: 11–12 (останній вірш не повністю). Первинний текст подавався *Срезневським* за принципом «рядок в рядок, літера в літеру», зі збереженням всіх нарядкових знаків.

Паралельно для порівняння *Срезневський* наводив аналогічний текст з Остромирового Євангелія 1056–1056 рр. за згаданим вище виданням Александра Востокова 1843 р. Якщо в обох текстах зустрічались різночитання, то їх *Срезневський* подавав прямо в тексті у дужках зі знаком «=».

Для кращого розуміння вигляду публікації *Срезневського* наведу уривок опублікованого ним тексту 1–4 рядків на арк. 3:

55 Тут і далі наводитимуться лише декілька прикладів, наявних у працях дослідників.

56 Срезневский И. И. Сведения и заметки. 1867. С. 30–31.

57 Остромирово Евангелие 1056–57 года с приложением греческого текста Евангелий с грамматическими объяснениями, изданное А. Востоковым. Санкт-Петербург, 1843. С. II.

58 Амфилохий архимандрит. Исследование о Пандекте Антиоха XI века, находящимся в Воскресенской Новоерусалимской библиотеке. С таблицей оттиснутых букв, резанных на пальме в 1859 г. Удостоенное Демидовской премии в 1863 году в 714 р. с. Москва, 1880. С. 98.

59 Срезневский И. И. Сведения и заметки. 1867. С. 31–33.

«ТОГДА ДЪВА БЖДЕТА (= БЖДЕТА ДЪВА) НА СЕЛЪ. ІЄДИНЪ
ПОІЕМЛЕТЪ. А ДРОУГЪИ ОСТАВЛЯЮ
ТЬСА. ДЪВЪ МЕЛЮЦИ ВЪ ЖРЪНЪВА (=ЖРЪНЪВА–)
ХЪ. ІЄДИНА ПОІЕМЛЕТЬСА. И ІЄДИНА»⁶⁰

При цьому варто зауважити, що в окремих моментах *Срезневський* був неточний у передачі літер, на що свого часу звернуть увагу деякі дослідники. Наприклад, у наведеному уривку слово *поіемлетъ* подано з помилкою, адже в оригіналі написано – *поіемліеть*. Разом з тим, ця публікація мала важливе значення для введення пам'ятки до наукового обігу.

1868 р.

Цього року *Срезневський* надрукував наступну працю, присвячену огляду пам'яток «юсового письма», однією з яких було Турівське Євангеліє. У цій праці воно фігурувало як «Турівська книга Євангельських читань XI століття». Праця ця була надрукована у III томі «Збірника статей, читаних у Відділенні російської мови та словесності»⁶¹, виданому пізніше окремою монографією⁶².

У своїй праці *Срезневський* повторив згадану раніше тезу про те, що Євангеліє відноситься до тієї групи пам'яток, які написані за всіма правилами церковнослов'янської мови, лише із незначним втручанням переписувачів, які, переписуючи протограф на теренах Русі, мало порушували послідовність мови своїми описками⁶³.

Для ілюстрації цієї тези *Срезневський* опублікував частину Євангельських читань, починаючи від арк. 5 до арк. 10зв. (але без останніх 7 рядків)⁶⁴. Як в праці 1867 р., *Срезневського* більше цікавив сам текст як такий; він не вказував відповідні читання, наведені в опублікованому уривку у такій послідовності: Мт. 25: 1–13, Мт. 15: 21–28, настанова на арк. 6зв., Лк. 4: 31–26, Лк. 5: 1–11, Лк. 5: 17–26, Лк. 6: 31–36, Лк. 5: 27–32.

При публікації *Срезневським* було змінено принцип подачі матеріалу: текст вже не подавався «рядок в рядок», однак залишилась передача «літера в літеру» зі збереженням надрядкових знаків. Так само в цьому виданні вже не наводились різночитання за *Остромировим* Євангелієм. Проте вставки в текст все одно залишились, однак тепер вони позначали неправильне написання юсів у тексті.

60 Срезневский И. И. Сведения и заметки. 1867. С. 31. Обидва подані Срезневським різночитання див.: *Остромирово Евангелие 1056–57 года*. Арк. 83зв.

61 Срезневский И. И. Древние славянские памятники юсового письма с описанием их и с замечаниями об особенностях их правописания и языка // Сборник статей, читанных в отделении русского языка и словесности императорской Академии наук. Т. 3. Санкт-Петербург, 1868. С. 168–172.

62 Срезневский И. И. Древние славянские памятники юсового письма с описанием их и с замечаниями об особенностях их правописания и языка. Санкт-Петербург, 1868. С. 168–172.

63 Ibid. С. 168.

64 Ibid. С. 168–172.

Наприклад, у цьому виданні опублікований *Срезневським* текст виглядав таким чином: «Въ врьма оно. стоѧ (вм. стоѧ) бѣ гъ при ѳзерѣ Генисарѣтъстѣ. и видѣ дъва кораблица стоѧща (вм. стоѧща) при ѳзерѣ»⁶⁵.

Варто зазначити, що й у цій публікації допускались певні неточності в передачі окремих літер. Наприклад, у тексті на арк. 10–10зв. «и бѣ нарѣ//дъ мъногъ · мѣгари · и инѣхъ иже бѣахѣ съ нимъ възлежаще» замість *МЪНОГЪ* було надруковано *МНОГЪ*, замість *БѣАХѣ* було надруковано *БѣААХѣ*, замість *СЪ НИМЪ* було надруковано *СЪ НИМИ*. Утім попри такі неточності, праця *Срезневського* все ж була вагомим кроком вперед на шляху до публікації пам'ятки.

1873–1876 рр.

Власне, з цією працею *Срезневського* в бібліографії наявна найбільша плутанина.

Нерідко дослідники посилаються на цю працю *Срезневського* з публікацією Турівського Євангелія, нібито вміщену під номером LXV на с. 105–136 3-го додатку 20-го тому «Записок імператорської Академії наук», надрукованого 1871 р.⁶⁶. Проте в цьому томі годі знайти інформацію про Турівське Євангеліє XI ст. на «с. 105–136», бо додаток 3 цього тому закінчується на с. 104, текстом «Грецької Іверської кормчої IX–X ст.» – № XLIV за нумерацією *Срезневського*. Це власне й відповідає змісту, вміщеному у цьому додатку⁶⁷. Однак в загальному змісті до книги 1-ї 20-го тому «Записок» вказано, що «Відомості та замітки» мають розміщуватись на с. 1–140 додатку⁶⁸, але вже у змісті до книги всього тому (у 2-й книжці) «Записок» вказана правильна кількість сторінок – 1–104⁶⁹.

Адже чергова порція його «Відомостей та заміток про невідомі та маловідомі пам'ятки», де під номером XLV вміщені «Турівські Євангельські листки XI століття», була опублікована 1873 р.⁷⁰, у додатку до XXII тому «Записок» Академії наук⁷¹.

Наступного, 1874 р., ці ж «Відомості та замітки» були передруковані у 1-му випуску XII тому «Збірника Відділення російської мови та словесності»⁷².

65 Срезневский И. И. Древние славянские памятники юсового письма. С. 170. Текст з арк. 7зв., рядки 3–5.

66 Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках // Записки императорской Академии наук. Т. 20. Санкт-Петербург, 1871. Приложения. № 3.

67 Ibid. С. 1.

68 Записки императорской Академии наук. Т. 20. Санкт-Петербург, 1871. Оглавление книжки 1^а тома XXI. С. [III].

69 Записки императорской Академии наук. Т. 20. Санкт-Петербург, 1871. Оглавление двадцатого тома XXI. С. [III].

70 Однак це посилання хибне, адже в цьому томі опублікована лише частина додатку, що закінчується «Грецькою Іверською кормчою IX–X ст.» (№ XLIV за нумерацією *Срезневського*). При цьому різниться кількість сторінок у додатку: у той час як у загальному змісті тому «Відомості й замітки» мають займати сторінки 1–140 додатку.

71 Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках // Записки императорской Академии наук. Т. 22. Санкт-Петербург, 1873. Приложения. № 3. С. 105–136.

72 Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках // Сборник Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук. Том XII, № 1. Санкт-Петербург, 1874. С. 105–136.

У 1875 р. було надруковано загальний XII том «Збірника Відділення російської мови та словесності», в який увійшли 1-й та 2-й випуски⁷³.

Нарешті, у 1876 р. ці «Відомості та замітки» були надруковані окремим виданням⁷⁴.

Таким чином, одна і та ж сама праця *Срезневського* була опублікована чотири рази в різні роки, тож у бібліографії до Турівського Євангелія можна зустріти посилання на якийсь із цих чотирьох друків, який знаходився під рукою в дослідника⁷⁵. Утім пагінація всюди залишилась однаковою; посилання даватиму на перше видання 1873 р.

Загалом, як зазначає сам *Срезневський*, його праця була підготовлена раніше, однак через різні обставини надрукувати її він зміг лише через три роки, після появи праць двох інших китів – Бермелеєва та Гільтебрандта⁷⁶.

У вступній частині *Срезневський* згадав два свої попередні видання «Турівських листків», тож не зупинявся на описі фізичного стану манускрипту, а одразу ж розпочав із публікації повного тексту XI ст., розміщеного на арк. 1–2 та арк. 3–10зв.⁷⁷. Власне, тут знову принципи видання були дещо змінені. Текст друкувався «рядок в рядок, літера в літеру», зі збереженням усіх нарядкових знаків.

Варто зазначити, що згадані вище помилки (на арк. 10зв.) в цьому тексті були виправлені, однак деякі знову були допущені. Якщо звернутись до останнього рядка цього ж арк. 10зв., то у фразі «изношаахъ Ѹмръша · сѣа ии //» замість Ѹмръша надруковано Ѹмръша, тобто з м'яким р, а не з твердим. Ці нюанси, здавалося б, дрібниці – дуже важливі для філологічних студій.

Власне, після публікації самого тексту, *Срезневський* дав деякі пояснення щодо збереженої частини пам'ятки. Він визначив, що від давнього Євангелія апракосу збереглись три окремі уривки первинного тексту:

- 1) уривок, що складається з одного аркуша (арк. 1–1зв) та є другою половиною читання на четвер 5-го тижня після Великодня і початком читання на п'ятницю того ж тижня; це читання Ів. 10: 1–9 та Ів. 10: 17–20;
- 2) уривок, що складається з одного аркуша (арк. 2) та є середньою частиною читання на вівторок 6-го тижня після Великодня; це читання Ів. 12: 27–34;
- 3) уривок, що займає останні вісім аркушів (арк. 3–10зв.) і включає закінчення читання на суботу 16-го тижня після П'ятидесятниці й повне читання на неділю; на

73 Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках // Сборник Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук. Том XII. Санкт-Петербург, 1875. С. 105–136.

74 Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. XLI–LXXX. Санкт-Петербург, 1876. С. 105–136.

75 Інколи, як зазначалось, посилаються на видання 1871 р., проте це є наслідок помилки.

76 Срезневский И. И. Сведения и заметки. 1873. С. 107, прим.

77 Ibid. С. 107–117.

суботу й неділю 17-го тижня, на суботу та неділю 1-го та 2-го тижнів нового літа, на суботу 3-го тижня та початок читання на неділю 3-го тижня; це уривки Мт. 24: 40–44, Мт. 25: 14–29, Мт. 25: 1–13, Мт. 15: 21–28, Лк. 4: 31–36, Лк. 5: 1–11, Лк. 5: 17–26, Лк. 6: 31–36, Лк. 5: 27–32, Лк. 7: 11–12⁷⁸.

Срезневський дещо розширив власні спостереження порівняння почерків Турівського Євангелія з близькими за часом пам'ятками XI ст. – Остромировим Євангелієм 1056–1057 рр., Ізборниками 1073 та 1076 рр., а також Мінеями 1096 та 1097 рр. Як бачимо, чомусь із цього переліку були виключені Пандекти Антіоха, однак *Срезневський* ніяк не пояснював причини вилучення цього манускрипту.

У своїх спостереженнях за формами написання літер *Срезневський* писав, що наша пам'ятка найближча до Остромирова Євангелія. Водночас зазначив, що форма написання деяких літер ближче все ж до Ізборника 1076 р. (ѡ) та до Ізборника 1073 р. (к та ѣ). До останнього, як і до Міней 1096 та 1097 рр., Євангеліє подібне тим, що переписувач активно застосовує надрядковий знак – крапку над голосними літерами (ѡзъ, ѡно, ѡужасъ). Також із обома Мінеями Євангеліє зближує й те, що в ньому виключно вживається цї замість шт, а також частіше використовується титло у словах, подібних до ѡ (отъ), рѣ (рече). Однак часте використання ѡ та ѡ, переважно правильне, більшою мірою відповідає такому ж явищу в Остромировому Євангелії та Ізборнику 1073 р., адже у Мінеях замість них використовуються вже оу та ю. Викладені вище спостереження дозволили *Срезневському* виснувати, що виявлений у Турові манускрипт молодший за Остромирове Євангеліє 1056–1057 рр., проте старший за Мінеї 1096–1097 рр.⁷⁹.

Доволі докладно *Срезневський* спинився на особливостях написання юсів в Євангелії, зокрема на помилковому їх вживанні, яке свідчить про мимовільне втручання в текст переписувача з теренів Русі. Приклади подібного редагування, за *Срезневським*, такі: написання ѡ замість оу (имоуцѡжоумоу, бѡи, бѡіаіа) або оу замість ѡ (приимоу, имоуцѡжоумоу), ю замість ѡ (мелюци), а замість іа (овьцамъ, распѡра, всакоіа), іа замість іа (имѡіаи, іахомъ)⁸⁰. Варто зазначити, що фактично тут *Срезневський* перерахував різночитання, які подавались ним у дужках у виданні 1868 р.

Окрім помилкового вживання юсів, руку місцевого переписувача, на думку *Срезневського*, видають використання є замість ѣ (бѡдете, по средѣ), повноголосне -ере- замість -рѣ- (серебро), написання ж замість жд (рожьства, прѣ), а також опущення ѡ та ѡ (мнози), вживання о замість ѡ (тогда, гласом), є замість ѣ (шедъ), ѡ замість ѣ (гласомъ, страхомъ), ѣ замість и (татые), ѣ замість є (хананѣиска, зеведѣова), є за-

78 Срезневский И. И. Сведения и заметки. 1873. С. 118, 123–134.

79 Ibid. С. 120.

80 Ibid. 1873. С. 121.

мість ѣ (вьсьдѣ), и замість ии (бл҃гѣтворацимъ)⁸¹. Окремо були перераховані описки переписувача (написання ВИДАТЬ замість ВѢДАТЬ, ВЪСЖ замість ВЪСЖ)⁸².

Срезневський писав, що якщо усунути ці помилки переписувача, отримаємо церковнослов'янську мову в чистому її вигляді.

Розглянувши докладно усі ці помилки та описки, *Срезневський* повторно опублікував прочитання «Турівських листків». Причому в цьому випадку він розділив публікацію на три уривки, відповідно до збережених частин тексту, після чого в кожному уривку наводив відповідне Євангельське читання, із зазначенням попереду відповідної глави та віршів (за Лангтоно-Етьєнівським поділом), причому номери останніх були введені в дужках безпосередньо до тексту. І хоча тут *Срезневський* відступив від принципу «рядок в рядок», утім він зберіг принцип «літера в літеру» зі збереженням надрядкових знаків. Паралельно із текстом «Турівських листків», під оригінальним текстом наводились спільне та відмінне різночитання з найдавнішими відомими на той час списками Євангелій – Остромировим, Зографським, Ватиканським (Ассеманієвим) тощо⁸³. Ці різночитання наводились двома колонками: у лівій було вказане однакове прочитання, а у правій – відмінне. Для зручності читача наведу приклад подібного порівняння:

Текст Турівського Євангелія (арк. 1зв.): «· се҃го ради ма о́ць лю́б//ть ·»
17. се҃го ради. Зо҃гр., Остр., Ват. = се҃го дѣла. Вскр.⁸⁴

Прикметно, що навіть в цьому уривку спостерігались відмінності не тільки між опублікованим текстом та оригіналом, а навіть між двома опублікованими тут же текстами. Наприклад, у фразі на арк. 10зв. «· нъ грѣшникъ въ пока́ниє» останнє слово було передане в першому варіанті як пока́ниє⁸⁵, а у другому як пока́ниє⁸⁵.

Окрім первинного тексту XI ст., до своєї праці *Срезневський* включив також і публікацію маргіналій початку XVI ст. на арк. 2зв. та бзв. Першою була грамота від 10 лютого 1513 р., в якій мовилось про дарування князем Костянтином Острозьким, його дружиною Тетяною та сином Іллею маєтностей Спасо-Преображенській церкві в м. Турів. Вона займала вільну сторінку арк. 2зв. Друга грамота, датована 2 травня 1508 р., знаходилась на берегах арк. бзв.; у ній мовилось про дарування від імені тих же осіб маєтностей тій же Спасо-Преображенській церкві в Турові. *Срезневський* розташував обидві грамоти в хронологічній послідовності – спершу дарчу 1508 р., потім 1513 р.⁸⁶,

81 Срезневский И. И. Сведения и заметки. 1873. С. 121–122.

82 Ibid. С. 122.

83 Ibid. С. 123–134.

84 Ibid. С. 124.

85 Ibid. С. 117, 134.

86 Ibid. С. 118–119.

дотримуючись при цьому принципу «рядок в рядок, літера в літеру» зі збереженням надрядкових знаків.

Ці записи *Срезневський* вважав важливим свідченням того, що саме вони достеменно фіксують перебування Євангелія в Турові на початку XVI ст., рівно як і те, що на цей момент манускрипт був цілісним, його ретельно берегли, тож і виконали на сторінках відповідні записи дарчих грамот⁸⁷. Ці маргіналії були важливим історичним джерелом для історії родини Острозьких та самого Турова, адже грамота 1508 р. чітко зафіксувала той час, коли Костянтин Іванович Острозький отримав у свої володіння Турів, яким до цього володів Михайло Львович Глинський, позбавлений маєтностей за зраду та перехід на бік московського князя⁸⁸.

Про наявність польськомовних підтверджувальних записів XVIII ст., що знаходились на берегах арк. 23в., бзв.–7 та 7, у праці *Срезневського* не згадувалось.

Хоча публікаціями 1870-х рр. *Срезневський* завершив введення до наукового обігу повного тексту рукописної пам'ятки, все ж маємо завершити огляд його роботи в цьому напрямку згадкою ще двох праць, які часто наявні у бібліографії до Турівського Євангелія.

1882 р.

Цього року вийшов друком підготовлений *Срезневським* опис писемних пам'яток XI–XIV ст., в яких він наводив короткі відомості про них, в тому числі й про Турівське Євангеліє. Їх було вміщено у розділ «до 1100 р.», чим *Срезневський* окреслив верхню хронологічну межу ймовірної появи рукопису. Манускрипт фігурував під назвою «Книга Євангельських читань, названа Турівським Євангелієм за місцем, де була знайдена». У статті коротко були згадані розміри рукопису та кількість збережених сторінок. Докладніше було вказано, що текст видавався двічі; у II частині «Відомостей та заміток про маловідомі та невідомі пам'ятки» (с. 107–117 та с. 123–124) причому підкреслено: за оригіналом. З інших праць було згадано видання Гільтебрандта 1869 р.⁸⁹

1885 р.

Ще однією працею *Срезневського* зі згадкою Турівського Євангелія, на яку можна зустріти посилання в бібліографії, є його курс лекцій з палеографії, які він читав у Петербурзькому університеті у 1865–1880 рр. Тут дійсно у переліку пам'яток XI ст., в тексті яких немає зазначення часу написання, згадується «Книга Євангель-

87 Срезневский И. И. Сведения и заметки. 1873. С. 120.

88 Ibid. С. 135–136.

89 Срезневский И. И. Древние памятники русского письма и языка (XI–XIV веков). Общее повременное обозрение. Второе издание. Санкт-Петербург, 1882. Стлб. 37.

ських читань» (уривок), 2 аркуші у чверть, у Корнілова. При цьому Срезневський послався на свою працю 1867 р.⁹⁰

Отже, протягом кількох років Срезневським було підготовлено та введено до наукового обігу повний текст Турівського Євангелія XI ст. При цьому, оскільки у виданні 1867 р. пам'ятка мала номер XXXIII, а у 1873–1876 рр. – XLV, в бібліографії дослідники інколи плутали обидві пам'ятки (наприклад, Волков). Так само певні різночитання, навіть на рівні публікації в межах однієї статті, із оригіналом, дещо знижували значення цієї публікації для вивчення особливостей мови манускрипту, що важливо для з'ясування походження Євангелія. Останнє питання у працях Срезневського не знайшло відображення, за винятком зазначення того факту, що написана церковнослов'янською мовою пам'ятка була переписана на теренах Русі у другій половині XI ст. Утім, попри певні недоліки, викладені міркування Срезневського щодо графіко-орфографічних та палеографічних особливостей пам'ятки, а також застосований ним підхід до публікації тексту з різночитаннями за найдавнішими списками Євангельських читань, були прийняті науковим загалом та продовжили розвиватись у студіях інших дослідників. Так, Срезневський став першим китом у вивченні Турівського Євангелія XI ст.

Другий кит: Іван Бермелеєв 1868 р.

Праця Срезневського стосувалась введення до наукового обігу саме тексту Турівського Євангелія, проте для інших напрямків наукових студій (графіко-орфографічних, палеографічних, мистецтвознавчих) було необхідно мати під рукою оригінал манускрипту. Він перебував у рукописному відділенні Віленської публічної бібліотеки, що створювало певні труднощі для роботи науковців, які працювали в інших містах Російської імперії. Тому перед попечителем Віленського учбового округу Корніловим постала потреба зробити пам'ятку доступнішою. Для вирішення цього завдання учбовий округ розпочав підготовку до хромолітографічного видання Турівського Євангелія. Для виготовлення зображень сторінок було запрошено петербурзького художника, який певний час працював в Академії наук, взявши участь у низці експедицій⁹¹, а станом на 1868 р., маючи титул колезького асесора, працював при Археологічній комісії⁹². Мовиться про **Івана Бермелеєва**.

90 Срезневский И. И. Славяно-русская палеография XI–XIV веков. Лекции, читанные в императорском С.-Петербургском университете в 1865–1880 гг. Санкт-Петербург, 1885. С. 129.

91 Гофман Э. Северный Урал и береговой хребет Пай-хой. Исследования экспедиции, снаряженной императорским Русским географическим обществом в 1847, 1848 и 1850 годах. Санкт-Петербург, 1856. Т. 2. С. 174, 180.

92 Всеобщая адресная книга С.-Петербурга с Васильевским островом, Петербургскою и Выборгскою сторонами и Охтою. В 5-ти отделениях. Санкт-Петербург, 1867–1868. Отд. III. С. 45.

Не виключено, що вибір виконавця літографічних копій був зроблений з подачі Срезневського, який саме тоді працював із пам'яткою, через Афанасія Бичкова, який вважався авторитетом в галузі бібліографії, археографії та палеографії, суміщаючи свою працю у Публічній бібліотеці з роботою в Археографічній комісії, де на час виявлення та наукового опрацювання Турівського Євангелія керував справами⁹³. Тож, вірогідно, саме через Бичкова завдання підготовки літографії отримав художник Археографічної комісії *Бермелеєв*. Однак вважаю, що вибір пав на нього не лише волею обставин через його роботу в комісії, але й через те, що сам *Бермелеєв* цікавився старовинними книгами; він мав доволі велику цінну бібліотеку. Як не дивно, свідчення цього пов'язані з Києвом.

Відомо, що у бібліотеці *Бермелеєва* перебувала збірка уривків інкунабул, зібраних під однією палітуркою Біблії 1557 р., надрукованої в Женеві Робертом Етьєном-старшим. І серед цих уривків було рідкісне й невідоме до 1935 р. видання Йоганна Гуттенберга під назвою «*Provinciale Romanum*», вперше атрибутоване українським бібліографом Борисом Зданевичем; про приналежність цієї книги *Бермелеєву* свідчить запис на палітурці: *Johannes Bermeleev; biblioth. № 101. Anno MDCCCXLIV. St. Peterburgi*⁹⁴.

Книга зберігалась у Центральній науковій бібліотеці Академії наук УРСР (нині – Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського), однак цей єдиний відомий у світі примірник інкунабули Гуттенберга зник незадовго після появи першої публікації Зданевича у 1941 р.⁹⁵; її місцезнаходження наразі невідоме. Натомість дітище *Бермелеєва* – літографічне відтворення Турівського Євангелія, збереглося до наших днів. Це видання побачило світ у 1868 р.⁹⁶.

В цілому Бермелеєвське видання точно відтворювало загальний вигляд рукописної пам'ятки, хоча кольори літер, ініціалів та заставок від оригіналу відрізняв яскравіший та більш насичений колір. Нагадаю, що саме це кольорове видання було представлено на Першому археологічному з'їзді 1869 р., що проходив у Москві.

Щоправда, у літографічному виданні 1868 р. були два суттєві недоліки, що відрізняли його від оригіналу манускрипту не лише яскравішим кольором.

Перше – це те, що у літографіях не були показані підтверджувальні записи XVIII ст. двох грамот Костянтина Острозького. Тобто самі тексти грамот 1508 р. та 1513 р. були

93 Академик Афанасий Федорович Бычков. Пятидесятилетняя ученая его деятельность. 1840. октября 7. 1890. Очерк жизни. Список ученых трудов и изданий // Русская старина. Ежемесячное издание М. И. Семеновского. 1890. Т. LXVIII (21 год издания). Октябрь-ноябрь-декабрь. С. 283–284.

94 Зданевич Б. І. *Provinciale Romanum*. Невідоме видання Йоганна Гуттенберга. К.: Вид-во АН УРСР, 1941. С. 15, іл. XVIII; Каталог інкунабул / укл. Б. Зданевич. К.: Наукова думка, 1974. С. 10, 171. У першому виданні рік помилково вказаний як 1854 (MCCCLIV), замість правильного 1844 (MCCCXLIV).

95 Ломонос-Рівна Г. Від упорядника // Каталог інкунабул. С. 6.

96 Туровское Евангелие одиннадцатого века.

наведені на сторінках, а от підтверджувальні написи на берегах арк. 2зв., розвороту бзв.–7 та арк. 7 – не були; в місці їх розташування на пергамені позначена чиста поверхня. Загалом нерівності пергамену та втрати по краях Бермелеєвим не були вказані.

Другий недолік – це те, що розташування сторінок у виданні 1868 р. було зміщене: манускрипт відкривався сторінками арк. 6–бзв. Тобто у виданні початкові с. 1 та с. 2 фактично починались з середини манускрипту, закінчення збереженої частини рукопису – арк. 10–10зв., опинилось в середині видання 1868 р., а початок – арк. 1–5зв., перемістились в кінець – на с. 11–20. Тож, якщо слідувати за опублікованим текстом, Євангельські читання були розташовані не у типовому для апракосу порядку, що певною мірою ускладнювало роботу з опублікованим літографічним виданням.

Утім, попри описані недоліки, Бермелеєвське видання було також значним кроком вперед щодо введення Турівського Євангелія до наукового обігу. Єдине, що потрібно було зважати на ситуацію із переплутаними сторінками. Першим на цю невідповідність звернув увагу третій кит – Гільтебрандт, спробувавши виправити його у власному виданні рукопису, що вийшло друком 1869 р.⁹⁷

Третій кит: Пьотр Гільтебрандт 1867 р.

Так склалось, що одночасно із публікацією «Уривків з книги Євангельських читань XI ст.» Срезневського, на сторінках «Археографічного збірника документів», який видавався з ініціативи попечителя Віленського учбового округу Корнілова, до наукового обігу були введені грамоти Костянтина Івановича Острозького, його дружини Тетяни та сина Іллі, які у 1508 р. та 1513 р. передали низку маєтностей Спасо-Преображенській церкві у Турові. Ця публікація була здійснена помічником керівника Віленського центрального архіву *Петром Гільтебрандтом*. Грамоти у виданні розташовувались у хронологічному порядку: першою була опублікована дарча 1508 р. з арк. бзв.⁹⁸, а другою – 1513 р. з арк. 2зв.⁹⁹ Текст наводився у спрощеній орфографії, титла були розкриті без позначення пропущених частин слів.

Окрім публікації текстів грамот 1508 р. та 1513 р. *Гільтебрандт* також відмітив наявність підтверджувальних ці дві дарчі записів XVIII ст., виконаних польською мовою. Для грамоти 1508 р. – засвідчення про її представлення до Пінського земського суду в 1782 р., записане 31 жовтня, а також засвідчення люстратора 6 липня 1790 р.; для грамоти 1513 р. – засвідчення про представлення у Пінському земському суді 1791 р.,

97 Гільтебрандт П. А. Туровское Евангелие одиннадцатого века. С. IX, прим. 8.

98 Археографический сборник документов, относящихся к истории северо-западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа. Том 4. Вильна, 1867. С. V–VI, 1–2.

99 Ibid. С. V–VI, 2.

записане 31 жовтня¹⁰⁰. Тексти самих підтверджувальних записів не наводились, *Гільтебрандт* лише переказав їх зміст.

Також були наведені короткі відомості про носій опублікованих грамот, тобто про саме Турівське Євангеліє. Зазначалось, що манускрипт написаний у чверть, має розміри 4 вершки у довжину та біля 5 вершків у довжину (приблизно 17,78×22 см). Ці дані, вочевидь, були взяті з праці Срезневського 1867 р., яка була відома *Гільтебрандту* і яку він згадує в цьому уривку. Цікаво, що публікатор визначає наш манускрипт як частину Євангелія недільного апракосу, вказуючи, що уривок починався з притчі про десять дів¹⁰¹. Але текст притчі про десять дів починається на арк. 5, тобто на цей період не була встановлена чітка послідовність сторінок збереженого рукопису, що певною мірою виправдовує недогляд Бермелеєва у виданні 1868 р.

1868 р.

Опубліковані перед цим на сторінках «Археографічного збірника документів» грамоти Костянтина Острозького 1508 р. та 1513 р. були повторно надруковані на сторінках історико-літературного журналу «Вісник Західної Росії», що тоді виходив у Вільно. Текст повторював публікацію попереднього року¹⁰².

1869 р.

Цього року було надруковане підготовлене *Гільтебрандтом* видання тексту Турівського Євангелія.

Самій публікації манускрипту передувала вступна частина, в якій публікатор подав характеристику пам'ятки. У ній, для підтвердження датування пам'ятки XI ст., *Гільтебрандт* сперся на авторитет Ізмаїла Срезневського та Афанасія Бичкова¹⁰³. А далі він навів велику цитату з праці Срезневського 1867 р., в якій Турівське Євангеліє порівнювалось із Остромировим Євангелієм 1056–1057 рр. та Пандектами Антіоха XI ст. Після цього *Гільтебрандт* виклав власні спостереження над фізичним станом рукопису, зазначивши його розміри (4 вершки у ширину та біля 5 вершків у довжину, тобто приблизно 17,78×22 см), кількість рядків на сторінці – 18, а також і характеристики пергамену: щільний, лощений, з лініями, якими обмежені також і береги. Зазначалось, що

100 Археографический сборник документов. С. 2.

101 Ibid. С. 1.

102 Документы, относящиеся к истории православия в Западной России // Вестник Западной России. Историко-литературный журнал. 1868. Год VI. Кн. X, т. IV. С. 19–21

103 На жаль, відшукати якусь публікацію Бичкова, де б згадувалось Турівське Євангеліє, наразі мені не вдалося. Посилань на неї, крім згадки про підтвердження Бичковим давності пам'ятки, не зустрів. Не виключено, що таке підтвердження мало усний характер: оскільки з пам'яткою у Санкт-Петербурзі працював Срезневський, він міг показати її своєму авторитетному в галузі палеографії колезі. Зрештою, саме Бичков, як припускаю, стояв біля витоків Бермелеєвського видання 1868 р.

основний текст написаний чорнилом «каштанового кольору», а кіновар використана лише у заголовках та прописних заголовних літерах, із синім та темно-зеленим розфарбовуванням, що місцями перейшло до блакитного та зеленуватого; вказувалось, що заголовні літери В зустрічаються шість разів, Р – чотири та О – один¹⁰⁴.

Порівняно із виданням Срезневського 1867 р. та 1868 р., *Гільтебрандт* докладно зупинився на структурі Євангельських читань у збереженій частині рукопису. Порівняно зі згадкою у праці 1867 р., що уривок Євангелія починався з притчі про десять дів (тобто з арк. 5), *Гільтебрандт* вже змінив підхід та розташував читання у правильному порядку відповідно до збережених аркушів, зазначивши, що «воно починається 89-ю главою (без початку) від Івана»¹⁰⁵ (тобто Ів. 10: 1–9). Власне, у номенклатурі глав *Гільтебрандт* спирався на сам рукопис, що відрізнявся від поширеного Лангтоно-Етьєнівського поділу Євангелій на вірші та глави. Якщо без цього нюансу, то послідовність глав відповідає тій, яку подав Срезневській у праці 1873–1876 рр. Проте важливим аспектом переліку *Гільтебрандта* можна назвати те, що у дужках він навів відомості про розташування відповідного читання у Турівському Євангелії та в Остромировому Євангелії. Наприклад: «від Івана, гл. 92 (без закінчення, стор. 2, О. Є. арк. 36)»¹⁰⁶. Оскільки під час публікації тексту *Гільтебрандт*, слідуючи за Срезневським, подавав різночитання з Остромировим Євангелієм, така симфонія посилань на обидві пам'ятки мала допомогти читачеві в разі потреби порівняти не лише слова, але й все читання в цілому.

У питанні графіко-орфографічних та палеографічних особливостей рукопису, *Гільтебрандт* в цілому спирався на спостереження Срезневського 1867 р., наведені, як зазначалось вище, у вигляді розлогої цитати. Утім *Гільтебрандт* також додав і власних міркувань щодо таких особливостей, виділивши три найважливіші спостереження: 1) надрядкові знаки (крапки) над голосними заміняють грецькі знаки грубого та легкого придиху¹⁰⁷; 2) рядкові крапки поставлені по верхньому рівню рядка; 3) незвичне написання числа 92 (арк. 1зв.). Також була відмічена схильність переписувача до скорочень під титлом порівняно з Остромировим Євангелієм (Ѡ замість отъ, Ѡъ замість Иісъ). У цій же вступній частині було здійснено коротенький вибір відмінностей у вживанні лексичних словоформ між двома рукописами (напр. двьрьникъ у Турівському, вратарь в Остромировому)¹⁰⁸.

Після вступної частини *Гільтебрандт* вже навів текст самої пам'ятки¹⁰⁹. Варто зазначити, що на той момент підготовки Срезневський у 1867 р. вже опублікував кілька

104 Гильтебрандт П. А. Туровское Евангелие одиннадцатого века. С. IX.

105 Ibid. С. IX.

106 Ibid. С. IX.

107 Гильтебрандт використовував їх латинські назви spiritus lenis та spiritus asper (грецькою відповідно ψιλή та δασεία).

108 Гильтебрандт П. А. Туровское Евангелие одиннадцатого века. С. X.

109 Ibid. С. 1–20.

уривків з манускрипту, звідки *Гільтебрандт* запозичив принцип друку з наведенням різночитань за Остромировим Євангелієм 1056–1057 рр. Проте він подавав відмінне написання слів у підсторінкових посиланнях. Загалом *Гільтебрандт* взяв на озброєння принцип друку «сторінка в сторінку, рядок в рядок, літера в літеру», зі збереженням надрядкових знаків.

Водночас на кожній сторінці тексту Євангельських читань Турівського Євангелія паралельно наводився текст аналогічних читань за церковнослов'янським текстом 21-го видання (21-м тисненням) Єлизаветинської Біблії¹¹⁰, надрукованим 1863 р.¹¹¹

За своєю структурою подання тексту *Гільтебрандтом* було в цілому відповідним оригіналові, однак певні моменти не були акцентовані. Наприклад, у двох останніх рядках на арк. 6 слово *Гпо//дии* було виправлене з *Гпо//дина*, проте у тексті не зазначались подібні виправлення. Аби їх побачити, паралельно із текстом потрібно було тримати в руках або оригінал, або хоча б Бермелеєвське літографічне видання, де це виправлення було позначене. Це трохи звужувало можливості джерельного потенціалу опублікованого *Гільтебрандтом* тексту Турівського Євангелія для вивчення особливостей роботи середньовічного переписувача.

Деяка «трансформація» відбулась із публікацією маргіналій початку XVI ст.: якщо у попередніх виданнях текст подавався у спрощеній формі, то тут обидві дарчі Костянтина Острозького та членів його родини були надруковані точніше, за принципом «літера в літеру» та зі збереженням надрядкових знаків. Грамота 1513 р. на арк 2зв. була включена до публікації тексту на відповідному аркуші, з позначенням вертикальними рисками розподілу на рядки¹¹². Натомість текст грамоти 1508 р. на березі арк. 6зв., через неможливість розмістити її безпосередньо у публікації манускрипту, був вміщений *Гільтебрандтом* до передмови¹¹³. Він так само друкував її за принципом «літера в літеру» та зі збереженням надрядкових знаків, однак поділу на рядки вже не подавав.

Варто відмітити, що у виданні 1869 р. вже відсутні згадки підтверджувальних записів кінця XVIII ст., що наявні у працях *Гільтебрандта* 1867 р. та 1868 р.

1871 р.

Цього року надруковано підготовлений *Гільтебрандтом* опис рукописного відділення Віленської публічної бібліотеки, в якому перше місце відводилось Турівському Євангелію. У відповідному розділі *Гільтебрандт* навів короткі відомості

110 Гільтебрандт П. А. Туровское Евангелие одинадцатого века. С. X, 1–3, 5–20.

111 Конкретно це видання Єлизаветинської Біблії залишилось мені недоступним. Однак порівняння наведених Гільтебрандтом уривків із текстом доступного мені четвертого видання 1762 р. не показало суттєвих розбіжностей. Див.: Біблія, сирѣчь кнѣи сщщеннаго писанія Ветхаго и Новаго Завѣта. Москва, 1762.

112 Гільтебрандт П. А. Туровское Евангелие одинадцатого века. С. 4.

113 Ibid. С. X.

про вигляд рукопису, його структуру, особливості написання деяких слів порівняно з Остромировим Євангелієм¹¹⁴. Проте все це було скороченим варіантом вступної частини з видання 1869 р.

Звідти ж були взяті два невеличкі уривки Євангельських читань на арк. 1 (рядок 1–6) та на арк. 3–3зв. (відповідно рядки 15–16 та 1–2), які подавались із різночитаннями за Остромировим Євангелієм та паралельно із церковнослов'янським текстом Єлизаветинської Біблії видання 1863 р., а також настанова на арк. бзв.¹¹⁵ Власне, саме у вигляді публікації настанови наявні невеликі технічні зміни – вертикальні риси позначали поділ на рядки.

1874 р.

Цього року побачив світ шостий випуск альбому видання «Пам'яток російської старовини у західних губерніях імперії», що виходило друком з ініціативи Помпея Батюшкова. До альбому було вміщене якісно виконане зображення арк. 1зв. Турівського Євангелія¹¹⁶, яке згодом потрапить до інших публікацій (Батюшкова, Полевого). До альбому додавалось окреме видання пояснень до малюнків, підготовлене *Гільтебрандтом*.

У коментарі до малюнка 12, на якому в альбомі й було представлено Турівське Євангеліє (разом зі зображенням арк. 1 та заставок Мстижського Євангелія), *Гільтебрандт* знову вдався до повторної публікації вступної частини своєї книги 1869 р. (опис, зміст, спостереження над графіко-орфографічними особливостями, відмінності від Остромирова Євангелія у написаннях окремих слів), а також повторно опублікував текст на арк. 1зв., із різночитаннями за текстом Остромирового Євангелія та паралельно із церковнослов'янським текстом Єлизаветинської Біблії видання 1863 р.¹¹⁷

Отже, паралельно зі Срезневським, *Гільтебрандт* підготував та ввів до наукового обігу текст Турівського Євангелія XI ст. Його праця 1869 р. фактично доповнила лі-

114 Гильтебрандт П. Перечневая опись // Рукописное отделение Виленской публичной библиотеки, состоящей под августейшим покровительством его императорского высочества государя-наследника цесаревича Александра Александровича. Издание Виленской публичной библиотеки. Вып. 1. I. Церковно-славянские рукописи. II. Русские пергамены. Вильна, 1871. С. 1–2, 4.

115 Ibid. С. 2–3.

116 Памятники русской старины в западных губерниях империи, издаваемый по высочайшему повелению П. Н. Батюшковым. Вып. 6: 18 рисунков. Санкт-Петербург, 1874. Рис. 12.

117 Гильтебрандт П. А. Объяснения к рисункам, приложения и указатель // Памятники русской старины в западных губерниях империи, издаваемый по высочайшему повелению П. Н. Батюшковым. Вып. 6: текст к 18 рисункам. Санкт-Петербург, 1874. С. 137.

тографічне Бермелеєвське видання 1868 р. Власне, і назва манускрипту – «Турівське Євангеліє», була надана манускрипту з ініціативи Віленського учбового округу, адже, як пам'ятаємо, у Срезневського Євангеліє фігурувало під дещо відмінними назвами. Попри більшу точність передачі оригінального тексту *Гільтебрандтом*, авторитетнішими серед російських науковців вважалися праці Срезневського, незважаючи на притаманні, як зазначалось вище, неточності в передачі окремих частин тексту. Утім, завдяки своїй праці, *Гільтебрандт* теж став одним із трьох китів у дослідженні цієї рукописної пам'ятки XI ст.

Таким чином, протягом другої половини 1860-х – першої половини 1870-х рр., стараннями Срезневського, Бермелеєва та Гільтебрандта Турівське Євангеліє було введено до наукового обігу як повноцінне джерело для студіювання різних аспектів історії середньовічної писемності. Адже, попри старання трьох китів, різні питання вивчення рукопису – його мистецького оздоблення, графіко-орфографічних чи палеографічних особливостей, специфіки мови, встановлення місця написання рукопису – все ще залишались практично не висвітленими. Це дозволяло майбутнім дослідникам розширити вивчення манускрипту за рахунок поглибленого студіювання цих аспектів історії пам'ятки. Для цього у їхніх руках були і надрукований текст Турівського Євангелія в кількох варіантах, і літографічні копії його сторінок.

Саме тому Срезневського, Бермелеєва та Гільтебрандта слід вважати трьома китами досліджень манускрипту. Висловлені у працях науковцями зауваження стосовно зовнішнього вигляду рукопису, тексту, графіко-орфографічних та палеографічних особливостей тощо міцно закріпились в історіографії. Ба більше, вони визначили певною мірою напрямки руху дослідницької думки. Адже практично кожен дослідник, який в своїх працях торкався тих чи інших аспектів вивчення Турівського Євангелія, не міг обходитись без згадки, цитування чи посилання на працю бодай одного з трьох китів. Їхні праці розійшлися тоді по різних наукових центрах, бібліотеках; літографічне видання 1868 р. навіть потрапляло до музейних експозицій¹¹⁸.

118 Див., напр.: Katalog archeologiczno-bibliograficznej wystawy Instytutu Stauropigiańskiego we Lwowie, otwartej dnia 10. października r. 1888., a mającej się zamknąć dnia 12. stycznia r. 1889. n. st. Według wskazówek znawców zstawił I. Szaraniewicz. Drugie poprawione wydanie. Lwów, 1888. S. 111.

Глава 2. Після трьох китів: другий етап у вивченні Турівського Євангелія (друга половина 1870-х – перша половина 1910-х рр.)

Публікації Срезневського, Бермелеєва та Гільтебрандта ввели Турівське Євангеліє до наукового обігу, певною мірою спровокувавши зростання інтересу до цього манускрипту як однієї з найдавніших збережених пам'яток середньовічної писемності. Власне, від цього часу наукові студії, що так чи інакше торкалися різних аспектів історії культури Русі, не обходились без згадок нашого манускрипту. Викладачі історії церковнослов'янської мови включали його до власних лекцій, публікуючи окремі Євангельські читання у підготовлених до цих навчальних курсів хрестоматіях. Звичайно ж, через малу кількість збережених аркушів, Турівське Євангеліє в цей час не стало окремим об'єктом дослідницької уваги, воно завжди було представлено на сторінках дослідницьких праць у контексті інших рукописних пам'яток цього періоду. Та й над манускриптом практично завжди нависала тінь одного з трьох китів, авторитет якого визначав напрямок наукових студій. Зазвичай основні відомості про Турівське Євангеліє наводились за працею когось із них.

Разом з тим, все ж у цей період дослідники намагались дати відповідь і на такі питання, які не знайшли відображення у працях трьох китів, – питання особливостей мови, мистецького оздоблення, а також, мабуть, найголовнішого – місця написання пам'ятки. До цього часу відносяться вкрай обережні, не завжди достатньо аргументовані спроби дати відповідь і на ці питання, які знайдуть відповідний розвиток у наступні періоди вивчення Турівського Євангелія. А поки варто висвітлити у хронологічному порядку основні моменти у вивченні манускрипту, представлені у бібліографії пам'ятки.

1876 р.

Хронологічно першим включив до своїх досліджень Турівське Євангеліє тодішній викладач Колегії Павла Галагана – український філолог **Павло Житецький**.

У своїй праці, присвяченій звуковій історії української мови, у контексті висвітлення обставин та часу переходу в українській мові *ѣ* в *и* та відображення цього переходу в писемних пам'ятках, *Житецький* з-поміж ранніх рукописів, де зустрічається такий перехід, згадав і Турівське Євангеліє¹¹⁹. Сліди цього звукового явища, як вважав вчений, можна зустріти пізніше у різних прикладах українського говору, особливо у «північних говірках»¹²⁰.

119 Житецкий П. Очерк звуковой истории малорусского наречия. К., 1876. С. 134.

120 Ibid. С. 136.

Зона поширення останніх, за міркуванням *Житецького*, охоплювала течії Дніпра та Прип'яті, і для неї Київ був південною точкою, що поєднувала всі ці говірки за раннього етапу історії Русі¹²¹. Ці спостереження про деякі риси мови Турівського Євангелія, які стануть пізніше характерними саме в українській мові, певною мірою могли визначити місце написання пам'ятки. Однак далі за міркування про подібність деяких рис майбутнім «північним говіркам» *Житецький* не пішов. А сама праця українського філолога, в контексті вивчення Турівського Євангелія, залишилась маловідомою, згадуючись переважно українськими дослідниками, наприклад, Запаском.

1879 р.

У працях трьох китів питання висвітлення мистецького оздоблення Турівського Євангелія практично не висвітлювалось; і Гільтебрандт, і Срезневский лише коротко згадали про ініціали, написані синьою, червоною та зеленою фарбами. Першим, хто торкнувся, хоча й дуже побіжно, мистецтвознавчого аспекту вивчення манускрипту, був російський філолог та мистецтвознавець **Фьодор Буслаєв**.

Це було не окреме мистецтвознавче дослідження, а лише згадка в контексті написаної *Буслаєвим* рецензії на працю французького вченого Ежена Віолле-ле-Дюка¹²². Власне, головну увагу в цьому пасажі *Буслаєв* присвятив заставкам та ініціалам Євангелія XIII ст.¹²³ з бібліотеки московського Архангельського собору, малюнки з яких навів у своїй праці Віолле-ле-Дюк¹²⁴. Останній передрукував їх із альбому з історії орнаменту, підготовленого під керівництвом Віктора Бутовського¹²⁵.

За словами *Буслаєва*, іще помітний «візантійсько-болгарський стиль» в заставках Євангелія московського Архангельського собору, але він «аляповато замазаний» місцевим переписувачем, який замість того, аби «відтворити його тонкими нарисами та ніжними фарбами по золоту, мазав широким пензлем, рясно вмочуючи його в усі фарби, які малися в нього під рукою, – а саме у червону, жовту, зелену та синю»¹²⁶. І вже в цьому контексті побіжно, як один з прикладів, було згадано Турівське Євангеліє. *Буслаєв* пише, що у ньому простежується такий же самий, як і у Євангелії московського Архангельського собору, «візантійсько-болгарський стиль» заставок та ініціалів, написаних широким пензлем, однак завдяки «тоншим нарисам» він не втратив свого

121 Житецкий П. Очерк звуковой истории. С. 276.

122 Viollet le Duc E. L'Art Russe. Ses origines, ses elements constitutifs, son apogee, son avenir. Paris, 1877.

123 Буслаев датував його в межах XII–XIII ст.

124 Viollet le Duc E. L'Art Russe. Tab. V (entre les pages 54–55).

125 История русского орнамента с X по XVI столетие по древним рукописям. Москва, 1870. Таб. XXX.

126 Буслаев Ф. Русское искусство в оценке французского ученого // Критическое обозрение. Журнал научной критики и библиографии в области наук историко-филологических, юридических, экономических и государственных. 1879, 22 января (год 1). № 2. С. 4.

«візантійського вигляду»¹²⁷. Для своїх спостережень автор послуговувався літографічним виданням Бермелеєва 1868 р.

Підсумуємо надто розмиту думку *Буслаєва*: оздоблення ініціалів Турівського Євангелія хоча й було виконано місцевим переписувачем на теренах Русі, однак зберегло сліди візантійсько-болгарського стилю завдяки його старанням слідувати наявному оригіналові. І хоча детального розгляду мистецького оздоблення рукопису не було здійснено, проте він зробив крок вперед порівняно з тими дослідниками, які просто переймали тези Гільтебрандта.

1881 р.

У своєму капітальному нарисі з історії церкви професор *Євгеній Голубинський* згадав Турівське Євангеліє у «переліку богослужбових книг домонгольського часу, які збереглися».

Голубинський, слідом за Срезневським, вважав, що достеменно про історію Турівського Євангелія можемо говорити від початку XVI ст., коли це Євангеліє було прикладене князями Острозькими до Спасо-Преображенської церкви м. Турів¹²⁸. Тобто вперше висловлена цікава думка, що цей манускрипт був подарований церкві Костянтином Острозьким. І вона «відв'язувала» ранню історію манускрипту від Турова, змушуючи шукати батьківщину Турівського Євангелія в регіоні, де були основні маєтності князів Острозьких, з яких князь міг забрати цінну книгу для подарунку церкві у своїх нових володіннях. А такими були землі Волині, звідки й походив цей рід. Утім питання місця створення та ранньої історії пам'ятки *Голубинський* оминув увагою.

Також варто зазначити, що в праці *Голубинського* вперше вже з'являється короткий бібліографічний нарис Турівського Євангелія: вказано, що текст повністю виданий у Вільні Гільтебрандтом у 1869 р. під заголовком «Турівське Євангеліє XI ст.», а потім і Срезневським у «Відомостях та замітках про маловідомі та невідомі пам'ятки» у 1876 р.¹²⁹.

1882 р.

1) Оскільки від моменту публікації Гільтебрандтового опису відділу рукописів Віленської публічної бібліотеки минуло десятиліття, на початку 1880-х рр. стало питання підготовки нового, доопрацьованого опису цієї збірки. Виконання цього завдання було покладене на викладача Віленської духовної семінарії **Флавіана Добрянського**.

127 Буслаев Ф. Русское искусство в оценке французского ученого. С. 4.

128 Голубинский Е. История русской церкви. Т. 1: период первый, киевский или домонгольский. Вторая половина тома. Москва, 1881. С. 447.

129 Ibid. С. 447.

Основним джерелом для вміщеного у його праці опису Турівського Євангелія послужив Гільтебрандтовий опис 1871 р., звідки були взяті характеристики фізичного стану рукопису, його розміри, зазначення кольорової гама літер та ініціалів, а також спостереження над специфікою виконання тексту та подання відмічених лексичних відмінностей між Турівським та Остромировим Євангеліями¹³⁰. Щоправда, якщо у Гільтебрандта останні подавались суцільним текстом, то *Добрянський* розмістив їх у стовпчик.

Також із праці Гільтебрандта 1871 р. *Добрянський* сумлінно переписав цитату з першої публікації Турівського Євангелія Срезневським у 1867 р., у якій мовилось про близькість манускрипту до Остромирова Євангелія та Пандектів Антіоха. Загалом бібліографічний список *Добрянського* не вийшов за межі 1871 р.: були згадані лише праці Срезневського 1867 р. та Бермелеєвське видання 1868 р.¹³¹ Однак не слід вважати, що *Добрянський* просто переписав текст Гільтебрандта. Дещо було додано й авторського.

Зважаючи на те, що повний текст Турівського Євангелія Гільтебрандт опублікував у 1869 р., *Добрянський* не став наводити прикладів, а подав перелік сторінок пам'ятки із зазначенням початкового та останнього речень або ж із наведенням заголовків Євангельських читань. Поруч із наведеними оригінальними номерами глав, *Добрянський* наводив відповідні номери глав та віршів відповідно Лангтоно-Етьєнівському поділу¹³². В цьому питанні *Добрянський* фактично повторив принцип, який застосував Срезневський у своїй праці 1873–1876 рр. Хоча на неї *Добрянський* не посилався.

Але частина тексту була все ж надрукована: грамота 1513 р. на арк. 2зв, настанова на арк. бзв. та написана на берегах цього ж аркуша грамота 1508 р.¹³³ *Добрянський* намагався дотримуватись принципу публікації «літера в літеру», однак все ж припустився низки неточностей. Наприклад, у грамоті 1508 р. наприкінці другого рядка *Добрянський* подав ім'я у формі Костентѣи замість Костенѣти, як то було наведено у Гільтебрандта¹³⁴. Щоправда, останній також припустився помилки, на відміну від Срезневського та Бермелеєва подавши ъ замість ь, як в оригіналі: Костенѣти. Така увага *Добрянського* до вторинного тексту на сторінках рукопису XI ст. пояснюється тим, що він вважав грамоти Острозького важливим джерелом для вивчення історії православної церкви у Великому князівстві литовському.

2) Бермелеєвським виданням 1868 р. скористався доцент московської духовної академії **Григорій Воскресенський**, який для лекційної роботи формував навчальну хрестоматію «слов'янських говірок».

130 Добрянский Ф. Описание рукописей Виленской публичной библиотеки. С. 1, 5–6.

131 Ibid. С. 1–2.

132 Ibid. С. 3–5.

133 Ibid. С. 3–5.

134 Див. Гильтебрандт П. А. Туровское Евангелие одиннадцатого века. С. X.

До 1-го відділу – «мова давня церковнослов'янська», він включив окремі Євангельські читання Турівського Євангелія: Мт. 25: 1–13 на арк. 4зв.–5зв., Лк. 5: 17–26 на арк. 8зв.–9зв., Лк. 5: 27–32 на арк. 10–10зв., Ів. 10: 1–9 на арк. 1–1зв. Оскільки в останньому (Ів. 10) перший вірш починався із середини, його було доповнено текстом Остромирова Євангелія 1056–1057 рр.¹³⁵

Як можемо помітити із розташування читань, *Воскресенський* повторив помилки Бермелеєвського видання, де було переплутано розташування сторінок. Сам текст був надрукований у дещо спрощеній формі: дотримуючись принципу друку «літера в літеру», *Воскресенський* зберіг надрядкові знаки, однак виносні літери наприкінці рядків, що є певною специфікою написання книги, було переміщено у рядковий простір.

Наприкінці текстової частини *Воскресенський* навів короткий опис пам'ятки та її бібліографію, до якого помістив праці всіх трьох китів: Срезневського 1867, 1868 та 1874 р., Бермелеєва 1868 р. та Гільтебрандта 1869 р. При цьому, як можемо бачити з цього опису, *Воскресенський* скористався виданням 1874 р. Срезневського для короткої характеристики рукопису, зокрема й у тезі про те, що Євангеліє написано чистою церковнослов'янською мовою, лише трохи попсованою місцевим переписувачем¹³⁶. Наскільки детально були опрацьовані інші праці, сказати складно. Принаймні недоліки Бермелеєвського видання – переплутані сторінки, на які увагу звернув Гільтебрандт, не були враховані *Воскресенським*.

3) Одночасно із хрестоматією Воскресенського, у 1882 р. побачила світ інша хрестоматія – професора Санкт-Петербурзького університету *Ватрослава (Ігнатія) Ягіча*.

У своїй хрестоматії він зібрав під однією палітуркою зразки найдавніших, церковнослов'янською мовою писаних пам'яток – глаголичних та кириличних. До них потрапили й читання Турівського Євангелія. Цікаво, що *Ягіч* використав номенклатуру «Турівські листки» або ж латинкою «Euangeliorum libri fragmentum Taurinum», хоча цей термін і не прижився. У роботі *Ягіч* використав Бермелеєвське видання 1868 р. із притаманним тому помилковим розташуванням листків; тому перші за ліком Євангельські читання опинились в кінці, розташувались так: Мт. 15: 14–29 на арк. 3–3зв., Лк. 5: 1–11 на арк. 7зв.–8зв., Ів. 10: 1–9 на арк. 1–1зв., Ів. 12: 28–24 на арк. 2зв.¹³⁷ Під час публікації титловані слова були розкриті, а пропущені літери наводились у круглих дужках; безпосередньо у текст були вставлені арабські цифри, які позначали номери віршів глав Євангелій.

135 Воскресенский Г. Славянская хрестоматия. С. 11–13.

136 Ibid. С. 13–14.

137 Ягич И. В. Образцы языка церковнославянского по древнейшим памятникам глаголической и кирилловской письменности (Specimina linguae Paleoslovenicae). Санкт-Петербург, 1882. С. 73–76.

1884 р.

Цього року побачила світ рецензія тодішнього професора Санкт-Петербурзького університету **Ватрослава (Ігнатія) Ягіча** на дві праці архимандрита Амфілохія «Давньослов'янський псалтир XIII–XIV ст.»¹³⁸.

У рецензії *Ягіч* побіжно згадав Турівське Євангеліє XI ст. Ця згадка була зроблена у контексті припущення, що низка церковнослов'янських рукописів болгарської редакції могла потрапляти на терени Русі не через Візантію, тобто Чорним морем до Константинополя та вгору Дніпром до Києва, а сухоходом – через Румунію, Трансільванію, Буковину та Галичину. Тож він припускав, що Турівське Євангеліє варто вважати пам'яткою «південноруською» або «південно-західно-руською»¹³⁹. Тобто, якщо зважити на міркування *Ягіча* стосовно місця написання таких манускриптів, то регіонально це терени галицько-волинських земель, з більшою вірогідністю волинських.

1887 р.

1) Цього року було видано альбом давніх орнаментів **Владіміра Стасова**, в якому згадувалось і Турівське Євангеліє.

До альбому орнаментів були включені з Турівського Євангелія два ініціали В з арк. 7 та 8зв., один ініціал О з арк. 2 та чотири ініціали Р з арк. 1зв., 2зв., 5 та 9зв. Щоправда, під час публікації *Стасов* вказав помилкові номери аркушів: В зазначена розташованою на арк. 1 та 3, О – на арк. 2зв., Р – на арк. 8, 12, 15, 19. Також самі зображення ініціалів подані у спрощеному вигляді та навіть зі зміненими кольорами: в ініціалі Р з «арк. 12» – 2зв., синій замінений чорним¹⁴⁰.

Загалом вигляд ініціалів у *Стасова* відрізняється від аналогічних зображень Бермелеєвського видання 1868 р., рівно як і нумерація аркушів та сторінок. Тож можемо висувати, що *Стасов* користувався або наданими йому замальовками, виконаними на замовлення безпосередньо з оригіналу рукопису, або він міг зробити ці замальовки власноруч. На жаль, у передмові він не згадав ані про свою працю у Віленській бібліотеці, ані про допомогу йому когось із її працівників. Оскільки малюнки ініціалів були опубліковані у таблиці, що підписана як «західноруський орнамент», це наводило

138 Амфилохий архимандрит. Древнеславянская Псалтирь XIII–XIV века с греческим текстом из толковой Феодоритовой псалтири X века с замечаниями по древним памятникам. Т. 1. Москва, 1874; Амфилохий архимандрит. Древнеславянская Псалтирь XIII–XIV в. с греческим текстом из толковой Феодоритовой псалтири X в. с замечаниями по древним памятникам. Т. 2. Москва, 1877.

139 Ягич И. В. Отчет о присуждении Ломоносовской премии за 1883 г. с приложением. С тремя литографическими таблицами // Сборник Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук. 1884. Т. XXXIII. № 2. С. 71–72. У часи написання праці *Ягіча* окреслені ним «південно-західно-руські землі», тобто, Галичина й Буковина, входили до складу Австро-Угорської імперії.

140 Стасов В. Славянский и восточный орнамент по рукописям древнего и нового времени. Санкт-Петербург, 1887. С. 33–34, табл. LXXXIX, 1–7.

читача на думку про написання Євангелія на білоруських землях. Пояснення причин віднесення оздоблення того чи іншого рукопису до «західноруських», чи «південноруських», чи якихось інших орнаментів у праці не наводилось. Спростувати це чи підтвердити вже спробували інші науковці у своїх рецензіях.

Викладені на сторінках альбому міркування, а точніше принцип визначення регіональної приналежності того чи орнаменту або ініціала, викликали жваве обговорення; майже одразу по виходу з'явилися перші рецензії. Одна з них, Соболевського, побачила світ цього ж року, друга, Ягіча, – наступного. Обидві мали важливі наслідки в плані визначення місця написання нашого манускрипту.

2) Першою побачила світ рецензія професора Київського університету **Олексія Соболевського**.

Він вважав, що Стасов помістив ініціали Турівського Євангелія до таблиці «західноєвропейських орнаментів» лише на тій підставі, що рукопис було виявлено у Турові; однак справедливо зазначив, що про таке місце перебування може мовитись лише від початку XVI ст., спираючись на маргіналії. Що ж до ранішого часу, то говорити про те, що манускрипт написаний тут, підстав немає.

Власне, з цієї рецензії *Соболевського* була широко розтиражована побіжна фраза, що «мова Турівського Євангелія не містить в собі нічого білоруського, і якщо вже відносити цю пам'ятку до якої-небудь групи, то всього зручніше дати їй місце між пам'ятками київськими»¹⁴¹. Докладного обґрунтування цієї тези *Соболевський* не наводив, хоча за певними побіжними згадками можемо виснувати, що він спирався не лише на мовознавчі спостереження.

До київського кола пам'яток *Соболевський* був схильний відносити й заголовні літери кириличної частини Реймського Євангелія XI ст., розміщені в альбомі Стасовим на тій же таблиці «західноєвропейських орнаментів», що й ініціали Турівського Євангелія XI ст.¹⁴²

Водночас *Соболевський* зазначав, що використання для «заголовків та початкових літер Євангельських читань блакитної фарби (замість звичної кіноварі) дозволяє зближувати його з Пандектами Антіоха, рукописом – у чому ми цілком готові погодитись із п. Стасовим – київським»¹⁴³. Нагадаю, що з Пандектами Антіоха пам'ятку зближував і Срезневський.

Тож Турівське Євангеліє було віднесене *Соболевським* до київських пам'яток не лише на підставі відсутності у мові пам'ятки яскравих білоруських рис, але й за ре-

141 Соболевский А. И. Новый труд В. Стасова // Университетские известия. Год XXVII (1887). № 5, май. К., 1887. Критика и библиография. С. 53.

142 Стасов В. Славянский и восточный орнамент. Табл. LXXXIX, 8–21.

143 Соболевский А. И. Новый труд В. Стасова. С. 53.

зультатами схожості оформлення ініціалів з іншими хронологічно близькими до нашого манускрипту пам'ятками, що вийшли з київського скрипторію.

1888 р.

1) Як зазначалось вище, друга рецензія на працю Стасова була від хорватського філолога **Ватрослава Ягіча**; власне, вона торкнулась не лише книги орнаментів, але й рецензії Соболевського 1887 р.

З одного боку, *Ягіч* підтримав та розвинув міркування Соболевського стосовно зближення Турівського та Реймського Євангелій із Пандектами Антіоха за орнаментами, «особливо у фарбах». Від себе до цієї трійці манускриптів *Ягіч* долучив ще й Чудовський Псалтир, хоча відмітив, що в плані орнаменту рукопис відмінний від інших трьох.

З іншого боку, *Ягіч* не підтримав міркувань Соболевського щодо віднесення Турівського Євангелія до київської групи пам'яток, вважаючи, що місце написання пам'ятки слід шукати західніше¹⁴⁴.

Ягіч висловив сумніви стосовно того, що місцем написання Турівського Євангелія міг бути Київ, як вважав Соболевський, або ж Новгород, хоча альтернативного місця можливого написання пам'ятки прямо теж не вказував. Стосовно ж того, що Стасов помістив Турівське та Реймське Євангеліє до білоруських пам'яток («західноруських»), *Ягіч* зазначив, що цю думку «довести складно, але ще складніше її спростувати». Пізніше ця теза буде активно залучатись дослідниками відносно місця написання Євангелія в контексті того, що, мовляв, нашу версію складно довести, але водночас і складно її спростувати. Проте про це нижче, а зараз повернемося до рецензії *Ягіча*, адже далі він сам свої міркування підважив.

Відіславши читача до власних міркувань, висловлених ще 1884 р., *Ягіч* повторно акцентував увагу на гіпотезі щодо існування в середньовіччі сухопутного шляху, яким рукописи потрапляли з Балкан на Русь в обхід Візантії. Власне на цьому шляху – «у цій західній смузі», *Ягіч* обережно припустив можливість шукати «батьківщину» Турівського Євангелія¹⁴⁵. Як було зазначено вище, ця «смуга» лежала в межах галицько-волинських земель, з більшою вірогідністю саме на Волині.

2) У «Лекціях з історії російської мови» професора **Олексія Соболевського**, надрукованих цього року, до джерел для її вивчення були віднесені найважливіші середньовічні рукописні пам'ятки Русі.

144 Ягіч И. В. [рец.] Труд В. В. Стасова «Славянский и восточный орнамент» // Вестник изящных искусств, издаваемый при императорской Академии художеств под ред. А. И. Сомова. 1888. Т. 6. Вып. 2. С. 176–177.

145 Ibid. С. 176–177.

Серед них бачимо й «Уривок Турівського Євангелія» із зазначенням, що текст був опублікований Срезневським у «Відомостях та замітках про маловідомі та невідомі пам'ятки» 1873 р.¹⁴⁶ Турівське Євангеліє згадувалось в одному абзаці з іншими манускриптами «київської групи» – Пандектами Антіоха, 13 словами Григорія Богослова та кириличною частиною Реймського Євангелія. Тож формально було підкреслено приналежність усіх манускриптів до київського кола.

1890 р.

1) Вже згаданий вище, колишній попечитель Віленського учбового округу – історик **Помпей Батюшков**, видав нарис історії Білорусі та Литви, який мав кілька ілюстрацій. Однією з них стало зображення арк. Ізв.¹⁴⁷ Турівського Євангелія. Його передруковано з альбому 6-го випуску «Пам'яток старовини» 1874 р.¹⁴⁸

Важливо відмітити, що *Батюшков* додав до нарису коментарі, які пояснювали малюнки, у тому числі й до зображення аркуша на нашому манускрипті. Він коротко переказав текст з підготовленого Гільтебрандтом коментаря до видання альбому 1874 р. щодо розмірів, фізичного стану рукопису, його змісту. Також була наведена коротка бібліографія: *Батюшков* згадав Гільтебрандтове видання пам'ятки 1869 р., записку Соколова з «Праць Першого археологічного з'їзду» та 6-й випуск «Пам'яток старовини»¹⁴⁹.

Варто окремо зауважити, що *Батюшков* у коментарі до малюнка писав, ніби «з Турівського Євангелія запозичена заставка для III глави цього видання»¹⁵⁰. У манускрипті дійсно наявна плетена заставка, розташована на арк. бзв. Проте замість неї, на початку третьої глави книги *Батюшкова* виконана заставка з трьох переплечених кіл із п'ятьма паростками по кутах та вгорі у центрі¹⁵¹. У Турівському Євангелії XI ст. такої заставки годі знайти, натомість вона наявна на сторінках Другого Турівського Євангелія, яке привезли той же Соколов і Грязнов із Турова одночасно з рукописом XI ст.; цей другий манускрипт тоді датували XV ст.¹⁵², але нині – останньою третинною XVI ст.¹⁵³ Цікаво, що ця заставка з книги *Батюшкова* пізніше потрапить на сторінки нарисів з палеографії професора Варшавського університету Євфимія Карського, але із правильною назвою «заставка у ново-візантійському стилі: кола, які переплітають-

146 Соболевский А. И. Лекции по истории русского языка. К., 1888. С. 11–12.

147 Батюшков П. Белоруссия и Литва. С. 11.

148 Памятники русской старины. Рис. 12.

149 Батюшков П. Белоруссия и Литва. Примечания. С. 152.

150 Ibid. С. 152.

151 Ibid. С. 82.

152 Див., напр.: Гильтебрандт П. А. Перечневая опись. С. 33–35.

153 Морозова Н. Сводный каталог кириллических рукописных книг, хранящихся в Литве: предварительный список // Slavistica Vilnensis. 2016. Vol. 261. P. 273.

ся. Турівське Євангеліє XV ст.»¹⁵⁴. Однак дослідник Вацлав Ластовський подаватиме її як «заставку з Турівського Євангелія XI ст.»¹⁵⁵.

2) У «Читаннях в історичному товаристві Нестора Літописця» була надрукована стаття професора Київського університету св. Володимира – **Петра Владімірова**, присвячена загальному огляду «південноруських» та «західноруських», тобто українських та білоруських, пам'яток писемності доби середньовіччя¹⁵⁶. Тоді ж «Огляд» було надруковано окремим виданням з окремою пагінацією¹⁵⁷.

У бібліографічній частині *Владіміров* згадав публікації тексту Турівського Євангелія Срезневським у «Відомостях та замітках про відомі та невідомі пам'ятки» під № XLV, літографічного видання Беремелеєва 1868 р., а також рецензію Соболевського 1887 р.¹⁵⁸ Саме на підставі фрази Соболевського про те, що у мові Євангелія немає нічого білоруського, а в Турові ця пам'ятка знаходилась, зважаючи на наявність дарчих Костянтина Острозького, лише від початку XVI ст., *Владіміров* відніс її до групи київських пам'яток¹⁵⁹.

1891 р.

Цього року **Олексій Соболевський**, вже професор Санкт-Петербурзького університету, підготував друге видання «Лекцій з історії російської мови». Описова частина про Турівське Євангеліє порівняно з виданням 1888 р. не була змінена¹⁶⁰. Натомість сам перелік пам'яток у цьому абзаці був «розбавлений» згадкою Путятіної мінеї, яка вважалась пам'яткою новгородського кола. Тож поступово київське коло пам'яток Соболевським почало втрачати чіткі обриси. А вже у наступних двох виданнях «Лекцій» *Соболевський* взагалі вилучив з цього переліку «Уривки Турівського Євангелія»¹⁶¹.

1894 р.

У праці **Григорія Воскресенського**, присвяченій студіюванню перекладів церковнослов'янською мовою Євангелія від Марка, наводилась коротка інформація про Турівське Євангеліє.

154 Карский Е. Ф. Очерк славянской кирилловской палеографии. Из лекций, читанных в императорском Варшавском университете. Варшава, 1901. С. XIII, 86.

155 Ластоўскі В. Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі: Спроба паясьніцельнай кнігапісі ад канца X да пачатку XIX стагодзьдзя. Коўна: Адціснута ў друкарні Сакалоўскага і Лана, 1926. С. 15.

156 Владимиров П. В. Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII ст. // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. Кн. IV. К., 1890. С. 108.

157 Владимиров П. В. Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII ст. К., 1890. С. 8.

158 Ibid. С. 8.

159 Ibid. С. 8.

160 Соболевский А. И. Лекции по истории русского языка. Издание второе, с изменениями и дополнениями. Санкт-Петербург, 1891. С. 12.

161 Соболевский А. И. Лекции по истории русского языка. Издание третье, с изменениями и дополнениями. Санкт-Петербург, 1903. С. 11–12; Соболевский А. И. Лекции по истории русского языка. Издание четвертое. Москва, 1907. С. 12–13.

Варто зауважити, що у збереженій частині Турівського Євангелія читання з Євангелія від Марка відсутні. Утім *Воскресенський* вмістив опис цього рукопису у примітці до опису Реймського Євангелія. Це сталося під впливом праці Соболевського, в якій ці два манускрипти розглядались як приналежні до одного кола пам'яток. Принаймні так це зрозумів *Воскресенський*.

У примітці, слідуючи за Бермелеєвським виданням 1868 р., тобто за неправильним розташуванням аркушів, *Воскресенський* навів перелік Євангельських читань, що збереглися на 10 аркушах, а також взяті у Срезневського основні характеристики: рукопис у чверть, по 18 рядків на сторінці, написаний гарним уставом XI ст., правопис давній, юсовий, зі слідами місцевої вимови Русі¹⁶². В цілому цей опис являв із себе розширений текст, вміщений у хрестоматії *Воскресенського* 1882 р., в тому числі з бібліографічним доповненням: було згадано рецензію на працю Стасова, опубліковану Соболевським в «Університетських відомостях» 1887 р., в якій пам'ятку віднесено до «групи київських пам'яток, оскільки у мові його немає нічого білоруського»¹⁶³. Однак на питанні походження Турівського Євангелія *Воскресенський* уваги читача не акцентував.

1896 р.

Цього року була надрукована інша праця *Григорія Воскресенського*, присвячена огляду слов'янських редакцій Євангелія від Марка, в якій він повторив текст примітки про Турівське Євангеліє з видання 1894 р.¹⁶⁴

1897 р.

Цього року були надруковані «Статистичні відомості» про збережені рукописи XI–XIV ст., складені *Ніколаєм Волковим*.

Під № 4 він подав короткий опис Турівського Євангелія XI ст. із зазначенням, що цей уривок (10 аркушів) знаходиться у Віленській публічній бібліотеці. Структура його роботи не передбачала докладних бібліографічних нарисів. Однак що стосується Турівського Євангелія, то *Волков* позначив його відповідною відміткою, яка означала, що опис цього манускрипту наявний у праці Срезневського 1882 р.¹⁶⁵

У контексті праці *Волкова* варто відмітити, що Турівське Євангеліє тут зустрічається двічі: також під № 6 та назвою «Євангелія уривок, 2 арк., XI ст.», приналежний

162 Воскресенский Г. Евангелие от Марка по основным спискам четырех редакций рукописного славянского евангельского текста с различиями из ста восьми рукописей Евангелия XI–XVI вв. Сергиев Посад, 1894. С. 37–38.

163 Ibid. С. 38.

164 Воскресенский Г. Характеристические черты четырех редакций славянского перевода Евангелия от Марка по сто двенадцати рукописям Евангелия XI–XVI вв. Москва, 1896. С. 31.

165 Волков Н. В. Статистические сведения о сохранившихся древнерусских книгах XI–XIV веков и их указатель. Санкт-Петербург, 1897. (Известия Общества любителей древней письменности, т. 123). С. 51.

Корнілову¹⁶⁶. До цієї помилки мимоволі призвів Срезневський, який у 1867 р. опублікував, як пам'ятаємо, дві сторінки Турівського Євангелія під номером XXXIII, а публікуючи весь текст у 1873–1876 рр., надав манускрипту вже номер XLV. На цю невідповідність згодом зверне увагу Огієнко.

1899 р.

Цього року побачило світ друге видання нарисів з історії православ'я у Білорусі та Литві **Григорія Кіпріяновича**, у якій побіжно згадане Турівське Євангеліє.

Кіпріянович зазначив, що «разом із православ'ям розповсюдилась і церковна писемність у північно-західній Русі» і до «нашого часу» збереглося приналежне Турівській Преображенській церкві найдавніше Євангеліє XI століття¹⁶⁷. Тож умовно його можна віднести до прихильників «автохтонного», тобто турівського походження манускрипту.

1900 р.

Цього року було надруковано тритомну «Історію російської словесності від найдавніших часів до наших днів» літературознавця **Петра Полевого**. У першому томі був надрукований малюнок із зображенням арк. Ізв., який зустрічався вже нам у виданні «Пам'яток старовини» 1874 р. та Батюшкова 1890 р.¹⁶⁸ Малюнок наведений саме як ілюстрація зразка кириличної писемності XI ст., без коментарів до нього.

1901 р.

Цього року були опубліковані нариси з палеографії вже згаданого вище професора Варшавського університету **Євфимія Карського**. Серед друкованих видань Турівського Євангелія він назвав Бермелеєвське видання 1868 р., а також книгу Полевого, вважаючи її надзвичайно корисною в плані вивчення палеографії через публікацію багатьох знімків з інших рукописів¹⁶⁹. Проте сам *Карський* працював з оригіналом Турівського Євангелія.

Однак очікуваних докладних спостережень над палеографічними особливостями рукопису у нарисах цього стовпа середньовічної палеографії не так багато. *Карський* відмітив особливості написання **Ѣ** та йотованих літер **ѣ**, **ѣ̇** та **ѣ̈**, з яких у останніх часто є перекреслення перемички. На думку вченого, ця специфіка не має палеографіч-

166 Волков Н. В. Статистические сведения. С. 51.

167 Киприянович В. Г. Исторический очерк православия, католичества и унии в Белоруссии и Литве с древнейшего до настоящего времени. Второе, значительно дополненное издание. Вильна, 1899. С. 4.

168 Полевой П. Н. История русской словесности с древнейших времен до наших дней. В трех томах. Том I. Санкт-Петербург, 1900. С. 42.

169 Карский Е. Ф. Очерк славянской кирилловской палеографии. С. 81, 470–471.

ного значення для визначення часу та місця написання рукопису. Окремо розглянуто специфіку написання числівника 92 на арк. 2зв. через коппу – џ (=90) та з незрозумілим знаком перед нею¹⁷⁰. Щоправда, на це звертали увагу й інші вчені.

Два міркування були висловлені *Карським* стосовно деяких рис мистецького оздоблення Турівського Євангелія. Перше було радше критичним: *Карський* із сумнівом поставився до думки, ніби колір фарб для оздоблення може свідчити про приналежність пам'ятки до тих чи інших регіонів. У контексті Турівського Євангелія, використання червоної, синьої та зеленої фарб для прописування ініціалів та заставок не може свідчити про його виконання на теренах білоруських земель: такий набір фарб він вважав радше випадковістю¹⁷¹. Тобто переписувач використав фарбу, яка була просто під рукою.

Друге міркування стосувалось специфіки написання йотованих літер љ, љ та љ із перекресленою перемичкою: він вважав таку форму написання зародковою орнаментикою, пов'язаною із перекресленням, виведенням за та під рядок, додаванням хвилястих завершень та інших прикрас¹⁷², коли літери на аркуші та їх розташування вже само собою створюють певну орнаментальну канву разом з іншими прикрасами (заставками, ініціалами).

До Турівського Євангелія *Карський* також звернувся у своїй праці ще в контексті перерахування, за Соболевським, головних рис так званої «давньої руської» (фактично в розумінні російської/московської, якої на той час ще не існувало) редакції церковнослов'янської мови, однією з яких він назвав «змішування ѳ та є». Як приклади були наведені два слова з Турівського Євангелія: вероуѳ та гнѣвъ¹⁷³.

Також у нарисах *Карський* опублікував невеличкий уривок з Турівського Євангелія: Лк. 4: 31–36 на арк. 7–7зв., дотримуючись правила друку «рядок в рядок, літера в літеру», зі збереженням усіх надрядкових знаків¹⁷⁴. Важливо ще раз підкреслити, що *Карський* – мабуть, єдиний, хто звірив текстовий набір з оригіналом манускрипту у відділі рукописів Віленської публічної бібліотеки¹⁷⁵.

Окрім первинного тексту, *Карський* опублікував маргінальний запис на арк. 2зв. – грамоту Костянтина Острозького 1513 р., але не повністю. Текст наводився лише як приклад, що подібні грамоти пишуться на сторінках рукопису та їх інколи буває декілька. Тому, аби скоротити приклад, «непотрібні» частини публікатор опускав, ставлячи у цьому місці

170 Карский Е. Ф. Очерк славянской кирилловской палеографии. С. 193, 214, 222–223.

171 Ibid. С. 157.

172 Ibid. С. 214.

173 Ibid. С. 340.

174 Ibid. С. 364.

175 Ibid. С. 483.

три крапки¹⁷⁶. Можемо припустити, що *Карський* так само, як і опублікований ним первинний текст, звіряв його з оригіналом, працюючи у Віленській публічній бібліотеці.

1903 р.

Побачило світ друге видання «Історії російської словесності від найдавніших часів до наших днів» літературознавця *Петра Полевого*, в якій надрукований той самий малюнок арк. 1зв. Турівського Євангелія, без коментарів до нього¹⁷⁷.

1904 р.

1) У цей час побачило світ друге видання нарисів історії церкви *Євгенія Голубинського*, доопрацьоване та доповнене. Але стосовно Турівського Євангелія, то текст не зазнав правок та доповнень, порівняно з виданням 1881 р.¹⁷⁸

2) До хрестоматії професора санкт-петербурзького університету *Ніколая Карінського* увійшли уривки Турівського Євангелія.

Спираючись на літографічне видання Бермелеєва 1868 р., *Карінський* опублікував такі читання: Лк. 4: 31–36 на арк. 7–7зв., Лк. 5: 1–11 на арк. 7зв.–8, Ів. 10: 1–9 на арк. 1–1зв., Мт. 25: 14–30 на арк. 3–4зв. та Мт. 25: 21–28, із настановою на арк. 5зв.–6зв.¹⁷⁹ Під час публікації було дотримано принципу «літера в літеру», а поділ на рядки позначали вертикальні риски.

Публікації тексту передувала невелика вступна стаття, що в цілому повторювала коротко вже опубліковані відомості про Турівське Євангеліє: виявлення у Турові, наявність на сторінках маргіналій початку XVI ст., публікації тексту Гільтебрандтом 1869 р. та Срезневським 1876 р., а також літографічне видання Бермелеєва 1868 р.¹⁸⁰

1906 р.

Цього року було надруковано довідник («матеріали») про рукописи та переписувачів X–XI ст. професора санкт-петербурзької духовної академії *Ніколая Нікольського*. У своїй праці він намагався підсумувати всі ті відомості про стародавні пам'ятки, які були відомі на той час, з акцентом на історіографічний бік питання.

176 Карский Е. Ф. Очерк славянской кирилловской палеографии. С. 307.

177 Полевой П. Н. История русской словесности с древнейших времен до наших дней. Второе стереотипное издание. В трех томах. Том I. Санкт-Петербург, 1903. С. 42.

178 Голубинский Е. История русской церкви. Т. 1: период первый, киевский или домонгольский. Вторая половина тома. Издание второе, исправленное и дополненное, напечатанное императорским Обществом истории и древностей российских при московском университете. Москва, 1904. С. 526.

179 Каринский Н. Хрестоматия по древнецерковнославянскому и русскому языкам. Пособие при преподавании русского языка в университетах и других высших учебных заведениях. Ч. I: Древнейшие памятники. С приложением словаря и четырех фототипических снимков с древнерусских нотных книг. Санкт-Петербург, 1904. С. 115–118.

180 Ibid. С. 114–115.

Звісно, у збірці наводились короткі відомості й про Турівське Євангеліє, проте тут нічого нового *Нікольським* наведено не було. Зазначалось, що це уривок написаного уставом Євангелія апракосу, від якого збереглись 10 аркушів, по 18 рядків на сторінці¹⁸¹. Водночас його описи не завжди точні. Так, зазначалось, що рукопис у 1508 р. був пожертвований 2 травня 1508 р. Костянтином Острозьким Турівській церкві Преображення Господнього, «як видно із запису на 4-й сторінці тексту»¹⁸² (арк. 2зв.). Нагадаю, що запис свідчить про дарунок маєтностей, а не самого Євангелія. У цьому контексті *Нікольський* хибно трактував міркування Голубинського.

В бібліографічній частині так само наявні такі неточності. Так, *Нікольський* зліпив в одне ціле літографічне видання Бермелеєва 1868 р. та видання тексту Гільтебрандта 1869 р., приписавши останньому в його праці «хромолітографічне відтворення всього рукопису». З інших публікацій були згадані дві праці Срезневського 1867 р. та 1873 р.

В дослідницькій частині «бібліографії» видання Срезневського 1867 р. було повторно вказане, при цьому лише як «Записки» Академії наук 1867 р., без згадки праці самого Срезневського. Також у цьому дослідницькому розділі згадана праця Срезневського 1868 р., яку варто було б зараховувати, згідно із поділом *Нікольського*, до розділу публікацій. З-поміж інших праць, тут згадані: праця Срезневського 1882 р., статистичний опис Волкова 1897 р. та огляд пам'яток писемності Владімірова 1890 р., описи рукописного відділення Віленської публічної бібліотеки Гільтебрандта 1871 р. та Добрянського 1882 р., рецензія Соболевського на працю Стасова 1887 р., історія церкви Голубинського 1881 р. та нарис палеографії Карського 1901 р.¹⁸³

Допущені помилки однозначно вказують, що в частині оформлення бібліографії *Нікольський* припустився тієї ж помилки, яку, на жаль, допускають і сучасні дослідники: бібліографія частково була запозичена з інших праць та некритично перевірена й подана.

1908 р.

Цього року професор Київського університету св. Володимира **Володимир Іконников** надрукував свою капітальну працю з історіографії, в якій було згадане й Турівське Євангеліє.

Із посиланням на Соболевського, що у мові Турівського Євангелія немає нічого білоруського, Іконников відніс його до групи київських пам'яток¹⁸⁴.

181 Никольский Н. Материалы для повременного списка. С. 488–489.

182 Ibid. С. 488.

183 Ibid. С. 488–489.

184 Иконников В. С. Опыт русской историографии. С. 258.

1910 р.

1) У нарисі історії рукописного відділення Віленської публічної бібліотеки зберігач Віленського музею старожитностей при ній, **Александр Міловідов**, серед найважливіших рукописів збірки згадав передане Соколовим «Турівське Євангеліє XI ст.» (уривок), посилаючись при цьому на описи Гільтебрандта 1871 р. та Добрянського 1882 р. Звідти до опису потрапили бібліографічні згадки про публікації Срезневського 1867 р., літографічне видання Бермелеєва 1868 р. та Гільтебрандта 1869 р.¹⁸⁵

2) У хрестоматії професора Віденського університету **Вацлава Вондрака** було надруковано одне читання з Турівського Євангелія: Лк. 4: 31–36 на арк. 7–7зв.¹⁸⁶

На відміну від хрестоматій інших викладачів, він не послуговувався працею Бермелеєва, хоча йому було про неї відомо. *Вондрак* опублікував текст, який до цього надрукував у своїх нарисах Карський 1901 р. Єдина відмінність полягала в тому, що у нього з надрядкових знаків позникали всі крапки над голосними, залишилися самі титла (утім це можна пояснити технічним недоглядом при друці).

Вондраку була знайома публікація Срезневського 1874 р., проте він відмовився розширити текст Турівського Євангелія у своїй хрестоматії. Причиною називав те, що Срезневський двічі опублікував текст, і тут були розбіжності з оригіналом. Деякі з них і вказав *Вондрак*: якщо в рукопису на арк. 1, ряд. 9 слово написано як **ВИДАТЬ**, то у Срезневського читаємо **ВЪДАТЬ**; або на арк. 10, ряд. 7 написано **БЖДЕТЕ**, а надруковано **БЖДЪТЕ**¹⁸⁷. А разом з тим, ці приклади наводились Срезневським для ілюстрації плутанини переписувачем літер и та є з ъ.

Варто відмітити, що *Вондрак* першим звернув увагу науковців на такі розбіжності між оригіналом та опублікованим Срезневським текстом, адже до цього останній вважався одним з найбільших авторитетів. Саме тому *Вондрак* вище оцінив публікацію тексту Карським, який звіряв набраний текст з оригіналом пам'ятки, чим і викликав довіру віденського професора¹⁸⁸.

1910–1911 р.

У ці роки був надрукований курс «Історії російської мови» професора санкт-петербурзького університету **Олексія Шахматова**.

Турівське Євангеліє XI ст. було віднесене до тих рукописних пам'яток, в яких помітний вплив так званої «давньої руської» (в розумінні російської/московської) редакції. До таких, підтримуючи міркування Срезневського, Шахматов зарахував змі-

185 Миловидов А. Рукописное отделение Виленской публичной библиотеки. Его история и состав. Вильна, 1910. С. 17, 37–38.

186 Wondrák W. Kirchenslavische Chrestomathie. Göttingen, 1910. S. 143.

187 Срезневский И. И. Сведения и заметки. 1874. С. 123, 133.

188 Wondrák W. Kirchenslavische Chrestomathie. S. 142–143.

шування юсів з літерами ђ, ѓ та оу, ю; у використанні ж замість жд (рожьства, прѣѣ); у використанні є замість ѣ (вѣдѣте, посрѣдѣ); у написаннях типу хотѣашѣ; форму серебро (двічі) замість церковнослов'янського сѣребро¹⁸⁹.

1917 р.

Надрукована у 1879 р. праця мистецтвознавця **Федора Буслаєва** була передрукована у збірці його творів «археологічного характеру», підготовленій Відділенням російської мови та словесності. Редакційну колегію очолював Никодим Кондаков, який зазначив у вступі, що ця збірка праць *Буслаєва* має відсутні у попередніх його виданнях ілюстрації¹⁹⁰; щоправда, серед пам'яток, з яких виконувались ці ілюстрації, Турівського Євангелія не було. Власне, що стосується нашого манускрипту, то тут повторені всі міркування, які були викладені Буслаєвим ще у 1879 р.¹⁹¹

Аналізуючи результати публікації та дослідження Турівського Євангелія протягом другої половини 1870-х – другої половини 1910-х рр., мусимо констатувати, що фактично пам'ятка перебувала на маргінесі наукових студій. Хоча манускрипт і потрапляв на сторінки хрестоматій та оглядових праць разом з іншими рукописами, його все ж згадували побіжно. Такий стан справ можна пояснити тим фактом, що у науковому середовищі сформувалась думка, ніби працями трьох китів основна робота вже була зроблена, текст повністю виданий авторитетними вченими. І ці авторитетні тіні майоріли за спинами дослідників, перешкоджаючи критично поставитись до деяких їхніх міркувань, які механічно переносились із однієї праці до іншої – без наукової критики та навіть інколи без тримання в руках самої книги.

Водночас маю підкреслити, що в цей період дещо зрушили студії в тих питаннях, яких особливо не торкались Срезневський та Гільтебрандт, – спостереження над мовою та особливостями художнього оформлення. Проте це були лише намітки, часто побіжні згадки, мимохідь кинуті репліки, не поставлені у фокус вивчення самої пам'ятки. Тож всі ці публікації радше були тим субстратом, на якому вже формувались подальші погляди дослідників, чіткіше фокусуючись на необхідності уточнення піднятих раніше питань – у тому числі й щодо місця написання Турівського Євангелія.

189 Шахматов А. А. Курс истории русского языка. (Читан в С.-Петербургском ун-те в 1908–9 у. г.). Ч. I. Санкт-Петербург, 1910–1911. С. 245.

190 Кондаков Н. От редакции // Исторические очерки Ф. И. Буслаева по русскому орнаменту в рукописях. Издание Отделения русского языка и словесности Академии наук. Петроград, 1917. С. IV.

191 Буслаев Ф. Русское искусство в оценке французского ученого // Исторические очерки Ф. И. Буслаева по русскому орнаменту в рукописях. Издание Отделения русского языка и словесности Академии наук. Петроград, 1917. С. 5–7.

У цей період можемо виділити кілька поглядів на це питання. У багатьох працях дослідники зупинились на тезі, висловленій ще Срезневським, що достеменно про місце перебування пам'ятки у Турові можна говорити лише від початку XVI ст., коли на сторінках рукопису з'явилися дві надійно датовані грамоти 1508 р. та 1513 р., і що рання історія манускрипту залишиться невідомою. Однак в окремих працях прямо чи опосередковано все ж підводились думки, покликані чіткіше окреслити регіон, де могло бути переписане це Євангеліє апракос. Власне, цим регіоном визначали тоді білоруські або українські землі.

До тих, хто дотримувався першого погляду варто віднести Стасова, який, як пам'ятаємо, помістив ініціали Турівського Євангелія до «західноруських», тобто білоруських, орнаментів. За побіжними даними сюди можна умовно зарахувати Кіпріяновича та Батюшкова, які конкретно не писали про місце написання манускрипту, однак загальний контекст їх міркувань з цього приводу дозволяє все ж зробити припущення, що вони були схильні бачити в манускрипті білоруську («західноруську») пам'ятку.

Набагато більше було тих, хто дотримувався думки про українське походження пам'ятки. При цьому більшість спиралась на побіжно кинуту Соболевським фразу про відсутність у мові Турівського Євангелія білоруських рис та на віднесення пам'ятки до групи київських пам'яток. Такими авторами були Владіміров, Іконников, з певною умовністю – Воскресенський, який навів цитату Соболевського, однак не вказав свою підтримку чи відкидання цієї тези. Також незалежно від думки Соболевського, Житецький відмітив деякі риси мови, які стануть пізніше характерними для української, і фокус цього теж був зосереджений у Києві. Про місце написання Євангелія дещо відмінними були погляди Ягіча та можливо Голубинського, згідно з якими таким регіоном найвірогідніше були волинські землі.

Ось з такими підсумками дослідження Турівського Євангелія увійшло у новий період студіювання.

Глава 3. Між двома світовими війнами: третій етап вивчення Турівського Євангелія (початок 1920-х – початок 1940-х рр.)

Перша світова війна 1914–1918 рр. мала наслідком розпад імперій, зокрема європейських – австро-угорської та російської. Ці процеси були спричинені в тому числі активізацією національних рухів підкорених Габсбургами та Романовими народів, які завершилися постанням на уламках імперій низки національних держав. З активізацією національних рухів зросло зацікавлення минулим, пошуком місця кожного народу в ньому та власної історичної спадщини. В контексті цього піднесення сформувались національні наукові кадри, які намагались поєднати старі академічні традиції кінця ХІХ – початку ХХ ст. з новими підходами до розв'язання тих чи інших історичних питань.

Одним з таких гострих питань тогочасного порядку денного було питання приналежності рукописної спадщини часів Русі українцям, білорусам чи московитам. Однією з важливих особливостей дослідження цього питання були мовознавчі студії. У їх контексті в цей період переважно згадувалось з-поміж інших пам'яток і Турівське Євангеліє ХІ ст. Нагадаю, що це був період вимушеної «еміграції» манускрипту до московського Рум'янцевського музею; перебування його тут не афішувалось, тож ознайомитись з оригінальною пам'яткою мали змогу одиниці дослідників. Власне, за цей період був лише один – Карінський. Інші ж мусили послуговуватись опублікованими ще китами текстами та факсимільними виданнями.

1920 р.

Першим, хто включив Турівське Євангеліє у контекст української мови, був український музеєзнавець, філолог-славіст **Іларіон Свенціцький**. У його нарисах з історії української мови Турівське Євангеліє згадане серед пам'яток «письменства ХІ ст.»¹⁹²

Мовознавчі студії *Свенціцького* щодо пам'яток ХІ ст., у тому числі й Турівського Євангелія, стосувались висвітлення «признаків східнослов'янського походження оцих перших пам'яток староруського письменства». З Турівського Євангелія, як приклад однієї з таких ознак, – заміни жд однією ж, поруч із прикладами з Остромирова Євангелія 1056–1057 рр., *Ізборника* 1073 р. та 13 слів Григорія Богослова, було наведене лише слово *рождства*¹⁹³. Як можемо висувати з бібліографічних посилань, у своїй праці *Свенціцький* спирався на публікацію тексту Гільтебрандтом 1869 р.¹⁹⁴

192 Свенціцький І. Нариси з історії української мови. Львів: Діло, 1920. С. 22–23.

193 Ibid. С. 26.

194 Ibid. С. 22.

Проте якихось виразних ознак української редакції *Свенціцький* у Турівському Євангелії не згадував, зосередивши увагу на розгляді трьох пам'яток, які вважав найстарішими пам'ятками «південноруської мови, матері сучасної української» – написі на Тмутороканському камені та записах переписувачів Ізборників 1073 та 1076 рр.¹⁹⁵

Загалом рукописні пам'ятки княжої доби (XI–XII ст.) *Свенціцький* вважав переписаними з південнослов'янських (болгарських) оригіналів з точним збереженням правопису та зв'язаної з ним вимови у «південній Русі, Київщині і на захід від Дніпра до Сяну – Бугу та Карпат»¹⁹⁶. Тобто місцем написання манускрипту опосередковано визнавались українські землі, проте без уточнення локалізації в межах тодішнього поділу Русі на князівства.

1922 р.

Турівське Євангеліє, як важливу пам'ятку для вивчення раннього етапу історії української мови, виділяв український філолог, неодмінний секретар Всеукраїнської академії наук *Агатангел Кримський*.

На думку *Кримського*, уривки Турівського Євангелія XI ст. є пам'яткою, що походить з Волині¹⁹⁷.

На жаль, аргументів, на які спирався *Кримський*, мені відшукати не вдалося. Припускаю, що в цьому він покладався на думку Ягіча, якого вважав одним з найавторитетніших славістів, називаючи його «патріархом-главою всіх сучасних слов'янознавців»¹⁹⁸. Як зазначалось вище, саме Ягіч висловив думку, що пам'ятка написана у галицько-волинських землях, причому з більшою вірогідністю – на волинських теренах.

1923 р.

Цього року побачила світ праця ректора Українського вільного університету в Празі *Олександра Колесси*, присвячена пам'яткам Городиська. Надрукована у збірнику Українського університету у Празі¹⁹⁹, невдовзі вона була видана брошурою з іншою пагінацією²⁰⁰. У цій праці *Колесса* побіжно торкнувся Турівського Євангелія. Це було зроблено у контексті вивчення палеографії Христинопільського (Горо-

195 Свенціцький І. Нариси з історії української мови. С. 26–28.

196 Ibid. С. 39.

197 Кримський А. Українська мова: звідкіля вона взялася і як розвивалася // Шахматов Ол., Кримський Аг. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI–XVIII вв. К.: Друкар, 1922. С. 97.

198 Крымский А. Е. Древне-киевский говор // Известия Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук. Т. XI. Кн. 3. Санкт-Петербург, 1906. С. 368.

199 Колесса О. Південно-Волинське Городище і городиські рукописні пам'ятники XII–XVI в. // Науковий збірник Українського університету в Празі. Т. 1. Прага: Держ. друкарня, 1923.

200 Колесса О. Південно-Волинське Городище і городиські рукописні пам'ятники XII–XVI в. Прага: Держ. друкарня, 1923. (Відбитка з Наукового збірника Українського університету в Празі, т. 1). Далі посилання даватимуться за цим виданням.

диського) апостола XII ст. У роботі з Турівським Євангелієм *Колесса* спирався на Беремелеєвське літографічне видання 1868 р.²⁰¹

Як зазначив *Колесса*, Городиський апостол, як і Турівське Євангеліє XI ст., має «язички на перехрестинках букви и та ѣ»²⁰². Подібну форму написання цих літер *Колесса* відзначив і у Першому уривку Лаврівських пергаменних листків XII–XIII ст.²⁰³ Христинопільський апостол XII ст., як і Лаврівські листки XII–XIII ст., на думку *Колесси*, були написані у монастирі в Городищі²⁰⁴, яке у XII–XIII ст. входило до сфери впливів волинських князів²⁰⁵, і в якому на XII ст. склалась своєрідна «графічна манера XII ст.»²⁰⁶.

Не аналізуючи тут правдивості чи помилковості такого тлумачення, відзначаю, що в контексті історіографії Турівського Євангелія версія *Колесси* важлива тим, що «городиські» рукописи він вважав за походженням волинськими, а точніше – південно-волинськими²⁰⁷. Щоправда, саме Турівське Євангеліє XI ст. до цієї категорії він прямо не зараховував. Проте відмічена близькість деяких палеографічних характеристик цієї пам'ятки до Христинопільського апостола дозволяє припускати, що й Турівське Євангеліє він розглядав у руслі тієї ж графічної манери, яка остаточно сформувалась у XII ст. на південно-волинських землях.

1924 р.

1) Цього року було перевидано працю *Агатангела Кримського* з історії української мови 1922 р., в якій він, як пам'ятаємо, відніс Турівське Євангеліє до волинських за походженням пам'яток²⁰⁸.

2) У нарисі історії української мови *Олександра Колесси* серед писемних пам'яток XI ст., які тою чи іншою мірою можуть слугувати джерелом до історії української мови, згадувалось Турівське Євангеліє XI ст.²⁰⁹

Щоправда, як і Кримський, на подальших сторінках своєї праці *Колесса* спирався на більші за обсягом рукописи цього періоду.

201 Колесса О. Погляд на історію української мови. Інавгураційний виклад, виголошений в Українському В. Університеті в Празі дня 23 жовтня 1921. Прага: Держ. друкарня, 1924. С. 9.

202 Колесса О. Південно-Волинське Городище. С. 20.

203 Ibid. С. 14.

204 Нині с. Городище Стрийського району Львівської області.

205 Колесса О. Південно-Волинське Городище. С. 27.

206 Колеса Ол. Лаврівські пергамінові листки з XII–XIII ст. // Записки наукового товариства імені Шевченка, що виходять у Львові що два місяці під редакцією Михайла Грушевського. Т. LIII. 1903. С. 5.

207 Колесса О. Південно-Волинське Городище. С. 27.

208 Кримський А. Українська мова: звідкіля вона взялася і як розвивалася // Шахматов Ол., Кримський Аг. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI–XVIII вв. К.: Друкарня УАН, 1924. (Збірник історично-філологічного відділу ВУАН, № 12). С. 97.

209 Колесса О. Погляд на історію української мови. С. 9.

1924–1927 рр.

Протягом цих років у кількох випусках сербського журналу «Јужнословенски филолог» надрукував свою розвідку про стародавні рукописи XI–XII ст. московський філолог **Ніколай Дурново**.

Ця праця стала логічним продовженням попередніх наукових студій Дурново, тож для кращого розуміння думки автора варто зробити невеликий екскурс до його попередніх праць. Дурново розглядав історію раних пам'яток писемності Русі з позиції єдності в історичному минулому так званої «давньої руської» мови, яка згодом «розділилась» на російську, українську та білоруську, які, своєю чергою, підрозділяються на говірки²¹⁰. У 1924 р. Дурново, скориставшись закордонним відрядженням, втік з радянського «раю» та читав лекції з історії російської мови в університеті у Брно, розвиваючи та поширюючи серед західних славістів згадані вище погляди на «єдину» чи «спільну» мову писемних пам'яток Русі.

Для лекційної програми Дурново підготував огляд рукописних пам'яток XI та XII ст., виділивши деякі важливі ознаки впливу на них так званої спільної «давньої руської» редакції місцевих переписувачів, виділяючи деякі «безсумнівні» елементи «руської» (в розумінні російської/московської) вимови епохи цієї ефемерної «єдності». Таких рис для церковнослов'янських пам'яток XI–XII ст. він виділяв декілька. Серед них назву кілька – цікавих для спостережень над мовними особливостями в контексті їх згадок для Турівського Євангелія: змішування ѣ, ѣ̣ з оу, ю та ѡ, ѡ̣ з ѡ, ѡ̣; написання замість -рѣ-, -лѣ- повноголосного -ере-, -еле-; написання у третій особі дієслів закінчення -тъ замість -тѣ тощо²¹¹.

Дещо з цих спостережень відносно Турівського Євангелія висловив ще Срезневський. До речі, «Турівські Євангельські листки» Дурново вважав пам'яткою XI ст. доволі архаїчною за написанням літер та за правописом, в якій виділив якраз приклад заміни -рѣ- на -ере-: двічі зустрінуте слово *серебро* (арк. Ззв. та 4зв.); також простежувались приклади змішування ѣ, ѣ̣ з оу, ю та ѡ, ѡ̣ з ѡ, ѡ̣, які зустрічались на сторінках рукопису відповідно 9 разів та 24 рази; відмічено виключне написання дієприкметників із закінченням на -ѣ; проаналізовано випадки чергування ѣ з е тощо²¹².

210 Докл. див.: Дурново Н. Н. Очерк истории русского языка. Москва; Ленинград: Гос. изд-во, 1924. С. 69–108.

211 Ibid. С. 102–103.

212 Дурново Н. Н. Русские рукописи XI и XII вв. как памятники старославянского языка // Јужнословенски филолог. Повремени спис за словенску филологију и лингвистику. Књига IV. Београд, 1924. С. 78, 88–91, 93–94; Дурново Н. Н. Русские рукописи XI и XII вв. как памятники старославянского языка // Јужнословенски филолог. Повремени спис за словенску филологију и лингвистику. Књига V. Београд, 1925–1926. С. 11, 22, 26, 34–36, 39–41, 51, 57, 60–61; Дурново Н. Н. Русские рукописи XI и XII вв. как памятники старославянского языка // Јужнословенски филолог. Повремени спис за словенску филологију и лингвистику. Књига VI. Београд, 1926–1927. С. 93–94, 97.

Проаналізовані *Дурново* приклади дозволили йому висловити думку, що переписувач Турівського Євангелія керувався в своїй роботі південнослов'янськими рукописами, написаними церковнослов'янською мовою, і при цьому вкраплення загальної так званої «давньої руської» редакції були мінімальними. Тож, як бачимо, в цілому були повторені міркування Срезневського.

1925 р.

Як зазначалось вище, лише одиниці вчених мали можливість ознайомитись із оригіналом Турівського Євангелія *de visu*. Таким був палеограф **Ніколай Карінський**, який у цей час викладав у Другому московському державному університеті.

У надрукованих цього року нарисах із палеографії *Карінський* подав зображення арк. 8зв.²¹³ Сам вигляд цієї сторінки, з нерівними краями пергамену, не лишає сумнівів у тому, що у розпорядженні *Карінського* був принаймні фотознімок з оригіналу Турівського Євангелія. Хоча вірогіднішим мені видається, що він мав можливість працювати із самим рукописом.

Карінський навів деякі цікаві авторські спостереження над палеографією Турівського Євангелія у контексті аналізу особливостей уставу XI–XII ст. Він підкреслив, що пам'ятка, яку дослідники датують XI чи найпізніше першою половиною XII ст., певною мірою є винятком з-поміж рукописів цього періоду, оскільки форми написання літер більшою мірою тяжіють до пам'яток XIV ст., які наводив Соболевський у своєму нарисі палеографії²¹⁴. Власні спостереження *Карінський* базував на співвідношенні висоти та ширини літер. Він вказував, що за Соболевським, широкий устав має розміри 3×5 мм, і прикладом такому письму може служити Остромирове Євангеліє 1056–1057 рр., в якому розміри літер складають 6×8 мм. Наведені Соболевським розміри вузького уставу – 5¼×5 мм, а літери у Турівському Євангелії мають розміри 4×4 мм. Відмітивши цей факт, *Карінський* припустив, що одночасно із широким уставним письмом, притаманним для XI–XII ст., існувала ще й манера вузького письма, можливо доволі рідкісна для цього періоду, представлена саме переписувачем нашої пам'ятки²¹⁵.

1926 р.

1) Дещо вище мною були наведені деякі ознаки «давньої руської» редакції південнослов'янських (болгарських) рукописів, які виділяв *Дурново*. Однак цього

213 Каринский Н. М. Образцы письма древнейшего периода истории русской книги. 60 фототипических снимков с древнерусских памятников, преимущественно XI в., на 29 таблицах. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1925. Табл. 27.1.

214 Див. Соболевский А. И. Славяно-русская палеография. Лекции с 20 палеографическими таблицами. Изд. 2-е, императорского Археологического института. Санкт-Петербург, 1908. С. 49.

215 Каринский Н. М. Образцы письма. С. 6; 15.

року з'явилась праця українського філолога **Василя Сімовича**, який ті ж самі ознаки у своїх нарисах граматики церковнослов'янської мови визначав як такі, що свідчать про українську редакцію: змішування *ѡ, ѡѡ* з *оу, ю*; *ѡ, ѡѡ* з *ѡѡ*; написання *-орѡ-*, *-оло-*, *-ерѡ-*, *-еле-* замість *ра-*, *ла-*, *рѡ-*, *лѡ-*; написання у третій особі закінчення *-ть* замість *тъ*²¹⁶.

Позаяк подібні форми мали місце у Турівському Євангелії, *Сімович* включив манускрипт до «українсько-церковнослов'янської» групи рукописних пам'яток²¹⁷.

2) Цього року була видана праця **Вацлава Ластовського**, присвячена історії білоруської книги, в якій наводився короткий опис Турівського Євангелія (історія його відкриття Грязновим у ящику з вугіллям, невеликий опис кольору чорнил), згадувалась наявність двох грамот Острозького з невеликою цитатою закінчення грамоти 1508 р., а також малюнок аркуша Ізв. з заставкою Р²¹⁸.

1927 р.

1) У нарисі історії російської мови **Ніколая Дурново**, опублікованому цього року, були наведені списки рукописів XI–XII ст., що можуть служити джерелами для її вивчення.

З-поміж манускриптів під № 12 були згадані «Турівські листки Євангельських читань», а вміщена тут бібліографія була такою: літографічне видання Бермелеєва 1868 р., публікація тексту Гільтебрандта 1869 р., публікації тексту у хрестоматії Карінського 1904 р. та стаття самого *Дурново* у журналі «Јужнословенски филолог», про яку згадано вище²¹⁹. Власне, цими працями *Дурново* користувався для роботи над текстом Турівського Євангелія, результати якої були висвітлені у його статті 1924–1927 рр., хоча й вважав, що факсимільне видання «Турівських листків» (тобто Бермелеєвське 1868 р.) – дещо ненадійне джерело для роботи над пам'яткою²²⁰.

2) Натомість у нарисах з історії української мови, виданих цього року українським філологом **Петром Бузуком**, який на час виходу книги працював в Інституті білоруської культури (майбутньої Білоруської академії наук), Турівське Євангеліє було згадано серед пам'яток української мови XI ст. (інколи автор паралельно вживає термін «південно-руської мови»)²²¹.

216 Сімович В. Нарис граматики староболгарської (староцерковнослов'янської) мови. Курс викладів для студентів іст.-літ. відділу Інституту ім. Драгоманова у Празі. Прага, 1926. С. 26^a.

217 Ibid. С. 25^b–25^a.

218 Ластовські В. Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі. С. 18–20.

219 Дурново Н. Н. Введение в историю русского языка. Ч. 1. Источники. 1. Письменные памятники. 2. Нынешние русские диалекты. Врно: Vid. Filosofická fakulta, 1927. С. 34.

220 Дурново Н. Н. Русские рукописи XI и XII вв. Кънига IV. С. 88, прим. 1.

221 Бузук П. Нариси історії української мови. Вступ, фонетика і морфологія з додатком історичної хрестоматії. К., 1927. С. 18.

Однак Бузук окремо не аналізував мови рукопису, а в подальшому, при розгляді особливостей української мови, наводив приклади з інших, більших за обсягом пам'яток цього періоду.

1928 р.

Цього року було надруковано працю з палеографії **Євфимія Карського**, яка й на сьогодні вважається одним з найавторитетніших палеографічних видань. Проте по суті це було перевидання його нарисів з палеографії 1901 р. Принаймні в питанні дослідження Турівського Євангелія якихось нових даних введено не було, а деякі навіть стали коротшими.

Так, у бібліографічній частині було згадано все те ж Бермелеєвське літографічне видання 1868 р. та книгу Полевого 1900 р.²²²

З того ж видання 1901 р. до видання 1928 р. перейшов текст уривка Турівського Євангелія (Лк. 4: 31–36), розташованого на арк. 7–7зв.²²³, а також скорочений текст дарчої Костянтина Острозького 1513 р. на арк. 2зв.²²⁴

А деякі графіко-орфографічні та палеографічні спостереження були навіть скорочені: автор повторив згадки про риси написання *Ѣ* та йотованих літер *ѣ*, *ѣѣ* та *ѣѣѣ*, зазначивши, що в останньому випадку таке перехрещення не є палеографічною ознакою. На відміну від видання 1901 р., він вже не акцентував увагу на специфіці написання цифри 92 (на арк. 2зв.) через коппу – *Ϛ* (=90) з незрозумілим знаком перед нею²²⁵.

1929 р.

Цього року з'явилося видання, автор якого поставив собі за мету підбити певний підсумок результатам досліджень середньовічних рукописних пам'яток, у тому числі й Турівського Євангелія. Мовиться про працю професора Студіуму православного богослов'я (у Варшаві) **Івана Огієнка** (у майбутньому – митрополита Іларіона). Виконаний ним опис пам'ятки, її структури, особливостей мови та написання був на той час найповнішим з праць про Турівське Євангеліє, підсумовуючи результати понад півстолітнього дослідження рукопису.

На тлі поодиноких згадок праць про Турівське Євангеліє осібно тримається розлога бібліографія про пам'ятку, складена *Огієнком*. Він згадав праці усіх трьох китів, зокрема кілька видань Срезневського у «Відомостях та замітках про невідомі та маловідомі пам'ятки»; перші публікації 1867 р. (публікації у «Записках» Академії наук та у «Збір-

222 Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография. Ленинград: Изд. АН СССР, 1928. С. 82–83.

223 Ibid. С. 82–83, 190, 207, 287, 340–341.

224 Ibid. С. 287.

225 Ibid. С. 190, 207, 216.

нику» Відділення російської мови та словесності), 1868 р. та 1875 р.; Бермелеєвське літографічне видання 1868 р. та Гільтебрандтову працю 1869 р.; описи Добрянського 1882 р., Волкова 1897 р. та Владімірова 1890 р., рецензію Соболевського²²⁶. Щоправда, ця бібліографія певною мірою неповна, адже у списку в кінці статті відсутні деякі праці, на які посилається *Огієнко* в описі Євангелія, – Археографічний збірник, де опубліковані грамоти XVI ст., праці Карінського 1925 р. та Карського 1928 р.

Проте варто зауважити, що *Огієнко* особисто ознайомився з наведеним бібліографічним списком. Він коротко охарактеризував те чи інше видання з позиції користі для дослідницької роботи, усунув деякі неточності. Наприклад, у статистичному описі рукописів Волкова *Огієнко* вказує, що згадки про Турівське Євангеліє тут повторені двічі – під № 4 та під № 6, з яких одне під назвою «Євангеліє Турівське», а інше вказане як уривок Євангелія у 2 аркуші, що належить Корнілову²²⁷. Саме *Огієнко* встановив, що останнє потрапило до переліку помилково: Волков прийняв опублікований у 1867 р. Срезневським уривок як окремий рукопис²²⁸. Бібліографії передував докладний опис самої пам'ятки.

Огієнко зазначав, що манускрипт складається з 10 аркушів у чверть, розміром 21×17,5 см; текст писаний в один стовпчик, великим уставом з висотою літер у 3,5×4 мм²²⁹; на сторінці наявні 18 рядків, розлінованих грубими лініями, а розмір текстового поля становить 15×10,5 см. Цікаві та відсутні в інших дослідників спостереження висловив *Огієнко* стосовно того, що весь текст написаний однією особою, хоча форми літер на арк. 10 трохи вищі й тонші, що створює враження ніби виконаних іншим переписувачем. Загалом була відмічена близькість за почерком та текстом до Остромирова Євангелія 1056–1057 рр., про що ще Срезневський писав. За останнім був поданий і перелік збережених у трьох уривках Євангельських читань. Щодо мистецького оздоблення пам'ятки, то *Огієнко* лише повторив тези, зазначені у Срезневського та Гільтебрандта про наявність на сторінках манускрипту ініціалів В, Р та О, про використання для їх оформлення червоної, синьої та зеленої фарб, про написання заголовків перед кожним читанням кіновар'ю (циноброю)²³⁰

Графіко-орфографічні особливості Турівського Євангелія *Огієнко* визначив такими: на початку слова чи складу дуже послідовно пишеться *ѣ*, значно рідше *е*; часом *ѣ* пишеться і в середині слова при м'яких л та н; часто та правильно вжито *ѣѣ*; скрізь пишеться *ѣ*, сполучення *шт* відсутні; над голосними вживається надрядковий знак – крапка²³¹.

226 Огієнко І. Пам'ятки старослов'янської мови. С. 143–144.

227 Волков Н. В. Статистические сведения. С. 51.

228 Огієнко І. Пам'ятки старослов'янської мови. С. 139, 143.

229 Ці розміри відмінні, ніж наведені Карінським в його праці 1925 р.

230 Огієнко І. Пам'ятки старослов'янської мови. С. 139–140.

231 Ibid. С. 141.

Як приклад, *Огієнко* опублікував два зображення сторінок Турівського Євангелія: арк. 5 та арк. 7. І хоча для публікації було взято картинки з Бермелеєвського літографічного видання 1868 р., в якому, як зазначалось, були переплутані аркуші, завдяки ретельному студіюванню літератури, зокрема й праці Гільтебрандта 1869 р., невідповідностей у нумерації сторінок *Огієнко* уникнув²³².

В описовій частині *Огієнко* виділив низку специфічних мовних рис Турівського Євангелія, серед яких головними можемо назвати такі: носові літери вживаються правильно, але часто трапляється плутанина їх з чистими, що особливо помітно у випадку з *а* та *я*; натомість підкреслена іншими дослідниками плутанина *ж* та *оу* досить рідкісна, вона зустрічається 9 разів на 90 правильних випадків; зустрінута один раз повноголосна форма – вже не раз згадане слово *серебро*; написання при сполученні з плавними звуками глухий ставиться по ним (*исплъниша, прѣмлъчи* тощо); сполучення *дј* скрізь передається як *дж*, але виняток – вже згадане *рожьства, прѣ*; написання у третій особі закінчення *-тъ*; вживання *и* замість *ѣ* тощо²³³. *Огієнко* прямо не зазначав, до якої мови тяжіють усі ці специфічні риси, – позаяк його більше у контексті дослідницького спрямування цікавила саме церковнослов'янська мова, яку він пропонував ділити на редакції, названі ним «ізводами»: для писемних пам'яток Русі він виділив два – київський та новгородський²³⁴. Щодо мови Турівського Євангелія, то *Огієнко* обмежився наведенням фрази *Соболевського* з рецензії на книгу *Стасова*, що рукопис радше віднести до київської групи пам'яток²³⁵. Тобто більше схилився вважати Турівське Євангеліє «київським ізводом».

Окрім того, були надруковані початкові рядки маргіналій початку XVI ст. – грамоти 1508 р. на арк. бзв. та 1513 р. на арк. 2зв., з приміткою про публікацію повного тексту *Гільтебрандтом* в «Археографічному збірнику» і *Срезневським* у «Відомостях та замітках про маловідомі та невідомі пам'ятки» 1875 р. На думку *Огієнка*, ці записи свідчать про те, що на початок XVI ст. рукопис був цілою книгою та використовувався у богослужінні²³⁶.

1930 р.

Цього року надруковано збірку праць російського мистецтвознавця *Фьодора Буслаєва*, в якій він побіжно згадав Турівське Євангеліє, зазначивши, що на сторінках пам'ятки простежується «візантійсько-болгарський стиль» заставок та ініціалів, на-

232 *Огієнко* І. Пам'ятки старослов'янської мови. С. 356–357, мал. 116–117.

233 *Ibid.* С. 141–142.

234 *Ibid.* С. 7.

235 *Ibid.* С. 143.

236 *Ibid.* С. 140–141.

писаний широким пензлем, який утім завдяки «тоншим нарисам» не втратив свого «візантійського вигляду»²³⁷. Загалом, порівняно з виданням 1917 р., нових доповнень в цьому керунку здійснено не було.

1932 р.

Цього року побачила світ хрестоматія староукраїнської мови професора Українського високого педагогічного інституту імені Михайла Драгоманова (у Празі) **Василя Сімовича**.

До хрестоматії *Сімович* помістив невеликі уривки Турівського Євангелія. Ними були два Євангельські читання: Лк. 5: 1–11 на арк. 7зв.–8зв. та Ів. 10: 1–9 на арк. 1–1зв. Текст було подано у спрощеній формі, причому титла були частково розкриті без застережень, а у деяких місцях були залишені; інші надрядкові знаки не наводились. Також у первинному тексті XI ст. були проставлені арабські цифри, що позначали поділ глав на вірші²³⁸. Загалом скидається на те, що *Сімович* за основу своєї публікації тексту Турівського Євангелія взяв текст, що був опублікований у хрестоматії Ягічем у 1882 р.

1941 р.

Цього року були надруковані нариси історії української мови філологів **Миколи Грунського** та **Пантелеймона Коваліва**, в яких Турівське Євангеліє розглядалось саме як джерело до історії української мови кінця XI ст.²³⁹

У відповідній частині було наведено коротку бібліографію, до якої потрапили видання Срезневського 1876 р., Бермелеєва 1868 р. та Гільтебрандта 1869 р., а також статистичний опис Волкова 1897 р.²⁴⁰

Отже, протягом 1920-х – 1930-х рр. Турівське Євангеліє перебувало у фокусі дослідницької уваги лише в контексті інших середньовічних кириличних рукописів. Воно також знаходилося в тіні повніше збережених хронологічно близьких манускриптів – Остромирова Євангелія 1056–1057 рр., Ізборників 1073 та 1076 рр. тощо.

Утім навіть у такому побіжному вивченні відбулись певні позитивні зрушення у визначенні подальших напрямів наукових студій, особливо у напрямку мовознав-

237 Буслаев Ф. Русское искусство в оценке французского ученого // Сочинения Ф. И. Буслаева. Том 3: Сочинения по археологии и истории искусства. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1930. С. 7.

238 Сімович В. Хрестоматія з пам'яток староукраїнської мови (старого й середнього періоду до кінця XVIII ст.) з додатком вибору зі староболгарських пам'яток зі словничком. Прага: Вид. тов. «Сіяч», 1932. С. 100–102.

239 Грунський М. К., Ковальов П. К. Нариси з історії української мови. Львів: Українське вид-во, 1941. С. 23.

240 Ibid. С. 23.

ства. Дослідниками 1920-х рр. були виділені притаманні саме українській вимові приклади, які зустрічались в тому числі на сторінках Турівського Євангелія XI ст. У науковому середовищі активно формувалось ставлення до манускрипту як до джерела з історії української мови. В контексті визначення регіону можливого написання Євангелія, то тут, як за попереднього періоду, вірогідними називались волинські чи київські землі.

Не знаходячи у таких давніх пам'ятках церковнослов'янської мови якихось різних рис московської редакції, про яку, як зазначалось вище, можна говорити не раніше XIV ст., російські філологи вдалися до звичної підміни понять. Ті риси, які українські філологи виділяли як українські, були оголошені спільними у формі єдиної «давньої руської» мови, що ніби панувала на теренах Русі до монгольської навали хана Батия (до 1240 р.). Це добре помітно у тогочасних працях Дурново. Пізніше подібна думка стала панівною в радянській історіографії, перейшовши до сучасної російської, а подекуди української та білоруської. Однак панівною ця версія стала не стільки внаслідок наукових дискусій та оперування аргументами, скільки діями радянської репресивної машини.

У 1930-х рр. виплекані політикою коренізації національні кадри радянських республік зазнали масових репресій з боку владних структур саме Російської Радянської Республіки, і ці репресії були спрямовані не лише проти представників національних наукових шкіл, але й проти представників самої російської дореволюційної науки. Пізніше до руйнівних наслідків призвела розв'язана двома диктаторськими режимами – Гітлера й Сталіна, за «миротворчої» політики західноєвропейських урядів, Друга світова війна 1939–1945 рр., яка вкотре перекроїла мапу Європи. Після її завершення радянські науковці опинились у зовсім інших умовах, які директивно визначали можливі напрями та специфіку подальших досліджень рукописної спадщини часів Русі, що торкнулось і вивчення Турівського Євангелія XI ст.

**Глава 4. У тіні «єдиної колиски»:
четвертий етап дослідження Турівського Євангелія
(друга половина 1940-х – початок 1990-х рр.)**

Друга світова війна 1939–1945 рр. перекроїла мапу Європи, зміцнила нову форму російської імперії – Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР). Окрім окупації низки країн, що «добровільно» увійшли як радянські республіки до СРСР, він ще й поширив свій вплив на низку країн так званого «соціалістичного табору». Мабуть, єдиною позитивною стороною в рамках цієї студії можна назвати те, що московити наважились повернути до окупованої Литви вивезені ще під час Першої світової війни рукописи. Так Турівське Євангеліє вийшло з тіні, ставши знову доступним для вчених.

Відповідно до радянських ідеологічних засад, продиктованих московською науковою номенклатурою, було сформовано погляд на спадщину української середньовічної держави – Русі, як на спільну спадщину «трьох братніх народів». Тобто московські вчені, не маючи змоги науково обґрунтувати свою культурну приналежність до епохи Русі, взяли на озброєння тактику оголошення цієї спадщини «спільним» надбанням. В плані досліджуваної теми це виглядало так, що усі манускрипти XI–XIII ст. оголошувались пам'ятками, в яких містились виразні риси спільної «давньої руської» мови, незалежно від міста чи регіону написання. В рамках цієї концепції тиражувались масово праці радянських науковців; ці погляди цілеспрямовано поширювались та насаджувались радянською науковою номенклатурою у західних наукових школах, що було легко організувати в тоталітарних умовах радянського уряду.

У такому контексті й відбувалось дослідження Турівського Євангелія за радянської доби. Однак все ж маю зазначити, що за цей період з'явилося кілька праць, які дещо потіснили трьох китів – Срезневського, Бермелеєва та Гільтебрандта, хоча й не змогли їх замінити як основу для базування наукових студій.

1949 р (1976 р.)

Цього року була підготовлена дисертація американського філолога-славіста *Горация Грея Ланта*, яка, щоправда, була опублікована значно пізніше.

Розглядаючи особливості мови рукописних пам'яток XI ст., *Лант*, як одним із джерел, послуговувався і Турівським Євангелієм. Він працював з публікаціями двох із трьох китів – Бермелеєва 1868 р. та Срезневського 1875 р., а також із хрестоматією Карінського 1904 р. (помилово назвавши його «Карським»). *Лант* критично поставився до обох видань китів, відзначивши, що праця Срезневського страждає від неякісної ко-

ректури; щодо мови, то його цитати не є точними (див. вище зауваження Вондрака), а літографічне видання страждає неправильним розташуванням сторінок²⁴¹.

Щодо спостережень над мовою Турівського Євангелія, то *Лант* перебував у полоні концепцій Срезневського, розвинутих Дурново: рукопис є пам'яткою південно-слов'янської (болгарської) мови, яка була переписана на землях Русі, внаслідок чого до тексту потрапили певні відхилення, притаманні загальній «давній руській» редакції. В цілому ж його спостереження не суперечили окресленим ще Срезневським прикладам: змішуванню ѡ, ѡѡ з оу, ю та ѡ, ѡѡ з ѡ і ѡѡ, заміні жд на ж тощо. На підставі цих прикладів *Лант* дійшов висновку, що переписувач в цілому намагався слідувати церковнослов'янській орфографії, хоча й припускався певних помилок, що видають його місцеве походження²⁴².

1957 р.

У нарисах з історії письменництва та книжкової справи литовського бібліографа *Владаса Абрамавічуса* була опублікована фотографія однієї сторінки Турівського Євангелія (арк. 7зв.)²⁴³.

1958 р.

Наприкінці 1950-х рр. російською дослідницею *Євгенією Гранстрьом* було озвучено питання щодо необхідності створення зведеного каталогу всіх слов'янських рукописів, що заховались у сховищах різних музейних чи архівних установ. Її доповідь, виголошена на IV Міжнародному з'їзді славистів, була опублікована у відповідному збірнику²⁴⁴, а також вийшла окремою брошурою зі зміненою пагінацією²⁴⁵.

Турівське Євангеліє XI ст. було вміщене *Гранстрьом* до пам'яток «давньої руської» мови²⁴⁶. Підкреслю, до таких були внесені усі переписані на теренах Русі рукописи, без врахування регіональної чи мовної специфіки. У статті містилась коротка бібліографія пам'ятки, що включала публікації Гільтебрандта у 1869 р.²⁴⁷ та Срезневського 1876 р.²⁴⁸

241 Lunt H. G. The orthography of eleventh century Russian manuscripts. Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy in the Faculty of Philosophy Columbia University. New York, 1949. [Authorised facsimile copy made by microfilm xerography in 1976]. P. 145–146.

242 Ibid. P. 145, n. 1.

243 Abramowicz W. Piśmiennictwo i książka na Litwie. Wilnius: Państwowe w-wo literatury politycznej i naukowej. 1957. P. 43, r. 9.

244 Гранстрем Е. Э. О подготовке сводного печатного каталога славянских рукописей // IV Международный съезд славистов. Славянская филология. Сборник статей. II. Москва, 1958. С. 417.

245 Гранстрем Е. Э. О подготовке сводного каталога славянских рукописей. Ленинград, 1958. С. 29.

246 Гранстрем Е. Э. О подготовке сводного печатного каталога. С. 417; Гранстрем Е. Э. О подготовке сводного каталога. С. 29.

247 У вказівці року стався одрук: «1896» замість «1869».

248 Гранстрем Е. Э. О подготовке сводного печатного каталога. С. 417; Гранстрем Е. Э. О подготовке сводного каталога. С. 29.

1959 р.

У загальному нарисі історії Центральної бібліотеки Академії наук Литви, укладеному литовським бібліографом *Адольфасом Івашкевічусом*, було опубліковано зображення ще однієї сторінки Турівського Євангелія (арк. 8зв.)²⁴⁹.

1960 р.

1) Цього року вийшов друком біо-бібліографічний словник українських письменників, до якого упорядник – український літературознавець *Леонід Махновець*, вмістив невелику статтю про Турівське Євангеліє.

До бібліографічної частини були включені Бермелеєвське літографічне видання 1868 р.; публікації Гільтебрандта 1869 р. та Срезневського 1875 р.; записка-рецензія Соколова, опублікована у працях московського Археологічного з'їзду; бібліографічна стаття Нікольського 1906 р. Хоча номенклатура праць про Турівське Євангеліє була далеко не повною, позитивною стороною праці *Махновця* варто назвати наведення коротких відомостей про зміст цих праць²⁵⁰.

2) У цей же час хорватський філолог *Йосип Хамм* включив до складеної ним «Старослов'янської хрестоматії» уривок з Турівського Євангелія XI ст. Це було читання Мт. 25: 14–29 на арк. 3–4зв.²⁵¹

З «першоджерела» – хрестоматії Карінського 1904 р., *Хамм* взяв основні принципи публікації тексту: «літера в літеру», позначення вертикальними рисками поділу на рядки, вказівка у дужках відповідного номера вірша. Паралельно із Євангелійським читанням наводився текст відповідного уривка Євангелія від Матвія, реконструйованого церковнослов'янською мовою чеським славістом Йозефом Вайсом²⁵². У цьому публікація *Хамма* дещо нагадувала Гільтебрандтовий підхід, який порівнював Турівське Євангеліє з церковнослов'янським текстом Єлизаветинської Біблії.

1961 р.

Цього року побачив світ підготовлений польськими науковцями перший том «Словника слов'янських старожитностей», в якому містилась стаття про Турівське Євангеліє XI ст. Її автором був польський філолог *Лешек Шнайдер*²⁵³.

249 Lietuvos TSR mokslų akademijos Centrinė biblioteka. R. 29.

250 Українські письменники. Біо-бібліографічний словник. С. 658–659.

251 Hamm J. Staroslavenska čitanka. Zagreb: Školska knjiga, 1960. S. 44–46.

252 Vajs J. Evangelium sv. Matouše: Text rekonstruovan. Praha, 1935, S. 97.

253 Schnaider L. Ewangeliarz Turowski // Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury słowian od czasów najdawniejszych / pod red. W. Kowalenki, G. Labidy, T. Lehra-Spławińskiego. T. 1: A–E. Wrocław; Warszawa; Kraków: Wydwo PAN, 1961. S. 468.

Шнайдер навів основні короткі відомості про пам'ятку, зазначивши, що від більшого рукопису XI ст., написаного на пергамені у чверть, збереглося десять аркушів; було згадано про наявність грамоти Костянтина Острозького, що написана на арк. 23в. (тобто 1513 р.). З-поміж специфічних рис пам'ятки *Шнайдер* зазначив варту уваги дієслівне закінчення -ть у третій особі. Серед бібліографічних відомостей були згадані публікації Бермелеєва 1868 р. та Срезневського 1868 р. і 1873 р. Варто підкреслити, що у статті міститься помилкове твердження про те, що у міжвоєнний період Євангеліє зберігалось у міському музеї у Вільні. Адаже пам'ятка в цей час знаходилась у московському музеї.

1962 р.

Цього року російський історик *Ісак Будовніц* видав «Словник російської, української та білоруської писемності та літератури», в якому містилась стаття про Турівське Євангеліє.

До цієї бібліографічної словникової статті були включені праці Нікольського 1906 р., Карського 1928 р. та Махновця 1960 р. із зазначенням відповідних сторінок, на яких мовилось про Турівське Євангеліє XI ст.²⁵⁴

1963 р.

1) У цей час було надруковано нарис рукописних фондів Центральної бібліотеки Академії наук Литовської РСР, укладачем якого був бібліограф *Владас Абрамавічус*.

У частині, де оповідь йшла про Турівське Євангеліє, містилась невелика бібліографічна згадка опису рукописного відділення Віленської публічної бібліотеки Добрянського 1882 р. та присвячена публікації Турівського Євангелія праця Гільтебрандта, щоправда, помилково датовану 1878 р.²⁵⁵

Як доповнення до оповіді, тут було опубліковано фото сторінки рукопису (арк. 10зв.); щоправда, зображення було трохи обрізано з лівого берега, тож ініціал В увійшов до поля знімка не повністю²⁵⁶.

2) У першій частині підручника з граматики російської мови професора Берлінського Вільного університету *Валентина Кіпарського* серед джерел згадано й Турівське Євангеліє XI ст.

Кіпарський зарахував його до пам'яток церковнослов'янської мови «давньої руської» редакції²⁵⁷. Підкреслю, що *Кіпарський* виділяв серед манускриптів ті, що мали

254 Будовніц І. У. Словарь русской, украинской, белорусской письменности и литературы до XVIII века. Москва: Изд. АН СССР, 1962. С. 346.

255 Rankraščių rinkiniai. P. 60, 62.

256 Ibid. P. 59.

257 Kiparski V. Russische historische Grammatik. Band I. Die Entwicklung des Lautsystems. Heidelberg, 1963. S. 34.

«українські риси», але лише від XII ст.: першою такою пам'яткою він вважав Галицьке Євангеліє 1144 р.²⁵⁸ У бібліографічній частині було згадано літографічне видання Бермелеєва 1868 р. та публікацію Срезневського 1867 р., причому з помилковою вказівкою номера опублікованого рукопису – XLV²⁵⁹ (це за виданнями 1873–1876 рр.), адже у цьому виданні 1867 р. Євангеліє мало номер XXXIII.

1966 р.

1) Цього року з'явилась друком оглядова праця з історії книжної справи у Литві, один з розділів якої, присвячений рукописній спадщині у литовських бібліотечних зібраннях, був підготовлений бібліографом *Вірою Петраускене*.

До книги була включена фотографія однієї зі сторінок Турівського Євангелія XI ст. (арк. 8зв.)²⁶⁰, а окрім самого зображення *Петраускене* вмістила до своєї праці короткий опис рукопису, чи не вперше згадавши про палітурку з дерев'яних дощочок, обтягнутих шкірою із тисненням рослинним орнаментом, яку було датовано XVI ст.²⁶¹ Цікаво це відмітити, бо в разі відповідності такому датуванню варто було б визнати, що вже у XVI ст. книга втратила майже всі свої аркуші. Але вірогідніше, що тут мав місце одрук, і палітурку все ж слід було датувати XVII ст.

2) В рамках продовження роботи зі складання зведеного каталогу слов'янських рукописів, цього року було надруковано підготовлений співробітницею Археографічної комісії при відділенні історії Академії наук СРСР *Ніною Шеламановою* попередній список рукописів XI–XIV ст., які зберігаються в СРСР.

Зрозуміло, що Турівське Євангеліє XI ст. у цьому списку так само визначене як пам'ятка «московської» мови; до бібліографічної частини були включені описи Віленської бібліотеки Добрянського, нариси Івашкевича та Абрамавічуса²⁶². Хоча попередній список Шеламанової був доволі коротким та не містив повної бібліографії, він міцно осів на сторінках книгознавчих видань, і ця праця наводилась в подальшому практично в усіх оглядах рукописних книг, в тому числі й Турівського Євангелія XI ст.

1968 р.

Цього року вийшла друком праця російського філолога *Лідії Жуковської*, присвячена типології Євангелій апракосів X–XIV ст.

258 Kiparski V. Russische historische Grammatik. S. 36.

259 Ibid. S. 36. S. 35.

260 Petrauskienė V. Rusų rankraštinių knyga Lietuvos bibliotekose. P. 38.

261 Ibid. P. 45–46.

262 Предварительный список славяно-русских рукописей XI–XIV вв., хранящихся в СССР (для «Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР, до конца XIV века» включительно) / сост. Н. Б. Шеламанова // Археографический ежегодник за 1965 год. Посвящен памяти академика М. Н. Тихомирова. Москва: Наука, 1966. С. 189, № 20.

У переліку таких пам'яток було згадано й Турівське Євангеліє XI ст. – під шифром «Ту(р)» з короткою бібліографією цієї пам'ятки. *Жуковська* згадала попередній список Шеламанової, літографічне видання рукопису Бермелеєвим 1868 р. та публікацію тексту Гільтебрандтом 1869 р., а також примітку Воскресенського до опису Реймського Євангелія із праці 1894 р.²⁶³

1969 р.

1) Цього року було передруковано працю російського дослідника *Николая Дурново* «Вступ до історії російської мови» (з видання 1927 р.). Хоча автор був репресований у 1930-х рр., утім його концепція загальної «давньої руської» мови доби середньовіччя імпонувала радянським історико-філологічним тенденціям; тож його праця була повторно підготовлена до друку.

У книзі Дурново ота частина, що була присвячена Турівському Євангелію (яке йшло в переліку за № 12), не зазнала якихось змін. Лише упорядником (філологом Татяною Сумніковою) в примітці «в» було зазначено тодішнє місце перебування манускрипту²⁶⁴.

2) Цього ж року з'явилась праця, яка фактично поклала початок відродженню ідеї білоруського походження Турівського Євангелія XI ст. Мовиться про книгу дослідника історії білоруського мистецтва *Михайла Кацера*.

У нарисах з історії образотворчого мистецтва Білорусі *Кацер* вмістив малюнок заставки з Турівського Євангелія XI ст. та її короткий опис: заставка виконана у синьому, зеленому та червоному кольорах, скомпонована з дивовижного переплетення рослинних пагонів, які утворюють складний візерунок з кіл, сегментів; пагони зображено то з прямих, то із вигнутих ліній, в одному випадку вони мають плавний вигин, а в іншому – різкий злам²⁶⁵.

Проте означену заставку не знайти в рукописі XI ст., натомість вона дуже подібна до заставки Другого Турівського Євангелія XVI ст., опублікованої, як згадано вище, Батюшковим, Карським та Ластовським. На жаль, я не мав змоги ознайомитись із самим рукописом Другого Турівського Євангелія, аби порівняти, чи саме з нього взята заставка, описана *Кацером*. В описі рукописного відділення Віленської бібліотеки Добрянський згадує «гарні заставки з кіл» на арк. 86 та 133, а також просто заставки на арк. 13 та 213²⁶⁶. Зрештою, для огляду історіографії Турівського Євангелія достатньо

263 Жуковская Л. П. Типология рукописей древерусского полного апракоса XI–XIV вв. в связи с лингвистическим изучением их // Памятники древнерусской письменности. Язык и текстология. Москва, 1968. С. 328.

264 Дурново Н. Н. Введение в историю русского языка. 1969. С. 54.

265 Кацер М. С. Изобразительное искусство Белоруссии дооктябрьского периода. Очерки. Минск: Наука и техника, 1969. С. 17–18.

266 Добрянский Ф. Описание рукописей Виленской публичной библиотеки. С. 38.

знати, що ця заставка взята з іншого рукопису та відсутня у досліджуваному манускрипті. На невідповідність такого оформлення заставок для періоду XI ст. звертали увагу й інші дослідники²⁶⁷.

1971 р.

Цього року було перевидано «Старослов'янську хрестоматію» хорватського філолога **Йосипа Хамма**, в якій було опубліковане Євангельське читання на арк. 3–4зв. (Мт. 25: 14–29)²⁶⁸. Порівняно із працею 1960 р., змін у публікації пам'ятки не було.

1973 р.

1) Цього року була надрукована хрестоматія давніх та середньовічних слов'янських текстів, підготовлена американським філологом **Чарльзом Едвардом Гріблом**²⁶⁹. До цієї праці були включені уривки Турівського Євангелія XI ст. Проте ця публікація була лише передруком відповідної частини хрестоматії Карінського 1904 р., в тому числі з його вступом. Нагадаю лише, що це уривки таких Євангельських читань: Лк. 4: 31–36 на арк. 7–7зв., Лк. 5: 1–11 на арк. 7зв.–8, Ів. 10: 1–9 на арк. 1–1зв., Мт. 25: 14–30 на арк. 3–4зв. та Мт. 25: 21–28, із настановою на арк. 5зв.–6зв.

2) Цього ж року у третьому томі п'ятитомного видання праць українського філолога **Агатангела Кримського**, репресованого радянською владою²⁷⁰, був надрукований його нарис історії української мови 1922 р. Як пам'ятаємо, в ньому Турівське Євангеліє було віднесене до волинських пам'яток²⁷¹.

1976 р.

Цього року побачила світ велика праця російського філолога **Лідії Жуковської**, присвячена висвітленню результатів текстологічних та мовних спостережень над най-

267 Шматаў В. Ф. Беларуская кніжная гравюра XVI–XVII стагодзяў. Мінск: Навука і тэхніка, 1984. С. 17.

268 Hamm J. Staroslavenska čitanka. Zagreb: Školska knjiga, 1971. S. 44–46.

269 Gribble Ch. E. Medieval Slavic Text. Vol. 1. Old and Middle Russian Texts. Cambridge, Mass., 1973. P. 69–71.

270 Аби скористатись можливістю друку праць репресованого вченого, упорядники мусили дещо «підправити» біографію Кримського. Так, у передмові до п'ятитомного видання академік Іван Білодід писав про плідну наукову діяльність Кримського у 1920-ті – 1930-ті рр., яка була перервана початком війни між нацистською Німеччиною та комуністичним СРСР (у єдиному можливій тоді термінології – «Великої Вітчизняної війни»), тому Кримського й було евакуйовано до Казахстану, де він і помер 25 січня 1942 р. (Білодід І. К. Творчий подвиг ученого // Кримський А. Ю. Твори в п'яти томах. Т. 1. Поетичні твори. Оповідання. К.: Наукова думка, 1972. С. 42). Насправді ж, у 1930-ті рр. Кримського фактично було усунуто від наукового життя. Невелика відлига настала для нього у 1940 – першій половині 1941 р. після окупації радянською владою західноукраїнських земель. Залученням українських вчених, зокрема й Кримського, радянська влада хотіла схилити на свій бік частину наукових та освітніх сил окупованих територій. Тож Кримський якраз і став «у пригоді» для радянського керівництва. Проте з початком війни між Німеччиною та СРСР, 20 липня 1941 р. вченого було заарештовано за «український націоналізм», вилучено нагороди та паспорт. «Евакуювали» Кримського до Кустанайської в'язниці, де він помер 25 січня 1942 р. у лікарняній камері (Матвєєва Л., Циганкова Е. А. Ю. Кримський – неодмінний секретар Всеукраїнської академії наук. Вибране листування. К.: Обереги, 1997. С. 39–50).

271 Кримський А. Ю. Твори в п'яти томах. Т. 3. Мовознавство. Фольклористика. К.: Наукова думка, 1973. С. 259.

давнішими слов'янськими писемними пам'ятками. З-поміж таких із шифром «Ту(р)» було вказане й Турівське Євангеліє XI ст.²⁷²

Проте згадки про рукопис із таким шифром у тілі книги практично відсутні. Вдалось відшукати одну у контексті порівняння вживання синонімів у низці інших рукописів – на прикладі прикметника *милосръдъ*²⁷³, який зустрічається двічі на арк. 10. Вочевидь, це зумовлено незначною кількістю збережених аркушів, через що Турівське Євангеліє програє у конкуренції із повніше збереженими рукописами цього періоду.

1978 р.

1) Серед бібліографії Турівського Євангелія згадується праця російського історика **Бориса Сапунова**, присвячена історії книги у добу середньовіччя, що вийшла друком цього року. У контексті поширення книг на теренах Русі та спроби окреслити мінімальний набір книгозбірні церкви на період XI–XIII ст., були згадані й уривки Турівського Євангелія як одного зі збережених рукописів цього часу. Повніших відомостей про пам'ятку, окрім зазначення місця її зберігання, *Сапунов* не наводив²⁷⁴. Хоча можна впевнено стверджувати, що *Сапунов*, як і інші російські дослідники, розглядав рукопис саме як пам'ятку загальної «давньої руської» книжності, адже навіть сама назва його праці про це говорить.

2) Епохальним в історії дослідження Турівського Євангелія варто визнати колективну працю угорських філологів-славістів: **Імре Тота**, **Едена Хоргоші** та **Габора Хорвата**. Вона включала висвітлення наявної історіографії, графіко-орфографічних та лексичних спостережень над пам'яткою, а також факсимільне видання Турівського Євангелія XI ст.²⁷⁵ У подальшому їхні фотографії значно послабили позиції літографічного видання Бермелеєва 1868 р., хоча й не змогли повністю витіснити його на маргінес наукових студій.

За напрямками дослідницької роботи їхня праця була розділена на три складові: *Хорват* виклав історію публікацій та дослідження пам'ятки²⁷⁶, *Тот* висвітлив результати спостережень над графічними, фонетичними та морфологічними особливостями тексту²⁷⁷, а *Хоргоші* – над лексичними²⁷⁸.

Хорват навів у своїй праці відомості про результати публікацій всіх трьох китів з паралельними критичними зауваженням щодо видання Бермелеєва, в якому

272 Жуковская Л. П. Текстология и язык древнейших славянских памятников. Москва: Наука, 1976. С. 363.

273 Ibid. С. 91.

274 Сапунов Б. В. Книга в России в XI–XIII вв. / под ред. С. П. Луппова. Ленинград: Наука, 1978. С. 64.

275 Тот И. Х., Хоргоши Э., Хорват Г. Туровские листки. С. 239–258, рис. 1а–10б.

276 Ibid. С. 181–186.

277 Ibid. С. 186–231.

278 Ibid. С. 231–238.

були переплутані аркуші, та Срезневського – з його неточним переданням тексту, що, як пам'ятаємо, було відмічене ще Вондраком. Праця його також згадана *Хорватом*, однак із помилкою: сторінки публікації тексту у хрестоматії Вондрака вказані «136–176», але ж це вказівка на цілий розділ, у якому Вондраком опубліковані уривки манускриптів, написаних на теренах Русі, а публікація уривка Турівського Євангелія займає лише третину сторінки (с. 143). Важко сказати, що стало причиною цієї помилки, однак інші автори, «нічого сумняшеся», просто запозичили ці вказівки сторінок до своїх праць, навіть не задумуючись, що такий обсяг сторінок дозволяв опублікувати всі 10 аркушів Турівського Євангелія як у тексті, так і в картинках.

Окрім цих праць, було згадано публікації зображень або текстів пам'ятки в огляді рукописних фондів Центральної бібліотеки Академії наук Литовської РСР під редакцією Абрамавічуса 1963 р., у хрестоматії Хамма 1960 р., виданнях Карінського 1904 р. та 1925 р., огляді пам'яток Огієнка 1929 р., книзі Полевого 1900 р. та хрестоматії Ягіча 1882 р. Для кожної книги охарактеризовано, що саме з тексту Турівського Євангелія було надруковано.

Далі було коротко підсумовано результати спостереження над графіко-орфографічними та палеографічними характеристиками: 1) більшість дослідників підтримує думку Срезневського про датування пам'ятки XI ст.; 2) текст написаний одним переписувачем, хоча Огієнко підкреслював можливість написання арк. 10 іншим переписувачем; 3) за орфографічними властивостями рукопис визнається пам'яткою так званого «давньоруського» походження, переписаною із церковнослов'янського оригіналу; 4) єдиної думки щодо місця написання пам'ятки немає: згідно зі Стасовим – рукопис білоруського походження, згідно з Соболевським – київського; 5) окремо згадано міркування Огієнка стосовно архаїчного характеру морфологічної системи пам'ятки; 6) структура публікацій тексту Гільтебрандта та Срезневського із паралельним наведенням різночитань з іншими пам'ятками, зокрема з Остромировим Євангелієм, полегшують роботу сучасних дослідників; 7) впевнено визначена структура рукопису (перераховано збережені уривки за Срезневським)²⁷⁹.

Після цього підсумку був наведений перелік коротких описів або здогадок про Турівське Євангеліє, до яких були включені праці вже названих вище авторів, а також огляд Владімірова 1890 р., Волкова 1897 р., Гранстрьом 1958 р., Добрянського 1882 р., Дурново 1925 р. та 1969 р., Івашкевічуса 1959 р., Ланта 1976 р., Карського 1928 р. та Шеламанової 1966 р.²⁸⁰

279 Тот И. Х., Хоргоши Э., Хорват Г. Туровские листки. С. 183–184.

280 Ibid. С. 181–186.

Варто зазначити, що історіографічному огляду також бракує точності. Наприклад, вказавши статистичний опис Волкова, *Хорват* помилково зазначив, що під № 6 той опублікував Турівське Євангеліє, назвавши його «листочками Корнілова». Проте, як зазначалось вище, під № 6 Волков позначив «листки Корнілова» через те, що Срезневський у 1867 р. опублікував два аркуші Турівського Євангелія під номером XXXIII, а у 1873–1876 рр. всю пам'ятку – під номером XLV. Тому Волков помістив її до свого опису під № 4. Усі ці нюанси докладно висвітлив ще Огієнко 1929 р., на що посилався *Хорват*, проте не зважив на них. Тож мушу констатувати, що попри розлогу бібліографію, її аналіз був здійснений поверхово. Однак можна погодитись зі спостереженням *Хорвата*, що, попри наявність значної кількості літератури, все ще не було зроблено систематичного опису Турівського Євангелія, і саме праця угорських філологів-славістів покликана виправити цю ситуацію.

Власне, *Тот* мав на меті здійснити докладний систематичний опис Турівського Євангелія. Саме тому він почав його із графічної системи, зокрема з висвітлення особливостей використання діакритичних знаків на початку та в середині слів, докладно висвітливши випадки їх використання над голосними та частково над приголосними літерами в кожному слові пам'ятки. На підставі цих спостережень *Тот* дійшов висновку, що частина цих знаків могла потрапити на сторінки Турівського Євангелія з протографа, однак частина знаків, на місці пропущених **Ъ** та **Ь**, могла бути внесена самим переписувачем²⁸¹.

Наступним дослідницьким етапом стало студювання специфіки використання окремих літер, зокрема обох ерів (**Ъ** та **Ь**) та чотирьох юсів (**А**, **ІА**, **ЇА** та **ІЇА**), а також літер **Є** та **ЇЄ**. Як і раніше, *Тот* ретельно проаналізував випадки правильного використання цих літер, а також етимологічно неправильного їх використання та заміни **ЇА**, **ІЇА** на **ОУ**, **Ю**, а також **А**, **ІА** на **ІА** (**А**). *Тот* розглядав приклади такої заміни як свідчення написання Турівського Євангелія на теренах Русі місцевим переписувачем. Те саме, на його думку, засвідчила проаналізована специфіка написання приголосних літер.

А відмічена особливість сполучення приголосного + **А** (а не **ІА**), особливо в контексті написання пом'якшеного приголосного та **А** (**ВЪСАКО҃А**, **ХО҃ТАДШЕ**), дозволило *Тоту* засвідчити спорідненість цього явища з іншими пам'ятками, зокрема Галицьким Євангелієм 1144 р. Своєю чергою, це дозволило висувати, що «Турівські листки виникли на тій же території Київської Русі, де було списане Євангеліє 1144 р.»²⁸².

З-поміж інших особливостей використання літер, виділених *Тотом*, варто назвати виділений прийом переносу слів, притаманних рукопису: наприкінці рядка пи-

281 Тот И. Х., Хоргоши Э., Хорват Г. Туровские листки. С. 186–190.

282 Ibid. С. 190–196.

шеться приголосна, а над нею, без діакритичних знаків – голосна (отид^ε], Ѡ|ланзть). Він притаманний, хоч і не у такій кількості, «Житію Теклі»²⁸³ – рукопису XI ст., що близький до Ізборника 1073 р. та Чудовського Псалтиря²⁸⁴. З останніми пам'ятками київського походження, як побачимо нижче, зближували Турівське Євангеліє інші дослідники.

Здійснений *Тотом* аналіз співвідношення літер ж, ш, ѣ, ц, џ, жд з голосними, дозволив йому виснувати, що переписувач в цілому чітко дотримувався такого співвідношення із протографом, однак в окремих випадках допускав написання пом'якшеного приголосного + ѡ: ѣа, ца, ша, џа, жа за старослов'янською моделлю написання, яка з XII ст. набула значного розповсюдження в рукописах, переписаних на теренах Русі²⁸⁵.

На подальших сторінках були викладені спостереження *Тота* над фонетичними особливостями Турівського Євангелія, зокрема написанням редукованих (ъ та ѡ), Ѡ тощо²⁸⁶. У контексті спостереження над випадком заміни Ѡ літерою и – *видаць гласъ єго, Тот* наводить думку Шахматова, що такі випадки написання и у першому складі замість Ѡ зустрічаються серед пам'яток українського²⁸⁷ походження; угорський філолог робить висновок про те, що це можна також вважати прикметою походження «Турівських листків» з цього ж регіону²⁸⁸. На подальших сторінках *Тот* наводить опис морфологічних характеристик тексту Турівського Євангелія, акцентуючи увагу на деяких написаннях слів, які свідчать про місцеву редакцію під час переписування пам'ятки з протографа²⁸⁹. Такий самий висновок можна зробити на підставі розбору лексичних особливостей Турівського Євангелія у частині, написаній *Хоргоши*.

3) Варто згадати ще одну працю *Імре Тота*, що вийшла друком того ж року, в якій були викладені описані вище спостереження *Тота* над особливостями написання у Турівському Євангелії літер ѡ, ѡѡ та ѡа, а також заміни на оу, ю та ѡа²⁹⁰.

Таким чином, здійснені угорськими філологами описи графіко-орфографічних та мовних особливостей Турівського Євангелія відзначились на той час максимально можливою повнотою, що зробило їхню працю, одночасно з факсимільною публікацією сторінок, новим зразком, на який спиралась подальші дослідження манускрипту.

283 Тот И. Х., Хоргоши Э., Хорват Г. Туровские листки. С. 196–198.

284 Тот И. Х. К изучению графической системы русской редакции старославянского языка // Hungaro-Slavica 1978.

VIII Международный съезд славистов. Загреб, 3–9 сентября 1978 г. Будапешт, 1978. С. 371–374.

285 Тот И. Х., Э. Хоргоши, Г. Хорват. Туровские листки. С. 198–199.

286 Ibid. С. 199–217.

287 Слідом за Шахматовим вжитий термін «ножнорусский».

288 Тот И. Х., Э. Хоргоши, Г. Хорват. Туровские листки. С. 211.

289 Ibid. С. 217–231.

290 Тот И. Х. К изучению графической системы. С. 374–378, 384–387.

1979 р.

1) Цього року було передруковано працю з палеографії **Євфимія Карського**, видану 1928 р. Саме видання повністю повторювало попередній текст, тож нічого нового до вивчення Турівського Євангелія ця книга не додала²⁹¹, хіба що трохи підігрівши інтерес науковців до пам'ятки.

2) Також з видань, що побачили світ цього року, варто назвати працю болгарського мовознавця **Куїо Куєва**, який у переліку староболгарських рукописів згадав і Турівське Євангеліє.

У короткій статті про пам'ятку *Куєв* навів коротку бібліографію, згадавши публікації Срезневського 1876 р. та Гільтебрандта 1869, а також опис відділення рукописів Віленської публічної бібліотеки 1882 р., приналежний перу Добрянського²⁹².

Окрім бібліографії *Куєв* навів невеликий перелік свідчень щодо редакції на теренах Русі староболгарського протографа переписувачем Турівського Євангелія. До таких були віднесені приклади заміни юсів на оу чи та (приимоу замість приимѣ, глоубинѣ замість глѣбинѣ), заміна ъ на о (тогда замість тѣгда), заміна жд на ж (рожьства), повноголосся (серебро замість сребро)²⁹³. Як зазначалось вище, подібні приклади неодноразово слідом за Срезневським наводили інші дослідники.

1984 р.

1) У праці білоруського мистецтвознавця **Віктора Шматова** були висловлені певні спостереження щодо мистецького оздоблення Турівського Євангелія – питання, яке тривалий час перебувало на маргінесі наукових студій пам'ятки.

Загалом *Шматов* розглядав ініціали на сторінках манускрипту з позиції Буслаєва – як результат творчого перероблення на теренах Русі болгарських рукописних пам'яток, в яких, своєю чергою, знайшло відображення переопрацювання болгарськими переписувачами візантійських традицій. Щодо конкретно заставок нашого манускрипту, на думку *Шматова*, вони виконані у двох манерах – лінійній та силуетній, і модельовані червоним, синім та зеленим кольорами «із почуттям смаку»²⁹⁴.

2) Значний вплив у подальшому на вивчення Турівського Євангелія та формування подальших напрямків наукових студій щодо нього мала публікація «Зведеного каталогу» рукописних книг XI–XIII ст., що зберігаються в СРСР, підготовленого під редакцією російського філолога **Лідії Жуковської**.

291 Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография. Москва: Наука, 1979. С. 82–83, 190, 207, 216, 287, 340–341.

292 Куев К. М. Съдбата на стробългарските ръкописи. С. 20.

293 Ibid. С. 20.

294 Шматаў В. Ф. Беларуская кніжная гравюра. С. 16–17.

Загалом упорядники спробували найдокладніше подати опис рукопису, вказавши точніші розміри аркушів (21×16,2–16,4 см), зазначивши характер пошкоджень на кожному аркуші пергамену (плями від фарби ініціалів, від води чи хімікалій, сліди від клею), різну пагінацію, проставлену пізніше на аркушах, а також пізніші підписи вже періоду перебування рукопису у Віленській публічній бібліотеці аж до періоду реставрації 1962–1963 рр., коли пергаменні аркуші були підклеєні по краях, палітурка замінена на картонну, а стару палітурку, що вірогідно датувалась XVII ст., зберігали окремо²⁹⁵.

Було підкреслено, що рукопис написаний уставом одним почерком, а припущення Огієнка щодо певних візуальних відмінностей почерку переписувача арк. 10 не підтвердилось²⁹⁶.

У «Зведеному каталозі» наводились деякі характеристики мистецького оздоблення пам'ятки. Зазначалось, що ініціали «старовізантійського» стилю поділяються на два види. Перший знаходиться на арк. 1–2: ініціал Р на арк. 1зв., він виконаний чорнильним контуром, розфарбований червоною та синьою фарбами, тло зелене; також це ще й ініціал О на арк. 2 – чорнильним контуром, тло зелене. Другий вид – це решта ініціалів: грубішої орнаментатії, контур чорнильний, розфарбування червоною та синьою фарбами, тло зелене. Окрім того була описана заставка на арк. бзв., що складається з чергування трьох вертикальних рисок та двох кіл, які з'єднуються з крапкою посередині; кінці прикрашені гронами, виконаними чорнилами та кіновар'ю. Відмічалось, що заголовки на арк. 1зв.²⁹⁷ – контурні кіноварні, а на решті аркушів – контурні чорнильні²⁹⁸.

Щодо висвітлення змісту збережених уривків, то упорядниками подано перелік збережених уривків Євангельських читань, що спирався на працю Срезневського²⁹⁹.

Стосовно бібліографії, то упорядники «Зведеного каталогу» спробували викласти найповнішу її версію. До переліку видань увійшли праці Срезневського 1867, 1868, 1874, 1882 та 1885 рр., літографічне видання Бермелеєва 1868 р., публікація Гільтебрандта 1869 р. та його опис рукописного відділення Віленської публічної бібліотеки 1871 р. Окрім праць трьох китів, зазначались роботи Ягіча 1882 р., Добрянського 1882 р., Стасова 1887 р. та рецензії на неї Соболевського 1887 р., Владімірова 1890 р., Воскресенського 1894 р. та 1896 р., Волкова 1897 р., Полевого 1900 р., Карінського 1904 р. та 1925 р., Нікольського 1906 р., Вондрака 1910 р., Дурново 1924–1927 рр. та 1969 р., Карського 1928 р., Огієнка 1929 р., Гранстрьом 1958 р., Абрамавічуса 1957 р.;

295 Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI–XIII вв. Москва: Наука, 1984. С. 50–51.

296 Ibid. С. 50.

297 Тут вочевидь був одрук, адже вказано арк. 1, на якому немає заголовків.

298 Сводный каталог славяно-русских рукописных книг. С. 50.

299 Ibid. С. 51.

укладені Івашкевичем 1959 р. та Абрамавічусом у 1963 р. огляди історії Віленської публічної бібліотеки, праці Петраускене 1966 р., «Попередній список» Шеламанової 1966 р., Жуковської 1968 р. та 1976 р., колективна праця Тота, Хорвата та Хоргоші 1978 р., окрема праця Тота 1978 р., книга Куєва 1979 р. Окрім переліку, упорядники коротко наводили відомості про зміст праць того чи іншого дослідника в плані публікації чи вивчення Турівського Євангелія³⁰⁰.

Однак з наведеного переліку бачимо, що бібліографія була неповною, навіть порівняно з вміщеними у статті Тота, Хорвата та Хоргоші 1978 р. відомостями, з яких було помилово списано інформацію про зміст книги Вондрака (див. вище). Деякі праці були передані також з помилками; наприклад, у праці Дурново 1924–1927 рр. номери опублікованих частин та сторінки в них були переплутані. Тож є всі підстави вважати, що частина вміщених у списку бібліографії книг була просто переписана з інших видань без належного опрацювання упорядниками.

Важливим досягненням видання «Зведеного каталогу» можна вважати першу публікацію тексту записів XVIII ст., що підтверджували зміст грамот Костянтина Острозького та членів його родини, датованих 1508 р. та 1513 р. Їх зміст також наводився упорядниками³⁰¹. Як пам'ятаємо, лише у виданні Гільтебрандта 1867 р. та 1868 р. про ці записи було коротко згадано.

Вивчення цих маргіналій XVIII ст. стало можливим у 1979 р., коли записи на арк. 4, бзв. та 7 були піддані фотоаналізу. Завдяки цьому вдалося детальніше прочитати текст на арк. 2зв., який підтверджував дарчу 1513 р. Так, було вичитано, що цю дарчу було представлено року 1781 або 1731 (у Гільтебрандта – 1791) у Пінському земському суді, місяця <...> (у Гільтебрандта – жовтня) 31 дня, перед їх милістю панами Адамом <...>, Казімежем Свежинським, Міхалем Ширмом, а далі мовилось про надання Острозьких, вписані до цього Євангелія³⁰².

Запис, який підтверджував дарчу 1508 р. на арк. бзв., прочитати не вдалося, за винятком підпису того ж Казімежа Свежинського³⁰³ (у Гільтебрандта зазначена дата – 31 жовтня 1782 р.).

На арк. 7 напис було прочитано майже повністю; він містив засвідчення того, що 6 липня 1790 р. парохи церкви Преображення Господнього у Турові Ян Румкевич та Миколай Орда представили ці записи під час люстрації, що засвідчено комісаром Яном Кеневичем³⁰⁴.

300 Сводный каталог славяно-русских рукописных книг. С. 51–52.

301 Ibid. С. 50–51.

302 Ibid. С. 50.

303 Ibid. С. 51.

304 Ibid. С. 51.

На цих записах варто зупинитись докладніше, адже фотоаналіз вказав дві можливі дати представлення грамот у Пінському земському суді – 1731 р. або ж 1781 р. (та 1782 р., якщо зважити на прочитання Гільтебрандта). Це важливо з'ясувати, адже в подальшому в історіографії зустрічаються і 1731 р., і 1781 р.

Власне, оглядаючи перелік земських пінських суддів, можемо віднайти й згаданих у написі на арк. 2зв. Адама Скірмунта (чиє прізвище не було прочитане), який обіймав цю посаду у 1773–1792 рр., Казімежа Свежинського, який був суддею у 1778–1793 рр., та Міхала Ширма, судді у 1780–1793 рр.³⁰⁵ Для уточнення зазначу, що згаданий у записі 1790 р. комісар Ян Кеневич також згадується у документах цього часу³⁰⁶. Тож усі підтверджувальні записи датуються кінцем XVIII ст.

1984–1985 рр.

У ці роки відбувся захист докторській дисертації вже згаданого вище угорського філолога-славіста *Імре Тот*, яка наступного року після захисту була надрукована у вигляді окремої монографії. В цілому обидва тексти практично ідентичні, хоча наявні певні розбіжності у пагінації.

У списку джерел для дисертаційного дослідження Тот навів короткі відомості про Турівське Євангеліє XI ст. (під № 3 та назвою «Турівські листки Євангельських читань»). Зазначалось, що від книги збереглося 10 аркушів, розміром 21×17,5 см, текст написаний чорнилами коричневого кольору в один стовпчик по 18 рядків, ініціали розфарбовані кіновар'ю, синьою і темно-зеленою фарбами, що місцями переходять у блакитну та зелену (опис взято з посиланням на працю Добрянського). Було згадано, що на думку окремих вчених (з помилковим посиланням на Карінського, а не Огієнка), арк. 10 міг бути переписаним іншим писарем, однак це є малоімовірним. Зазначалось, що «Турівські листки» є фрагментом апракосного Євангелія, слідом за Срезневським були названі відповідні глави та вірші. Було зафіксовано наявність на берегах пам'ятки дарчих грамот Костянтина Острозького 1508 р. та 1513 р., на підставі чого припускалось, що в цей період книга була ще цілою та, ймовірно, перебувала на престолі Преображенської церкви в Турові³⁰⁷.

Щодо датування пам'ятки, *Тот* навів міркування Срезневського про те, що Турівське Євангеліє молодше за Остромирове Євангеліє 1056–1057 рр. та старше за Мі-

305 Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. Tom VIII: Ziemia brzeska i województwo brzeskie, XIV–XVIII wiek / Pod red. A. Rachuby; oprac. H. Lulewicz, T. Jaszczolt, A. Radaman, A. Rachuba, P. P. Romaniuk, A. Macuk, A. Danilczyk, A. Haratym. Warszawa ((Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk)), 2020. S. 293–294, № 1694, № 1695 та № 1697.

306 Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės seimelių instrukcijos (1788–1790) / atsakingasis red. R. Jurgaitis; parengė R. Jurgaitis, A. Stankevič, A. Verbickienė. Vilnius (Mykolo Romerio universitetas, Parlamentarizmo istorijos tyrimų centras), 2015. (serija «Fontes historiae parlamentorum Lituanicorum», t. I). P. 318.

307 Тот И. Х. Русская редакция. 1984. С. 18–19; Тот И. Х. Русская редакция. 1985. С. 26–27.

неї 1096–1097 рр., а також Дурново, що пам'ятка старша за інші недатовані пам'ятки XI ст. або не пізніше першої половини XII ст. (при цьому *Тот* помилково посилається на працю Карінського)³⁰⁸.

Важливо відмітити, що *Тот* навів також і кілька палеографічних ознак, які мали аргументовано підтвердити датування Турівського Євангелія XI ст.: Ъ повністю знаходиться в рядку, Ѡ має високу перемичку, Ж написана у три змахи, перемичка Іє знаходиться посередині, перемичка и трохи нахилена³⁰⁹.

Щодо визначення місця написання рукопису, то *Тот* навів міркування Стасова стосовно білоруського («західноруського») походження рукопису, заперечення цього твердження Соболевським, який бачив у манускрипті «пам'ятку київського походження», та тезу Владімірова про її українське («південноруське») походження. У цій частині вчений не надав переваги жодному з тверджень, лише згадавши про них³¹⁰. Натомість вже розглядаючи графіко-орфографічні характеристики пам'ятки, зокрема у написанні пом'якшеного приголосного + Ѧ (всакѡѦ, хотѡѡше), а також заміни Ъ літерою и (видѡть гласъ еѡ), *Тот* висловив думку про вірогідність написання пам'ятки на українських теренах, орієнтовно в межах галицько-волинських земель³¹¹.

Загалом же в дисертації та книзі фактично повторені спостереження *Тота* над графіко-орфографічними та мовними особливостями, викладені у виданні 1978 р., – вживання юсів, йотованих, ятя, редукованих, діакритичних знаків тощо; вони увійшли і до його докторської дисертації та монографії³¹².

В частині бібліографії *Тот* використав ті самі праці, які були наведені Хорватом у колективній праці 1978 р., доповнивши їх згадками короткого опису пам'ятки у працях Ягіча 1884 р., Голубинського 1904 р., Шахматова 1910–1911 рр. та Кіпарського 1964 р., а також публікацію тексту Грібблом (за хрестоматією Карінського 1904 р.)³¹³. При цьому так само частина бібліографії наводилась без належного опрацювання. Наприклад, праця Вондрака, що є лакмусовим папірцем для визначення ознайомлення з повною бібліографією, була знову вказана з помилкою. Дійсно, вище зазначалось, що у його хрестоматії публікація уривка Турівського Євангелія займає лише одну сторінку. Тож враховуючи цю інформацію про працю Вондрака, *Тот* таки залишив одну сторінку, проте вказав її неправильно: зі с. 136, як вказано в його праці,

308 Тот И. Х. Русская редакция. 1984. С. 19; Тот И. Х. Русская редакция. 1985. С. 27.

309 Тот И. Х. Русская редакция. 1984. С. 20. Тот И. Х. Русская редакция. 1985. С. 28.

310 Тот И. Х. Русская редакция. 1984. С. 19; Тот И. Х. Русская редакция. 1985. С. 27.

311 Тот И. Х., Хоргоши Э., Хорват Г. Туровские листки. С. 196, 211; Тот И. Х. Русская редакция. 1984. С. 79, 280; Тот И. Х. Русская редакция. 1985. С. 87, 288.

312 Тот И. Х. Русская редакция. 1984. С. 74–81, 142–147, 178–180, 216–220, 262, 279–281, 303; Тот И. Х. Русская редакция. 1985. С. 82–89, 150–155, 186–188, 220–228, 270, 287–289, 306.

313 Тот И. Х. Русская редакция. 1984. С. 20–22; Тот И. Х. Русская редакция. 1985. С. 28–30.

починалась публікація Вондраком уривків рукописів, які написані на теренах Русі, а сам текст з нашого манускрипту опублікований у хрестоматії на с. 143. Так само помилкове припущення про можливе написання арк. 10 іншим почерком, висловлене Огієнком, було приписане Карінському.

1985 р.

1) У контексті вивчення ілюмінованої книги у працях російського мистецтвознавця **Василя Пуцка** згадувалось і Турівське Євангеліє XI ст. – власне, специфіка оформлення його ініціалів.

Пуцко зазначив, що ініціали виконані чорнильним контуром, розфарбовані червоною та синьою фарбами, деякі мають зелене тло³¹⁴. Як ілюстрація до статті, наведена фотографія розгортки рукопису арк. 1зв.–2, на якій містились ініціали Р та О³¹⁵.

На думку *Пуцка*, типологічно частина ініціалів близька до Чудовського Псалтиря XI ст., а частина – до Остромирова Євангелія 1056–1057 рр. Окремо було підкреслено, що ці рукописи, рівно як і згадана *Пуцком* вище кирилична частина Реймського Євангелія XI ст., не містять «явних слідів знайомства їх ілюмінаторів із константинопольським книжковим мистецтвом XI ст.» У цьому контексті, як вважав дослідник, Турівське Євангеліє стоїть в плані хронології між Реймським та Остромировим Євангеліями, адже в останньому він бачить зразки «болгарського прототипу», які були «піддані кардинальній переробці» місцевими майстрами під впливом константинопольського книжкового мистецтва; характер заставок та ініціалів рукопису імітував стиль перегородчастих емалей, і це відображає нові художні смаки, які «запанували у київському скрипторії» від середини XI ст.³¹⁶

У наступних працях *Пуцко* поступово розвинув висловлені тут тези.

2) Цього року побачила світ невелика замітка **Едена Хоргоші** (підготовлена ще 1980 р.), присвячена лексичному та текстологічному аналізу Турівського Євангелія³¹⁷. У цій роботі Хоргоші обґрунтовував тезу про болгарське походження протографа рукопису, порівнюючи вжиті у тексті слова та звороти з Остромировим Євангелієм й іншими давніми рукописами, причому відмітивши, що частина слів належить до кола рідкісних слів, що зустрічаються у староболгарській мові. Окремою частиною розвідки вченого стали порівняння текстів Турівського Євангелія з текстами Савиної

314 Пуцко В. Г. Славянская иллюминированная книга X–XI веков // Byzantinoslavica. Revue internationale des études Byzantine. Prague, 1985. Т. XLVI. Р. 149.

315 Ibid. Рис. 10.

316 Ibid. Р. 149–150.

317 Хоргоши Э. Опыт лексического и текстологического анализа Туровских листов XI века // Годишник на Софийския университет «Св. Климент Охридски». Факультет по славянски филологии. Проблеми на българистиката и славистиката. Т. 1974, 3 (1980). София, 1985. С. 67–74.

книги, Асеманієвого, Остромирового й Архангельського Євангелій, й відмічення деяких розходжень між текстами.

1986 р.

Цього року побачило світ друге видання праці болгарського дослідника **Куйо Куєва**, проте в частині, присвяченій Турівському Євангелію, якихось нових даних, порівняно з виданням 1979 р., не наводилось³¹⁸.

1987 р.

1) У новій праці мистецтвознавця **Василя Пуцка** були повторені міркування про те, що в плані мистецького оформлення Турівське Євангеліє ближче всього до Реймського Євангелія, точніше – його кириличної частини. Водночас устав близький до уставу, яким написані Пандекти Антіоха та Чудовський Псалтир. При всьому цьому, каліграфічно пам'ятка близька і до Остромирова Євангелія 1056–1057 рр.

На підставі цих спостережень *Пуцко* відніс усі ці манускрипти до продукції київського скрипторію XI ст.³¹⁹ Як ілюстрація, наводилась розгортка арк. бзв.–7, на якій, окрім горизонтальної заставки та ініціала В, містились також і зображення вторинних текстів XVI та XVIII ст.³²⁰

2) Докладніша розвідка мистецького оздоблення Турівського Євангелія міститься у колективній праці з історії білоруського мистецтва, підготовленій білоруським мистецтвознавцем **Віктором Шматовим**.

Були подані короткі описи ініціалів та зазначено їх порядкове розташування: Р (арк. 1зв.), О (арк. 2), Р (арк. 3, 5, 9зв.), В (арк. 5зв., 7, 7зв. – ілюстрація з цим ініціалом наводилась на фото, 8зв., 10, 10зв.); зазначались їх розміри: висота 7,5 см, займають 8 рядків тексту; більшість модельована у три кольори: червоний, синій та зелений; виконані у двох манерах: лінійній та силуетній, причому ті, що виконані в останній манері, виразніші³²¹. Горизонтальну заставку на арк. бзв. *Шматов* не аналізував.

На думку *Шматова*, у деяких з них можна вбачати початкові форми пишного репрезентованого стилю, притаманного пізнім романським рукописам³²². Також відмічена близькість оформлення цих ініціалів до Реймського Євангелія XI ст.³²³ Відмітивши цю по-

318 Куев К. М. Съдбата на стробългарските ръкописи през вековете. София: Наука и изкуство, 1986. С. 20–21.

319 Пуцко В. Художественное оформление древнейших славянских рукописей // Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu. Zagreb, 1987. Sv. 37. S. 86.

320 Ibid. S. 85, рис. 17.

321 Гісторыя беларускага мастацтва у шасці тамах. Т. 1: Ад старажытных часоў да другой паловы XVI стагоддзя. Мінск: Навука і тэхніка, 1987. С. 90–91, іл. 36.

322 Ibid. С. 91.

323 Ibid. С. 91.

дібність, *Шматов* зазначив, що міркування Стасова, який, як зазначено вище, помістив обидва рукописи до орнаментів білоруських, не суперечливі; тому обережно, без акценту на цьому, все ж висловився за білоруське походження Турівського Євангелія³²⁴.

1988 р.

Цього року була надрукована ще одна стаття російського мистецтвознавця *Василя Пуцка*, в якій вкотре були повторені його міркування про близькість в оформленні Турівського Євангелія до кириличної частини Реймського Євангелія, Пандектів Антіоха, Чудовського псалтиря та частково Остромирова Євангелія 1056–1057 рр.

На підставі цього *Пуцко* припустив, що наш манускрипт належить до продукції київського князівського скрипторію Ярослава Мудрого³²⁵. Порівняно із попередніми виданнями, *Пуцко* уточнив, що заголовки в Турівському Євангелії кіноварні та чорнильні³²⁶.

1989–1997 рр.

Протягом цього періоду тривала публікація проекту вже згаданих вище угорських філологів-славістів *Едена Хоргоші* та *Імре Тота*, що з технічних причин розтягнувся на кілька років. Цей проект включав підготовку та введення до наукового обігу словника-індексу слів давньої болгарської мови, які зустрічаються у рукописних пам'ятках XI–XII ст., переписаних на теренах Русі. Фактично це був словник до тих пам'яток, що використав у своєму дисертаційному дослідженні *Тот*, серед яких було й Турівське Євангеліє.

Протягом цього часу були видані перший³²⁷, другий³²⁸ та третій (у першій³²⁹ та другій³³⁰ частинах) томи та доповнення з короткою характеристикою джерел, зокрема й

324 Гісторыя беларускага мастацтва у шасці тамах. С. 91.

325 Пуцко В. Г. Книжкова продукція київських та південно-західних скрипторіїв XI–XIII ст. // Писемність Київської Русі і становлення української літератури. Збірник наукових праць. К.: Наукова думка, 1988. С. 11–12.

326 Ibid. С. 12

327 Szótár-index az óbolgár nyelv XI–XII. századi orosz másolatú emlékeihez. Словарь-индекс русской редакции древнеболгарского языка конца XI – начала XII в. По материалам Слуцкой Псалтыри, Туровских листков, Евгениевской Псалтыри, Жития Кондрата, Жития Феклы, Минеи Дубровского, Бычковской Псалтыри, Реймского Евангелия, Листка Викторова, Русской части Саввиной книги, Ленинградской минеи. Szeged, 1989. Т. I [А–И].

328 Szótár-index az óbolgár nyelv XI–XII. századi orosz másolatú emlékeihez. Словарь-индекс русской редакции древнеболгарского языка конца XI – начала XII в. По материалам Слуцкой Псалтыри, Туровских листков, Евгениевской Псалтыри, Жития Кондрата, Жития Феклы, Минеи Дубровского, Бычковской Псалтыри, Реймского Евангелия, Листка Викторова, Русской части Саввиной книги, Ленинградской минеи. Szeged, 1992. Т. II [К–О].

329 Szótár-index az óbolgár nyelv XI–XII. századi orosz másolatú emlékeihez. Словарь-индекс русской редакции древнеболгарского языка конца XI – начала XII в. По материалам Слуцкой Псалтыри, Туровских листков, Евгениевской Псалтыри, Жития Кондрата, Жития Феклы, Минеи Дубровского, Бычковской Псалтыри, Реймского Евангелия, Листка Викторова, Русской части Саввиной книги, Ленинградской минеи. Szeged, 1993. Т. III/1 [П–С].

330 Szótár-index az óbolgár nyelv XI–XII. századi orosz másolatú emlékeihez. Словарь-индекс русской редакции древнеболгарского языка конца XI – начала XII в. По материалам Слуцкой Псалтыри, Туровских листков, Евгениевской Псалтыри, Жития Кондрата, Жития Феклы, Минеи Дубровского, Бычковской Псалтыри, Реймского Евангелия, Листка Викторова, Русской части Саввиной книги, Ленинградской минеи. Szeged, 1995. Т. III/2 [С–Ѱ].

«Турівських листків Євангельських читань»³³¹. Наведені в останньому випадку характеристики Турівського Євангелія відповідали описам у дисертаційному дослідженні *Тота* 1984 р. та опублікованій за ним монографії 1985 р. Винятком можна назвати виправлення одруку в описі літери и: у попередньому виданні зазначалось, що у літери и «горизонтальна петля дещо піднята»; тож тепер було виправлено: «горизонтальна перекладина»³³². А також у включеній до бібліографічного опису праці Богданової, про що нижче.

1991 р.

1) Цього року побачили світ дві праці російського мистецтвознавця **Василя Пуцка**, в яких він подовжив розвивати власні погляди на розвиток слов'янської рукописної книги, в тому числі й Турівського Євангелія.

Вже вкотре підкресливши подібність оформлення манускрипту з кириличною частиною Реймського Євангелія, Пандектами Антіоха та Чудовським Псалтирем, *Пуцко* відмітив, що в ілюмінації цих кодексів не помітно слідів знайомства з оформленням манускриптів, що було досягненням константинопольських скрипторіїв XI ст., а орнамента ближча до оформлення грецьких рукописів італійського походження. З цього *Пуцко* робить висновок, що провідником художнього оформлення рукописних пам'яток, перерахованих вище, була Болгарія, що, на його думку, цілком узгоджується з мовознавчими спостереженнями. Однак від середини XI ст. у князівському скрипторії в Києві під впливом константинопольського «емальєрного стилю», що якраз оформився в цей період, відбулись певні зміни в оформленні рукописної продукції, представленої Остромировим Євангелієм 1056–1057 рр. чи Ізборником 1073 р.³³³ Оскільки ініціали Турівського Євангелія за манерою виконання мають риси, притаманні як пам'яткам, написаним до цього художнього перевороту, так і після нього, то манускрипт фактично виступав з'єднувальною ланкою між обома стилями³³⁴.

Відтак, якщо манускрипт за стилем оформлення подібний до кириличної частини Реймського Євангелія, написаної, на думку *Пуцка*, між 1037–1044 рр. і в якій відсутні ознаки цього «емальєрного стилю», та водночас риси манускрипту відмічені в оздобленні Остромирового Євангелія 1056–1057 рр., що має певні ознаки

331 Szótár-index. Приложение. С. 16–20.

332 Ibid. С. 18.

333 Див. також пізнішу працю В. Пуцка з цієї теми: Пуцко В. Византийский эмальерный стиль в оформлении греческих и иноязычных рукописей // Сборник радова Византолошког института. В. XXXII. Београд, 1993. С. 12–13. Щоправда, у цій праці Турівське Євангеліє дослідник не згадував.

334 Пуцко В. Г. Эмальерный стиль в художественном оформлении киевских рукописей XI в. // Книжные центры Древней Руси. XI–XVI вв.: Разные аспекты исследования. Санкт-Петербург: Наука, 1991. С. 32; Пуцко В. Г. Византия и становление искусства Киевской Руси // Южная Русь и Византия: Сборник научных трудов (к XVIII конгрессу византинистов). К.: Наукова думка, 1991. С. 92.

«емальєрного стилю», то Турівське Євангеліє можна датувати в межах середини 1040-х – середини 1050-х рр.³³⁵

Зважаючи на те, що до цієї групи тяжіють близькі до названих пам'яток Пандекти Антіоха і Чудовський псалтир, Пуцко зазначив, що важко припустити побутування однакових принципів художнього оформлення в різних центрах, розділених великим простором; тож, радше за все, усі манускрипти є продукцією київського скрипторію, який заснований князем Ярославом при Софійському соборі і згаданий в літописі під 1037 р.³³⁶

2) Цього року побачило світ підготовлене ще 1985 р. болгарською дослідницею **Сабкою Богдановою**, за працею Тота, Хоргоші та Хорвата 1978 р., видання тексту Турівського Євангелія, надрукованого за принципом «рядок в рядок, літера в літеру» при збереженні тита, але без зазначення діакритичних знаків³³⁷. Складовою публікації авторки став словник слів, які зустрічаються в Турівському Євангелії³³⁸, що вочевидь спонукало угорських філологів-славістів розпочати підготовку власного словника (реалізовано протягом 1989–1997 рр.).

Отже, повернення Турівського Євангелія до бібліотеки Академії наук Литви позитивно вплинуло на дослідження рукописної пам'ятки. Протягом цього періоду були проведені додаткові дослідження манускрипту, результатом яких стала повторна публікація факсимільної частини із докладним описом графіко-орфографічних особливостей, здійсненим Тотом, Хоргоші та Хорватом 1978 р., виданням за новим факсиміле тексту рукопису Богдановою та складанням відповідного словника, що було підхоплене згодом Хорватом та Хоргоші, прочитанням маргінальних записів кінця XVIII ст., що містились у «Зведеному каталозі» 1984 р. Ці три праці поступово ставали новими «зразками» в галузі вивчення Турівського Євангелія, хоча й не замінили собою праці трьох китів XIX ст. (Срезневського, Бермелеєва та Гільтебрандта), лише трохи посунувши їх вбік.

Щодо з'ясування місця написання Турівського Євангелія, то в цей період – у другій половині 1980-х рр., сформувались два основні погляди на це питання, які спирались на вивчення мистецьких особливостей оформлення манускрипту. Білоруський мистецтвознавець Шматов дуже обережно припустив правоту Стасова, який розглядав Турівське та Реймське Євангелія як пам'ятки «західноруські», тобто білоруські. Протилежного погляду дотримувався російський мистецтвознавець Пуцко, який, підкресливши близь-

335 Пуцко В. Г. Византия и становление искусства Киевской Руси. С. 92.

336 Пуцко В. Г. Эмальерный стиль. С. 32.

337 Богданова С. Туровско Евангелие. С. 74–100.

338 Ibid. С. 86–100.

кість обох пам'яток, розглядав Турівське Євангеліє як продукцію київського князівського скрипторію Ярослава Мудрого. Однак докладніше ці питання обґрунтовуватимуться вже у наступному періоді вивчення манускрипту, для якого саме питання походження рукопису стане головним, поступово набуваючи ледь не політичної ваги.

**Глава 5. У пошуках історичної ідентичності:
п'ятий етап дослідження Турівського Євангелія
(початок 1990-х рр. – друге десятиліття 2000-х рр.)**

Розпад на початку 1990-х рр. радянської імперії – СРСР, призвів до становлення незалежних держав – колишніх «союзних» республік. Розрив залежності від імперського російського центру спричинив нову хвилю зростання інтересу до національної історії, до постатей та тем, студіювання яких раніше не толерувалось або негласно заборонялось радянськими науковими функціонерами. В цілому ці процеси дещо нагадували ті, що відбувались у часи національного піднесення, зумовленого розпадом Російської імперії наприкінці другого десятиліття ХХ ст.

Одною з таких табуйованих в радянські часи тем стала критика теорії «спільної колиски трьох братніх народів» та погляд на ранню середньовічну історію Русі як на ранній етап національної державності. І якщо подібні теми розроблялись представниками національних історіографій – української та білоруської, то російська взяла курс на цементування старої радянської концепції про «спільну колиску», що поступово, в рамках розвитку ідеології «рашизму» (сучасного російського нацизму), оформилось взагалі у визнання спадщини Русі виключно складовою історією російської держави. Відповідним чином ці напрямки відбилися на сприйнятті середньовічної рукописної спадщини Русі, яка теж вважалась надбанням саме «російської мови та літератури». І цей погляд, особливо зі становленням концепції «русского міра», став цілеспрямовано насаджуватись не лише в межах російських наукових шкіл, але й поза їх межами, через проросійськи налаштованих представників національних (української, білоруської) чи західної історіографій, щедро фінансуючись через федеральні грантові програми федерального російського уряду. Все це потрібно зважати, аналізуючи новітню бібліографію, зокрема й для Турівського Євангелія, адже для цього періоду важливим питанням стало з'ясування місця написання манускрипту, а відтак і погляд на тлумачення його як української, білоруської чи «спільноісторичної» пам'ятки, набувши не лише історичного, але й політичного забарвлення.

1993 р.

1) Цього року російський філолог **Юрій Лабинцев** у науково-популярному нарисі історії Турово-Пінської землі навів короткий опис Турівського Євангелія, зазначивши, що пам'ятка написана уставом, прикрашена ініціалами старовізантійського типу, розфарбованими синьою, червоною та зеленою фарбами, а також заставкою³³⁹.

Авторська оповідь була проілюстрована зображенням арк. 7 з ініціалом В³⁴⁰. Також автором наводилось прочитання грамоти Костянтина Острозького 1508 р. на берегах арк. бзв. та зазначалось, що ця та інша грамоти були предметом і судового розгляду, про що свідчать записи XVIII ст.³⁴¹ Не важко помітити, що основним джерелом для праці автора слугувала інформація зі «Зведеного каталогу» 1984 р. І хоча прямо про це не писалось, загальний контекст оповіді про розкопки давнього Турова, що засвідчували високу культуру міста доби середньовіччя, та оповіді про старовинні кам'яні хрести, між якими було вміщено нарис про Турівське Євангеліє, не полишав у читачів сумніву в тому, що й ця, «одна із самих старожитніх книг Русі», походить звідси³⁴².

2) Також цього року побачила світ праця співробітника російської національної бібліотеки – філолога **Ніколая Ніколаєва**, присвячена огляду історії рукописної книги на теренах Білорусі у X–XVIII ст.

У ній було доволі коротко описано Турівське Євангеліє. Як і в попередній праці Лабинцева, *Ніколаєв* дуже коротко зупинився на описі самої пам'ятки, зазначивши невеликі дефекти пергамену, наявність ініціалів, писаних синьою, зеленою та червоною фарбами. Прикметно, що для ілюстрації було обрано те саме зображення арк. 7 з ініціалом В³⁴³.

Докладніше *Ніколаєв* зупинився на переказі текстів грамот 1508 р. та 1513 р. і на підтверджувальних записах XVIII ст. *Ніколаєв* коротко переказав зміст обох дарчих початку XVI ст. та зазначив, що за допомогою фотоаналізу вдалося прочитати дві приписки, за якими слідувало, що підтвердження було здійснене писарями та судовими урядниками Пінського повіту Казимежем Свержинським і Міхалом Ширмом 1731 р.; пізніше Євангеліє з цими грамотами отцями-настоятелями Яном Румкевичем та Міхалом Ордою було пред'явлене комісару Яну Кеневичу, який підтвердив їх відповідною припискою 1790 р.³⁴⁴ Не важко побачити, що *Ніколаєв* так само переказав відомості зі «Зведеного каталогу» 1984 р., причому з помилкою у даті підтвер-

339 Лабинцаў Ю. А. Старая казка Палесся (Турава-Пінская зямля). Мінск: Польша, 1993. С. 18.

340 Ibid. С. 18.

341 Ibid. С. 30.

342 Ibid. С. 29–31.

343 Нікалаєў М. Палата кнігапісная. С. 20, 22.

344 Ibid. С. 20.

джувальних грамот – 1731 р., а не 1781 р. Як пам'ятаємо, у «Зведеному каталозі» як варіанти прочитання розглядались обидві дати, проте Ніколаєв прийняв лише ранню. Як і у випадку з працею Лабинцева, *Ніколаєв* назвав Турівське Євангеліє найдавнішою зі збережених книг, що «походить з білоруських земель»³⁴⁵, хоча аргументів щодо такого визначення не наводив.

1994 р.

1) У своїх намаганнях обґрунтувати білоруське походження Турівського Євангелія білоруські дослідники активно звертались до перевидання окремих праць трьох китів ХІХ ст., аби актуалізувати історію дослідження краю та самої пам'ятки. Тож цього року в одній зі збірок історично-документальної хроніки «Пам'ять» було перевидано вступну частину праці *Петра Гільтебрандта*, що передувала виданню тексту Турівського Євангелія 1869 р.

У новому виданні як ілюстрацію взято заставку ймовірно Другого Турівського Євангелія ХVІ ст. з праці Кацера 1969 р. та арк. 10зв. з Бермелеєвського видання 1868 р. При цьому обидва малюнки були підписані окремо: заставка як «заставка до Турівського Євангелія», а зображення сторінки як «сторінка Турівського Євангелія ХІ ст.»³⁴⁶

2) Також цього року було надруковано дослідження про походження Супрасльського літопису українського мовознавця *Василя Німчука*, яке інколи згадують у контексті Турівського Євангелія³⁴⁷.

У своїй статті *Німчук* згадав розглянуті вище міркування Ягіча стосовно того, що Турівське Євангеліє могло бути написане на галицько-волинських землях³⁴⁸, проте не коментував питання походження цього рукопису, а лише навів цитату з праці 1884 р. у контексті міркувань Ягіча про походження Супрасльського рукопису.

1995 р.

Цього року з'явилась друком класична праця – каталог української рукописної книги бібліографа *Якима Запаска*.

У відповідній статті про Турівське Євангеліє *Запаско* навів короткі загальні відомості про вигляд рукопису та його зміст, короткий опис ініціалів, бібліографію, що

345 Нікалаєў М. Палата кнігапісная. С. 19.

346 Гильтебрандт П. Краткое известие о Туровском Евангелии // Памяць. Гісторыка-дакументальная хроніка Жыткавіцкага раёна / рэд.-укл. В. Р. Феранц. Мінск: Ураджай, 1994. С. 89.

347 Це варто відмітити, адже в літературі можна зустріти помилкове твердження, ніби Німчук «розвиває» версію Ягіча: Шакур Н. Туровские Евангелия в литовских библиотечных фондах // Žmogus kalbos erdvėje. Mokslinių straipsnių rinkinys. № 6. Kaunas, 2010. С. 207.

348 Німчук В. В. Про походження Супрасльського рукопису // Мовознавство. Науково-теоретичний журнал Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні та Інституту української мови НАН України. 1994. № 6 (168). С. 6.

містились в інших виданнях, зокрема у «Зведеному каталозі» 1984 р.³⁴⁹ Статтю було проілюстровано зображенням арк. 8зв. та 9зв.³⁵⁰

Саме «Зведений каталог» 1984 р. склав основу для бібліографічної частини статті про Турівське Євангеліє у книзі *Запаска*, причому нерідко з притаманними їй недоліками – наприклад, у вже класичному помилковому зазначенні сторінок у хрестоматії Вондрака. З якоїсь причини зникли згадки про працю Дурново, натомість Запаско розширив перелік бібліографії, додавши згадки про праці Іконникова 1908 р., Буслєва 1917 р., Свенціцького 1920 р., Грунського та Коваліва 1941 р., Махновця 1960 р., Кримського 1973 р., Сапунова 1978 р.; також список бібліографії був доповнений працями, що виходили після публікації «Зведеного каталогу» 1984 р., – білоруського мистецтвознавця Шматова 1984 р., другого видання праці болгарського дослідника Куєва 1986 р., статті Пуцка 1985 р. та 1987 р.³⁵¹ Окрім наведення назви, Запаско наводив короткі характеристики тої чи іншої книги з позиції вміщених у ній відомостей про Турівське Євангеліє. Станом до сьогодні цей перелік залишався найповнішою бібліографією пам'ятки.

Водночас, якщо при викладенні деяких фізичних особливостей манускрипту *Запаско* орієнтувався на відомості зі «Зведеного каталогу» 1984 р., то низка спостережень здійснювалась самостійно, зокрема щодо палеографії, мовних особливостей, маргіналій початку XVI ст.

Так, Запаском були опубліковані грамоти Костянтина Острозького 1508 р. та 1513 р. Текст було наведено за принципом «літера в літеру», але із розкриттям титулованих слів – пропущені літери вказувались у дужках. Маргіналії публікувались у хронологічному порядку – спершу дарча 1508 р. на арк. бзв., потім – 1513 р. на арк. 2зв. Також було згадано про наявність підтверджувальних записів XVIII ст. польською мовою, з окремою згадкою напису 1790 р.³⁵²

Щодо палеографічних особливостей пам'ятки, *Запаско* виділив такі з них: літера ђ цілком у рядку; р з вузькою голівкою та довгою щоглою, яка майже торкається верхньої лінії нижнього рядка; м з тонкою перемичкою, що ледь виступає за нижню лінію рядка; ч у вигляді невеликої чаші; н зі скороченою перемичкою; и та њ з перемичкою, яка дещо піднята праворуч; ѿ з високою серединою³⁵³. Щодо мовних особливостей, то *Запаско* виділив такі регіональні особливості української редакції: заміна є на ђ (хананђиска, заведеђова, июдђискъ, фдрисђи); повноголосся (сеређро); м'яке ц (овьца);

349 Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва. С. 156, 158.

350 Ibid. С. 157.

351 Ibid. С. 158–159.

352 Ibid. С. 158.

353 Ibid. С. 156.

тверде р (ДВЬРЪ); давальний відмінок із закінченням -ови (СИМОНОВИ); написання замість ДЖ – Ж (рожьства); вживання слова ВЪЗЪДИ³⁵⁴. Частина цих ознак української редакції вже неодноразово наводилась дослідниками, однак низка вказана вперше.

На підставі виділених палеографічних ознак та певних мовних особливостей Турівського Євангелія, *Запаско* відніс пам'ятку до рукописів українського походження, а ймовірним написанням цієї пам'ятки другої половини XI ст. було визнано Київ³⁵⁵.

1998 р.

1) Цього року було надруковано працю *Юрія Лабинцева*, в якій автор знову приділив увагу оглядові Турівського Євангелія крізь призму його пошанування родиною князів Острозьких.

З цією працею ми вже ознайомились, коли мовилось про одну з версій виявлення Турівського Євангелія.

У цій статті *Лабинцев* навів прочитання грамоти Костянтина Острозького та членів його родини 1513 р., написаної на аркуші 2зв.³⁵⁶ Проте важливішим було твердження *Лабинцева*, що не можна виключати того, що місцем написання Турівського Євангелія був саме Турів, зважаючи на «особливу історію Турова й Турівщини», адже тут було засновано одну з перших єпископій на теренах Русі; наприкінці XVI ст. у місті нараховувалось чотирнадцять парафіяльних церков, а на початку XIX ст. їх було сім³⁵⁷.

2) Цього ж року у «Білоруському історичному огляді» побачила світ праця російського мистецтвознавця *Василя Пуцка*, присвячена декоративному оздобленню Турівського Євангелія. Стаття була проілюстрована розворотами арк. 1зв.–2, 7зв.–8, 9зв.–10, 10зв.³⁵⁸

На сторінках цієї праці *Пуцко* спробував подати історіографічний огляд дослідження та публікацій Турівського Євангелія, особливо в світлі міркувань Стасова та Соболевського стосовно походження рукопису, та висвітлити власне бачення цього питання. Загалом це була стаття не стільки про ілюмінацію манускрипту, скільки про сам манускрипт в цілому.

Стосовно основної теми, винесеної у заголовок статті, то опису ілюмінації манускрипту присвячений аж один абзац. Зазначено, що ініціали В та Р, які зустрічаються на сторінках рукопису, в одних випадках належать до рослинного плетеного орнамен-

354 Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва. С. 158.

355 Ibid.. С. 156, 158.

356 Лабинцев Ю. Туровское Евангелие как особо чтимая святыня. С. 83.

357 Ibid. С. 83–84.

358 Пуцко В. Ілюмінація Тураўскага Евангелія // Беларускі гістарычны агляд: навуковы часопіс. 1998. Т. 5, сш. 1. С. 88–102. URL: <https://www.belhistory.eu/archives/373>. (дата звернення: 28.05.2025).

ту, добре відомого за грецькими рукописами X–XI ст., однак у дещо змінених варіантах; тому й неможливо їх розглядати як просте копіювання грецьких зразків. Ініціал Р на арк. 3, як пише Пуцко, виконаний у зооморфному мотиві: плавно вигнута голова птаха, який чистить пір'я; до цього ініціалу тяжіє й Р на арк. 5, хоча конструкція цієї літери значно спрощена, а петля заповнена зеленою фарбою (як і в низці інших ініціалів), що суперечить естетичним смакам грецьких ілюмінаторів книги. На арк. 7 та 10зв. знаходяться ініціали В, що містять в собі виключно рослинні мотиви; натомість в ініціалі Р на арк. 1зв. цей тип радше вгадується³⁵⁹.

На думку Пуцка, всі перелічені вище особливості висвітлюють основні моменти розвитку ілюмінації рукописної книги на теренах Русі, які вже були розглянуті у його працях 1985, 1987, 1988 та 1991 рр. Тобто було окреслено зв'язок Турівського Євангелія із продукцією київського князівського скрипторію Ярослава Мудрого; близькість оформлення до Реймського Євангелія, Пандектів Антіоха Чорноризця та Чудівського Псалтиря; та водночас подібність до Остромирова Євангелія 1056–1057 рр., в якому вже добре простежуються мотиви «емальєрного стилю». За такого трактування Турівське Євангеліє було оголошено таким, що являє з себе своєрідний «перехідний етап» між переліченими пам'ятками. Це твердження дозволило Пуцку в датувати книгу приблизно 1050 р. та приписати його написання та оздоблення руці майстра, який був пов'язаний із київським князівським скрипторієм. Але при цьому Пуцко зробив елегантний реверанс в бік білоруської історіографії: зв'язок майстра з Києвом аж ніяк не означає, що Турівське Євангеліє було написане саме в Києві, бо ж майстер, який навчився тут працювати, міг переїхати до якогось іншого удільного князівства Русі, де був єпископський центр, – хоча б до того ж Турова, і там написати книгу – факт, який неможливо ані довести, ані спростувати³⁶⁰. У подальшому саме ця теза стане своєрідною мантрою прихильників «білоруського» походження рукопису.

3) Доволі коротка згадка про пергаменне коротке Євангеліє апракос XI ст. з вказівкою щодо місця перебування манускрипту, а також про літографічне видання його Бермелеєвим у 1868 р., міститься у колективній праці російських дослідників «Євангелія від Іоанна у слов'янській традиції»³⁶¹.

359 Пуцко В. Ілюмінація Тураўскага Евангелля.

360 Ibid.

361 Евангелие от Иоанна в славянской традиции / Изд. подг. А. А. Алексеев, А. А. Пичхадзе, М. Б. Бабицкая, И. В. Азарова, Е. Л. Алексеева, Е. И. Ванеева, А. М. Пентковский, В. А. Ромодановская, Т. В. Ткачева. Санкт-Петербург (Российское библейское общество), 1998. Приложение 2. Обзор рукописей. С. 78.

1999 р.

Цього року було надруковано нарис історії Турівської землі білоруського археолога **Петра Лисенка**.

Зрозуміло, що під час огляду історії краю неможливо було уникнути згадки про таку визначну пам'ятку. І дійсно *Лисенко* розглядав «написане урочистим уставом середини XI ст.» Євангеліє як свідчення поширення грамотності серед турівського духовенства, яке використовувало його для проведення духовних обрядів. Однак при цьому підкреслював, що «немає жодних вказівок на його місцеве походження»; тож вірогідніше манускрипт був завезений до Турова «одним з місцевих князів або єпископом з інших центрів переписування та розповсюдження духовної літератури»³⁶². Дещо пізніше, під впливом загальної тенденції розвитку білоруської історіографії, *Лисенко* змінив підходи до такого визначення.

2000 р.

1) Надруковано ще одну працю **Юрія Лабинцева**, присвячену Турівському Євангелію, в якій він у дещо скороченому варіанті повторив висловлені у праці 1998 р. аргументи стосовно обставин виявлення Турівського Євангелія та міркування щодо можливостей написання манускрипту в Турові³⁶³. Стаття була проілюстрована зображенням арк. 2зв., на якій заходився текст грамоти Костянтина Острозького 1513 р., також опублікований Лабинцевим у цьому виданні³⁶⁴.

2) Цього року побачила світ розвідка польської дослідниці **Моніки Верчовської**, присвячена фонетичним особливостям Турівського Євангелія XI ст.

Попри вузьке спрямування тематики статті, *Верчовська* навела основні характеристики пам'ятки, спираючись переважно на описи Огієнка 1929 р., – для наведення характерних фізичних особливостей (розміри сторінки, розміри тексту, кількість рядків, наявність записів початку XVI ст.) та «Зведеного каталогу» 1984 р. (докладний опис Євангельських читань)³⁶⁵. Аналізуючи текст збережених сторінок Турівського Євангелія, *Верчовська* виділила в ньому три основні фонетичні пласти.

Перший, південнослов'янський, свідчив про походження протографа Євангелія апракосу³⁶⁶. З цього протографа, який потрапив на терени Русі, місцевий переписувач ретельно копіював текст, однак все ж допускав певні помилки. Вони утворили два інші фонетичні пласти.

362 Лысенко П. Ф. Туровская земля IX–XIII вв. С. 227–228.

363 Лабинцев Ю. А. Новое о Туровских евангелиях. С. 39–49.

364 Ibid. С. 42, 45.

365 Wierchowska M. Warstwy cech fonetycznych w «Ewangeliarzu turowskim». S. 220–223.

366 Ibid. S. 223–225.

Другий фонетичний пласт, виділений *Верчовською*, містив такі особливості: плутанина *а* з *я*, *ѣ* з *оу* (глоубинѣ, ѣже); закінчення дієслів у третій особі на *-ть* (придѣть, идѣть); написання *ж* замість *жд* (рожьства, прѣ); повноголосся (*серебро*); вживання *є* замість *ѣ* (срѣдѣ); закінчення іменника в орудному відмінку *-ьмь* (ложьмь)³⁶⁷. Власне, виділення цих ознак як свідчення переписування пам'ятки на теренах Русі вже неодноразово в тій чи іншій формі наводилось у працях різних дослідників. Але в контексті питання походження пам'ятки важливим є виділення третього пласта.

Цей пласт *Верчовська* назвала праукраїнським, а до його ознак були віднесені такі: змішування *и* з *ѣ* (видать); твердий «*ер*» замість етимологічно м'якого (*двьрь*); написання *о* на місці *є* після йотованих в іншомовних словах (*июдеомъ*)³⁶⁸. На підставі наявності саме цього, праукраїнського пласта, *Верчовська* зробила висновок про київське походження Турівського Євангелія³⁶⁹.

2001 р.

1) В «Енциклопедії історії Білорусі» була надрукована присвячена короткому опису Турівського Євангелія праця **Ніколая Ніколаєва**, проілюстрована все тим же зображенням арк. 7 з ініціалом *В*.

Було наведено короткі відомості про пам'ятку, що переказували інформацію «Зведеного каталогу» 1984 р., причому з виправленням років підтверджувальних записів з 1731 р. на 1781 р.; у переліку літератури значились: видання пам'ятки Гільтебрантом у 1869 р., «Зведений каталог» 1984 р., праця Ніколаєва 1993 р. та Пуцка 1995 р. При цьому безапеляційно стверджувалось, що Турівське Євангеліє є найдавнішою книгою, що «створена на білоруських землях»³⁷⁰.

2) Цього року з'явилась ще одна праця мистецтвознавця **Василя Пуцка**, присвячена особливостям ілюмінації середньовічних рукописів Русі.

Дослідник вкотре повторив власні тези, що Турівське Євангеліє є перехідною ланкою між оформленням Реймського Євангелія у стилі «греко-східної художньої традиції, успадкованої від болгар» та Остромирова Євангелія 1056–1057 рр., оформленого в «емальєрному стилі»³⁷¹.

3) Від початку нульових активізувались дослідження російських вчених, які однозначно трактували Турівське Євангеліє як «давньоруську» пам'ятку, що в їхньому розумінні означало манускрипт, написаний церковнослов'янською мо-

367 Wierzchowska M. Warstwy cech fonetycznych w “Ewangeliarzu turowskim”. S. 225–226.

368 Ibid. S. 226–227.

369 Ibid. S. 226–228.

370 Нікалаєв М. Тураўскае Евангелле. 2001. С. 541.

371 Пуцко В. Г. Иллюмированная древнерусская книга XI–XIII в. // Древняя Русь: вопросы медиевистики. 2001. № 3 (5). С. 45.

вою «давньої руської» редакції. У такому варіанті пам'ятку подано в підготовленому російськими дослідниками *Ольгою Князевською, Александром Ліфшицем та Анатолієм Туриловим* описі рукописів ф. 19 бібліотеки Академії наук Литовської Республіки.

Автори вказали, що від манускрипту збереглося десять аркушів розміром 21–21,3 × 16,2–16,6 см, які походять з різних частин кодексу; текст написаний уставом одного почерку (хоча й поставили перед цим твердженням знак питання), висота літер становить 0,4 см; на сторінках наявні ініціали «старовізантійського стилю», причому на арк. 1–2 вони тоншої роботи: чорнильний контур, зелене тло, розфарбування червоною та синьою фарбами; заголовки: кіноварний (арк. 1) та чорнильний (арк. 2–10) контури. Зазначалось також, що палітурка в рукопису нова, а стара, вірогідно XVII ст., зберігається окремо. Щодо змісту збереженої частини книги, то було коротко наведено Євангельські читання, розподілені за трьома уривками, пропонуваними ще Срезневським³⁷². В основу опису 2001 р. покладений опис манускрипту зі «Зведеного каталогу» 1984 р. – у деяких місцях дещо скорочений укладачами, а в деяких дещо доповнений. Причому зі «Зведеного каталогу» до праці 2001 р. перекочували певні неточності в плані опису та бібліографії.

Князевська, Ліфшиц та Турилов включили майже повний перелік літератури зі «Зведеного каталогу» 1984 р. – разом із помилками, наприклад у вигляді переплутаних випусків та сторінок праці Дурново 1924–1927 рр. чи зазначення сторінок хрестоматії Вондрака. Бібліографія була доповнена некоректним посиланням на публікацію зображення арк. 1зв. (а не 1) у «Пам'ятках старовини» під редакцією Батюшкова 1874 р., працями Кіпріяновича 1899 р., Куєва 1986 р., Ніколаєва 1993 р.³⁷³

На сторінках опису *Князевської, Ліфшица та Турилова* повністю були надруковані маргіналії початку XVI ст. Дарчі Костянтина Острозького та членів його родини публікувались у порядку їх розташування в межах рукопису: спершу була опублікована грамота на арк. 2зв. 1513 р., а вже потім та, що на арк. 6зв. – 1508 р. При публікації тексту автори дотримувались принципу «літера в літеру», зі збереженням титл та виносних літер. Окрім того, ними був опублікований – з лакунами, обумовленими поганим збереженням тексту – польський напис на арк. 2зв., який підтверджував грамоту 1513 р. Слідом за упорядниками «Зведеного каталогу», цей напис було датовано 1731 р., хоча, як можливий варіант, все ж під питанням в дужках був поставлений і 1781 р. – як ми бачили вище, правильний.

372 Князевская О. Л., Лифшиц А. Л., Турилов А. А. Пергаменные рукописи собрания Виленской публичной библиотеки (Библиотека Академии наук Литовской Республики, ф. 19) // *Krakowsko-wileńskie studia slawistyczne*. Т. 3. Kraków, 2001. S. 8–10.

373 Ibid. S. 10–12.

Що ж до інших текстів латинкою, то було лише згадано про наявність на арк. 7 одного напису із датою 1790 р., а також «записів на арк. 2зв.» (тут, вочевидь, одрук – замість «бзв.»)³⁷⁴.

В цілому опис та бібліографія значно поступалися опису Запасака 1995 р.

2003 р.

1) Вийшло друком нове видання «Енциклопедії історії Білорусі», в якій передруковано статтю про Турівське Євангеліє авторства **Ніколая Ніколаєва**, що повторювала видання 2001 р., із безапеляційним твердженням, що манускрипт створений на білоруських землях³⁷⁵.

2) Невеликі уривки тексту Турівського Євангелія були включені до навчального посібника зі церковнослов'янської мови російської дослідниці **Катерини Войлової**.

Це були Євангельські читання: Ів. 10: 1–9 на арк. 1–1зв., Лк. 4: 31–36 на арк. 7–7зв. та Мт. 15: 21–28 із частиною настанови на арк. 5зв. – бзв.³⁷⁶ Манускрипт подано як пам'ятку церковнослов'янської мови «давньої руської» редакції³⁷⁷.

У вступній частині *Войлова* згадала публікації Гільтебрандта 1869 р. та Срезневського 1876 р.³⁷⁸, принципам публікації яких намагалась слідувати: друк «літера в літеру» при збереженні титл, хоч і без надрядкових знаків. Однак у процесі підготовки тексту були допущені помилки. Так, початок читання на арк. 5зв.– б *Войлова* подала таким чином: «Въ вѣрѣма оно · иде Ісѣвъ въ странѣ тврѣскѣ и сидоньскѣ · и жена хананѣиска · ѿ прѣдѣлъ тѣхъ · ишѣдъши възъпи глѣжце·»³⁷⁹. За такої передачі частина тексту була подана неправильно: замість иде в оригіналі написано изиде, замість и жена в оригіналі – и се жена, замість глѣжце в оригіналі – глѣжци.

2004 р.

1) Побачила світ ще одна праця **Юрія Лабинцева**, присвячена Турівському Євангелію. Власне, це був переклад білоруською його праці 2000 р.³⁸⁰

2) Надрукована монографія археолога **Петра Лисенка**, присвячена висвітленню історії стародавнього Турова.

І в цьому випадку не можна було уникнути згадки про Турівське Євангеліє, як у виданні 1999 р. Натомість тут *Лисенко* вже не такий категоричний щодо місця на-

374 Князевская О. Л., Лифшиц А. Л., Турилов А. А. Пергаменные рукописи. С. 9–10.

375 Нікалаєў М. Тураўскае Евангелле. 2003. С. 37.

376 Войлова К. А. Старославянський язык: Посібник для вузов. Москва: Дрофа, 2003. С. 331–332.

377 Ibid. С. 331.

378 Ibid.

379 Ibid.

380 Лабинцаў Ю. А. Новае аб Тураўскіх Евангеллях. С. 161–163.

писання рукопису: речення про відсутність відомостей щодо місця походження манускрипту зникло. Натомість зазначалось, що Турівське Євангеліє – це «єдиний в Білорусі найдавніший рукопис, що свідчить про розвиток писемності на теренах Білорусі з XI ст.» А в наступному абзаці мовилось, що пам'ятка не була єдиним писемним твором у давньому Турові, адже з прийняттям християнства й згодом затвердженням Турівського єпископства у місті почали зводити церкви, засновувати монастирі й можливо в одному з них було створено власний центр написання книг³⁸¹.

Тож опосередковано читача підводили до думки про ймовірність написання книги у Турові. Варто зазначити, що згадка про Турівське Євангеліє у цій праці була доповнена гібридною ілюстрацією, яка поєднала в собі два зображення: заставки з праці Кацера 1969 р. та арк. 10зв. з Бермелеєвського видання 1868 р.; все це було підписане як «Турівське Євангеліє»³⁸².

3) Цього року було надруковано наукове популярне видання «Турів. Турівське Євангеліє» під редакцією **Михайла Нікітіна**, в якому була вміщена факсимільна публікація хромолітографічного Бермелеєвського видання 1868 р.³⁸³ Недолік, відмічений ще Гільтебрандтом у 1869 р., був непомічений упорядниками, внаслідок чого і в цьому виданні сторінки рукопису були переплутані.

Повторній публікації праці Бермелеєва передувала вступна стаття білоруської дослідниці **Любові Лявшун**. Було зазначено загальну структуру Євангелій апракосів та подано короткі характеристики нашого манускрипту: пам'ятка написана уставом «каштановими чорнилами» на аркушах товстого пергамену в чверть (приблизно 22,2×17,8 см), збереглося одинадцять ініціалів, написаних синьою, червоною та зеленою фарбами, а на сторінках наявні дві грамоти Костянтина Івановича Острозького та членів його родини, а також підтверджувальні записи 1731 р. та 1790 р.³⁸⁴ У статті **Лявшун** уникла питання про місце написання Євангелія, обмежившись зауваженням, що манускрипт болгарського походження був переписаний невідомим переписувачем у східнослов'янських землях³⁸⁵.

Трохи більше в цьому контексті висловився археолог **Петро Лисенко**, чия стаття, присвячена історії розповсюдження християнства на теренах Турівського князівства, була розміщена у цьому ж збірнику. На її сторінках **Лисенко** повторив своє припущення про можливість заснування у Турові майстерні для написання книг.

381 Лысенко П. Ф. Древний Туров. С. 110.

382 Ibid. С. 9, рис. 3.

383 Тураўскае Евангелле. Тураў. Тураўскае Евангелле. Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 2004. С. 161–183.

384 Ляўшун Л. Тураўскае Евангелле. С. 158–159.

385 Ibid. С. 158.

Лисенко вбачав за вірогідне пов'язувати сприяння зростанню рівня грамотності серед населення міста із прибуттям туди оточення «дружини князя Святополка Ізяславича гречанки Варвари», а також і самою зацікавленістю князя Святополка книгами – як то повідомляє літопис³⁸⁶.

2007 р.

У процесі реконструкції церковнослов'янської книжкової збірки Супрасльського Благовіщенського монастиря, досліджуючи список «Хроніки Георгія Амартола», який міг бути написаний у Спасо-Преображенській церкві міста Турів, литовський дослідник **Сергеюс Темчинас** згадав Турівське Євангеліє XI ст. в контексті дарчих 1508 р. та 1513 р. Костянтина Івановича Острозького та членів його родини, записаних на арк. 2 зв. та бзв.³⁸⁷, – з посиланням на працю Князевської, Ліфшица та Турілова 2001 р.

2008 р.

1) У зв'язку зі своєрідним ювілеєм грамоти Костянтина Острозького 1508 р., записаної на берегах арк. бзв., її повторна публікація здійснена російською дослідницею **Людмилою Щавінською**, причому текст супроводжувала взята з Бермелеєвського видання 1868 р. літографія цієї сторінки манускрипту³⁸⁸.

2) У статті, присвяченій проблемі складання зведеного каталогу галицько-волинських пам'яток, українська дослідниця **Вікторія Любащенко** спробувала підсилити наведені міркування Ягіча щодо галицько-волинського походження Турівського Євангелія³⁸⁹.

Таких опосередкованих підтверджувальних аргументів **Любащенко** виділила два, обидва із посиланням на праці Лабинцева. Першим аргументом названо наявність на сторінках манускрипту дарчих Костянтина Острозького 1508 р. та 1513 р., які свідчать, що «твір шанувався як духовна святиня в україно-білоруському пограниччі, зокрема в родині князів Острозьких»³⁹⁰.

386 Лысенка П. Распаусюджанне хрысціянства на Тураўскай зямлі // Тураў. Тураўскае Евангелле. Мінск: БелЭн, 2004. С. 117.

387 Темчин С. Супрасльскіі список Хронікі Георгія Амартола середіны XVI века и его антиграф 1494 года // Кнуготура. 2007. Т. 49. Р. 71.

388 Щавинская Л. Л. Полтысячелетия дарственной записи князей Острожских на Туровском евангелии // Международная электронная конференция «Белорусский текст: от рукописи к электронной книге» (к Дню белорусской письменности, сентябрь 2008 г.). [Минск], 2008. URL: https://belrus-seminar2008.narod.ru/Schavinskaja-Kr_stol.htm (останне звернення 28.05.2024).

389 Любащенко В. До питання про зведений каталог християнських рукописів Галицько-Волинської держави (історіографічний аспект) // Княжа доба: історія і культура. 2008. Вип. 2. С. 173–174.

390 Ibid. С. 174.

Другим аргументом названо наявність на «звороті 172-го аркуша списку Туровського Євангелія»³⁹¹ запису вірменською мовою³⁹², що засвідчує «звернення до тексту представників вірменської спільноти, віддавна поширеної на українських землях»³⁹³.

2009 р.

В контексті висвітлення ролі Костянтина Острозького та його родини в житті церкви, у присвяченій постаті князя монографії українським дослідником **Василем Ульяновським** були згадані дарчі Острозьких Спасо-Преображенській церкві міста Турів, записані у Турівському Євангелії.

На сторінках книги *Ульяновський* переказав основний зміст обох грамот 1508 р. та 1513 р. Зазначалося, що попри заборону написання на Святому Письмі, подібні записи, які не були особливою рідкістю в Україні, покликані «увічнити» такі надання та скріпити їх «священною силою», а також символічно бути постійною молитвою за дарувальників³⁹⁴.

2010 р.

1) У своїй праці з огляду найдавніших літургійних пам'яток Русі український музикознавець **Юрій Ясіновський** відніс Турівське Євангеліє XI ст. до пам'яток, що мають київське походження³⁹⁵.

Ясіновський у такому визначенні спирався на загальний історико-культурний контекст тогочасного Києва як політичного, державного, церковного та культурного центру Русі³⁹⁶.

2) Короткий опис Турівського Євангелія міститься у праці литовської дослідниці **Надежди Шакун**.

В плані бібліографії *Шакун* спиралась на публікації трьох китів – Срезневського 1867 р. та 1876 р., Бермелеєва 1868 р. та його повторне відтворення 2004 р., Гільтебрандта 1869 р., а також на «четвертого кита» – працю угорських філологів-славістів Тота, Хоргоші та Хорвата 1978 р. Ймовірно, саме з останньої праці були взяті деякі бібліографічні характеристики видань та згадки праць вчених, відсутні у переліку літератури (Вондрака, Соболевського). Докладно увага була присвячена

391 Мовиться про Друге Турівське Євангеліє.

392 Лабынцев Ю. А. Новое о Туровских евангелиях. С. 47.

393 Любашенко В. До питання про зведений каталог. С. 174.

394 Ульяновський В. «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький: монографія. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2009. (Видатні постаті острогіани, вип. 2). С. 120–121.

395 Ясіновський Ю. Найдавніші літургійні пам'ятки Княжої доби // *Калюфюна: Науковий збірник з історії церковної монодії та гимнографії*. 2010. Ч. 5. С. 24.

396 Ibid. С. 23.

огляду праці Пуцка 1998 р. – в контексті датування рукопису серединою XI ст. та його зв'язку з київським скрипторієм. Окремо були згадані міркування Ягіча у його праці 1884 р. та цитування їх Німчуком³⁹⁷, проте, як було показано вище, їх було не зовсім правильно трактовано.

Із праці Тота були наведені приклади архаїчних рис Турівського Євангелія, а саме послідовне використання двох редукованих у поєднанні з плавними, наявність усіх чотирьох юсів, написання щ на місці праслов'янського *tj. Проте на переписування рукопису на східнослов'янських теренах вказують, як зазначає *Шакун*, такі написання, як повноголосна форма *серебро*, написання ж замість жд – *рожьство*, закінчення *-ьмъ*, *-ьмъ* іменників на *ǫ, *jǫ у формах орудного відмінку однини та давального відмінку множини. Водночас було констатовано, що виявлення якихось яскравих локальних рис, що дозволили б чіткіше з'ясувати місце написання манускрипту, було неможливе через давність пам'ятки³⁹⁸. Але *Шакун* все ж здійснила спробу з'ясувати регіон походження манускрипту.

Підтримуючи тезу про те, що Турівське князівство рано було інтегроване до зони розповсюдження християнської культури на теренах Русі, й одночасно з нею – писемності, *Шакун* припустила, що у Турові від кінця XI чи принаймні від початку XII ст. функціонував скрипторій. Розглянувши частково бібліографію пам'ятки, особливо щодо питання мовознавчих спостережень, *Шакун* дійшла висновку, що зв'язок Євангелія із Турівщиною спирається на «екстралінгвістичні факти». Адаже лінгвістика може вказувати на переписування манускрипту на землях Русі у традиціях київського скрипторію, як до того схиляється більшість дослідників, однак пам'ятка не має яскравих локальних проявів. Утім було висловлено припущення, що «за особливостями граматики мови та палеографії» Турівське Євангеліє вбудовується у систему пам'яток, які були створені на теренах західно-центрального Полісся (центри: Київ, Чернігів, Турів, Пінськ, Супрасль)»³⁹⁹.

Як бачимо, і тут думку читача опосередковано підводять до білоруського походження пам'ятки, хоча авторська хронологія появи скрипторію в Турові та орієнтовного часу написання рукопису не збігаються. Спроба дослідниці, для посилення власної аргументації, спертись на міркування Ягіча, які ніби розвиває Німчук⁴⁰⁰, не зовсім вдала. Адаже, як було зазначено вище, локалізація можливого місця написання Євангелія згідно з тезами Ягіча якраз виходить за межі окресленого *Шакун* регіону, а Німчук не стільки «розвивав» теорію Ягіча, скільки процитував його міркування.

397 Шакун Н. Туровские Евангелия в литовских библиотечных фондах. Р. 206–207.

398 Ibid. Р. 207.

399 Ibid. Р. 205–207.

400 Ibid. Р. 207.

3) У контексті студіювання стародавніх рукописних пам'яток, з метою залучення для порівняльного лексичного аналізу якомога більшої кількості манускриптів, польський дослідник **Єжи Остапчук** згадав уривки Турівського Євангелія XI ст. як найдавнішого кодексу, хоча чітко не зазначив, які саме дослідження були здійснені із залученням саме цієї пам'ятки⁴⁰¹.

2011 р.

Короткий опис Турівського Євангелія XI ст. помістив до свого нарису історії релігійного життя Турівської єпархії до XV ст. польський історик **Антон Миронович**.

Зазначено, що рукопис містить 17–18 рядків тексту на кожній сторінці, написаного без пробілів, розділеного іноді заголовками; ініціали виконані синьою, червоною та зеленою фарбами. **Миронович** також згадав про наявність двох написів початку XVI ст. – грамот Костянтина Острозького та членів його родини про дарування Турівській церкві маєтностей, а також про підтвердження цього пожалування у 1790 р.⁴⁰²

2012 р.

1) У розширеній монографії українського дослідника **Василя Ульяновського**, присвяченій постаті Костянтина Острозького, було згадано грамоти 1508 р. та 1513 р. на сторінках Турівського Євангелія.

Окрім переказу основного змісту та значення цих грамот, **Ульяновським** було опубліковано текст прокляття за порушення майнових прав на подароване церкві майно у записі грамоти 1508 р.⁴⁰³

2) У контексті студіювання двох сербських коротких Євангелій, польський дослідник **Єжи Остапчук** включив Турівське Євангеліє XI ст. до пам'яток, важливих для порівняльного аналізу разом з низкою інших коротких Євангелій апракосів; як видно з короткого опису, в роботі використовувався текст, опублікований Богдановою⁴⁰⁴.

3) В іншій своїй праці, у контексті студіювання редакції Архангельського Євангелія 1092 р., **Єжи Остапчук** навів коротку інформацію про бібліографію Турівського Євангелія: згадані публікації трьох китів XIX ст. – Бермелеєва 1868 р., Гільтебрандта

401 Ostapczuk J. Dwie karty ewangeliarza macedońskiego (popa Jowana) (kon. XII – pocz. XIII w.) z Biblioteki Patriarszej w Belgradzie // Полата књигописнага. Polata knjigopisnaia. A journal devoted to the study of early slavonic books, texts and literatures. 2010. Vol. 38 (лї). P. 77.

402 Mironowicz A. Życie religijno-kulturowe w eparchii turowskiej. S. 7.

403 Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. К.: Вид. Дім «Простір», 2012. С. 252–253.

404 Ostapczuk J. Perykopy liturgiczne okresu po święcie Pięćdziesiątnicy w dwu serbskich apostołachewangeliarzach krotkich (Sv-17 i KM-512) // Rocznik teologiczny / Chrześcijańska akademія teologiczna w Warszawie. 2012. R. LIV, z. 1–2. S. 46, 66.

1869 р. та Срезневського 1874 р., а також і перевидання новіші – Тота, Хоргоші та Хорвата 1978 р., та текстове Богданової 1985 (1991) р.⁴⁰⁵

4) Невеликий опис Турівського Євангелія вмістила перед публікацією уривків тексту російська філологиня **Светлана Шулежкова**.

Шулежкова зазначила, що ця пам'ятка містить 20 аркушів (sic!), що збереглися від великого кириличного рукопису XI ст., написаного «каштановими чорнилами» на пергамені⁴⁰⁶. Як бачимо, навіть у такому короткому описі наявні помилки та недоречні фразеологізми.

До хрестоматії були вміщені два Євангельські читання: Мт. 25: 1–30 на арк. 3–4зв. та Мт. 25: 1–13 на арк. 5–5зв.⁴⁰⁷ В своїй роботі *Шулежкова* спиралась на публікації Гільтебрандта 1869 р. та Срезневського 1876 р. і намагалась дотримуватись принципу друку «літера в літеру», зберігаючи титла, але не надрядкові знаки. Однак текст було подано з певними розбіжностями із оригіналом. Так, перший рядок притчі на арк. 3 у надрукованому варіанті виглядає так: «Рѣ ГѢ · притѣчѣ синѣ · оуподоби са црѣствіеи ѣбсьнои · члѣвоу цри ·»⁴⁰⁸. Проте в оригінальному тексті читаємо црѣствіеи, а не црѣствіеи, црю, а не цри.

Окрім публікації текстів, *Шулежкова*, спираючись на спостереження Срезневського, які згодом розвинув Дурново, зазначала, що у тексті послідовно використовуються «редуковані значки», юси (Ѧ, Ѧ), а як свідчення «східнослов'янського» впливу розглядалися закінчення -ть у дієсловах третьої особи⁴⁰⁹.

Цікавою складовою праці *Шулежкової* були таблиці, які мали продемонструвати читачам «вирази російської мови» (тобто «стійкі словесні комплекси»), «генетично пов'язані» з фрагментами цитованих текстів Турівського Євангелія⁴¹⁰, що мало підводити читачів до усвідомлення «генетичного зв'язку» написаних церковнослов'янською мовою рукописів із сучасною російською мовою. Тобто покликано було виправдати погляд на середньовічну писемну спадщину Русі як на «спільність», від якої походить сучасна російська мова. Проте наявність в російській мові таких «стійких комплексів» засвідчує лише факт запозичень середньовічними московитами деяких словесних конструкцій церковнослов'янської мови, яка, осівши у середньовіччі на фіно-угорсько-татарський мовний субстрат, стала основою для формування – але аж ніяк не раніше XIV ст. – московської мови, від якої вже доцільно виводити сучасну російську мову.

405 Ostapczuk J. Edycje Ewangeliarza archangielskiego (1092 r.) na tle wydań innych zabytków piśmiennictwa słowiańskiego // Rocznik Slawistyczny / Revue Slavistique. 2012. T. LXI. S. 72.

406 Шулежкова С. Г. Хрестоматія по старославянському языку. С. 134.

407 Ibid. С. 134–138.

408 Ibid. С. 134.

409 Ibid. С. 134.

410 Ibid. С. 137, 139.

2013 р.

У контексті спостережень над мистецьким оздобленням Остромирового Євангелія 1056–1057 рр. побіжно згадала Турівське Євангеліє XI ст. російська дослідниця **Єлена Уханова**.

Уханова припускала, що в оздобленні нашого рукопису, а також близьких до нього Пандектів Антіоха та Слів Григорія Богослова, вірогідно збереглась архаїчна південнослов'янська орнаментика. У цих пам'ятках вона вбачала вияв слідів такої «південнослов'янської орнаментики» у вигляді використовуваного мотиву «півлиста аканфа»⁴¹¹.

Цей мотив листа-аканфа, на думку *Уханової*, був доволі розповсюджений у латинських кодексах VIII–X ст., звідки він проник до італійських і грецьких рукописів, а від них перейшов до південнослов'янських, першочергово глаголичних кодексів, а вже від болгарських манускриптів перейшов до манускриптів, написаних на теренах Русі. На думку *Уханової*, в усіх трьох згаданих вище рукописах в оформленні ініціалів можемо бачити мотив листа-аканфа із плетінкою, що утримувався в рукописній традиції ще у другій половині XI ст.⁴¹²

2014 р.

Побачило світ друге видання Турівського Євангелія XI ст., підготовлене під загальною редакцією білоруського культуролога **Алеся Суші**. Структурно книгу можемо поділити на чотири складові.

Першою частиною було видання факсимільним типом усіх десяти сторінок Турівського Євангелія XI ст.⁴¹³

Другою частиною стала розвідка археолога **Петра Лисенка** про історію Турівського князівства, опублікована білоруською, російською та англійською мовами.

У статті *Лисенко* спробував підсумувати висловлені у попередніх своїх працях міркування щодо походження Турівського Євангелія. Археолог вважав, що рукопис написаний приблизно в один час із Остромировим Євангелієм 1056–1057 рр., тобто у середині XI ст.

Акцентувавши увагу читача на тому, що немає відомостей, ким і де був виконаний манускрипт, *Лисенко* спробував аргументувати гіпотезу про можливість існування у Турові центру написання книг.

411 Уханова Е. В. Западноевропейские источники в древнерусской книжной культуре XI века и Остромирово Евангелие // Путем орнамента. Исследования по искусству византийского мира. Сборник статей. Москва: Макс-пресс, 2013. С. 212, прим. 26.

412 Ibid. С. 223.

413 Фасимільнае ўзнаўленне Тураўскага Евангелія // Тураўскае Евангелле = Туровское Евангелие = Turaj Gospel. Фасимільнае ўзнаўленне. Даследаванні. А. А. Суша (агулн. рэд.). Мінск: Нацыянальна бібліятэка Беларусі, 2014. С. 7–30.

Проблемою локалізації такого центру в Турові була відсутність згадок про будівництво церков в XI ст., адже виявлені при розкопках руїни храму датувались XII ст. Однак на підставі того, що під час розкопок 1993 р. були виявлені залишки язичницького капища X ст., а за традицією християнські храми зводили на місці таких капищ, *Лисенко* припустив, що до побудови кам'яної церкви XII ст. тут знаходилась дерев'яна церква XI ст., в якій і відбувалось богослужіння за книгами, з-поміж яких і було Турівське Євангеліє⁴¹⁴.

І хоча прямо про Турів як місце написання рукопису вказано не було, все ж манускрипт отримав «прописку» в цьому місті від XI ст., а не від початку XVI ст., як то вважалося раніше.

Третьою частиною був нарис *Алеся Суші*, так само надрукований білоруською, російською та англійською мовами, присвячений певному підсумку досліджень Турівського Євангелія. Власне, вже сама назва статті – «Турівське Євангеліє – найдавніша книжкова пам'ятка Білорусі», розкривала основний напрямок, в який прагне направити *Суша* свого читача, – довести білоруське походження манускрипту.

У першій частині автор спробував підсумувати наявні відомості про історію виявлення рукописної пам'ятки, що стало наслідком ініційованої російською владою «великої програми наукових досліджень історії Білорусі»⁴¹⁵. Колоніальну сутність цієї «програми», про що *Суша* делікатно змовчав, мною окреслено вище. Під час такої «дослідницької» експедиції з вилучення старожитностей було виявлено й Турівське Євангеліє – у 1865 р. Соколовим; хоча *Суші* були знайомі напрацювання Шумейка, який правильно визначив участь у цих поїздках Грязнова, все ж *Суша* віддавав перевагу «класичному» визнанню версії Гільтебрандта про одноосібну участь у відкритті Соколова, а відомості, згадані Шумейком, назвав «деякими даними»⁴¹⁶.

На подальших сторінках *Суша* коротко висвітлив публікації рукопису трьома китами – Гільтебрандтом, Срезневським та Беремелеєвми, а також угорськими славістами Тотом, Хоргоші та Хорватом, паралельно згадавши праці інших авторів (Соболевського 1887 р., Добрянського 1882 р., Міловідова 1910 р., Абрамавічуса 1963 р. та Петраускене 1966 р.)⁴¹⁷.

У наступних підрозділах *Суша*, коротко переповівши зміст манускрипту, виклав спостереження над мовою пам'ятки, яка доводить, що рукопис переписаний на теренах Русі, та фізичними характеристиками, у тому числі й зі згадкою реставрації

414 Лысенка П. Тураўскае княство. Гістарычны нарыс. С. 40–41.

415 Суша А. Тураўскае Евангелле – найдаўнейшы кніжны помнік Беларусі // Тураўскае Евангелле = Туровское Евангелие = Turaj Gospel. Факсімільнае узнаўленне. Даследаванні. А. А. Суша (агулн. рэд.). С. 84.

416 Ibid. 84–85.

417 Ibid. 85–89.

пам'ятки у 2000-х рр., а також спостереження над палеографічними особливостями пам'ятки, її художнім оздобленням⁴¹⁸. У викладенні цих частин *Суша* спирається на публікації інших дослідників, уривки з яких до власної розвідки включає цілими абзацами та з наявними посиланнями (наприклад, з праці Пуцка 1998 р.).

А ось на подальших сторінках *Суша* намагається обґрунтувати білоруське походження манускрипту – на тлі невеликого нарису історії міста Турів, яке з X ст. було політичним та духовним центром князівства, з високим рівнем культури у XI–XII ст., проявом якого стала діяльність Кирила Турівського. Усі ці факти, на думку *Суші*, дають підстави припускати, суголосно попередньому нарису Лисенка, що в Турові існувала майстерня для написання книг, в якій і могло бути написане Євангеліє. Хоча з обмовкою, запозиченою у Пуцка, але висловленою ще Ягічем, що «точно стверджувати, що Турівське Євангеліє було створене саме в Турові, ми не можемо, як і не можемо цього спростувати»⁴¹⁹. Далі *Суша* зазначає, що достеменно наявність манускрипту в Турові засвідчено грамотами початку XVI ст. Костянтина Івановича Острозького та його родини, підтверджено записами XVIII ст. (1731 р. або 1781 р., а також 1790 р.)⁴²⁰. В цій частині також автор не оригінальний, а переказує відомості «Зведеного каталогу» 1984 р. та Пуцка 1998 р. Завершується оповідь коротким нарисом історії рукописного відділення Віленської публічної бібліотеки та місця в ньому Турівського Євангелія.

Четвертою складовою цієї книги, присвяченої новому виданню Турівського Євангелія XI ст. стала публікація факсимільного типу Гільтебрандтової праці 1869 р.⁴²¹

2015 р.

1) Цього року з'явилась праця російської дослідниці **Наталії Позднякової**, присвячена виділенню означених Шулежковою «стійких словесних комплексів» на всіх збережених сторінках Турівського Євангелія. Таких комплексів *Позднякова* виділила 97 одиниць на 130 випадків їх використання⁴²².

У вступній частині *Позднякова* навела короткі відомості про Турівське Євангеліє XI ст. Вона зазначила, що для книги були використані аркуші розміром 22,2×17,8 см, текст написаний «каштановими чорнилами», по 17–18 рядків; наявні одинадцять

418 Суша А. Тураўскае Евангелле – найдаўнейшы кніжны помнік Беларусі. С. 84–99.

419 Ibid. 99–102.

420 Ibid. 102–103.

421 Туровское Евангелие одиннадцатого века. I. Краткое известие о Туровском Евангелии. II. Древний текст с современным насупротив, и с отменами по Остромировому Евангелию. Редакция текста и объяснения П. А. Гильтебрандта. Издание книгопродавца-печатника И. Г. Сыркина. Вильна, 1869. С. X, 1–20 // Тураўскае Евангелле = Туровское Евангелие = Тураў Gospel. Факсімільнае узнаўленне. Даследаванні. А. А. Суша (агулн. рэд.). Мінск: Нацыянальна бібліятэка Беларусі, 2014. С. 149–184.

422 Позднякова Н. В. Туровское Евангелие и его фразеологический корпус. С. 87–91

ініціалів, розфарбованих синім, зеленим та червоним, а також грамоти Острозького початку XVI ст. та підтверджувальні записи 1731 р. та 1790 р.⁴²³ Ці відомості були взяті зі статті Лявшун 2004 р., що передувала факсимільному перевиданню Бермелевської літографії.

Також до вступної частини Позднякова помістила коротку бібліографію видань пам'ятки, вказавши класичні праці трьох китів – Гільтебрандта 1869 р., Бермелеєва 1868 р. (а також перевидання 2004 р.) та Срезневського 1867 р.; новіші праці Лабинцева 1998 р. й Пуцка 1998 р., присвячені пам'ятці, а також електронне видання пам'ятки, розміщене на порталі «Манускрипт»⁴²⁴, яким власне й користувалась дослідниця у своїй праці⁴²⁵.

2) Одночасно було видано працю *Алеся Суші* з назвою, схожою зі статтею у виданні 2014 р., але у трохи зміненому форматі⁴²⁶: наприклад, з попереднього видання останній розділ («Ідея перевидання»)⁴²⁷ частково перекочував до вступної частини нової статті, були пропущені історія виявлення і публікації пам'ятки та історія рукописного відділення Віленської публічної бібліотеки.

Проте головним аспектом та метою цього видання так само було переконати читача в тому, що факт написання Євангелія у Турові неможливо ані довести, ані спростувати⁴²⁸ – тож на цій підставі пам'ятку цілком можна вважати білоруським рукописом⁴²⁹.

2016 р.

1) Окрема стаття про Турівське Євангеліє XI ст. була опублікована рівненським краєзнавцем *Андрієм Климчуком*. У праці здійснено спробу підсумувати наявні відомості про манускрипт, однак це зроблено в дуже специфічний спосіб: текст скомпонований зі шматків праць інших дослідників, на яких автор «забув» послатись.

Як вже зазначалось вище, без жодного посилання частина статті Лабинцева перекочувала до праці *Климчука* (с. 179–180); абзац про цикли Євангелій апракосів списаний зі статті Позднякової 2016 р. (с. 180), про ілюмінацію манускрипту – з роботи Пуцка 1998 р. (с. 181), текст грамоти 1508 р. – зі статті Щавінської 2008 р. (с. 181), текст за-

423 Ibid. С. 85–86.

424 Евангелие апракос краткий (Туровское евангелие) (ЦБАН ЛитССР, F19-1, XI в.). URL: http://manuscripts.ru/mns/main?p_text=42435676 (дата звернення: 28.05.2025).

425 Позднякова Н. В. Туровское Евангелие и его фразеологический корпус. С. 85–86.

426 Суша А. Тураўскае Евангелле – самая старажытная кніга Беларусі // Беларускі гістарычны часопіс. 2015. № 8. С. 22–32.

427 Ibid. С. 84.

428 Ibid. С. 30.

429 Хоча в обох статтях Суша прямо не вказував Турів як місце написання рукопису, лише припускаючи таку ймовірність, дещо категоричний характер заголовків обох статей мав наслідком те, що пам'ятка дійсно стала сприйматись як «найдавніша білоруська книга», як то зазначено у нарисі білоруського письменника *Юрія Курьяновича*: Курьянович Ю. Г. Туров: история и легенды. Белорусская земля в воспоминаниях и документах XIX–XX вв. Часть 2. Москва: Ин-т мировой литературы им. А. М. Горького РАН, 2019. С. 171–172.

писів XVIII ст. із переплутаними вказівками їх розташування у рукописі – зі «Зведеного каталогу» 1984 р. (с. 181), короткий опис фізичних характеристик пам'ятки – зі статті Гільтебрандта 1994 р. (с. 181)⁴³⁰.

З усього цього до «здобутків» *Климчука* можна зарахувати лише переклад уривків з білоруської чи російської мови українською. При цьому у переліку літератури з усіх списаних уривків згадано лише «Зведений каталог», праці інших авторів не згадуються. Тож, зважаючи на те, що стаття є яскравим прикладом академічного плагіату, я вправі відмовитись від включення до докладного історіографічного огляду цієї праці, адже праці авторів, у яких «позичив» абзаци для своєї праці *Климчук*, вже розглядалися вище.

2) У каталозі кирилических рукописних книг, що зберігаються у бібліотеках, музейних та наукових установах Литовської Республіки, підготовленому литовською дослідницею *Надеждою Морозовою*, наведені короткі відомості про Турівське Євангеліє XI ст.: формат, кількість аркушів, датування (друга половина XI ст.), місце виявлення⁴³¹.

Отже, дослідження Турівського Євангелія, здійснювані після 1990-х рр., гостро окреслили проблему з'ясування місця написання Турівського Євангелія.

В білоруській історіографії панівні позиції займає тенденція, згідно з якою – в контексті, але без акценту на ньому, спільної середньовічної рукописної спадщини Русі – місцем написання Євангелія апракосу вважається Турів. При цьому якихось доказів на користь цього не наводиться, основним з них виступає аргумент «а чому б і ні». Посиленням цій тезі виступає фраза, сказана ще Ягічем, а потім повторена Пуцком, що довести, ніби пам'ятка написана у Турові, неможливо, але ще «більше неможливо» цю тезу спростувати.

Сам же Пуцко, обґрунтовуючи зв'язок Турівського Євангелія із київським скрипторієм, намагався розмити цей зв'язок тезою про те, що майстер міг працювати в якому завгодно центрі Русі, не обов'язково у Києві; при цьому, звісно, «забувши» вказати, де такі «центри» у середині XI ст. знаходились. Адже за літописним повідомленням, у цей час скрипторій відомий лише у Києві.

А на київське (ширше – українське) походження манускрипту, крім подібності до київських пам'яток, вказують ще результати мовознавчих спостережень, здійснених не лише українськими, а й угорськими чи польськими дослідниками. Тож можемо

430 Климчук А. Турівське Євангеліє. С. 179–182.

431 Морозова Н. Сводный каталог кириллических рукописных книг. Р. 267.

впевнено сказати, що станом на сьогодні версія про написання манускрипту, відомого під назвою «Турівське Євангеліє XI ст.» у Києві, є найбільш аргументованою. Що, звісно, аж ніяк не знімає необхідності поглибленого дослідження рукопису.

Адже попри таку розлогу бібліографію, низка питань так і залишилась нерозв'язаною. Слабкою стороною вивчення Турівського Євангелія залишається мистецька сторона: до сьогодні не було здійснено докладного фахового мистецтвознавчого опису ініціалів та заставки манускрипту, чітко не окреслена схожість в оформленні цих ініціалів із пам'ятками, з якими манускрипт зближують: кириличною частиною Реймського Євангелія, Пандектами Антіоха, Словами Григорія Богослова, Чудовським псалтирем тощо. Так само поглибленого висвітлення потребує палеографічний опис пам'ятки, який дозволить вести мову про подібність чи відмінність почерків означених пам'яток. Ґрунтовнішого аналізу потребує і вивчення виділеного Верчовською українською пласта у мові Турівського Євангелія, адже в класичній праці угорських філологів-славістів більше уваги приділено все ж церковнослов'янській стороні мовного питання. Безперечно, повторного та ретельнішого дослідження вартують маргіналії початку XVI ст. та кінця XVIII ст., які, можливо, буде змога докладніше прочитати із застосуванням новітніх технологій, порівняно із фотоаналізом 1979 р. Загалом було б непогано провести цілий комплекс таких досліджень методами сучасних наук – для вивчення складу чорнил, фарб, походження пергамену тощо. В подальшому результати таких досліджень стануть у пригоді для уточнення цілого спектру питань, пов'язаних з історією середньовічної рукописної спадщини не лише Русі, а й усієї Європи. Однак це вже питання майбутніх наукових студій. Нині ж, у цьому виданні, здійснено спробу докладніше висвітлити бодай низку з окреслених вище проблем, що дозволить нам наблизитись до істини та чіткіше побачити історію Турівського Євангелія в контексті діяльності київського скрипторію княжої Русі-України XI ст.





Іл. 1. Іван Трутнев. Портрет попечителя
Віленського навчального округу
Івана Корнілова. Поч. XX ст.

Іл. 2. Іван Трутнев. Відвідування царем
Олександром II Віленської публічної бібліотеки
13 червня 1867 р. Друга половина XIX ст.



КОДИКОЛОГІЧНИЙ ОПИС
ТУРІВСЬКОГО ЄВАНГЕЛІЯ

Коротка інформація, яку повідомляють про Турівське Євангеліє в наукових і науково-популярних публікаціях, має приблизно такий вигляд: 10 пергаментних аркушів, які містять уривки короткоапракосного Євангелія XI ст. і згодом названі Турівським Євангелієм, було виявлено в 1865 р. у Турові (Мозирського повіту Мінської губ.) позаштатним учителем Віленського навчального округу Ніколаєм Соколовим під час археографічної експедиції, ініційованої попечителем Віленського навчального округу Іваном Корніловим, привезено до Вільна і того самого року передано до Віленської публічної бібліотеки¹ (іл. 1 та 2)². Цей «канон» склався практично відразу після виявлення рукопису і надалі повторювався в палеографічних описах або при згадці в пресі³.

Сам Соколов у доповіді на Першому археологічному з'їзді в Москві 1869 р. описував обставини виявлення рукопису дещо інакше: «Турівські аркуші були переплетені в корінець і зберігалися в Турівській Спасо-Преображенській церкві, і подані у розпорядження попечителя Віленського навчального округу отцем настоятелем Железняковським за сприяння отця благочинного Лисицького завдяки тій довірі, якою в західному краї духовенство загалом наділяє представників освітнього відомства. Втім ця пам'ятка не потрапила в приватні руки, а залишалася при церкві, лише тому, що в Євангелії містяться два записи князя Костянтина Івановича Острозько-

1 Віленська публічна бібліотека офіційно відкрита 24 травня 1867 р., але з 1865 р. велися різні підготовчі роботи, тому роком її заснування вважається 1865-й.

2 В ілюстраціях представлені картини Івана Трутнева другої половини XIX – початку XIX ст.: «Портрет попечителя Віленського навчального округу Івана Корнілова», зберігається в Національному художньому музеї Литви: (URL: <https://www.limis.lt/valuables/e/805180/20000003316693> (дата звернення: 18.07.2025)), та «Відвідування царем Олександром II Віленської публічної бібліотеки 13 червня 1867 р.», зберігається в Музеї Вільнюського університету. Серед книжок має бути й перлина колекції – Турівське Євангеліє XI ст. Для статті взято репродукцію з видання: Griškaitė R. Vilniaus universiteto atkūrimo viltys ir nusivylimai (1855–1919) // Alma Mater Vilnensis: Vilniaus universiteto turtai istorijos skersvėjuose (XVI–XXI amžiai). Kolektyvinė monografija, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2016. (Fontes et studia historiae Universitatis Vilnensis). P. 359.

3 Виняток становлять, мабуть, повідомлення Ізмаїла Срезневського, який 1867 р. писав, що рукопис належить самому Корнілову, а не Публічній бібліотеці, порівн.: «уривок <...> належить І. П. Корнілову й знайдений десь в західній Росії», а також підпис під зображенням Турівського Євангелія (арк. Ізв., малюнок Чемоданова) в альбомі Помпея Батюшкова в 6-му томі його «Памятников Русской старины в Западных губерниях империи»: «Туровское Евангелие XI вѣка, пожертвованное въ Виленскую Публичную Библиотеку И. П. Корниловымъ». Див.: Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках // Записки императорской Академии наук. Т. 11. Санкт-Петербург, 1867. Приложение № 2. С. 30; Памятники русской старины в западных губерниях империи, издаваемый по высочайшему повелению П. Н. Батюшковым. Вып. 6: 18 рисунков. Санкт-Петербург, 1874. Рис. 12.

го на користь Преображенської церкви. Отець Железняковський ще з дитинства пам'ятає, що тих листів було не десять, а значно більше. Куди поділася решта листів, він не знає [...]»⁴. З розповіді Соколова випливає, що зазначені євангельські уривки знайшов настоятель турівської Преображенської церкви Железняковський і за сприяння турівського благочинного Симеона Лисицького повідомив про знахідку Віленський навчальний округ. Оцінивши важливість цієї інформації, Корнілов спеціально відрядив до Турова Соколова, щоб той *de visu* оцінив знахідку і привіз її до Вільна, що Соколов і зробив.

Попри публічне повідомлення Соколова, слава першовідкривача Турівського Євангелія закріпилася саме за ним, а не за турівськими священнослужителями⁵. З плином часу ця історія обросла додатковими подробицями: нібито рукопис було знайдено в ящику з вугіллям⁶ або в кошику з паперами для розпалювання⁷, а в самому процесі виявлення й урятування рукопису з'явилися нові учасники – зокрема в особі вчителя малювання 1-ї Віленської гімназії Василя Грязнова⁸.

У липні 1915 р. разом з іншими цінностями Віленської публічної бібліотеки Турівське Євангеліє вивезли до Москви, і воно зберігалось в бібліотеці Рум'янцевського музею (з 1924 р. – Державна бібліотека СРСР ім. В. І. Леніна, нині Російська державна бібліотека). Навесні 1946 р., після закінчення Другої світової війни, пам'ятку повернули до Литви і передали до Бібліотеки АН Литовської РСР (нині Бібліотека ім. Врублевських Академії наук Литви)⁹, де вона зберігається дотепер під шифром

4 Туровское Евангелие одиннадцатого века (Издание Виленского учебного округа. СПб. 1868. Литография Бермелеева при Археограф. комиссии). Записка Н. И. Соколова // Труды Первого Археологического съезда в Москве 1869. Т. 1. Москва, 1871. С. 112.

5 За даними Юрія Лабынцева, євангельські уривки XI ст. в Турові виявив Лисицький: Лабынцев Ю. Туровское Евангелие как особо чтимая святыня во времена Константина Острожского. Вестник Белорусского экзархата: Альманах. Т. 1. Благоверный князь Острожский / под ред. А. А. Петрашкевича. Минск: Изд-во Бел. Экзархата, 1998. С. 79–80. Див. також: Щеглов Г. Знаменитые выпускники Минской духовной семинарии: биографический справочник. Жировичи: Минская духовная семинария, 2016. С. 108.

6 Порівн., напр., вказівку Вацлава Ластовського (без посилань на джерела): «Виявлено в Турові Грязновим, який знайшов його в ящику з вугіллям у 1860-х роках і передав до Вільнюської Публічної бібліотеки». Див.: Ластоўскі В. Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі: Спроба паясьніцельнай кнігапісі ад канца X да пачатку XIX стагодзьдзя. Коўна: Адціснута ў друкарні Сакалоўскага і Лана, 1926. С. 18.

7 Порівн.: «Лише дивом було врятовано в 1865 році залишки рукопису Турівського богослужбового Євангелія-апракоса [...]. Вільнюський інспектор народних шкіл М. Соколов помітив стародавній рукопис у кошику з паперами для розпалювання печі в Турові». Див.: Лысенка П. Тураўскае княства. Гістарычны нарыс // Тураўскае Евангелле = Туровское Евангелие = Turaj Gospel. Факсімільнае узнаўленне. Даследаванні. А. А. Суша (агулн. рэд.). Минск: Нацыянальна бібліятэка Беларусі, 2014. С. 40.

8 Михайл Шумейко називає Грязнова, без вказівки на джерело інформації, учасником турівської експедиції (на відміну від Ластовського, який вважав його першовідкривачем рукопису): Шумейко М. Ф. Археографія: курс лекцій. Минск: БГУ, 2005. С. 170. Див. також: Суша А. Тураўскае Евангелле – найдаўнейшы кніжны помнік Беларусі // Тураўскае Евангелле = Туровское Евангелие = Turaj Gospel. Факсімільнае узнаўленне. Даследаванні. А. А. Суша (агулн. рэд.). Минск: Нацыянальная бібліятэка Беларусі, 2014. С. 85 (з посиланням на публікацію Шумейка); Griškaitė R. Turovo evangelijos leidėjas Piotras Hildebrantas (1865–1871) // Archivum Lithuanicum. 2024. T. 26. P. 334.

9 24 січня 1946 р. секретарю Центрального комітету ВКП(б) Литви Антанасу Снечкусу і голові Раднаркому Мечисловасу Гедвіласу було надіслано пропозицію Комітету у справах культурно-освітніх установ при Раді народних комісарів

F19-1¹⁰. У 1962–1963 рр. було здійснено реставрацію рукопису, у 1979 р. записи на арк. 2зв., 6зв., 7 піддали фотоаналізу.

2 травня 2007 р. Турівське Євангеліє було визнано пам'яткою документальної спадщини регіонального значення і включено до литовського національного реєстру програми ЮНЕСКО – Memory of the World (Пам'ять світу)¹¹.

Нині це найдавніша пам'ятка писемності, що зберігається в Литві.

Історії вивчення та публікації тексту пам'ятки присвячене сучасне дослідження Вячеслава Корнієнка¹²; тут звернемо увагу лише на деякі найбільш суттєві для нашої мети праці. Одними з перших російських славістів-палеографів, які бачили оригінал Турівського Євангелія, були Ізмаїл Срезневський і Афанасій Бичков. Срезневський у 1867 р. опублікував коротке повідомлення про знахідку (з датуванням пам'ятки другою половиною XI ст.) та перші фрагменти рукопису у своїх «Відомостях і замітках про маловідомі та невідомі пам'ятки» в додатку № 2 до 11-го тому «Записок імператорської Академії наук»¹³. Кілька місяців потому коротка інформація про знайдений рукопис була розміщена Петром Гільтебрандтом (іл. 3) у коментарях до публікації дарчих записів Костянтина Острозького 1508 і 1513 рр., розміщених на вільному аркуші й полях Турівського Євангелія¹⁴. У 1874 р. Срезневський надрукував повний текст пам'ятки



іл. 3. Петро Гільтебрандт (1840–1905)

РРФСР повернути вивезені в 1915 р. фонди Віленської публічної бібліотеки. У березні-квітні того ж року (акт про передачу матеріалів було підписано 16 березня, самі матеріали було привезено до Вільнюсу наприкінці квітня) завдяки зусиллям співробітників Академії наук Литви та Бібліотеки більшу частину вивезених книжкових цінностей повернули до Вільнюсу; серед них у «Списке рукописных книг Виленской библиотеки» під № 3 значилося Турівське Євангеліє (Бібліотека ім. Врублевських Академії наук Литви, Відділ рукописів, F75-347, арк. 2–3, 36).

10 Цифрова копія пам'ятки доступна за адресою: <http://elibrary.mab.lt/handle/1/21095> (дата звернення: 10.03.2025).

11 Mašanauskienė M. (sudar.). Fiksuoti istorija. Lietuvos dokumentinis paveldas, įrašytas į UNESCO programos «Pasaulio atmintis» tarptautinį ir nacionalinį registrus. Skiriama paminėti UNESCO programas «Pasaulio atmintis» 30-ties metų sukaktį. Vilnius ([Lietuvos nacionalinės UNESCO komisijos sekretoriatas]), 2022. P. 13–14.

12 Грунтовний аналіз історіографії див. у статті Вячеслава Корнієнка в цьому виданні.

13 Срезневский И. И. Сведения и заметки. 1867. С. 30–33. Того ж 1867 р. перші п'ять частин «Відомостей і заміток про маловідомі та невідомі пам'ятки» Срезневського (за 1865–1867 рр.) вийшли окремим виданням: Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. I–XL. Санкт-Петербург, 1867. Вып. 4.

14 Археографический сборник документов, относящихся к истории северо-западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа. Том 4. Вильна, 1867. С. 1–2.

з ґрунтовною текстологічною характеристикою та описом особливостей мови, графіки, обґрунтуванням датування та деякими міркуваннями щодо походження пам'ятки, із спеціальним застереженням, що видає працю «внаслідок випадкових обставин, через три роки після того, як підготував до друку»¹⁵. У проміжку між 1867 і 1871 рр. у Санкт-Петербурзі було виготовлено хромолітографічне видання Турівського Євангелія¹⁶, а в 1869 р. Гільтебрандт опублікував окремою книжкою набірне видання пам'ятки з паралельним текстом Євангелія, виданого у 1863 р., та різночитаннями за Остромировом Євангелієм 1056–1057 рр., а також зі стислою характеристикою рукопису¹⁷.

Після цих публікацій інформація про Турівське Євангеліє, невеликі зразки його тексту, копії та прориси з літографій увійшли до досліджень і довідників з історії давньої слов'янської писемності, посібників з палеографії тощо.

Після повернення рукопису до Вільнюсу коротка інформація про цю пам'ятку та фотознімки окремих аркушів почали з'являтися в литовській пресі¹⁸, проте перше докладне палеографічне описування Турівського Євангелія було зроблено Ніною Шеломановою¹⁹ для «Зведеного каталогу слов'яно-руських рукописних книг, що зберігаються в СРСР»²⁰. Докладний опис рукопису в українській історіографії належить Якимі Запаску²¹. Останній за часом формальний палеографічний опис підготовлено московськими археографами Ольгою Князевською, Александром Ліфшицем і Анатолієм Туріловим наприкінці

15 Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках // Записки императорской академии наук. Т. 22. Санкт-Петербург, 1873. Приложения. № 3. С. 105–136.

16 Туровское Евангелие одиннадцатого века. Издание Виленского учебного округа. Санкт-Петербург: Литографии Бермелеева при Археографической комиссии, 1868. Під час виготовлення хромолітографії були переплутані аркуші, див.: Гильтебрандт П. Перечневая опись // Рукописное отделение Виленской публичной библиотеки, состоящей под августейшим покровительством его императорского высочества государя-наследника цесаревича Александра Александровича. Издание Виленской публичной библиотеки. Вып. 1. I. Церковно-славянские рукописи. II. Русские пергамены. Вильна, 1871. С. 2, прим. 1.

17 Гильтебрандт П. А. Туровское Евангелие одиннадцатого века. I. Краткое известие о Туровском Евангелии. II. Древний текст с современным насупротив, и с отменами по Остромировому Евангелию. Издание книгопродавца-печатника И. Г. Сыркина. Вильна, 1869.

18 Див., напр.: Abramowicz W. Piśmiennictwo i książka na Litwie. Wilnius: Państwowe Wydawnictwo Literatury Politycznej i Naukowej, 1957. S. 43; Абрамовичюс В. Русские рукописные книги в Центральной библиотеке Академии наук Литовской ССР // Библиотечно-библиографическая информация библиотек Академии наук СССР и академий наук союзных республик. 1958. № 18. С. 105–119; Petrauskienė V. XI–XVI amžių rankraščių knygų (kodeksų) Lietuvos TSR bibliografija: Diplominių darbas. Vilnius, 1963 // Библиотека ім. Врублевських Академії наук Литви, Відділ рукописів, F26-1221. P. 10–11; Petrauskienė V. Rusų rankraštinė knyga Lietuvos bibliotekose // Rusų knygų spausdinimo pradžia ir Lietuva. Vilnius: Mintis, 1966. (Bibliotekininkystė ir bibliografija, t. III). P. 38, 45–46 (nr. 1); та ін. Короткий опис Веронікою Петраускене, вміщений у її дипломній роботі 1963 р., дуже важливий для історії рукопису, оскільки в ньому зафіксовано стан кодексу після повернення з Москви до реставрації початку 1960-х рр. Її стаття 1966 р. підготовлена за матеріалами дипломної роботи, очевидно, у 1964 р. і також відображає стан рукопису до реставрації.

19 Шеломанова працювала з рукописом *de visu* у 1978 р. Тут і далі дати роботи дослідників із пам'яткою *de visu* взяті з аркушів користування рукописом.

20 Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI–XIII вв. Москва: Наука, 1984. С. 50–52.

21 Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва: українська рукописна книга. Л.: Світ, 1995. 26, 156–159 (№ 8). Запаско працював із рукописом *de visu* у 1988 р.

1997 р.²² В описах подано значну бібліографію, присвячену цій пам'ятці писемності. Короткий опис рукопису, укладений Рімою Циценене, поданий також у каталозі Lietuvos sakralinė dailė (2009)²³. У 2014 р. з ініціативи Національної бібліотеки Білорусі в Мінську було підготовлено фототипічне видання пам'ятки із супровідними статтями²⁴.

Оправа

Знайдені пергаменні аркуші, за повідомленням Соколова, «переплетені були в корінець», тобто пам'ятка мала якусь оправу, про яку згодом замовчували всі упорядники палеографічних описів рукопису 1860–1880-х рр. Можливо, рукопис розшили в Петербурзі під час виготовлення літографій, а після закінчення роботи не прикріпили зняту оправу та повернули рукопис до Вільна формально без оправы, що й було зафіксовано в усіх дореволюційних описах²⁵. Якщо цей здогад вірний, то вочевидь наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (у будь-якому разі після публікації опису Флавіана Добрянського 1882 р.) турівські аркуші було оправлено у Віленській публічній бібліотеці у традиційну для старовинної книжки шкіряну тиснену палітурку (або їм повернули турівський «корінець»). На звороті верхньої кришки з'явився екслібрис Рукописного відділення Віленської публічної бібліотеки з вдрукованим номером «1»²⁶. На форзацному аркуші біля нижньої кришки було зроблено скріпу голови Комісії з управління Публічної бібліотеки і музею Дмитрія Довгялла: «Итого въ сей рукописи пронумерованныхъ, прошнурованныхъ и печатью Виленской Публичной библиотеки утвержденныхъ страницъ пергаменныхъ двадцать (20). [Підпис] Дм. Довгяло». Зліва внизу поміщено штамп «Предсѣдатель Комиссии по Управленію Публичной библиотеки и Музея». Запис не датовано, але відомо, що Довгялло обійняв посаду голови Комісії 2 вересня 1913 р.²⁷, тож він міг з'явитися в період від 2 вересня 1913 р. до 19 липня 1915 р., коли Турівське Євангеліє разом з іншими цінностями Публічної бібліотеки було вивезено до

22 Князевская О. Л., Лифшиц А. Л., Турилов А. А. Пергаменные рукописи собрания Виленской публичной библиотеки (Библиотека Академии наук Литовской Республики, ф. 19) // Krakowsko-wileńskie studia slawistyczne. Т. 3. Kraków, 2001. Р. 8–12.

23 Dolinskas V., Liškevičienė J. (sudar.). Lietuvos sakralinė dailė, XI–XX a. pradžia = Sacred art of Lithuania, 11th – early 20th c.: Lietuvos tūkstantmečio programos ir Jubiliejinių 2000 metų parodos „Krikščionybė Lietuvos mene“ katalogas: paroda skirta Kristaus gimimo jubiliejui bei Lietuvos karaliaus Mindaugo krikšto (1251) ir karūnavimo (1253) 750 metų sukakčiai. Т. 5: Dokumentai, knygos, parodos kronika, XI–XX a. = Documents, books, exhibition chronicle, 11th –20th c. Vilnius: Lietuvos dailės muziejus, 2009. Р. 68–69.

24 Тураўскае Евангелле = Туровское Евангелие = Turaj Gospel. Факсімільнае узнаўленне. Даследаванні. А. А. Суша (агулн. рэд.). Мінск: Нацыянальная бібліятэка Беларусі, 2014.

25 Див.: Гильтебрандт П. А. Туровское Евангелие одиннадцатого века. С. VIII–X; Гильтебрандт П. А. Перечневая опись. С. 1–4; Добрянский Ф. Описание рукописей Виленской публичной библиотеки, церковно-славянских и русских. Вильна, 1882. С. 1–6; та ін.

26 Цю накладку зараз важко розрізнити під іншим екслібрисом Віленської публічної бібліотеки, див. нижче. У якийсь момент поверх колишнього екслібриса приклеїли новий – з написом «Виленская Публичная / БИБЛИОТЕКА.», і на ньому вписаний «№ 1».

27 Отчет Виленской публичной библиотеки и музея за 1914 год. Вильна, 1915. С. 5.

Москви²⁸. Вочевидь, тоді ж на форзацні аркуші було нанесено сургучні печатки Тимчасової комісії з улаштування Віленської публічної бібліотеки і музею з написом: «ВРЕМЕННАЯ КОМИССИЯ ПО УСТР. ВИЛЕН. ПУБЛ. БИБЛ. И МУЗЕЯ»²⁹.

Після завершення Другої світової війни рукопис повернувся до Вільнюсу в тому самому стані, який реконструюється на момент евакуації. Цей стан зафіксовано (без згадки про скріпний запис Довгялла: запис або опущено, або дослідниця його не помітила. – Н. М.) у короткому описі пам'ятки, вміщеному в уже згаданій дипломній роботі Петраускаене 1963 р.³⁰

Як уже зазначалося, у 1962–1963 рр. рукопис було реставровано. Під час реставрації втрати пергамену відновлено цупким папером і додатково укріплено конденсаторним і мікалентним папером. Пошкоджені аркуші пергамену також укріплені мікалентним папером.

Кришки оправи також реставрувалися, певно, на початку 1960-х рр. Шкіра на корінці, куточки і ребра нижньої кришки (можливо, вся нижня кришка) укріплені фарбованою лляною тканиною. Колишній форзацний папір, фрагменти якого зараз видно біля печаток, знято і замінено звичайним письмовим папером. На внутрішній бік верхньої кришки приклеєно вирізаний старий екслібрис Віленської публічної бібліотеки з вписаним номером «№ 1», під ним при уважному вивченні проглядається більш рання спеціальна наклейка з написом «Рукописное / Отдѣленіе / Виленской / Публичной / Библиотеки» з надрукованим усередині типографським способом номером «1» і ледве помітним записом «А, 1 витр.»³¹ (іл. 4). Старі сургучні печатки Віленської публічної бібліотеки з нитками закріплені на внутрішніх сторонах кришок оновленої оправи. На початку та в кінці рукопису збереглося по одному захисному (форзацному) аркушу муарового паперу часів Віленської публічної бібліотеки; на нижньому аркуші міститься вже згаданий скріпний запис голови комісії Довгялло. Під час реставрації при підклеюванні верхнього захисного муарового аркуша переплутано правий і лівий бік. Між кришками оправи і старими форзацними муаровими

28 Рішення про вивезення музейних і бібліотечних цінностей до Москви у Рум'янцевський музей ухвалили 21 липня 1914 р. і відтоді розпочали підготовку до евакуації: книжки і музейні експонати, які підлягали вивезенню, стали упаковувати і складати в ящики. Бібліотечні матеріали були вивезені з Вільна 19 липня 1915 р. Див.: Griškaitė R. Vilniaus universiteto atkūrimo viltys ir nusivylimai (1855–1919). P. 378. До речі, причина появи скріпного запису голови комісії та печаток також не зовсім зрозуміла: чи означала вона появу на рукопису оправи, чи фіксувала кількість аркушів після чергової перевірки, чи рукопис таким чином «пломбувався» до евакуації. Мені найімовірнішою видається остання версія.

29 Тимчасова комісія з упорядкування Віленської публічної бібліотеки і музею була створена 10 червня 1871 р. «Тимчасовий» статус комісії офіційно зберігся до 1915 р., коли бібліотека була евакуйована. Див.: Griškaitė R. Vilniaus universiteto atkūrimo viltys ir nusivylimai (1855–1919). P. 360.

30 Petrauskienė V. XI–XVI amžių rankraščių knygu (kodeksų) Lietuvos. P. 10–11.

31 На наклейці вказано номер залу і номер вітрини, в якій зберігалось Турівське Євангеліє у Віленській публічній бібліотеці. Воно було виставлено в залі А, у першому ряду, у першій вітрині. Див.: Перечень документов из рукописного отделения Виленской публичной библиотеки, помещенных в витринах, и старопечатных книг. Вильна, 1867. С. 3, № 1.



Іл. 4. Наклейка Віленської публічної бібліотеки: оригінальна і після графічної обробки

аркушами вставлено аркуш цупкого білого паперу, унаслідок чого пергаменні аркуші наче одягнені в додаткову захисну папку-прокладку.

У зв'язку з реставрацією і подальшими палеографічними описами необхідно зробити одне уточнення. В описі, підготовленому Шеломановою, повідомляється, що «оправа ХХ ст. – картон, обтягнутий коричневим гладким коленкором. Стара оправа [XVII ст. (?)] зберігається окремо». І далі уточнюється, що зняті зі старої оправи наклейка Віленської публічної бібліотеки та печатки перенесено на внутрішній бік кришок нової картонної оправи³². Потім інформація про нову коленкорову оправу (без згадки наклейок і печаток) майже дослівно повторюється в описі 1997 р.³³ З 28 грудня 1999 р. до 5 липня 2000 р. рукопис експонували на виставці *Krikščionybė Lietuvos mene* (Християнство в мистецтві Литви) в Художньому музеї Литви, де, згідно з каталогом (опубліковано 2009 року), його експонували у шкіряній тисненій оправі³⁴. Тож постає резонне запитання, чи то перед виставкою рукопис реставрували і повернули йому дерев'яну оправу, чи то в описі 1978 р. трапилася помилка, яку механічно було повторено в описі 1997 р. Так, Алесь Суша (без посилань на джерела) писав, що Турівському Євангелію повернули первинну оправу, зроблену у Віленській публічній бібліотеці, а також видалили найвиразніші сліди попередньої реставрації напередодні 2009 р., коли в Литві урочисто від-

32 Сводный каталог славяно-русских рукописных книг. С. 50, 51.

33 Князевская О. А., Лифшиц А. Л., Турилов А. А. Пергаменные рукописи собрания Виленской публичной библиотеки. С. 8.

34 Dolinskas V., Liškevičienė J. (sudar.). Lietuvos sakralinė dailė. P. [20], 68–69.

значали 1000-ліття згадки Литви в історичних джерелах³⁵. Перевірка збереженої бібліотечної реставраційної документації, а також консультації з реставраторами вказують на те, що Турівське Євангеліє реставрували одного разу, у 1962–1963 рр., а в наступний час його могли лише незначним чином привести до ладу. Інакше кажучи, цілком імовірно, що в описі, опублікованому у «Зведеному каталозі слов'яно-руських рукописів XI–XIII ст.», трапилася помилка, що під час реставрації оригінальну дерев'яну оправу було знято і замінено на звичайну бібліотечну. Згодом цю помилку було повторено в описі 1997 р. Причина такої підміни могла полягати в тому, що дослідникам зазвичай видають два об'єкти: Турівське Євангеліє в окремій картонній коробці (порівн.: «стара оправа <...> зберігається окремо») та альбом фотокопій пам'ятки, зроблених до реставрації, у картонній оправі, обтягнутій темним (чорним?) ледерином.

Точно датувати кришки оправи досить складно. Шеломанова, а потім Князевська, Ліфшиц і Турилов обережно датують їх XVII ст.³⁶ Це тонкі дошки, обтягнуті шкірою, вишукано оздоблені тисненням ренесансного типу. Для нанесення тиснення використовувалися басми і прокатки з рослинним орнаментом. Малюнок середників – ромбоподібний, складений з 4 басм із зображенням стилізованої гілки смокви або шипшини (?). Розмір верхнього середника 7,0×5,8 см, нижнього – 9,2×4,3 см; різна величина середників зумовлена тим, що клейма, які їх складають, розташовані по-різному: на верхній кришці вони поєднані хрестоподібно, на нижній – складені вертикально. По кутах середника і у вільному просторі між середником і рамкою – клейма у формі пальмети. По краях використана прокатка з в'юнким рослинним орнаментом. На верхній і нижній кришці використовуються ті ж самі інструменти для тиснення, але схема візерунка дещо відрізняється. Типологічно подібні варіанти клейм (басм) із зображенням пальмет дуже широко представлені як на оправах, виготовлених у Великому князівстві Литовському, так і за його межами, а часовий діапазон їх використання також дуже широкий. Сучасний розмір оправи – 22,8×17,0 см. Шкіра на нижній кришці потерта і у верхній частині розірвана; на корінці, ребрах і куточках помітні незначні дефекти.

Письмовий матеріал і письмо

Турівське Євангеліє написано на гладкому, добре виробленому пергамені, хоча на ньому, як і на будь-якому натуральному матеріалі, іноді помітні незначні дефекти. Так, на арк. 6 між 4-м і 5-м рядком знизу пергамен був пошкоджений, і писець Євангелія красиво «обійшов» це місце.

35 Суша А. Тураўскае Евангелле – найдаўнейшы кніжны помнік Беларусі. С. 93; Суша А. А. Тураўскае Евангелле – самая старажытная кніга Беларусі // Беларускі гістарычны часопіс. 2015. № 8. С. 25.

36 Сводный каталог славяно-русских рукописных книг. С. 50; Князевская О. А., Лифшиц А. Л., Турилов А. А. Пергаменные рукописи собрания Виленской публичной библиотеки. С. 8.

На жаль, від об'ємистого рукопису залишилося лише 10 аркушів, або два неповні зошити: від першого зошита збереглося два аркуші (у згин, не з середини зошита, нині арк. 1–2), другий зошит, можливо, зберігся повністю – 8 аркушів (якщо зошити були 8-аркушевими, нині арк. 3–10)³⁷. Формат збережених аркушів – приблизно 20,3–21,0×16,0–16,4 см, тобто в чверть аркуша. У деяких аркушів частково обірвані верхні поля (при цьому злегка постраждав текст запису на арк. бзв.); аркуші зшиті з оправою синтетичними нитками (на арк. 7 видно старі прорізи для зшивання аркушів у зошиті, на решті аркушів старі проколи потрапляють у згин аркушів); на арк. 1, 2зв., 3, 10зв. пергамен забруднений; на арк. 2зв., 3, 5, 7, 8зв. – сліди клею біля корінця; на арк. 1, 5, 5зв., 7, 7зв., 8, 9, 10, 10зв. є плями від фарби ініціалів, що пройшла крізь пергамен; на арк. 6 пляма від води або якихось реагентів. На арк. 3, 10 зліва на місці вертикального розлінування пошкоджено пергамен; на арк. 3 унизу пергамен пошкоджений (роз'їдений) фарбою заливки фону від ініціала Р. Незначні пошкодження пергамену помітні також на місці заливки зеленою фарбою в петлях ініціалів на арк. 9зв. і 10зв.

Забруднення пергамену на зовнішніх сторонах зошитів (арк. 1/2зв., 3/10зв.) деякі дослідники схильні пояснювати тим, що ці два фрагменти, які містять дарчі записи князя Костянтина Острозького (див. нижче), могли бути досить давно відокремлені від книжкового блоку і «жити» самостійним життям (можливо, без будь-яких захисних аркушів) як юридичні документи, що підтверджують право турівської Спасо-Преображенської церкви на певні земельні володіння, про що, до речі, свідчать записи 1781 та 1790 рр. польською мовою (див. нижче)³⁸.

Текстове поле приблизно 14,0–14,5×10,2–10,5 см, 18 рядків на сторінці. Розлінування не зовсім рівне, висота рядків коливається в межах 7,5–8,0 мм³⁹. Внутрішнє поле становить приблизно 2,2–2,9 см, зовнішнє – 3,5–4,0 см, верхнє – 3,0–3,5 см, нижнє поле дещо більше за верхнє – від 3,6 до 4,1 см.

Як відомо, в історії книжкового мистецтва існувало доволі стійке співвідношення між текстовим полем і порожнім простором, коли сума ширини верхнього і нижнього полів могла сягати половини висоти стовпця, а сума ширини бічних полів – половини його ширини⁴⁰. У нашому випадку це приблизно 7,0×6,2 см, тобто за висотою воно збігається практично ідеально, за шириною текстове поле дещо менше, ніж повинно

37 Соколов писав, що, за спогадами Железняковського, ще в першій половині XIX ст. обсяг рукопису був набагато більшим, ніж ці збережені 10 аркушів, див. вище: Туровское Евангелие одиннадцатого века. Записка Н. И. Соколова. С. 112.

38 Лабунцев Ю. Туровское евангелие как особо чтимая святыня. С. 81–83; Суша А. А. Тураўскае Евангелле – самая старажытная кніга Беларусі. С. 25.

39 Заміри проводили по лінії розмітки, без урахування того, що текст іноді міг виходити за межі текстового поля.

40 Пуцко В. Ілюмінацыя Тураўскага Евангелля // Беларускі гістарычны агляд: навуковы часопіс. 1998. Т. 5, сш. 1. С. 88–102. URL: <https://www.belhistory.eu/archives/373>. (дата звернення: 10.03.2025).

бути за зазначеною пропорцією, але загалом можна стверджувати, що співвідношення 1:2 витримується. З урахуванням наведеного, можна припускати, що первинний формат Турівського Євангелія був приблизно таким самим, як і зараз, тобто краї пергамену зазнали незначних ушкоджень.

Розлініювання аркушів здійснювали за такою схемою. Дві вертикальні лінії проводили практично по всій висоті аркуша й окреслювали бічні межі текстового поля. Верхню і нижню межу текстового поля фіксували три горизонтальні лінії (дві вгорі та одна внизу), прокреслені так само практично по всій ширині аркуша. Горизонтальні лінії всередині окресленого сегмента іноді могли виходити за його межі як з лівого, так і з правого боку. Розлініювання проводили спеціальним вістрям, і іноді занадто сильне натискання призводило до пошкодження (порізу) пергамену, що відбулося й під час розлініювання Турівського Євангелія. Приблизну схему розлініювання аркуша було опубліковано в додатку до опису рукопису 1997 р.⁴¹

У рукопису чотири пагінації: унизу – чорним чорнилом по сторінках (XIX ст., проставлена, очевидно, кимось зі співробітників Віленської публічної бібліотеки), угорі – олівцем по аркушах; окрім того, видно сліди ще двох пагінацій у верхній частині аркушів: чорнилом (безладно) та олівцем (с. 11–19 і 1–9); останню, певно, проставили під час виготовлення хромолітографічної копії рукопису 1868 р., коли було переплутано порядок аркушів. Актуальною є верхня пагінація по аркушах (олівцем, у правому верхньому куті) і чорнильна внизу (по сторінках); неактуальна пагінація в більшості випадків перекреслена олівцем.

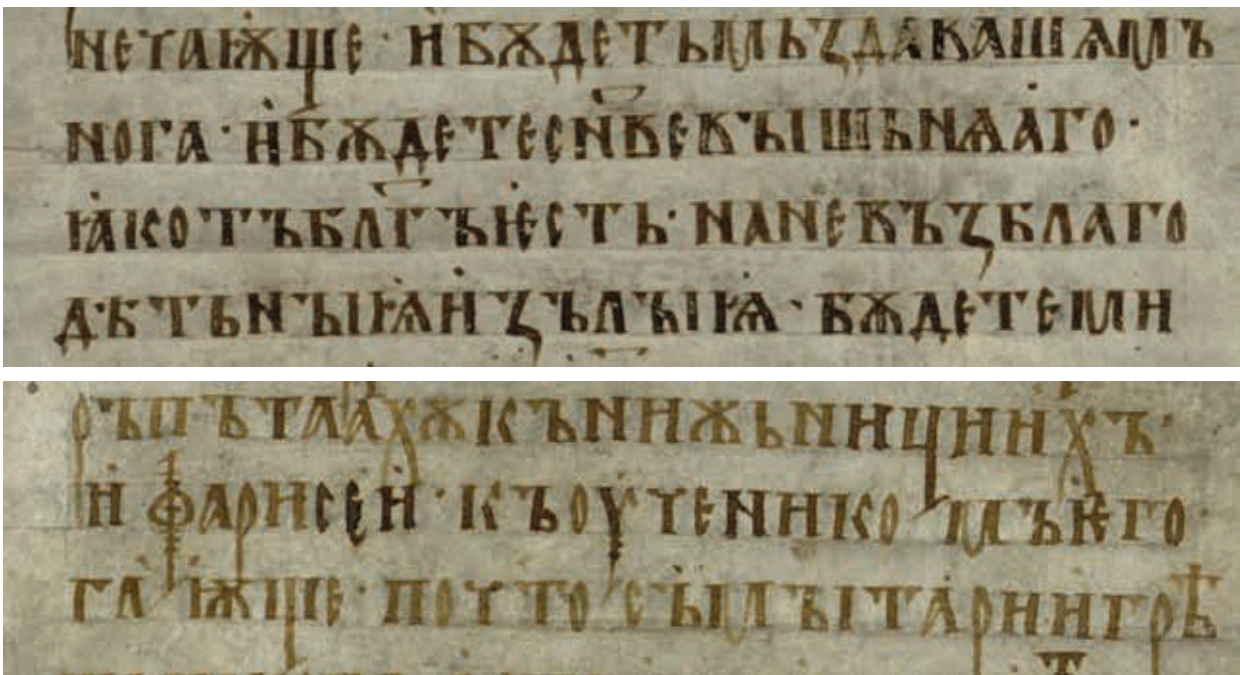
Рукопис писаний гарним рівним уставом, коричневим і червоним (у заголовках) чорнилом (кіновар'ю), одним почерком. Ширина літер залежно від складності та характеру накреслення коливається в межах 1,7–5 мм (за винятком і десяткового, ширина якого дорівнює ~1 мм), висота – приблизно 3,5–4,0 мм, тобто літери займають половину інтерлінарного простору. Текст пишеться над рядком. Завдяки добре прорахованій (або вгаданій) пропорції між висотою і шириною літер, товщиною накреслень і відстанню між літерами створюється дуже гармонійне візуальне враження. Тут немає пухкості, що нерідко трапляється в рукописах, а навпаки – текст має дуже стрункий, легкий і витончений вигляд, з певною внутрішньою ритмікою. Цьому сприяють також подовжені «хвости» літер ρ, χ, γ, φ, які не тільки впираються у верхні частини літер наступного рядка, а й можуть опускатися до їхньої основи (тобто займати весь міжрядковий простір). У рукопису використовується виключно лігатура џ, а прийменник і префікс *оть*(-) позначається переважно лігатурою џ̄, що зазначав ще Срезневський⁴². Усе це добре

41 Князевская О. А., Лифшиц А. Л., Турилов А. А. Пергаменные рукописи собрания Виленской публичной библиотеки. С. 49 (1).

42 Срезневский И. И. Сведения и заметки. 1874. С. 120.

узгоджується з давно поміченою дослідниками схильністю писця Турівського Євангелія використовувати скорочені написання слів під титлом або з виносними літерами.

До характерних ознак шрифту Турівського Євангелія відносяться також вузька подовжена голівка ρ (часто з ледь помітним нахилом ліворуч) з довгим «хвостом»; вписане в рядок Ѣ, з коромислом, опущеним нижче його верхнього рівня; и з піднесеною догори поперечиною; ω (ω̄) з високими внутрішніми бічними лініями і точкою їх з'єднання фактично біля верхнього рівня літери; Ѡ, писане у три прийоми; Ҁ з невеликою чашечкою на симетрично розміщеній ніжці; Ӏ із тонкою перемичкою вгорі й плавно заокругленою петлею, опущеною трохи нижче лінії рядка, та деякі інші.⁴³ Своєрідною «родзинкою» почерку переписувача Турівського Євангелія



Іл. 5. Орнаментальні насічки на літерах Ѡ, ѡ, Ѣ (арк. 10) і «хвостах» ф та Ҁ (арк. 10зв.)

є невеличкі витончені насічки (або крапки) на з'єднувальних лініях йотованих голосних Ѡ, ѡ, Ѣ, які використовуються в декоративних цілях. Така ж декоративна функція і у тонких насічок на щоглі літери ф та нижній частині Ҁ⁴⁴ (іл. 5). Характерною ознакою почерку писця Турівського Євангелія є крапки, які він ставить майже врівень із верхньою межею літер, приблизно на висоті 3 мм від лінії рядка. Хоча писець прагне писати перпендикулярно до ліній рядків, зрідка в накресленнях окре-

43 Див. також: Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва. С. 156; Пуцко В. Ілюмінація Тураўскага евангелія. С. 91–92; Суша А. А. Тураўскае Евангелле – самая старажытная кніга Беларусі. С. 27.

44 Схожі насічки інколи трапляються в літерах ф, Ҁ, у в Чудовському Псалтирі: Державний історичний музей, Чудовське зібр. 7; URL: <https://catalog.shm.ru/entity/OBJECT/178845> (дата звернення: 15.03.2025).

мих літер спостерігається легкий, ледь помітний нахил уліво. Взагалі відчувається, що переписувач прагнув зробити свій рукопис не тільки легким для читання, а й гарним, хоча його почерк усе-таки не можна назвати 100-відсотково каліграфічно бездоганним.

Іноді «з технічних причин» євангельський текст незначною мірою «виходить» за межі текстового поля: це пов'язано з тим, що переписувач не зміг правильно розрахувати довжину рядка і частину літери, або цілу літеру був змушений писати за межами вертикальної розмежувальної лінії⁴⁵. Часто останню літеру, що не вмістилася в рядок, переписувач виносить наверх у міжрядковий простір. Кілька разів для економії місця наприкінці рядка переписувач замість звичайних малих літер пише літери Т та Ъ з високими щоглами.

Вже у перших повідомленнях про турівські уривки Срезневський відзначав схожість почерку новознайдені пам'ятки з Остромировим Євангелієм: «За почерком літер воно схоже найбільше на Остромирове Євангеліє: у ньому ті самі співвідношення висоти й ширини літер та товщини начерків, той самий малюнок майже кожної з них, між іншим, і ж, м, х, ц, ч, љ; лише літери к та ү написані дещо інакше, як в Ізборнику 1073 року, а літера з більше схожа на з Ізборника 1076 року»⁴⁶. Надалі це спостереження стало хрестоматійним. Дослідники також відзначають схожі риси письма Турівського Євангелія з іншими ранніми пам'ятками так званого київського кола: Чудовським Псалтирем, кириличною частиною Реймського Євангелія, Ізборниками 1073 та 1076 рр.⁴⁷ За співвідношенням висоти літер і відстані між рядками Турівське Євангеліє є найближчим до Остромирового Євангелія: в обох пам'ятках літери займають приблизно половину міжрядкового простору. У Реймському Євангелії та Чудовському Псалтирі літери пропорційно менші – вони займають приблизно третину інтерлінеарного простору. За наявності подібних накреслень окремих літер, якщо порівнювати, скажімо, загальне візуальне враження від почерків Турівського та Реймського Євангелій, то почерк Турівського Євангелія видається рівним, гарним та доволі каліграфічним, а письмо Реймського Євангелія залишає враження недбалості та певної кострубатості (порівн.: Турилов пише, що воно написане некаліграфічним почерком та дуже скромне за оформленням⁴⁸) (іл. 6 та 7).

45 Винятком є написання г҃лаше (арк. 1, 6-й рядок знизу) і ѡкоже (арк. 1, 3-й рядок знизу), де за межі текстового поля виходять півтори літери.

46 Срезневский И. И. Сведения и заметки. 1874. С. 120.

47 Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва. С. 156; Пуцко В. Ілюмінація Тураўсага евангелія XI ст. С. 91–92; та ін.

48 Турилов А. А. Реймское Евангелие // Древняя Русь в средневековом мире. Энциклопедия. Е. А. Мельникова, В. Я. Петрухин (ред.). 2-е изд. Москва: Ладомир, 2017. С. 677–678.

Іван Огієнко зазначав, що збережена частина писана однією рукою, хоча арк. 10 «справляє враження дещо іншого письма, більш високого й тонкого»⁴⁹. Справді, якщо уважніше подивитися, помітно, що верхня частина арк. 10 писана більш стисло, ніж інші частини тексту, але це скоріше пов'язано з бажанням писця вмістити текст у межі текстового поля. Такі рядки зі щільнішим текстом можна помітити і в інших місцях рукопису. Крім того, не можна забувати про варіативність почерку писця в межах одного рукопису, що останнім часом активно обговорюється в палеославістиці⁵⁰. Треба також мати на увазі, що Огієнко робив свої палеографічні нотатки не за оригіналом рукопису чи його світлинами, а за хромолітографією 1868 р., що знижує точність спостережень, оскільки порівняння оригіналу з літографіями показує розбіжності в накресленнях окремих літер.

Загальне враження від письма Турівського Євангелія не дає змоги сумніватися в тому, що воно виконане досвідченим і талановитим каліграфом-професіоналом, який володіє різними прийомами письма, відчуває ритміку тексту і його розташування на сторінці, а не писцем-самоучкою. На думку Василя Пуцка, ймовірно, він пройшов підготовку у великому, добре організованому скрипторії – можливо, при княжому дворі в Києві⁵¹.

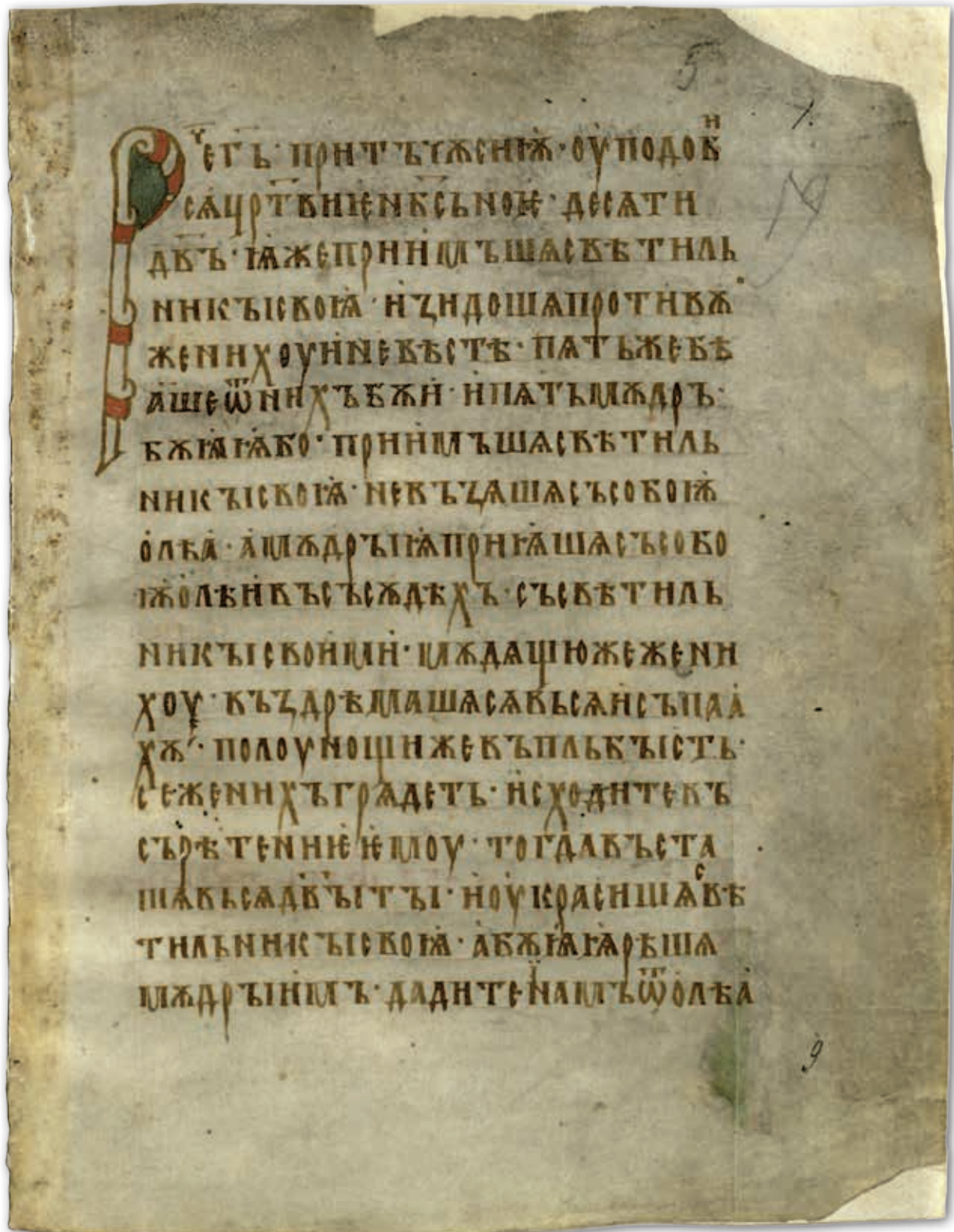
Художнє оформлення

Та мала частина рукопису, що збереглася, не дає змоги судити, наскільки багато був оздоблений весь кодекс і якою була загальна естетична програма творця рукопису. Ми не знаємо, як було оформлено початок рукопису і його кінець, чи був у ньому колофон із зазначенням місця і часу створення кодексу та імені його творця. Складно також сказати, якою мірою на декор Турівського Євангелія вплинули безпосередній антиграф, побажання замовника, фантазія і майстерність самого переписувача. Однак оскільки частина Турівського Євангелія, що дійшла до наших днів, є не окремими розрізненими аркушами, а цілісними фрагментами тексту, деякі міркування щодо зовнішнього вигляду основної (текстової) частини рукопису та її декору все ж можна висловити. Для оформлення текстового простору Турівського Євангелія використовувалися три типи шрифтів: основний шрифт євангельського тексту, виконаний коричневим чорнилом, заввишки ~4 мм; шрифт для написання «довідкової» інформації в заголовках, заввиш-

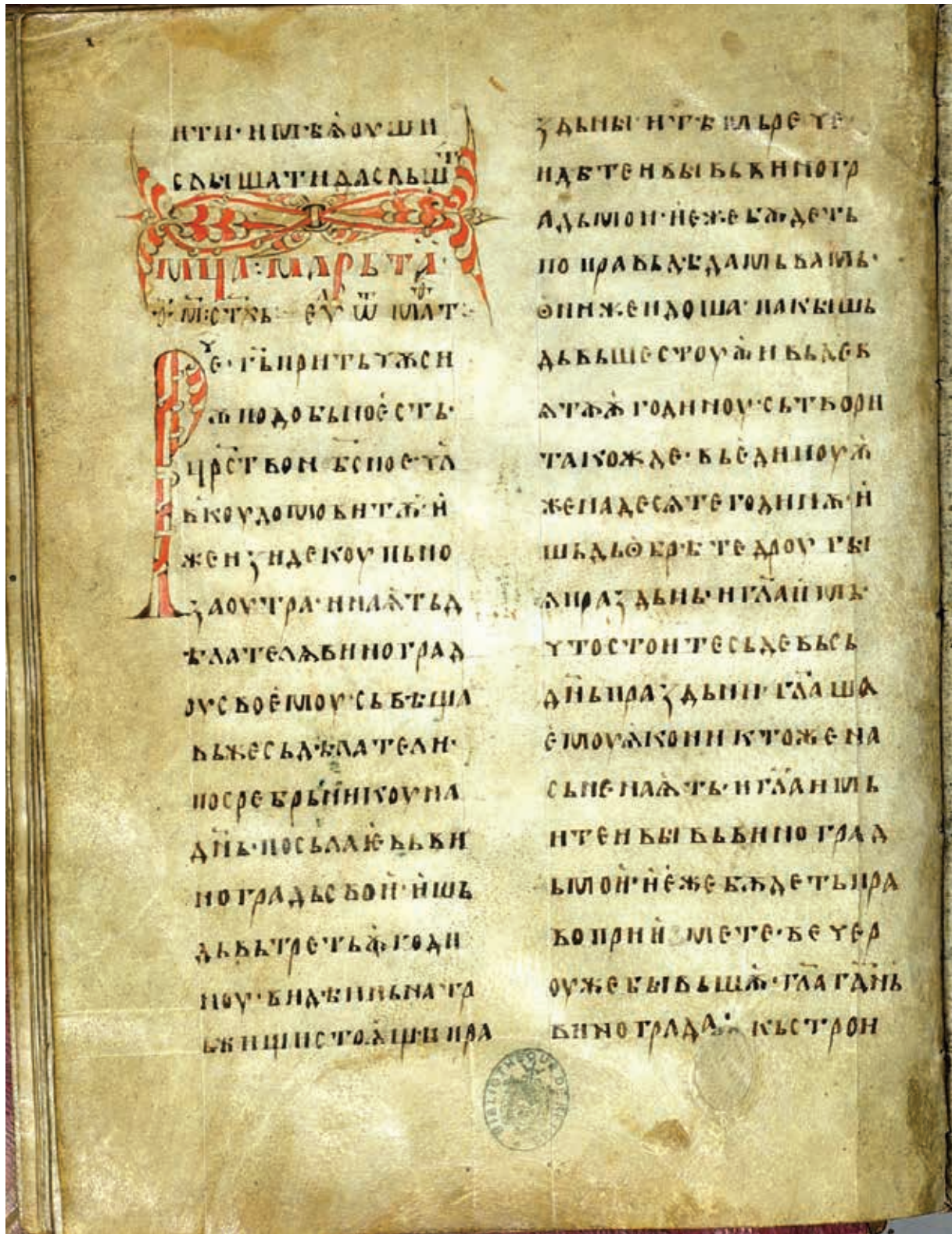
49 Огієнко І. Пам'ятки старослов'янської мови X–XI віків. Історичний, лінгвістичний і палеографічний огляд з повною бібліографією та альбом 155 знімків з пам'яток з кирилівською транскрипцією. Варшава: Друкарня Синодальна, 1929. (Огієнко І. Історія церковнослов'янської мови. Т. 5; Студії до української граматики, видають І. Огієнко та Р. Смаль-Стоцький, кн. V). С. 139.

50 Див., напр.: Корогодина М. Варьирование почерка в восточнославянских рукописях XV–XVI веков // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. 2022. № 2. С. 60–75; Коробенко Л. Шведская коллекция славянских пергаменных фрагментов. Кодикологическое и палеографическое исследование. Stockholm: Department of Slavic and Baltic Studies, Finnish, Dutch and German, Stockholm University, 2024. (*Stockholm Slavic Papers*, 33). С. 57–59.

51 Пуцко В. Люминация Тураўскага евангелія. С. 91.



Іл. 6. Турівське Євангеліє (арк. 5)



Іл. 7. Реймське Євангеліє (арк. 163в.)

ки ~3,1–3,5 мм, виконаний кіновар'ю; контурні кіноварні та чорнильні заголовки, заввишки ~8 мм, а також смуги-розділювачі. Але головним акцентом власне художнього оформлення рукопису є великі поліхромні ініціали. Характер орнаментики збереженої частини дає змогу припускати, що кодекс усе ж таки був оздоблений доволі скромно, і в його декорі, імовірно, не використовували золото. Пуцко пише, що майстри київського великокнязівського скрипторію починають використовувати золото дещо пізніше, ніж, імовірно, було переписано Турівське Євангеліє⁵².

Великими літерами (ініціалами) виділяється початок значущого фрагмента тексту. Оскільки Турівське Євангеліє являє собою службове Євангеліє (апракос), а не більш звичний нам тетр, основною його структурною частиною є читання (перикопа), покладене на певний день церковного року. Євангельські читання в такому разі починаються словами «Во время оно» або «Рече Господь», тобто мінімальний стандартний набір ініціалів основної частини апракосу (без місяцеслова) може складатися з двох літер: В і Р⁵³.

На десяти збережених аркушах Турівського Євангелія виявляємо 11 поліхромних ініціалів старовізантійського типу з чорнильним контуром і розфарбовуванням червоним та синім кольорами жгутів (або стрічок) каркаса літер, що переплітаються, а також зеленою заливкою внутрішнього простору петель. Розподіл буквиць такий: літера В зустрічається 6 разів, літера Р – 4 рази, і літера Ø – 1 раз. Шеломанова в палеографічному описі 1978 р. виділяла два види ініціалів: тоншого оздоблення на арк. 1–2 і більш грубої орнаментативності – на арк. 3–10⁵⁴; з нею погодилися і московські вчені, які описували рукопис наприкінці ХХ ст.⁵⁵ Насправді при порівнянні представлених у пам'ятці буквиць виділяються чотири типи ініціалів:

- 1) ініціал Ø (арк. 2) у вигляді невеликої розетки, розфарбований зеленим кольором;
- 2) ініціали Р (арк. 1зв., 3, 5) колінчастого типу, при цьому ініціал на арк. 1зв. – тоншого промальовування, з орнаментальним рослинним відростком унизу і декоративним вузлом угорі. Ініціал на арк. 5, можливо, залишився незавершеним: «колінця» щогли і складові деталі петлі частково не розфарбовані, порівн. аналогічний за виконанням ініціал на арк. 3, де «колінчаста» щогла і петля розфарбовані червоним і синім кольорами (внутрішня частина петлі, мабуть, була залита зеленою фарбою, що виявилася агресивною і «роз'їла» пергамен). Пуцко, який опублікував спеціальну і, здається, поки що єдину роботу, присвячену орнаментіці Турівського Євангелія, зазначає, що в ініціалі

52 Пуцко В. Люминация Тураўскага евангелія. С. 89.

53 Наприклад, у збереженій частині Архангельського Євангелія 1092 р. (без урахування місяцеслова) до стандартних великих ініціалів В та Р додається лише двічі, як заголовна літера, виписана літера Н (арк. 113 і 121) (Російська державна бібліотека, ф. 178.1, № 1666).

54 Сводный каталог славяно-русских рукописных книг. С. 50.

55 Князевская О. А., Лифшиц А. Л., Турилов А. А. Пергаменные рукописи собрания Виленской публичной библиотеки. С. 8.

на арк. 3 явно проглядається зооморфний мотив: петля Р у ньому – це плавно вигнута шия і голівка птаха, що «чистить пір'я» (такого типу ініціали трапляються і в інших ранніх слов'янських рукописах)⁵⁶. Що стосується ініціала на арк. 5, то дослідник пише, що він, імовірно, виконаний найближче до візантійського «еталона», але водночас його структуру спрощено, а петлю залито цупкою зеленою фарбою, що суперечило естетичним вподобанням грецьких майстрів⁵⁷ (іл. 8);

3) ініціали Р (арк. 9зв.) і В (арк. 5зв., 7зв., 8зв., 10), які складаються зі щогли, сплетеної з двох ременів (або стрічок) синього і червоного кольорів, і петель у вигляді вигнутих гілок також синього і червоного кольорів, а простір усередині петель залито зеленим кольором. Ініціали В цієї групи дуже схожі за накресленням: у всіх порівняно маленька верхня голівка (приблизно 1/3–1/4 від висоти літери); тож писар, щоб якось їх урізноманітнити, по-різному «плете» та розфарбовує щогли. Якщо кольори чергуються в шаховому порядку (арк. 5зв., 8зв.), то ремені просто перехрещені; якщо стрічки не лише перехрещуються, а й перекручуються, чергування червоного й синього кольорів буде іншим (арк. 9зв., 10 – скручування / перехрещування / скручування; арк. 7зв. – тільки скручування) (іл. 9);



Іл. 8. Ініціали Р на арк. 5 (ліворуч) і на арк. 3 (праворуч)



Іл. 9. Ініціали Р (арк. 9зв.) та В (арк. 5зв., 7зв., 8зв., 10), які різняться способом плетіння стрічок вертикальної щогли

4) ініціали В (арк. 8, 10зв.) прикрашені рослинними елементами: їхні щогли вкриті дрібними квітами (хрестоцвітами), кільцями та вузликами, з орнаментальним рос-

56 Пуцко В. Ілюмінація Тураўскага евангелля. С. 94.

57 Ibid.

линним відростком угорі та невеличким «хвостиком» унизу; розфарбовані синім та червоним кольорами, внутрішній простір петель знову ж таки залито зеленим.

Несподіваною і симптоматичною слід вважати появу невеликого ініціала \emptyset на арк. 2, яким переписувач позначив початок нового фрагмента євангельського тексту (*зачало*) усередині читання вівторка 6-го тижня по Великодню. Це означає, що в рукописі могли бути й інші дрібні ініціали всередині читань на певні дні церковного року. Крім того, дещо більшого розмаїття буквиць варто було б очікувати в місяцесловній частині рукопису. Приміром, у тому ж Реймському Євангелії (збереглася тільки частина Місяцеслова) окрім стандартних ініціалів P і K використано Z, K, \emptyset , I; подібний набір великих ініціалів трапляється і в Місяцеслові Архангельського Євангелія 1092 р.

Ініціали різної висоти: висота P – від 4,6 до 6 см (обмежується 7 рядками або частково опускається на нижнє поле, як на арк. 3); висота K – від 3,5 до 7,3 см, вимірюється 6–8 рядками або частково виходить на нижнє поле (арк. 5зв., 10зв.). Ініціал \emptyset (арк. 2) вписаний у квадрат 1,2×1,2 см, він повністю розміщений на внутрішньому полі за лівою вертикальною розмежувальною лінією.

Переписувач використовує для створення ініціалів як текстове поле, так і вільний простір зліва та (за потреби) внизу, у такий спосіб організовуючи простір рукописного аркуша різноманітніше. Розташування тексту та ініціалів на сторінках Турівського Євангелія вказує на те, що писар сам малював буквиці в міру написання тексту Євангелія. Про це свідчить, зокрема, співвідношення контуру ініціалів і самого тексту: текст акуратно обрамляє простір біля буквиці, ніде не заходячи на його «поле»; і навпаки – буквиця точно вміщується на призначене для неї місце: під заголовком практично врівень із висотою текстового рядка або злегка піднята над рядком. Композиційно майже всі ініціали розміщені на сторінці так, що ліва вертикальна розмежувальна лінія ділить ініціал приблизно навпіл. Такий прийом часто використовується в книжковій орнаментиці (див., напр., Остромирове Євангеліє, Реймське Євангеліє, Архангельське Євангеліє та ін.) у декоративних цілях.

На арк. бзв. є смуга-розділювач, виконана чорнилом (складається з чергувань трьох вертикальних рисок і кружечків, розділених навпіл вертикальною лінією, з крапками в центрі усередині кожної половинки), з маргінальними прикрасами у вигляді грона (або бутона) по краях, чорнилом і кіновар'ю. Хоча висота цієї смуги дещо нижча за висоту літер, але через свою монохромність і розміщення на наступній лінії без додаткового зсуву донизу вона візуально практично зливається з основним текстом. У цьому сенсі виписування розділювача під лінією рядка збільшило б відстань між текстовими блоками над і під розділювальною смугою та візуально виділило б богослужбові вказівки, розташовані нижче, тим паче, що їх написано тим самим шрифтом, що й основний євангельський текст.

Загалом увесь арк. бзв. композиційно вирішено не дуже вдало. Смуга-розділювач візуально губиться в тексті; між блоком богослужбових вказівок і заголовком нового структурного розділу рукопису залишено три порожні рядки, і лише в самому низу текстового поля два нижні рядки зайнято заголовком нової частини Євангелія-апракосу.

У збереженій частині рукопису використовуються заголовки двох типів: контурний заголовок, виконаний кіновар'ю, без розфарбовування (арк. 1зв.), і контурні заголовки, виконані чорнилом і розфарбовані (заповнені) кіновар'ю (арк. 3–10). Серед однотипних заголовків кодексу виділяється напис структурного розділу: СЖБѠ · Я · НОВОУЗМѠ ЛѠ, де писар намагається урізноманітнити зовнішній вигляд літери У.



Іл. 10. Заголовок на арк. бзв. з використанням різних накреслень літери У

Основна частина заголовка (призначення читання) виписується на всю висоту між лініями, тим часом як вказівка конкретного євангельського тексту пишеться кіновар'ю дрібнішим шрифтом усередині рядка в центрі або навіть дещо зміщеною до верхньої лінії, тож виносні літери можуть писатися на верхній лінії, або ж цілком чи частково переносяться на другий рядок, як на арк. 1зв., 4зв. і бзв. (іл. 10).

Пуцко, який спеціально займався вивченням декору ранніх слов'янських рукописів, зазначає, що до «невеликої групи рукописів київського походження за характером ілюмінації примикає Турівське Євангеліє <...>. Частина ініціалів (Турівського Євангелія. – Н. М.) типологічно зближується, з одного боку, з Чудовським псалтирем, з другого – з Остромировим Євангелієм»⁵⁸. За його словами, художня краса Турівського Євангелія демонструє перехідний етап в історії східнослов'янської книжкової культури: почерк з усіма його каліграфічними прийомами та усіяні хрестоцвітами ініціали майже впритул наближаються до Остромирового Євангелія, оформленого вже в емальєрному стилі з рясним використанням золота⁵⁹.

58 Пуцко В. Г. Славянская иллюминированная книга X–XI веков // Byzantinoslavica. Revue internationale des études Byzantine. Prague, 1985. Т. XLVI. Р. 149.

59 Пуцко В. Люмінацыя Тураўскага евангелія. С. 97.

Зміст

Оскільки аналізу збережених євангельських фрагментів Турівського Євангелія присвячені окремі дослідження, тут обмежимося лише вказівкою на їх склад. До теперішнього часу дійшли три різнокаліберні фрагменти короткого апракосу (службового Євангелія) з двох богослужбових циклів: Великоднього (2 уривки) і циклів після П'ятидесятниці та Новоліття (один уривок). Фрагменти Великоднього циклу читаються на арк. 1–2 і містять уривки читань на четвер (без початку) і п'ятницю (без кінця) 5-го тижня після Великодня (арк. 1–1зв.) і на вівторок 6-го тижня після Великодня (арк. 2, без початку й кінця). Третя частина (цикли після П'ятидесятниці та Новоліття; арк. 3–10зв.) містить читання з кінця суботи 16-го тижня після П'ятидесятниці до 3-ї неділі Новоліття (без кінця). Арк. 2зв. від самого початку з якихось причин, мабуть, було залишено порожнім, хоча текст на попередній сторінці (арк. 2) обривається на півслові і логічно було б очікувати його продовження на звороті цього аркуша. Алесь Суша припускає, що текст XI ст. на арк. 2зв. був змитий⁶⁰, однак при уважному перегляді неозброєним оком слідів змитого тексту не помічено⁶¹. Згодом на арк. 2зв. було вміщено вкладний запис Костянтина Острозького 1513 р. (кирилицею) та його судове засвідчення 1781 р. (латинкою).

Записи

На збережених аркушах рукопису є п'ять записів. Дві інскрипції, написані кирилицею напівустановом, відносяться до перших двох десятиліть XVI ст. (арк. 2зв. – 1513 р. і арк. 6зв. – 1508 р.; написані різними почерками) і містять вкладні записи князя Костянтина Острозького, його дружини Тетяни та сина Іллі до церкви Преображення в Турові. Ще три записи зроблено на тих самих або сусідніх аркушах польською мовою в останній чверті XVIII ст.; у них підтверджується право власності турівської Преображенської церкви на землі, подаровані князем Острозьким на початку XVI ст.

Характерно, що в жодному дореволюційному описі Турівського Євангелія польськомовні записи останньої чверті XVIII ст. не згадуються. Виняток становить лише публікація вкладних записів Костянтина Острозького в 4-му томі «Археографічного збірника документів, що стосуються історії Північно-Західної Русі», підготовлена Гільтебрандтом, де в коментарях до грамот зазначено, що після їхніх текстів слідує «судове засвідчення польською мовою, що запис явлений у Пінському земському

60 Суша А. А. Тураўскае Евангелле – самая старажытная кніга Беларусі. С. 24.

61 Див. також: Князевская О. А., Лифшиц А. Л., Турилов А. А. Пергаменные рукописи собрания Виленской публичной библиотеки. С. 8.

суді»⁶². Ба більше, ці записи не були відтворені в хромолітографічному виданні Івана Бермелеєва 1868 р., що на довгі роки стало чи не єдиним іконографічним джерелом, яке дає уявлення про зовнішній вигляд пам'ятки⁶³. При уважному порівнянні оригіналу Турівського Євангелія та хромолітографії 1868 р., в якій немає польськомовних записів, видно неточності в промальовуванні букв (іл. 11, 12). Мабуть, не представлення у виданні польськомовних записів відображало офіційну політику російської влади після повстання 1863–1864 рр.

Нині кириличні записи частково згасли, особливо погано читається текст у нижній частині лівого поля на арк. бзв., а також його останні два рядки. Значно сильніше постраждали польські записи на арк. 2зв., на нижньому полі арк. бзв. (один рядок) та його продовження на верхньому полі арк. 7. Ще один запис уздовж зовнішнього поля на арк. 7 читається задовільно.

Як впливає з коментарів Шеломанової, у 1979 р. аркуші з польськомовними записами зазнали фотоаналізу, унаслідок чого значну частину записів їй удалось прочитати і включити в опис пам'ятки⁶⁴. Опубліковані нижче тексти латинографічних записів частково спираються на розшифровку прочитання Шеломанової, але підготовлені переважно за збереженими фотоматеріалами періоду реставрації початку 1960-х рр. (Бібліотека ім. Врублевських Академії наук Литви, Відділ рукописів, F19-1a) та на основі «проявлення» тексту шляхом обробки сучасних сканів рукопису комп'ютерними графічними редакторами.

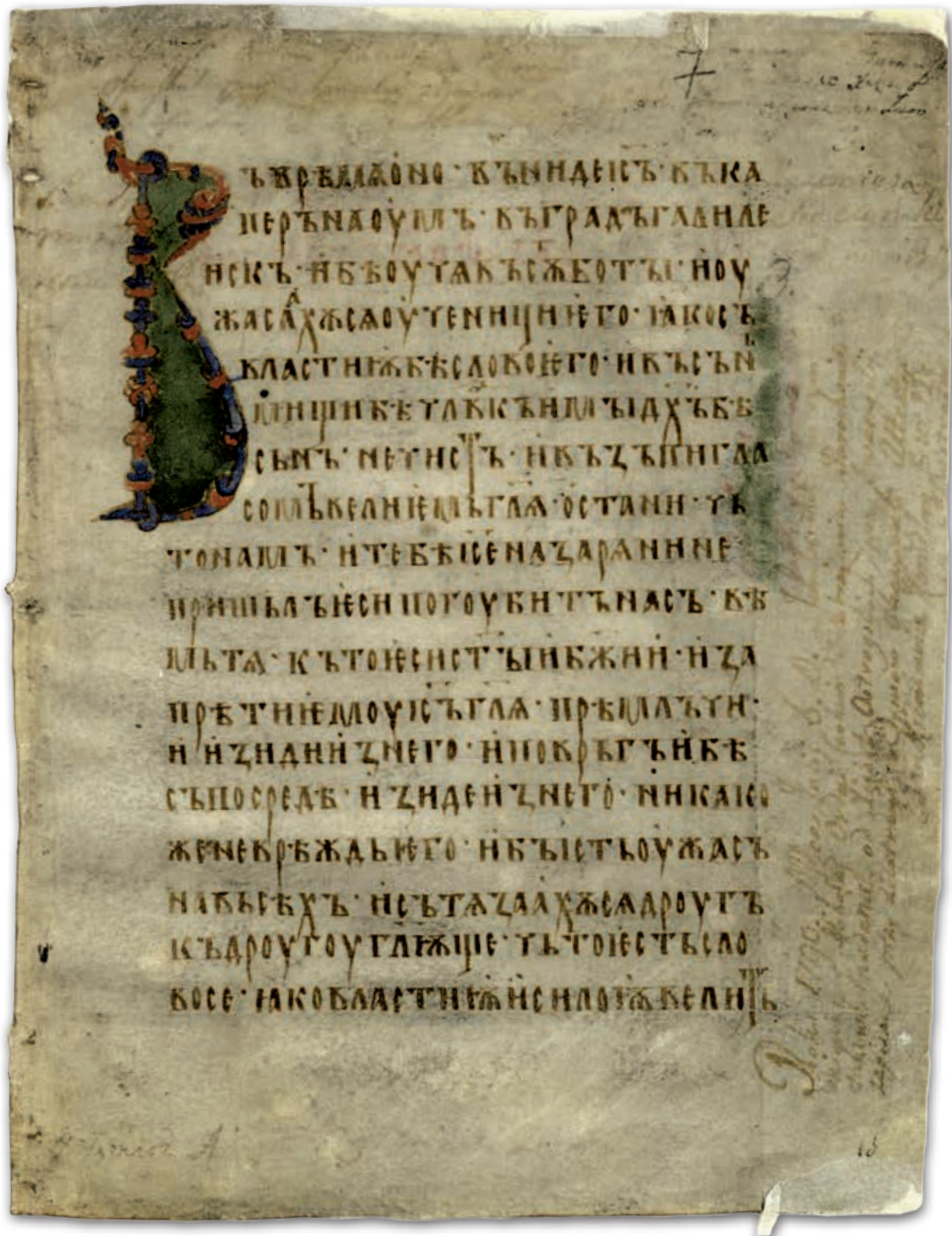
Текст вкладних записів Костянтина Острозького 1508 і 1513 рр. публікувався багаторазово⁶⁵. Для даної статті ці тексти набиралися заново. Крім того, текст вкладного запису від 2 травня 1508 р. (арк. бзв.) порівнювали з єдиною збереженою фотографією Турівського Євангелія, зробленою, очевидно, невдовзі після передання пам'ятки до Віленської публічної бібліотеки. Цей знімок включено до альбому «Палеографічні знімки північно-західно-руського письма й друку», що зберігається в Бібліотеці Вільнюського університету. У альбомі нема вихідних даних і будь-яких записів, що вказують на автора знімка і час його створення. Фотографії наклеєні на картонні аркуші з написом під рамкою по кутах: (ліворуч) «РУССКАЯ ФОТОГРАФИЯ ВЪ ВИЛЬНѢ. 1864 г.», (праворуч) «ПО БОЛЬШОЙ УЛИЦѢ Д. ГИМНАЗИИ N14»; виготовлені друкарським способом. Як свідчать дослідження останніх років, у 1864–1867 рр. у Вільні під назвою «Русская фотография в Вильне» працювало фотоательє Івана Пе-

62 Археографический сборник документов. С. 1–2.

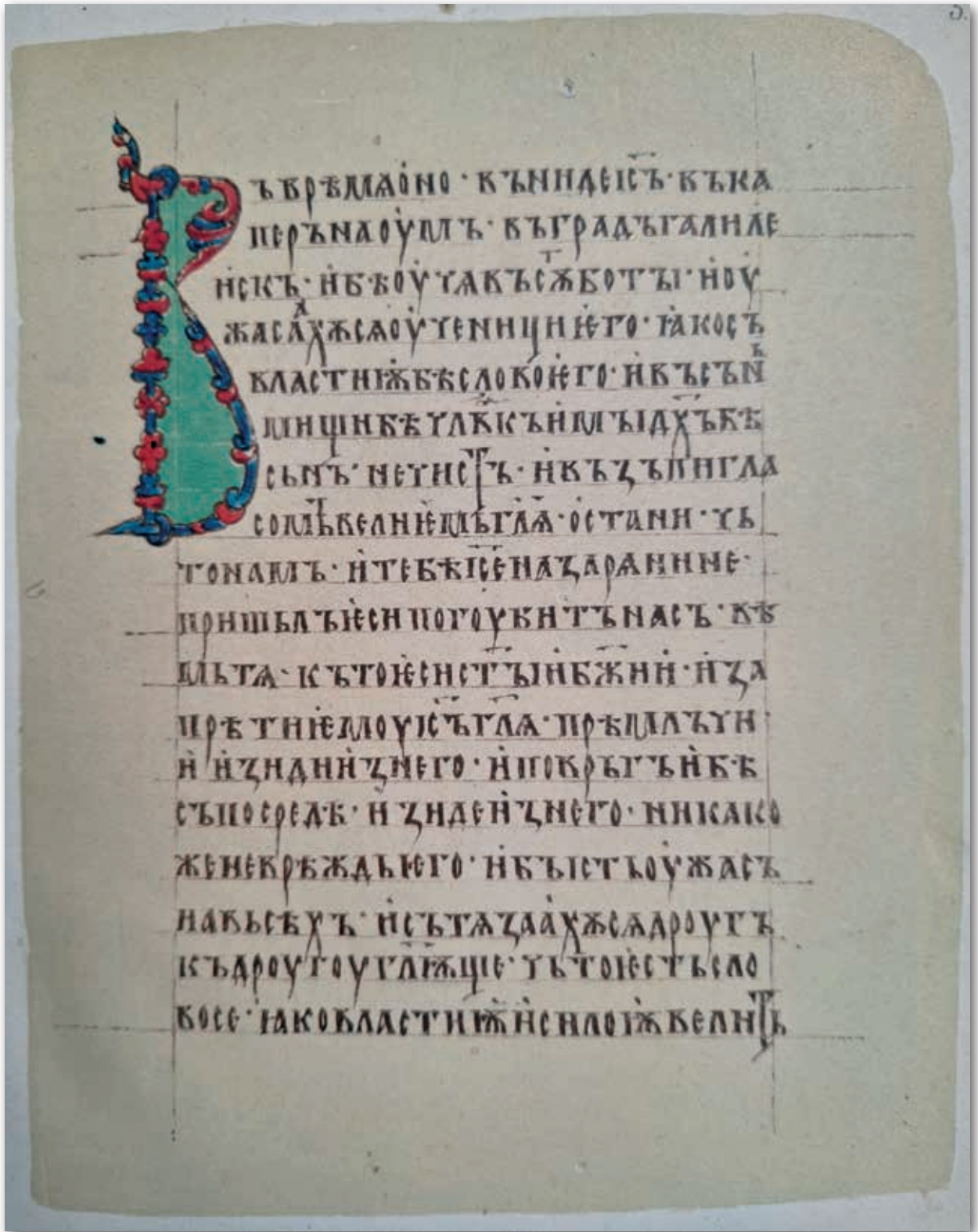
63 Див.: Туровское Евангелие одиннадцатого века. 1868.

64 Сводный каталог славяно-русских рукописных книг. С. 50–51.

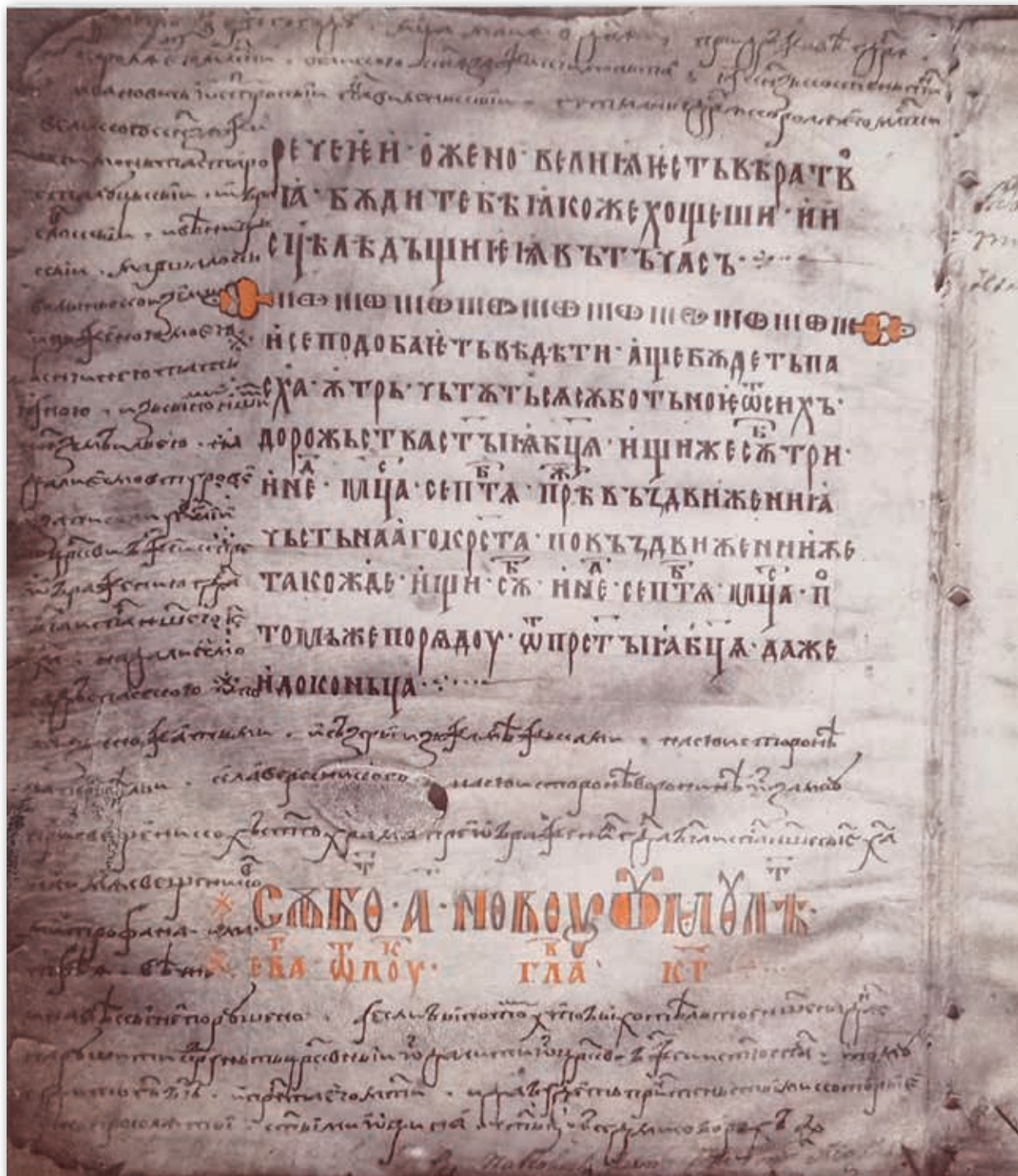
65 Див.: Археографический сборник документов. С. 1–2; Гильтебрандт П. А. Туровское Евангелие одиннадцатого века. С. X, 4; Добрянский Ф. Описание рукописей. С. 3–5; Срезневский И. И. Сведения и заметки. 1874. С. 118–119; Князевская О. А., Лифшиц А. Л., Турилов А. А. Пергаменные рукописи собрания Виленской публичной библиотеки. С. 8–9; та ін.



Іл. 11. Оригінал Турівського Євангелія (арк. 7)



Іл. 12. Хромолітографічна копія Турівського Євангелія (арк. 7) 1868 р.



Іл. 13. Фото арк. 63в., виконане у 1865–1867 (?) рр. у Вільні

трова, яке від самого початку було засноване для фотографування експонатів Віленського музею старожитностей, а згодом розширило свою діяльність до ландшафтної та портретної зйомки⁶⁶. Оскільки ми знаємо, що рукопис Євангелія було привезено до Вільна у 1865 р., фото не могло бути зроблено раніше 1865 р. Інакше кажучи, у ательє Петрова для оформлення знімків використовували рамки, видрукувані 1864 р. після отримання дозволу на відкриття фотомайстерні. Для представлення Турівського Євангелія було обрано арк. бзв., що містить зразок основного тексту, писаного уставом (XI ст.), а також вкладну 1508 р., виконану напівуставом. Зображення, що нас цікавить, підписано каліграфічним цивільним скорописом: «Євангеліє ХІ вѣка. Туровской Преображенской Церкви съ двумя записями Князя Константина Ивановича Острожскаго (1508 и 1513)»⁶⁷. Імовірно, знімок було зроблено до відправлення рукопису до Петербурга для виготовлення хромолітографій, оскільки на фото ще немає проставленого олівцем номера сторінки «2», що з'явився, як вважають дослідники, під час виготовлення літографій⁶⁸. Цей знімок дає змогу оцінити ступінь збереження пергамену і тексту рукопису, отриманого бібліотекою 1865 р. До речі, тут частково видно й один рядок підтверджувального запису польською мовою, який іде за дарчою Острозького. Це архівне фото публікується вперше (іл. 13).

Під час публікації кириличних записів зберігаються виносні літери та знаки титла, інші надрядкові знаки не відтворюються, а скорочені написання слів не розкриваються. При відтворенні записів латинкою скорочені написання розкриваються у квадратних дужках, оскільки вони не завжди очевидні та зрозумілі; непрочитані місця позначаються трьома крапками у квадратних дужках.

Арк. 2зв. Вкладна князя Костянтина Острозького 10 лютого 1513 р.: вѣ лѣто ж. кѣ.го годѣ. мѣца февралѣ. і. днь | индѣта .ѣ го. при дрѣвѣѣ. гѣра корола его мѣти. великого кнѣза жикгимонѣта. га. кнѣ костенѣтинѣ | ивановичѣ. острозьскын. пѣ виленѣскын. гетьманѣ | гѣра корола его мѣти. великого кнѣза жикгимонѣта. | староста лоуцкын. и брасловѣскын. и вѣницкын. марша|локѣ. воыньскон земли. и зѣ женою моею кнѣгинею татѣ|ганою. и зѣ сѣномѣ нѣшимѣ кнѣзѣ нѣею. надали есмо в тѣро|ве. и записали. оу євѣлін. к цѣркѣи бѣжин. к пресѣбраженію | гѣ бѣга спѣ нѣшего. іс хѣ три поли. на перѣсѣльн. села верѣ|сницького. и зѣ припашьмн. и зѣ сеножатыми. и замѣжь|ками. по самю тѣчькѣ. и долину. при свещеникохѣ сѣтго

66 Дякую Дайніусу Юнявічюсу за допомогу в ідентифікації цього фотоательє. Детальніше про Івана Петрова та його роботу у Вільні див.: Karpona-Čelkienė V. Fotografinis palikimas Vilniaus viešojoje bibliotekoje ir Senienų muziejuje // Kova dėl Istorijos: Vilniaus senienų muziejus (1855–1915). Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2015. P. 190; Junevičius D. XIX amžiaus VI–IX dešimtmečio (šlapiojo kolodijaus laikotarpio) Lietuvos fotografija ir ją determinuojantys socialiniai faktoriai. Daktaro disertacija. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2023. P. 62–66, 215–216 та ін. (з літературою).

67 Дякую Сергєю Темчинасу за вказівку на це важливе джерело. Докладніше про цей альбом див.: Морозова Н. К истории фотоателье «Русская фотография в Вильне»: «Палеографические снимки северо-западно-русского письма и печати» // *Literatūra*. 2025. Т. 67 (5). P. 214–226.

68 Див., напр.: Сводный каталог славяно-русских рукописных книг. С. 50.

| храма пресображенїа. ꙗ́а бѣа спса ншего. ꙗ́а. на има | свещениковъ. митрофана. и матѣа. вѣно. и на вѣ|кы непорочено. а если бы потомъ. хто бы хотѣлъ | тое нше наданье нарвшити тон крѣтъ ѡдалити. | ѡ цркви бѣжн стго спса. томъ соудитъ ꙗ́а бѣтъ. и прѣта | его мѣти. и да бѣдетъ прѣтенъ. с тыми. которыи соутъ | проклаты стыми ѡци на сты сѣми съборехъ. ||

Далі йде вицвілий запис польською мовою 1781 р. про те, що вищенаведений запис Острозького явлений у Пінському земському суді для підтвердження володінь ту-ривської Преображенської церкви за даром князів Острозьких⁶⁹: Roku 1781 miesiąca O[ktom]bra 31 dnia na Rokach ziemsk[ich] P[o]w[iatu] Pińskie|go S[więto] Michalskich w mieście J[ego] K[rólewskiej] M[ości] Pińsku sądownie od|prawujących się, przed nami Adamem Skirmuntem | Prezesem, Kazimierzem Swiezynskim, Michalem | Szyrmą, sędziem, y Tomaszem Antonim Kurzenieckim, | pisarzem, urzednikami sądowemi ziemsk[imi] P[o]w[iatu] Piń[skiego] corpa|[ra]rzo personaliter M[ość] P[an] Antoni Junkiewicz Płotnicki | Patron, iż nadanie od xiążat⁷⁰ Ostrogskich na cierkew | Preobrazenia w Turowie sytuowaną ad acta per obla|tum podali.

У самому кінці вміщено підписи, серед яких прочитуються імена згаданих у записі осіб: Kazimierz Swieżyński, Michał Szyrma marszałek, Adam Skirmunt sędz[ia] ziem[ski] P[o]w[iatu] Pińs[kiego], Tomasz Ant[oni] Kurzeniecki ziemski pisarz [...].

Арк. бзв. Вкладна князя Костянтина Острозького 2 травня 1508 р.: (на зовнішніх полях навколо основного тексту) в лѣто ꙗ́а 5 го годъ. мѣца мана .бѣ дна, при дрѣжавѣ ꙗ́а. | корола его мѣти. великого кнѣза жикгимонѣта. ꙗ́а кнѣзь костеньтї | ивановичъ острѣкын пѣ виленьскын. гетманъ ꙗ́а корола его мѣти | великого кнѣза жи|кгимонѣта старо|ста лѣцькын. и бра|слѣвскын. и вѣниц|кын. маршалокъ | вольиньскон земли | и зъ женою моею | кнѣгинею татъ|ганою. и зъ сынѣ ншї | кнѣземъ нлєю. на|дали есмо в турове | и записали оу евлїн | ко цркви бѣжен к пре|ображенню ꙗ́а | бѣа и спса ншего ꙗ́а | ꙗ́а. надали есмо | садъ с пасекою и по|ле зъ сеножатьми. и с-ъзеры и зъ жамѣжьками. на сюи сторонѣ | на перѣсѣльн. села вересникого. на сюи сторонѣ коронинѣ ѡ замкѣ | при свещеникохъ стго храма пресображенїа. ꙗ́а бѣа и спса ншего ꙗ́а | на има свещеникѣ | митро-фана. и ма|тѣа. вѣно. | и на вѣкы непорвшено. а если бы потѣ хто бы хотѣлъ тое нше надѣ | нарвшити крѣнѣтъ⁷¹ црквныи ѡдалити ѡ цркви бѣжен и стго спса. томъ | соудитъ ꙗ́а бѣтъ. и прѣта его мѣти. и да бѣдетъ прѣтенъ с тыми которые | сѣтъ проклаты. стыми оци на стыхъ седми соборехъ. ||

Арк. бзв. – 7. Під вкладним записом 1508 р. на нижньому полі арк. бзв. і на верхньому та нижньому полях арк. 7 ледь помітні вицвілі записи польською мовою. Нині без спеціального обладнання вдалося прочитати лише окремі слова та/або частини

69 Широ дякую Денису Лісейчикову (Мінськ, Білорусь) за допомогу в прочитанні окремих фрагментів цього запису.

70 Над словами «iż nadanie od xiążat» приписано: «przy Ewangelij wpisane».

71 Так у рукопису. В інших публікаціях запису це слово прочитується по-різному, напр.: крѣнѣтъ (Див.: Гильтебрандт П. А. Туровское Евангелие одиннадцатого века. С. X; Добрянский Ф. Описание рукописей. С. 5), к'рѣнѣтъ (Князевская О. А., Лифшиц А. Л., Турилов А. А. Пергаменные рукописи собрания Виленской публичной библиотеки. С. 9).

речень, з яких випливає, що в цьому записі повторюється інформація, наведена на арк. 23в., про підтвердження володінь Преображенської церкви за дарчою князів Острозьких: арк. 63в. – 7: Roku 1781 m[ie]s[ią]ca O[ktom]bra 31 dn[ia] na Rokach ziemsk[ich] P[ow]iatu Pinsk[iego] J[ego] K[rólewskiej] M[ości] [...] | S[więto], || [Mi]chalskich Są[...] Sądowe odprawuujących (?) [...] | [...] Antoni Junkiewicz Płotnicki [...] Ich Miłości Xięzat | Ostroskich przy ewangelii zapisano na Cerkiew Preobrazenia w Turo|wie sytuowaną ad acta per oblatum podali [...]. Збоку на внутрішньому і зовнішньому полях розміщені підписи: (зліва) Adam Skir|muntt | ziemski pisarz; (справа) Kazimierz | Swieżyński, | sedz[ia] ziemskiy, | Michał Szyrma [...]. На нижньому полі арк. 7 ледь помітний підпис: Tomasz Antoni Kurzeniecki ziemski pisarz.

На зовнішньому полі арк. 7 майже вицвілий запис 1790 р. польською мовою також про підтвердження володінь церкви Преображення за даром князів Острозьких: «Roku 1790, m[ie]s[ią]ca Julij 6 D. Ich m[i]l[o]ść XX. Jan Rum|kiewicz y Mikolay Orda Cerkwi Preobrazenia Parochowie | takowe nadanie od Xięzat Ostrogskich przy Ewangelij | zapisane przy lustracyi Dymow okazywali. Attestor | Jan Kieniewicz Komisarz C[ywilno] W[ojskowy] P[owiatu] P[íńskiego] | y lustrator».

І на закінчення кілька слів про можливе походження Турівського Євангелія. На жаль, ми не знаємо точного місця й часу створення цієї пам'ятки. Однак аналіз особливостей її письма й орнаментики та порівняння з іншими ранніми східнослов'янськими пам'ятками писемності дає змогу дослідникам визначити приблизний час її створення, коло «споріднених» пам'яток і в загальних рисах охарактеризувати її творця-реписувача.

Як вже зазначалося, академік Срезневський ще наприкінці 1860-х рр. відзначив «схожість» Турівського Євангелія з Остромировим і датував його другою половиною XI ст., помістивши між Остромировим Євангелієм і новгородськими Мінеями 1096 і 1097 рр. З цим датуванням погодилися всі палеографи (щоправда, дехто датував XI ст. ширше). Пуцко, спираючись на аналіз декору пам'ятки, дійшов висновку, що «можна з повним правом стверджувати вірогідність створення Турівського Євангелія близько 1050 р. і приписати його руці майстра, тим чи іншим чином пов'язаного з київським князівським скрипторієм. Безумовно, це не означає, що книжка була виготовлена в зазначеній майстерні. Книгописці Ярослава Мудрого могли продовжувати свою діяльність у різних містах Давньої Русі, особливо там, де існувала єпископська кафедра». І далі дослідник наголошував, що Турівське Євангеліє як зразок каліграфічного мистецтва не можна розглядати ізольовано від загальної історії написання книжок XI ст., оскільки воно посідає особливе місце в розвитку книжкової орнаментики «доостромирового» періоду⁷².

72 Пуцко В. Ілюмінація Тураўскага евангелія. С. 97–98.

Не погоджуватися з уже висловленими аргументами і датуваннями немає підстав, бо джерельна база (точно датовані й точно локалізовані ранні пергаменні рукописи) для порівняння за останні десятиліття практично не змінилася. Тому поки ми не маємо у своєму розпорядженні додаткових вагомих підстав на користь вужчого датування, слід прийняти датування Турівського Євангелія другою половиною XI ст., тим паче, що деякі особливості почерку й декору можуть мати як індивідуальний характер, так і пояснюватися впливом антиграфа.

Історія побутування рукопису з моменту його створення до початку XVI ст. невідома. Імовірно, на початку XVI ст. рукопис уже перебував у Преображенській церкві в Турові, оскільки саме до цього Євангелія 2 травня 1508 р. було вписано дарчу грамоту князя Костянтина Острозького на певні земельні володіння на користь Преображенської церкви. Можливо, Острозький пожертвував турівській церкві й сам рукопис, але тут ми можемо тільки припускати, бо жодних документальних свідчень цьому немає. Від 1508 р. це пергаменне Євангеліє-апракос зберігалося в турівській Преображенській церкві не лише як цінна богослужбова книга, а й як важливий юридичний документ, що підтверджував права церкви на земельні угіддя (про що й свідчать підтвердні записи польською мовою 1781 і 1790 рр.). Можливо, саме наявність вкладних записів на збережених фрагментах сприяла тому, що вони зберігалися в турівській церкві так довго, адже за повідомленням Соколова, їх було виявлено саме в Спасо-Преображенському храмі⁷³. Мабуть, до середини 1860-х рр. документи втратили своє значення, і завдяки сприянню турівських священнослужителів Железняковського та Лисицького пергаменні уривки старовинного Євангелія-апракосу з вкладними записами Костянтина Острозького Соколов привіз до Вільна. Тут вони посіли почесне перше місце в рукописному зібранні та вітринах Віленської публічної бібліотеки, а після перипетій XX ст. зберігаються в Бібліотеці ім. Врублевських АН Литви.



⁷³ Туровское Євангелие одиннадцатого века. С. 112.

ПОЛІНА ЯНИЦЬКА, ВЯЧЕСЛАВ КОРНІЄНКО

ХУДОЖНЄ ОФОРМЛЕННЯ ТУРІВСЬКОГО ЄВАНГЕЛІЯ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ МИСТЕЦТВА РУКОПИСНОЇ КНИГИ КИЄВА ХІ СТОЛІТТЯ

Десять аркушів старовинного манускрипту були виявлені у місті Турів під час однієї з «експедицій», здійснюваних з ініціативи попечителя Віленського учбового округу Івана Корнілова його підлеглими. Вже від другої половини 1860-х рр., тобто від часу виявлення манускрипту, ця історія обросла гроном різних версій щодо часу, місця, осіб і обставин, які так чи інакше зіграли свою роль у тому, що рукопис змінив місце свого розташування, «перехавши» з Турівської Спасо-Преображенської церкви до Віленської публічної бібліотеки. У Вільні манускрипт – за винятком невеликого проміжку часу, приблизно в три десятиліття, коли його було «евакуйовано» до бібліотеки московського Рум'янцевського музею (теперішньої російської публічної бібліотеки), – перебуває вже понад півтора століття. Нині цінна пам'ятка української середньовічної книжності під шифром F 19-1 є справжньою перлиною рукописної збірки Бібліотеки імені Врублевських Академії наук Литви.

Від самого початку виявлення стародавній манускрипт не був обділений дослідницькою увагою: на сторінках наукових праць висловлювались різні думки щодо часу й місця написання Турівського Євангелія, специфіки мови переписувача, текстологічних особливостей тощо¹. Деякі дослідники включали до власних студій певні спостереження над художнім оформленням рукопису, прагнучи висвітлити окремі моменти щодо специфіки виконання ініціалів, зважаючи на кольорову гаму і моделювання деяких їхніх складових, знайти аналогії в інших рукописних пам'ятках, завдяки яким спробувати відповісти на питання про час і місце виконання Євангелія², від яко-

1 Докладніше огляд історіографії див. у статті Вячеслава Корнієнка в цьому виданні.

2 Див., напр.: Пуцко В. Г. Книжкова продукція київських та південно-західних скрипторіїв XI–XIII ст. // Писемність Київської Русі і становлення української літератури. Збірник наукових праць. К.: Наукова думка, 1988. С. 11–12; Пуцко В. Г. Славянская иллюминированная книга X–XI веков // Byzantinoslavica. Revue internationale des études Byzantine. Prague, 1985. T. XLVI. P. 149; Пуцко В. Художественное оформление древнейших славянских рукописей // Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu. Zagreb, 1987. Sv. 37. S. 86; Пуцко В. Г. Эмальерный стиль в художественном оформлении киевских рукописей XI в. // Книжные центры Древней Руси. XI–XVI вв.: Разные аспекты исследования. Санкт-Петербург: Наука, 1991. С. 32; Пуцко В. Г. Византия и становление искусства Киевской Руси // Южная Русь и Византия:

го залишилась невелика частина, – нагадаю, лише 10 пергаменних аркушів порівняно невеликого розміру (21×16,2–16,4 см)³.

Спільним недоліком студій над художнім оформленням манускрипту було те, що наявні на його сторінках 11 ініціалів і орнаментальний рядок-розділювач не стали предметом цілеспрямованого мистецтвознавчого аналізу⁴. Ініціали Турівського Євангелія згадувались саме у загальнішому контексті з ілюмінацією інших манускриптів, що спиралось на давно сформовані в історіографії погляди на розвиток киево-руської книжності й джерел, з яких середньовічні художники черпали натхнення під час роботи над оздобленням манускриптів у скрипторіях. До сьогодні в історіографії відсутні праці, присвячені докладному мистецтвознавчому опису ініціалів Турівського Євангелія. Однак саме докладний мистецтвознавчий опис ініціалів, який можна порівняти з правильним і повним прочитанням документа дослідником, який залучає його як джерело до історичних студій, дозволить відповісти на низку важливих запитань, пов'язаних з роботою середньовічного художника, виділити важливі декоративні елементи, які у подальшому дозволять поставити пам'ятку в контекст історичного розвитку киево-руської книжності XI ст.

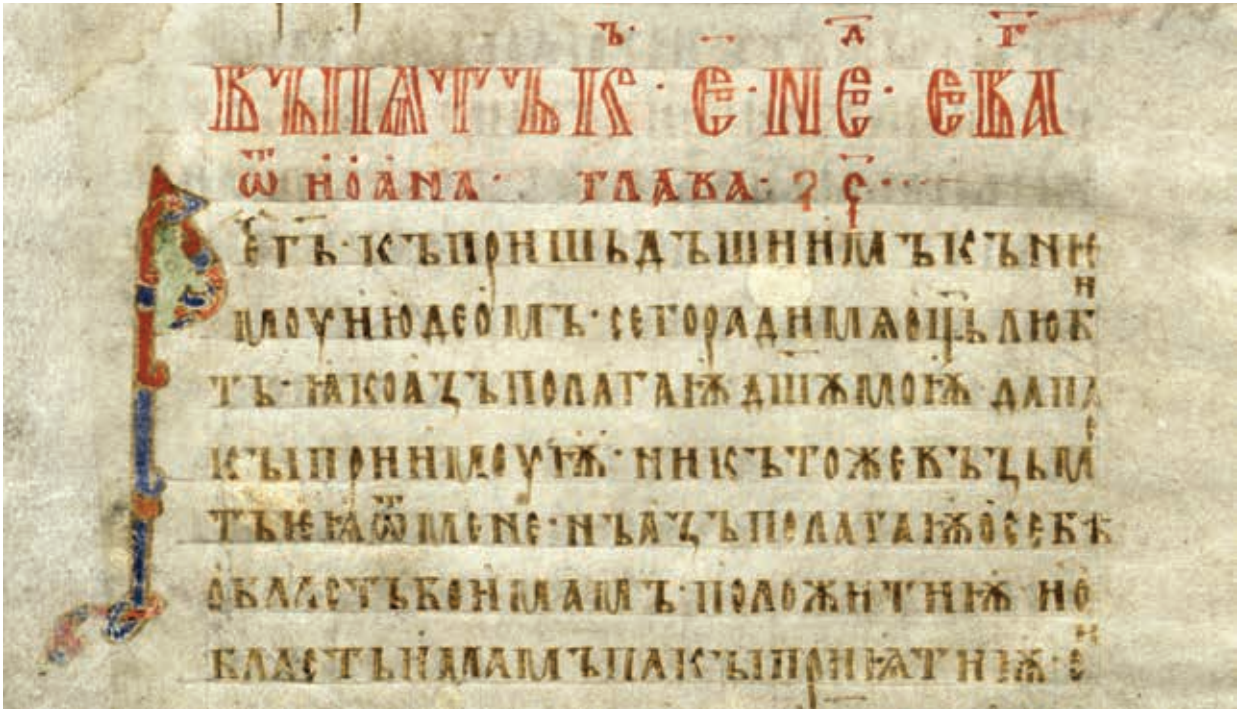
Тож в статті поставлена мета докладно описати і, виходячи з цього опису, проаналізувати художнє оформлення Турівського Євангелія, здійснити порівняльний аналіз близьких за хронологічними рамками і стилістичними прийомами рукописних пам'яток, що збереглись до наших днів.

На десяти пергаменних аркушах, як зазначалось вище, розміщені 11 ініціалів у заголовках і один рядок-розділювач. З них літера **В** виконана шість разів (арк. 5зв., 7, 7зв., 8зв., 10 і 10зв.), **Р** – чотири рази (арк. 1зв., 3, 5 і 9зв.); **О** – один раз (арк. 2). Оскільки кількість графічних елементів у рукопису порівняно невелика, нижче вважаємо за доцільне навести їх опис, слідуючи послідовно посторінково, а не за окремими літерами.

Сборник научных трудов (к XVIII конгрессу византинистов). К.: Наукова думка, 1991. С. 92; Пуцко В. Ілюмінація Тураўскага Евангелія. Беларускі гістарычны агляд: навуковы часопіс. 1998. Т. 5, сш. 1. С. 88–102. URL: <https://www.belhistory.eu/archives/373> (дата звернення: 15.05.2025); Пуцко В. Г. Иллюмированная древнерусская книга XI–XIII в. // Древняя Русь: вопросы медиевистики. 2001. № 3 (5). С. 45; Уханова Е. В. Западноевропейские источники в древнерусской книжной культуре XI века и Остромирово Евангелие // Путем орнамента. Исследования по искусству византийского мира. Сборник статей. Москва: Макс-пресс, 2013. С. 212, 223; Гісторыя беларускага мастацтва у шасці тамах. Т. 1: Ад старажытных часоў да другой паловы XVI стагоддзя. Мінск: Навука і тэхніка, 1987. С. 90–91.

3 Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI–XIII вв. Москва: Наука, 1984. С. 50.

4 Навіть у спеціально присвяченій ілюмінації Турівського Євангелія статті Пуцка опису й аналізу самих ініціалів присвячений лише один (!) абзац.



Іл. 1. Заголовок та ініціал Р на аркуші 1зв.

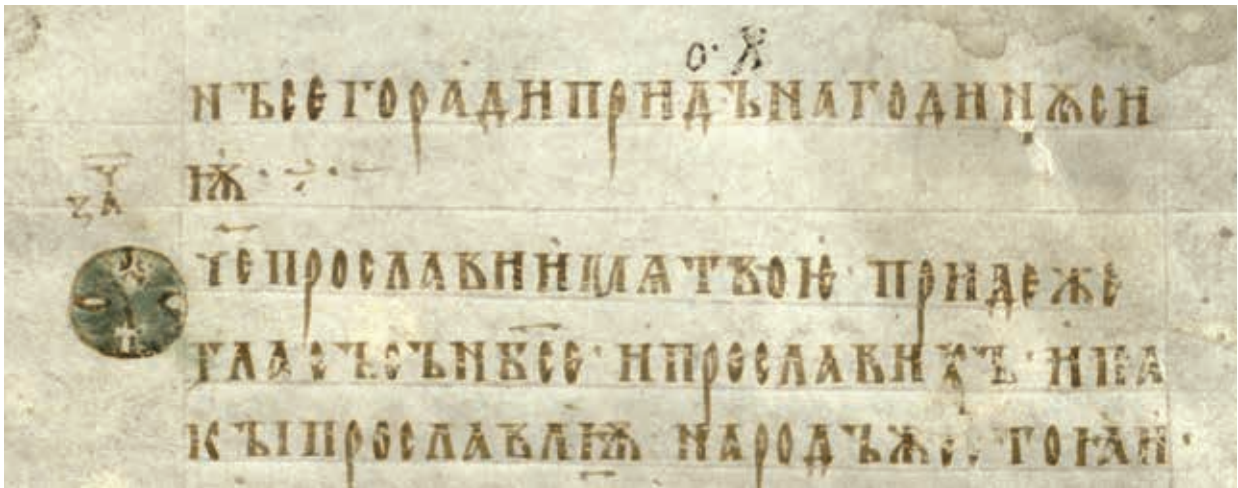
Заголовок виконаний лише кіновар'ю і займає два рядки текстового блоку (іл. 1). Літери верхнього рядка своїми розмірами займають висоту всього рядка, а нижнього – приблизно половину, подібно до решти тексту сторінки. При моделюванні літер переписувач використовував трикутні, квадратні й прямокутні елементи різного розміру, а також подвійне окреслення, що дозволило йому надати доволі громіздкій формі легкості й прозорості.

Ініціал Р розміщений приблизно посередині сторінки ліворуч від текстового блоку; літера займає $\frac{1}{3}$ його висоти, її форми вишукані й витончені. Щогла літери виконана зі зчленувань, що чергуються між собою; це видовжені за формою вертикальні елементи із завитком на кінці, що нагадує волюту в побудові колони. Основа щогли виконана у формі вузла, з якого на ліве поле сторінки виплітається хвіст літери з ефектним завершенням, що має як округле вирішення, так і витончене загострення, що переходить у розчерк пера. На жаль, ця частина зображення збереглась погано: фарбовий шар потоншився й місцями осипався, залишивши лише блідий спогад про пігмент.

Верхня частина композиції ініціала, яка формує петлю літери Р, виконана у вигляді голови й тулуба змії. Контурна лінія зображення дозволяє виділити голову змії з невеликими роговими виступами й оскалену зубасту пащу. Найтонша, як волосина, ледь помітна лінія з'єднує «голову» зі щоглою літери. Колористичне вирішення ініціала зв'язує в собі використання кіноварі, лазурі й зелені, якою заповнений простір всере-

дині петлі літери. В цьому випадку майстер використовує лазур в оформленні «голови», в районі «очей» і висунутого «язика». Варто підкреслити, що кіноварні «ніс» і «шия» змії відділені від синіх елементів декору не лише контурним малюнком, який виконувався тими ж чорнилами, що й текстовий блок, але й не профарбованими ділянками, що зберегли первинний колір пергамену. Це дозволило майстру підкреслити гострий «зуб» на тлі синього «язика».

«Шия» і «тулуб» змії поєднують як кіноварні елементи, так і лазурні, розділені між собою контурною лінією. У найвищій частині ініціала композиція зображення вирішена у вигляді гостроконечного вузла з двома виразними і наче конфліктуючими трикутниками синього, що вказує на текст, і червоного, спрямованого вгору. Чергування кіноварі й лазури спостерігається як у щоглі літери, так і в її вузловій основі.



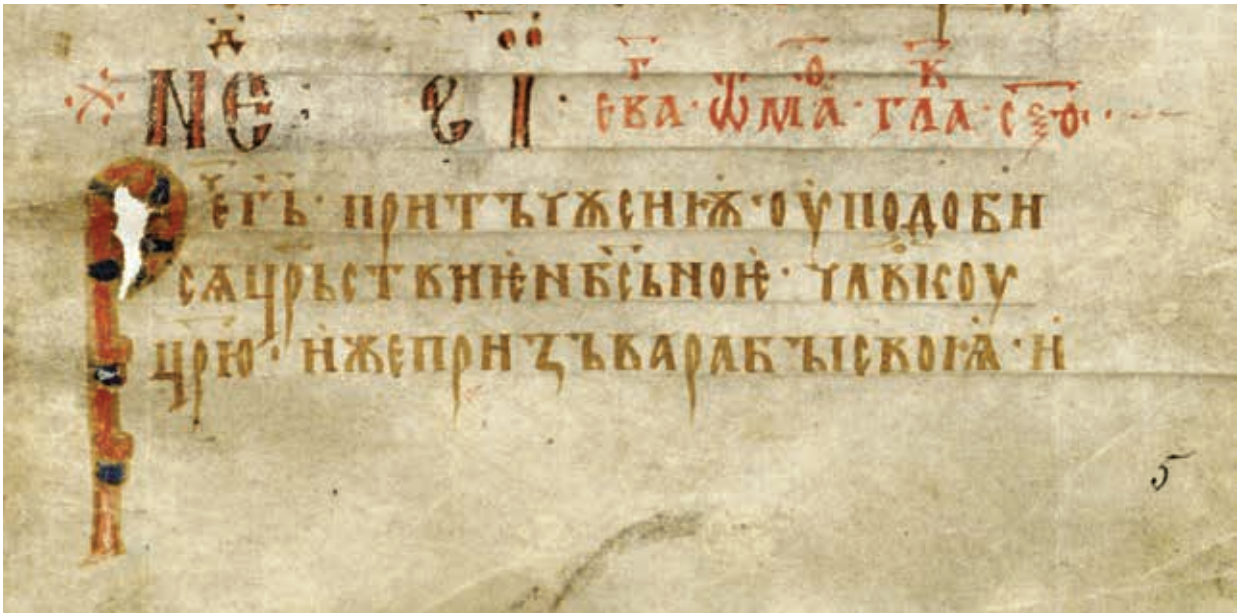
Іл. 2. Ініціал O на аркуші 2

Ініціал O на аркуші 2 починає другий абзац текстового блоку і займає у висоту лише два рядки у лівому полі сторінки (іл. 2). Контурний малюнок виконаний тими ж чорнилами, що й основний текст. Зовні ця літера нагадує невеликий гудзик з чотирма прорізами, що направлені від зовнішнього контуру літери до її центра. Ці прорізи – різної форми, але також окреслені контурною лінією. Нижній, вертикальний, подібний до хреста. Своєю вершиною він майже торкається верхнього вертикального прорізу, який нагадує виноградне гроно, що звисає. У найширшій частині гроно обрамлене відгалуженнями, що закручуються до зовнішнього краю – на манер волоти. Два поперечні прорізи так само направлені один до одного, мають витягнуту овальну форму зліва й більш округлу справа. Внутрішній простір ініціала заповнений зеленим пігментом, внутрішній простір декоративних елементів, крім контурної лінії, залишений без заповнення фарбою і передає природний колір пергамену, що й формує у

глядача враження прорізів. Загалом поєднання елементів всередині **О** можна розглядати як передану майстром алюзію на Євхаристію через зображення символів винограду (гроно) й хліба (ліве й праве відгалуження), які прямують до символу Спокути Спасителя – хреста в нижній частині.

Ініціал **Р** і заголовок на аркуші 3 розміщені в нижній частині сторінки (іл. 3).

Перші чотири літери заголовка займають всю висоту рядка. Подібно до згаданих вище, літери виконані майстром з використанням трикутних, квадратних і прямокутних елементів різного розміру і подвійним окресленням. Шрифт перших чотирьох



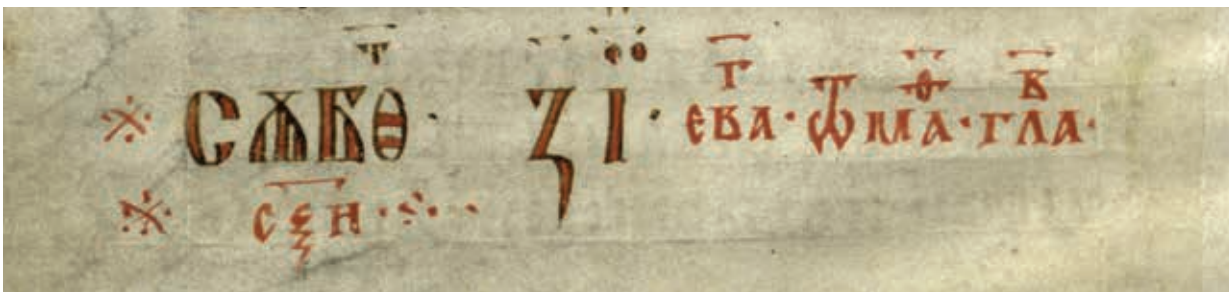
Іл. 3. Заголовок та ініціал **Р** на аркуші 3

літер на цьому аркуші виконаний у тому ж ключі, що й на аркуші 1зв., з тією лише відмінністю, що майстер виконує контур літер чорнилом темного, майже чорного кольору, а потім заповнює їх кіновар'ю, чого немає в літерах заголовка на аркуші 1зв. Весь наступний рядок заголовка займає половину висоти рядка й виконаний кіновар'ю. Перед початком заголовок відмічений декоративним елементом архаїчної форми, що складається з двох перехрещених рисок, на манер скісного хреста, з крапочками по чотирьох кутах.

Ініціал **Р** займає по висоті три рядки текстового блоку і на таку ж висоту виступає в нижнє поле сторінки. Композиційно літера складається зі щогли й петлі, яка спускається на третину висоти зображення. Основа виконана просто, без вузлів, злегка скошена ліворуч і вниз, з невеликим загостреним хвостиком. Як і у випадку з описаним вище ініціалом **Р** на аркуші 1зв., тут майстер використовує той самий прийом

зчленувань з елементами завитка. У петлі літери завитки ущільнюються, надаючи їй внутрішній контурній лінії конічної форми. У подібній формі деякі дослідники схильні вбачати стилізацію «листа аканта»⁵. Ми свідомо уникаємо подібного порівняння, оскільки в художньому оздобленні пам'ятки, що розглядається, рослинні форми листа аканта недостатньо виразні для такої ідентифікації. Інші дослідники бачать в цьому ініціалі зооморфний образ «птаха, який чистить пір'я»⁶, що також не вповні відповідає дійсності. За найближчого розгляду, який сьогодні дозволяють здійснити сучасні цифрові технології, зооморфні мотиви в цьому конкретно ініціалі помічені не були.

Колористичне вирішення ініціала подібне до описаного вище – на аркуші 1зв., і в ньому так само домінують кіновар, до якої додані лазурні «намистини» в місцях зчленувань елементів завитка. Колір чорнила і, слідом за ним, контурної лінії літери відрізняється від попередніх сторінок та ініціалів, виглядає світлішим. У заповненні тіла літери кіновар'ю контур майже зливається з червоним пігментом. На жаль, збереженість фарбового шару і пергамену в цьому місці аркуша порушена, тож без необхідного мікрохімічного дослідження неможливо впевнено сказати, чи була використана зелень у заповненні внутрішнього простору петлі Р. Однак, враховуючи близькість композиційного і колористичного вирішення



Іл. 4. Заголовок на аркуші 4зв.

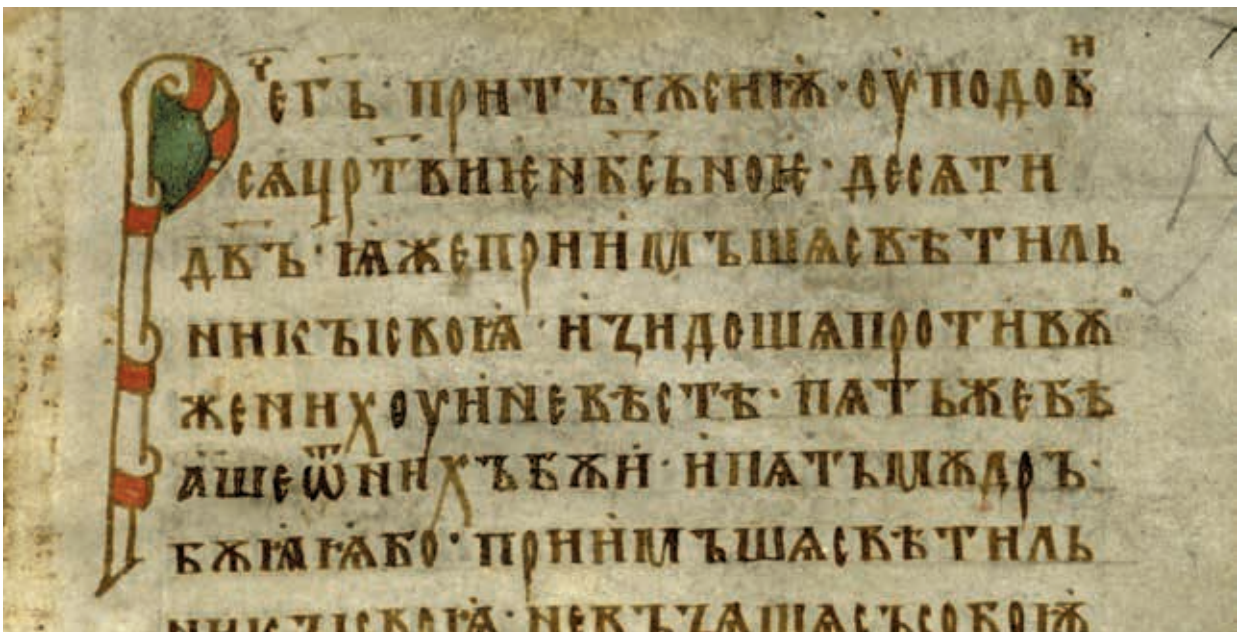
обох ініціалів (на аркуші 1зв. і 3), можемо припустити, що зелений пігмент там міг бути.

На аркуші 4зв. міститься лише заголовок, написаний у нижній частині сторінки в два рядки (іл. 4). Його перші шість літер мають розмір на всю висоту рядка, а решта літер заголовка охоплює приблизно половину висоти рядка, як і літери основного тексту. Шрифт і манера виконання з подвійним окресленням повторює рішення заголовка на аркуші 3. Обидва рядки заголовка відмічені декоративними елементами з двох перехрещених рисок з крапками по чотирьох кутах.

5 Уханова Е. В. Западноевропейские источники. С. 223.

6 Пуцко В. Ілюмінація Тураўскага Евангелля.

Ініціал Р на аркуші 5 фактично відкриває собою основний текст, за висотою він займає сім рядків текстового блоку (іл. 5). Щогла літери має чотири зчленування з елементами завитків. У петлі ініціала завитки потовщуються, що надає їй внутрішній лінії конічної форми з загостреним кінцем. Власне, цей прийом майстра повторює рішення ініціала на аркуші 3. У цьому випадку зображення майже не зазнало втрат фарбового шару і, певним чином, візуально може доповнити елементи будови ініціала Р на аркуші 3, яких не вистачає або які погано простежуються. Варто також відмітити, що у цьому випадку майстер використовує лише два пігменти в оформленні заголовної літери: це зелень, що заповнює внутрішній простір петлі й кіновар, якою художник розділяє й водночас підкреслює прозорість деталей деко-

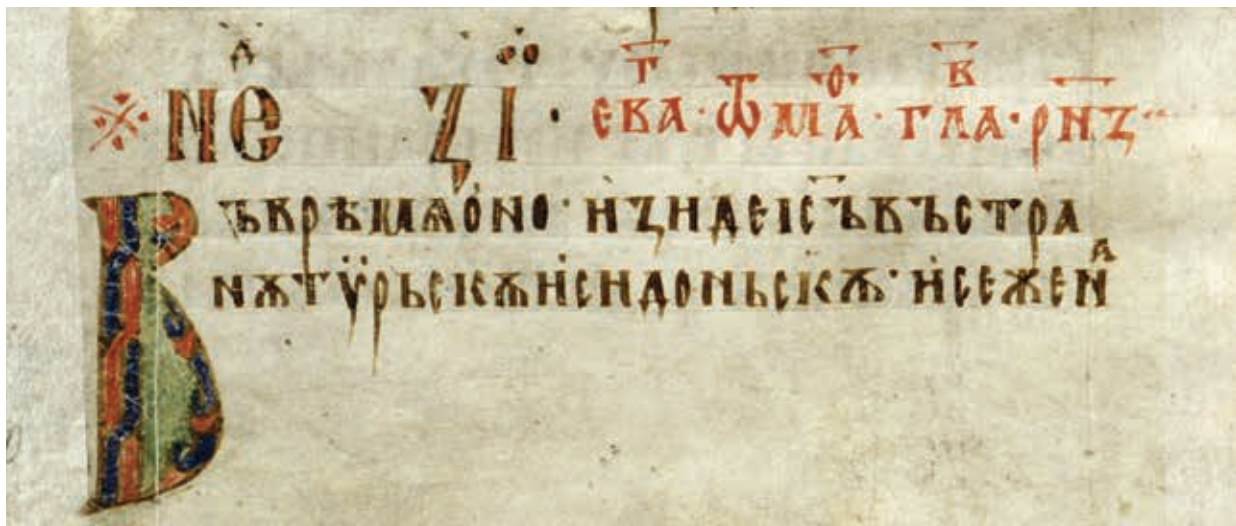


Іл. 5. Ініціал Р на аркуші 5

ру, що чергуються. Мінімізація кольорового вирішення дозволяє йому надати літері легкість і ставить наголос на пластичному рішенні цього елемента художнього оформлення аркуша.

Заголовок та ініціал В на аркуші 5зв. розташовані в нижній частині текстового блоку (іл. 6).

Перші чотири літери заголовка займають всю висоту рядка й виконані з використанням того ж шрифту, що й згадані вище, написані на аркушах 1зв., 3 і 4зв. Це подвійне окреслення кольором чорнила основного тексту й використання архаїчної форми декору на початку рядка у вигляді перехрещених навскіс двох рисок з крапками по кутах. Решта заголовка виконана кіновар'ю у половину висоти рядка.

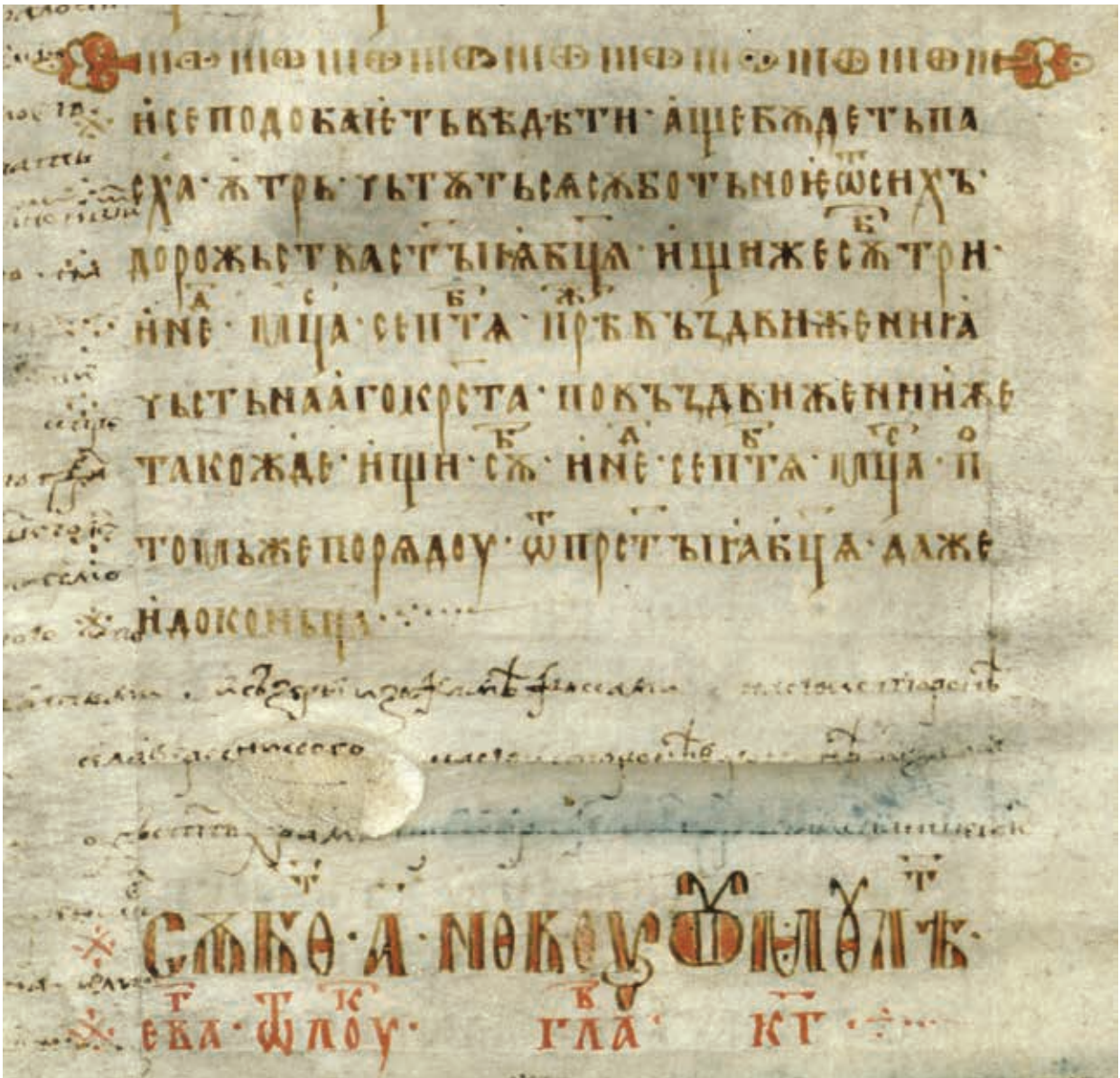


Іл. 6. Заголовок та ініціал В на аркуші 53в.

Ініціал В захоплює два нижні рядки і більше ніж наполовину опускається у нижнє поле сторінки. У своєму декоративному вирішенні ініціал сполучає ритмічно повторюване перехрещення двох стрічок у щоглі. Дві нерівнозначні петлі прикрашені з внутрішнього боку. Верхня прикрашена двома краплеподібними виступами червоного й синього кольорів, з домінуванням червоного. У нижній петлі використаний мотив завитків, що збільшуються в розмірах і своїй амплітуді в міру наближення до найбільш виступаючої частини петлі. Загострений кінчик найостаннішого завитка виступає на світло-зелене тло петлі найінтенсивніше і динамічно закручується вгору, наче гребінь хвилі. Таке порівняння виглядає найвдалішим при описанні цієї деталі орнаментального рішення ініціала. Зовнішня контурна лінія петлі з'єднується зі щоглою літери, і з цієї ж точки внутрішня тонка лінія утворює трикутник, який однією своєю стороною дотикається до нижнього завитка, підтримуючи його динаміку руху вгору, укріплюючи його. Таке рішення візуально обтяжує композицію, що злегка завалюється ліворуч і вниз через невеликий гостроконечний виступ вліво у нижній частині щогли.

Художнє оформлення аркуша бзв. містить в собі заставку-розділювач над настановою і заголовок (іл. 7).

Заставка виконана з використанням декору архаїчних форм. Це чергування трьох вертикальних рисок і овалів, витягнутих вшир і розділених вертикальною рисочкою. Півкола овалів відмічені крапками. Декор виконаний чорнилом того ж кольору, що й текстовий блок; він подібний за своїми розмірами до шрифту літер основного тексту і ширини рядка. На лівий та правий береги сторінки виступають наверх конусоподібної форми, в основу яких покладені елементи завитків, схожих на волюти. Декор промальований чорнилом і розписаний кіновар'ю.



Іл. 7. Заставка-розділювач і заголовок на аркуші бзв.

Між заставкою і заголовком розміщена настанова, що вказує порядок читань. Вона займає вісім рядків текстового блоку. Початок першого відмічений перехрещеними скісними рисками з крапками по кутках по центру. Наступні шість рядків відмічені декором у вигляді чотирьох крапок, без перехрещених ліній. А в останньому, нижньому рядку настанови, майстер знову повертається до мотиву перехрещених ліній з крапками по кутах по центру на початку рядка, а в закінченні рядка наявний мотив чотирьох крапок без перехрещених ліній, а також з двома крапками й легким розчерком-пташкою.

Обидва рядки заголовка так само відмічені кіноварним декором з перехрещених скісних рисок з крапками по кутах по центру. Верхній рядок заголовка виконаний з використанням тих же прийомів, що згадувались раніше в описі заголовків на аркушах 1зв., 3, 4зв. і 5зв.: це подвійне окреслення кольором основного чорнила і розпис кіновар'ю. Варто відмітити також, що цей заголовок відрізняється від інших на сторінках манускрипту своїм ефектним декором літер у першому рядку, великим



Іл. 8. Ініціал В на аркуші 7

об'ємом і, за рахунок цього, більшою декоративністю. Другий рядок заголовка написаний кіновар'ю у половину висоти рядка.

Художнє оформлення аркуша 7 містить ініціал В, що розміщений вгорі сторінки і займає висоту восьми рядків текстового блоку (іл. 8). Контурна лінія виконана тим же чорнилом, що й текст, і демонструє поєднання складних формоутворюючих елементів орнаменту.

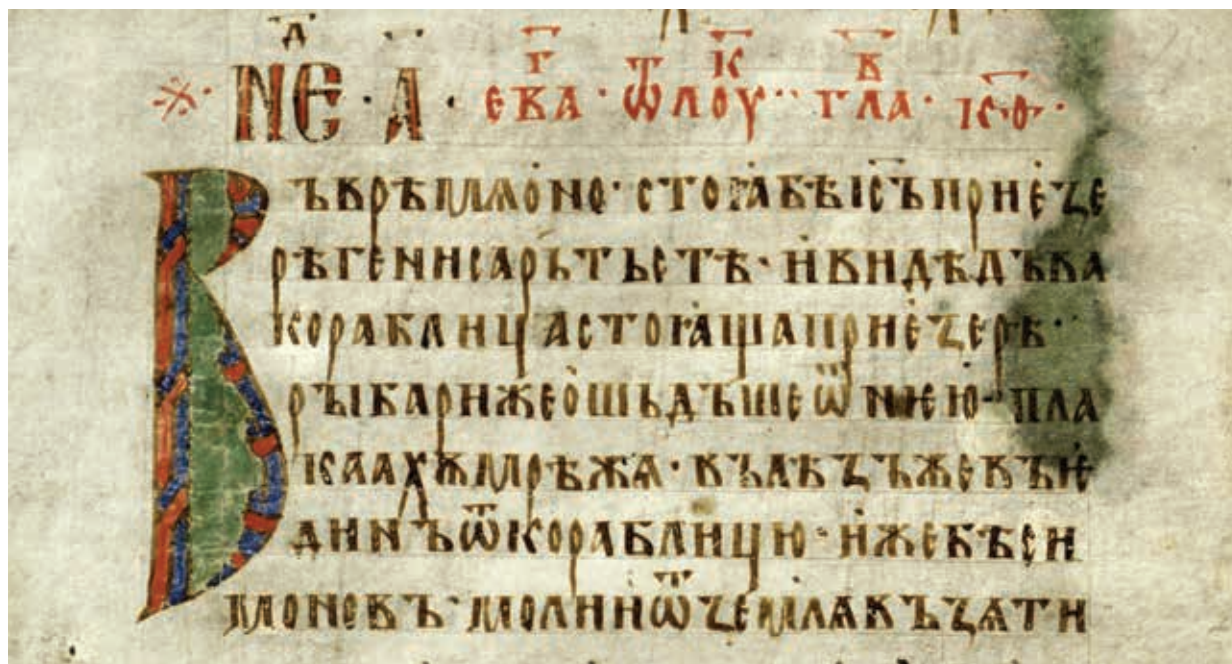
Щогла літери складається зі стилізованих хрестоподібних частин. Деякі з них за своєю формою нагадують чотирилисту конюшину. Ця декоративна ланка чергується з іншою, близькою за формою, але з масивнішою подвійною горизонтальною частиною. Згори й знизу щогла вирішена у вигляді вузла з гостроконечними хвостами, і такий саме складний плетений вузол помітний і в її середній частині.

Подвійна петля **В** наче виплітається зі щогли, позаяк згадані вузли фактично поєднують дві деталі літери в одне ціле. Верхня менша петля виконана у вигляді ефектної спіралі, що закручується з внутрішньої сторони. Вона сформована подвійною лінією, що окреслює її й надає об'єму цьому декоративному елементу. Велика нижня петля має радше краплеподібну форму, що надає літері струнких обрисів. Вона виконана зі зчленування видовжених завитків, що розділені між собою невеликими своєрідними намистинами. У цю доволі складну графічну композицію майстер вводить і колористичне рішення. Червоний і синій використані у заповненні ланок орнаменту. Чергуючись між собою, ці кольори заповнюють подвійне окреслення літери. Червоний змінює синій, і навпаки. Варто відмітити також, що у верхній вузол щогли сходяться частини червоного кольору, а у нижній – синього. Пофарбування елементів декору виконується так, аби глядач міг бачити й формуючу контурну лінію. У деяких місцях, як наприклад у складному подвійному вузлі в середній частині щогли, зберігаються недоторканими червоними мазками деякі частини плетення. Такий саме момент спостерігається і у верхній округлій частині літери, а саме – у закрученні спіралі. Ці непрофарбовані ділянки дозволяють включити у колористичне рішення ще один колір, колір пергамену, який в цьому випадку створює ефект, подібний до пробілів. І таким чином майстер натякає на своєрідну об'ємність елементів декору. Безумовно, сьогодні важко сказати зі стовідсотковою впевненістю, чи було це художнім рішенням автора, або ж є наслідком осипання фарбового шару, мимовільним наслідком впливу часу.

Внутрішній простір петель **В** заповнений насиченим зеленим кольором. І це співставлення контрастних кольорів зеленого і червоного, червоного і білого, надають оформленню 7-го аркуша виняткової нарядності. Варто також відмітити, що складне декоративне рішення ініціала стилістично близьке до рішення ініціалів **Р** на аркушах 1зв., 3 і 5, однак не повторює їх фактично.

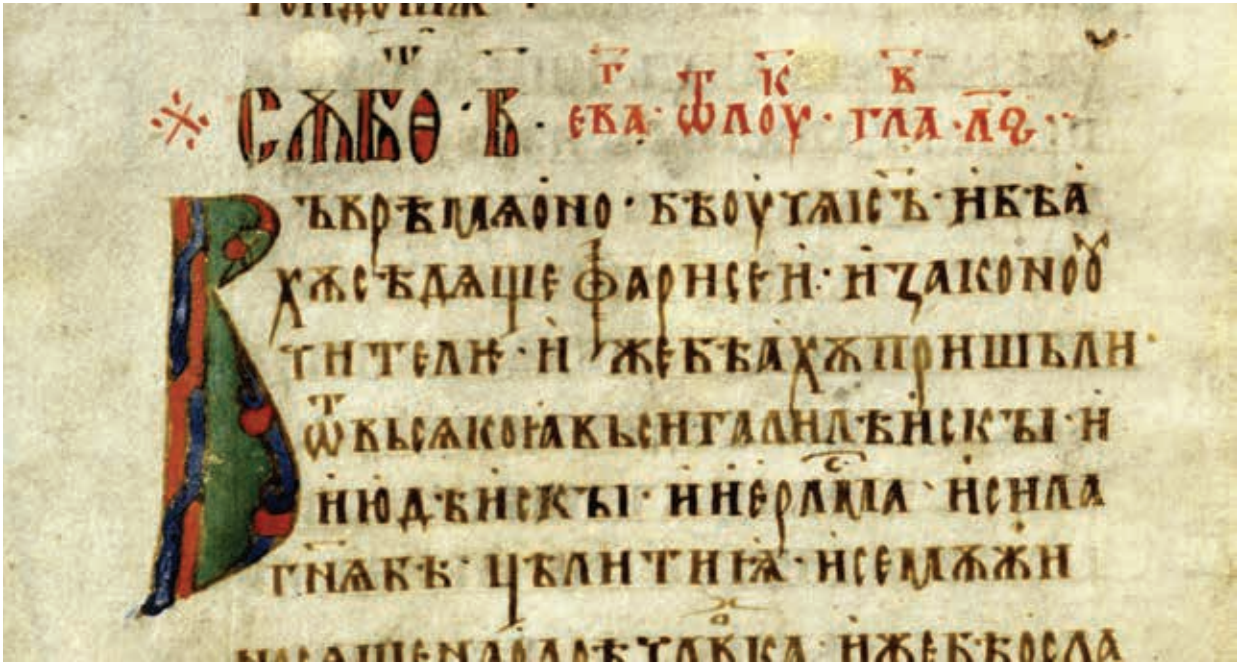
Заголовок на арк. 7зв. розміщений у верхній половині сторінки і займає один рядок текстового блоку (іл. 9). Майстер застосовує таку ж манеру, що й на згаданих вище аркушах. Початок рядка відмічений візерунком з перехрещених скісних рисочок з крапками по чотирьох сторонах. Перші три літери займають всю висоту рядка, виконані чорнилом з подвійним окреслюванням і розписані кіновар'ю; решта тексту виконана кіновар'ю і займає половину висоти рядка.

Наступний абзац відкривається ініціалом **В**, що займає сім рядків текстового блоку (іл. 9). Контур літери та її складний ритм орнаментальних мотивів виконаний тим же чорнилом, що й текст, і в подальшому заповнений притаманними для декору Турівського Євангелія кольорами: синім, червоним і зеленим. Стилiстично літера близька до ініціала **В** на аркуші 5зв.



Іл. 9. Заголовок та ініціал В на аркуші 73в.

Щогла літери оформлена у вигляді рівномірно широких стрічок червоного й синього кольорів з трьома ланками переплетення, що розділяють вертикаль літери на чотири не зовсім рівні частини. Верхня ланка знаходиться навпроти малої петлі В, дві наступні – навпроти великої. Орнаментальний мотив щогли лаконічний, врівноважений своєю геометричною зваженістю; натомість оформлення внутрішнього краю півкіл літери протилежне за свою динамікою. Мотив завитка, що неодноразово повторюється у декорі ініціалів на інших аркушах манускрипту, вносить до композиції орнаментального рішення певну схвильованість. У верхній петлі літери ці завитки розбігаються від центра вгору й вниз, поступово зменшуючись до тонкої лінії, зв'язують цю деталь зі щоглою літери вгорі й, не доходячи до великої нижньої петлі, спиняються. Схожий прийом використовується і в нижньому півколі, хоча завдячуючи тому, що найкругліша виступаюча частина знаходиться внизу, ця петля своєю формою нагадує краплю. Такому враженню сприяє і рівна тонка контурна лінія: перетікаючи у нижню частину щогли, вона формує її основу по косому зрізу і закінчується ефектним загостреним кінцем. У найширшій частині нижньої петлі завитки володіють найбільшою масою і вкладаються у конусоподібну форму, яка потоншується і сходить врешті у контурну лінію. Тим же завиткам, які прямують вгору, притаманна певна рівномірна ширина, й вони вивищуються один над одним. Колористичне рішення перемежує інтенсивні сплески червоного й синього, що формують своєрідний ритм, перекликаючись між собою в півколах петель і підтримуючи ланки переплетення у вертикалі щогли. Внутріш-



Іл. 10. Заголовок та ініціал В на аркуші 83в.

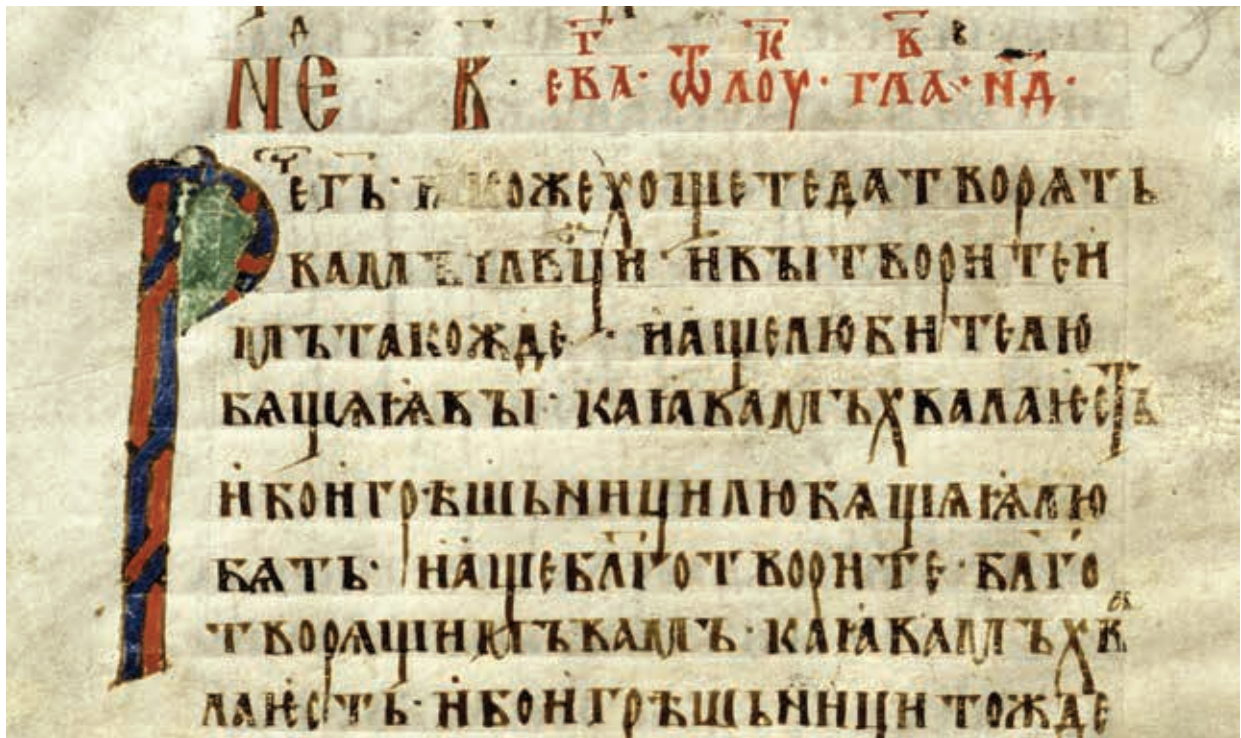
ній простір ініціала заповнений зеленою фарбою, що своїм відтінком тяжіє до холодної лазури, так ефектно вплетеної в єдині ритмічні ланцюги з гарячою кіновар'ю.

Заголовок на аркуші 83в. розміщений у першій третині сторінки, займаючи один рядок текстового блоку (іл. 10). Початок відмічений декоративним елементом з двох скісних перекреслених рисок з крапками по чотирьох сторонах. П'ять перших літер займають всю висоту рядка; вони виконані чорнилом того ж кольору, що й основний текст, і оформлені у такому ж стилістичному ключі, що й попередні літери заголовків. Подвійне окреслення літер заповнене кіновар'ю. Цей же колір використовується і в накресленні декору на початку рядка і продовженні слів заголовка.

Розташований нижче ініціал В займає шість рядків текстового блоку. За своїм художнім рішенням літера повторює раніше використовуваний на аркушах 53в. і 73в. мотив орнаменту і поєднує ритмічне повторення переплетень рівношироких стрічок у щоглі й оформлення внутрішньої сторони контурної лінії у нерівномірних за розмірами петлях за допомогою мотиву завитка й намистин. При загальній схожості пропорцій форми і декору ініціалів, у цьому випадку відмінністю є рішення оформлення верхньої петлі, яка нагадує зелений листок, що розпустився з бруньки, з червоною намистиною у центрі. Нижня петля демонструє чергування синіх завитків і червоних намистин. Декор, найвиразніший в її середній частині, у місцях дотику зі щоглою сходить у тонку контурну лінію. Колористичне рішення включає рівномірне чергування червоного й синього у щоглі й нижній петлі, за винятком верхньої частини, яка ви-

конана у червоному й зеленому кольорах. Вільний від орнаменту внутрішній простір ініціала заповнений зеленню.

Особливістю ініціала на цьому аркуші є також збереженість його фарбового шару, що підлягав змиванню, у деяких місцях до пергаменної основи. На користь цього свідчить своєрідна «текуча» форма заливки червоного й синього кольорів у щоглі літери, що перекривають формоутворюючу контурну лінію. Це не допускалось в інших ініціалах. Чи було це помилкою майстра або невідворотним наслідком того, що книгою користувались, сьогодні сказати зі стовідсотковою впевненістю складно. Але очевидними є сліди «порятунку» фарбового шару у щоглі ініціала і підтирання лазури, що потекла за межі контуру літери. Ділянка петель збереглась у набагато кращому стані й наочно демонструє майстерність каліграфа.

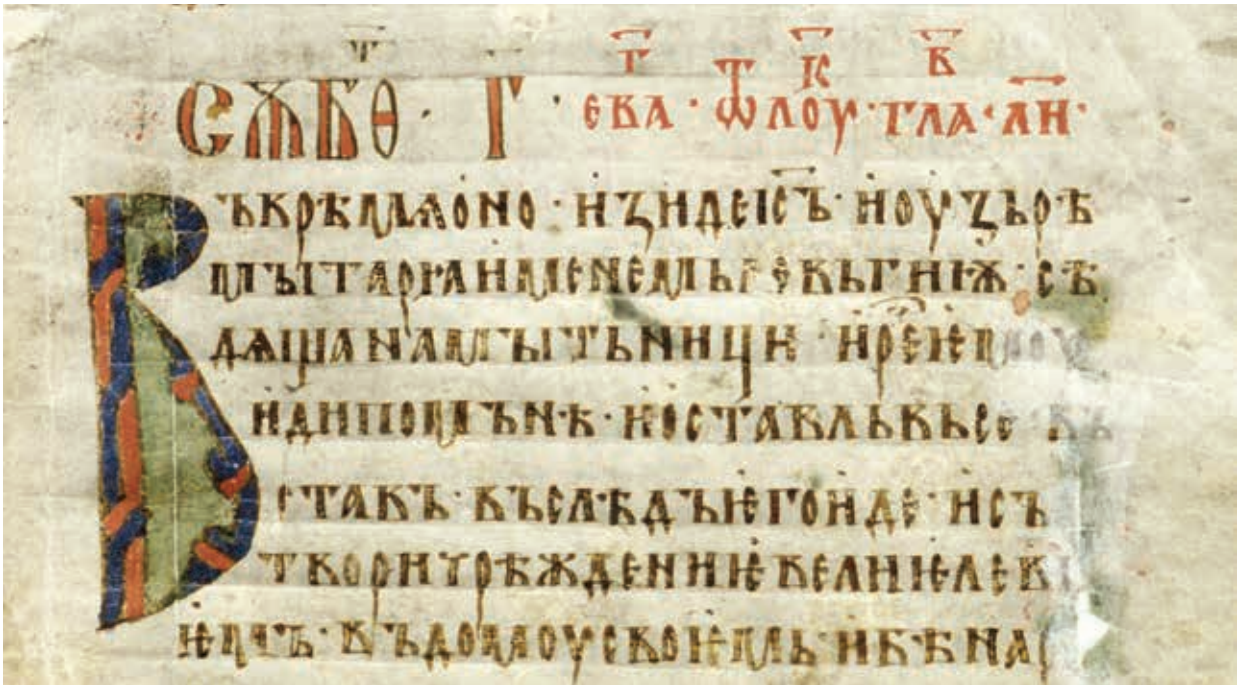


Іл. 11. Заголовок та ініціал Р на аркуші 9зв.

Заголовок на аркуші 9зв. займає півтора рядка текстового блоку (іл. 11). Перші три літери виконані чорнилом того ж кольору, що й основний текст. Мабуть, головною відмінністю тут є ширина лінії; вона дуже тонка, ледь помітна, особливо у перших двох літерах. Простір подвійного окреслення заповнений кіновар'ю. Цей же колір майстер використовує і для написання решти слів заголовка.

Ініціал Р, розміщений тут, знаходиться нижче на лівому полі аркуша, займає повних сім рядків і виходить загостреною основою щогли на верхню половину восьмо-

го рядка. Ініціал вирішений у синьому, червоному і зеленому кольорах, притаманних художньому оформленню Турівського Євангелія. Майстер використовує той самий орнаментальний мотив, який ми вже бачили у більшості ініціалів на аркушах 7зв., 5зв. і 8зв. Переплетення червоних і синіх стрічок поділяє щоглу на чотири нерівнозначних сегменти. Основа щогли традиційно скошена вліво і вниз з малесеньким загостреним кінцем. Петля оформлена з внутрішньої сторони контуру за допомогою елемента завитків з амплітудою, що збільшується, починаючи від середини, і сходиться у тонкий вишуканий розчерк у своєму завершенні. Якщо тонкий розчерк не торкається щогли, то початкова частина петлі фактично виплітається з її синьої стрічки. Ущільнюючись у намистину **В** верхньої частини щогли, вона підхоплює петлю біля її начала і розчиняється в ній, подрібнюючись на малі й великі елементи завитків. Внутрішній простір петлі заповнений зеленню. У цьому випадку можна бачити осипання фарбового шару



Іл. 12. Заголовок та ініціал **В** на аркуші 10

у верхній частині літери, а саме у частині щогли біля петлі й просторі між ними. Помітна й реставраційна робота з укріплення основи пам'ятки.

Заголовок аркуша 10 займає один рядок текстового блоку (іл. 12). Початок рядка відмічений декором зі скісних перехрещених ліній з крапками по кутах по центру. Кіноварний фарбовий шар нині майже повністю втрачений, однак все ще можна роздивитись його залишки. Перші п'ять літер заголовка займають всю висоту рядка. Подвійне окреслення літер виконане тонкою, але добре помітною лінією, чорнилом

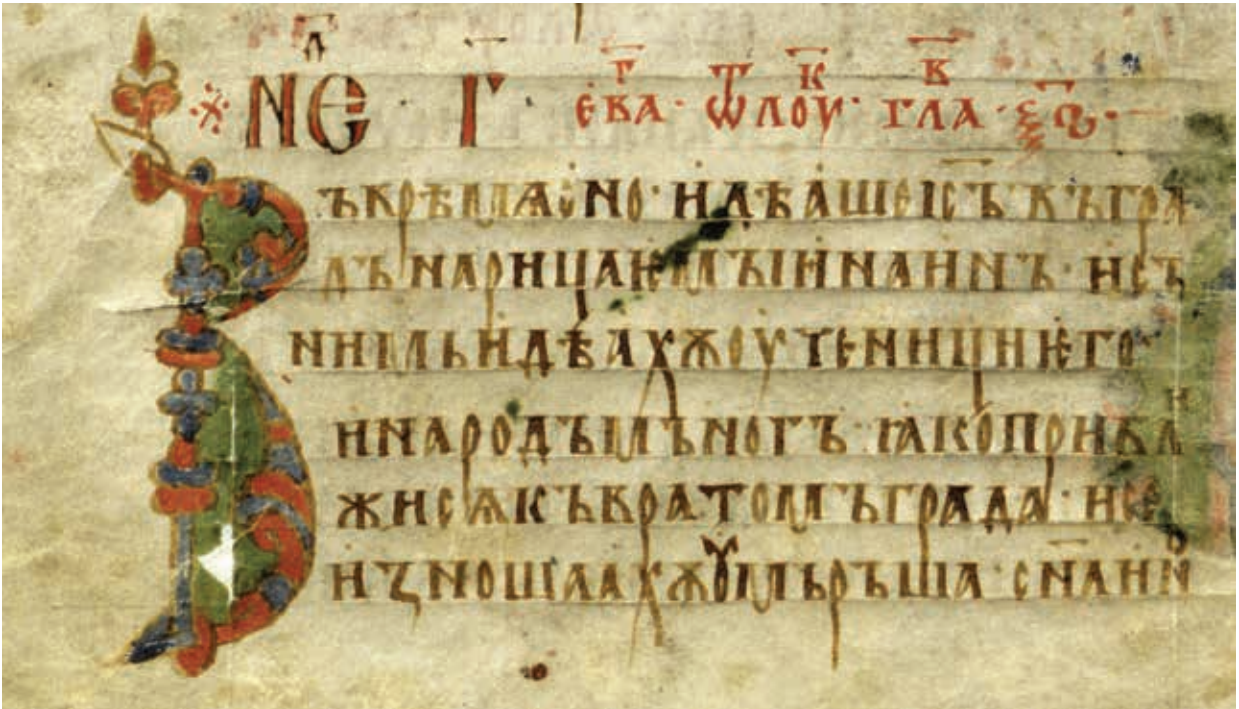
того ж кольору, що й основний текст. Простір між подвійним окресленням заповнений кіновар'ю. Цим же кольором виконана решта слів заголовка.

Ініціал **B**, що слідує за заголовком, займає сім рядків текстового блоку із заходом на його ліве поле. Фактично він прикрашає всю другу половину аркуша. За своїм художнім рішенням він надзвичайно близький до ініціала на аркуші 5зв. Ідентичний орнамент щогли з переплетених червоних і синіх смуг, розділених переплетеннями на майже рівновеликі сегменти й рівну їх кількість. В одному із сегментів переплетення червоний і синій кольори міняються місцями, а також повністю заповнений синім формоутворюючий елемент верхньої петлі літери. Таким чином, створюється враження домінування синього кольору в композиції ініціала. Внутрішня кромка нерівнозначних за розміром петель оформлена з використанням мотиву завитків. Їх амплітуда збільшується в міру наближення до високої виступаючої частини петлі й відповідно звужується, переходячи у тонку лінію дотику зі щоглою. У верхній петлі ми можемо бачити, як поступово з тонкої лінії наростає рух завитків, але до моменту завершення вони не повертаються у тонку лінію, а роздвоюються. Один гострий кінець спрямований вгору, подібно гребню хвилі; другий же вказує на щоглу, але не торкається до неї. Мотив завитка продовжується і в більшій за розмірами нижній петлі ініціала. Починаючись тонкою лінією біля щогли літери, візерунок має три динамічні частини з виступаючих елементів завитків: найменша за розміром – верхня частина, середня виконана у трохи більшому розмірі, а найбільша – третя, що завершує декоративну побудову внутрішнього контуру. Весь орнамент нижньої частини сходить у русі, стоншуючись у контурну лінію, що гармонійно переходить в основу щогли, загострюючись кінчиком донизу. У подальшому, при виконанні ініціала кольором, цей гострий кінчик буде злегка нівельований мазком синьої фарби. Внутрішній простір петель **B** заповнений світлою зеленню.

Також важливо відмітити, що в ініціалі на цьому аркуші фарбовий шар має значну насиченість кольору – як глибокого синього, так і щільного червоного. Зелень же дана у тонкій напівпрозорій градації. Вірогідно, в цьому випадку майстер міг використовувати інший склад фарби, однак встановити це можна лише після мікροхімічного дослідження й ретельного аналізу отриманих результатів, що дозволить дещо розкрити таємниці технологічних особливостей оформлення рукопису. Чи був час прихильним до збереженості цього ініціала? Радше так. Але водночас осипання фарбового шару наявні, вони особливо помітні в місцях окреслення рядків аркуша.

Заголовок та ініціал аркуша 10зв. розміщені в нижній частині сторінки (іл. 13).

Заголовок займає один рядок текстового блоку; його початок відмічений вже звичним елементом декору, що складається зі скісних перехрещених рисок і крапок в утворених ними кутах. Наступні три літери виконані на всю висоту рядка з ви-



Іл. 13. Заголовок та ініціал В на аркуші 10зв.

користанням такої ж манери подвійного окреслення чорнилом основного тексту і заповнення червоним. Як і раніше, продовження заголовка виконане кіновар'ю. Літери – невеликого розміру, у третину висоти рядка.

Ініціал В частково заходить у ліве поле текстового блоку, займаючи шість його рядків; водночас деталі орнаменту виносяться вгору – за червону лінію заголовка, і вниз – на нижній берег сторінки.

Художнє оформлення ініціала виключно близьке до аналогічної літери на аркуші 7. У центральній частині щогли літери використано сполучення хрестів, намистин і широких кілець, які, чергуючись між собою, формують вертикаль щогли. Невелика по ширині, зверху вона червоного кольору, влітається у верхню щоглу літери, і формуючи з нею перпендикуляр, зав'язується ефектним вузлом. Один хвіст вузла прямує вгору по діагоналі, а другий виплітається вгору вертикально, продовжуючи щоглу літери і завершуючи її гострим кінцем з вузликами червоного й «білого» кольору самого пергамену. Вниз від центра прямує вертикаль синього кольору. Вона також влітається у нижню петлю, формуючи гостроконечний вузол синього й червоного кольорів.

Верхня й нижня петлі літери оформлені з внутрішнього боку контурної лінії. Це все той самий використовуваний майстром мотив завитків. У нижній петлі завитки викладаються в конусоподібну форму, потоншуючись до точок дотику зі щоглою і верхньою петлею, орнаментальне рішення якої дещо складніше за своєю динамікою.

Починаючи від верхнього вузла, петля формується двома контурними лініями, що окреслюють її ширину. Перериваючись на намистину і кільце, лінії подрібнюються на завитки, які закручуються доверху, а не донизу, як у нижній петлі; і тим самим декор набуває схвильованого стану, що підкреслює і ритмічне чергування червоного, синього й знов червоного у завершальному тонкому акорді дотику з щоглою літери. Внутрішній простір ініціала заповнений зеленню світлої градації.

Саме внутрішня частина нижньої петлі ініціала отримала сильне пошкодження основи і в подальшому була зміцнена реставраційними вставками зі зворотного боку аркуша. Розрив пергамену припадає якраз на місце окреслення сторінки і перетинається вище з іншим, вже поперечним розривом основи, що йшов від другого після заголовка рядка і пошкодив нижню частину верхньої петлі ініціала. Реставраційне доповнення основи й укріплення фарбового шару дозволило зберегти цілісність художнього оздоблення цієї сторінки.

Підсумовуючи опис художнього оформлення десяти аркушів Турівського Євангелія другої половини XI ст., варто відмітити, що всі заголовки виконані в одному стилістичному ключі з використанням одного й того ж шрифту. Ініціали ж за своєю стилістикою мають два напрямки.

Першому притаманне написання, а точніше – складання щогли з елементів декору різної форми, що створює враження неоднорідності, хитромудрості й одночасно легкості. Використання вузлів, гостроконечних хвостів, що виступають вгору і вниз, так само підкреслює таке враження. Це Р на аркушах 1зв., 3 і 5, хоча остання виглядає лаконічніше, а також В на аркушах 7 і 10зв.

Ініціалам другого напрямку властива лаконічність, завершеність ліній і форм. Ці ініціали виглядають більш важкими, хоча своїм розміром не перевищують літер першого типу. Для всіх характерне формування щогли з рівношироких стрічок, що переплітаються на більш чи менш однаковій відстані й поділяють щоглу на три або чотири сегменти. Це ініціали В на аркушах 5зв., 7зв., 8зв. і 10, та Р на аркуші 9зв.

Об'єднувальною ланкою оформлення всіх ініціалів, за винятком літери О на аркуші 2, є використання елемента завитка у формуванні внутрішнього контуру петель і, звісно, колористичне рішення. Червоний (вірогідно, кіновар), синій (вірогідно, лазурит) і зелень різних градацій щільності кольору наявні в усіх ініціалах на рівні з використанням кольору основи (тобто пергамену). Все це видає руку одного майстра.

Здійснений вище ретельний розбір специфіки виконання ініціалів манускрипту дозволяє побачити той скрупульозний творчий підхід майстра до власної праці, коли

у певній обраній формі він знаходить різні варіації komponування елементів декору, що безумовно свідчить як про його індивідуальну манеру виконання, так і про середовище, яке формувало загальні обриси й тенденції до такого декорування. Тобто мовиться про скрипторій, в якому народився манускрипт, відомий нині під назвою «Турівське Євангеліє».

У якому скрипторії це відбулось? В історіографії на сьогодні немає однозначної відповіді на це питання, в чому можна переконатись із розлого її огляду, вміщеного на сторінках цього видання. Показовим в цьому випадку є позиція Пуцка, який, відмітивши зв'язок стилістики художнього оздоблення рукопису з київським скрипторієм, поспішив зазначити, що це аж ніяк не означає, що сам манускрипт був написаний і оздоблений саме у Києві, а не в якомусь іншому місті Русі⁷; цієї тези дотримуються білоруські дослідники, намагаючись перекопати наукову громадськість у турівському походженні рукопису⁸. Проте чи маємо ми підстави говорити про поліцентричність писання книг у Київській Русі в час написання Турівського Євангелія? Чи ми механічно переносимо реалії наступного – XII ст., на XI ст.? Відповісти на це питання можна лише завдяки ретельному аналізу результатів технологічного дослідження збережених манускриптів, у зв'язку з історичними реаліями тих часів.

Питання технологічного дослідження манускриптів зрідка піднімається у вітчизняній науці. Найчастіше ми зіштовхуємось з філологічними дослідженнями різного напрямку, на підставі результатів яких визначалась приналежність пам'ятки до того чи іншого регіону. Художнє оформлення манускрипту, якщо й підлягало якимось спостереженням, то переважно для того, аби посилити аргументацію. Для прикладу варто згадати міркування Олексія Соболевського, який відніс Турівське Євангеліє до київського кола пам'яток, в тому числі й на підставі особливостей кольорової гами ініціалів⁹.

Втім що приховується за поняттям червоного, синього й зеленого кольору? Відповідь на це питання однозначна: це колосальний обсяг знань середньовічного майстра, секрети його майстерності змішування пігментів, підготовка основи для нанесення фарбового шару. Ці відомості зберігались, доповнювались, вдосконалювались, вірогідно записувались, хоча письмові свідчення про технологію виготовлення фарби

7 Пуцко В. Люмінацыя Тураўскага Евангелля.

8 Див., напр.: Суша А. Тураўскае Евангелле – найдаўнейшыя кніжны помнік Беларусі // Тураўскае Евангелле = Туровское Евангелие = Тургай Gospel. Факсімільнае узнаўленне. Даследаванні. А. А. Суша (агулн. рэд.). С. 99–102. Висвітлення цього питання в працях інших дослідників Турівського Євангелія див. в огляді Вячеслава Корнієнка.

9 Соболевский А. И. Новый труд В. Стасова // Университетские известия. Год XXVII (1887), № 5, май. К., 1887. Критика и библиография. С. 53.

часів Візантії не відомі. Власне ця обставина змушує звернутись до пошуку аналогій, зокрема у західноєвропейській книжній традиції.

Найбільш раннім збірником рекомендацій для майстрів вважається написаний наприкінці VIII ст. латиною рукопис (*Codex Lucensis 490* або *Compositiones variae*¹⁰ з капітулярної бібліотеки м. Лукка), який багатьма фахівцями не сприймається як візантійське джерело, хоча водночас безумовно не виключається причетність візантійських майстрів до передачі секретів деяких технологій образотворчого мистецтва, які в подальшому й увійшли до згаданого збірника¹¹.

Найдокладніше ці секрети розкрив Ченіно Ченніні у написаному на початку XV ст. трактаті про техніку живопису¹². Звісно, ці свідчення датовані значно пізнішим часом, ніж було написане Турівське Євангеліє, але й знання, так ретельно зібрані й записані Ченніні, формувались не одне століття. І хоча писемних свідчень про технологію створення фарб у Київській Русі не збереглося, загальні принципи роботи з різними пігментами для отримання фарб безумовно були подібні до тих, що були викладені в його *Il libro dell'arte*.

Проте до цього етапу технологічних робіт – виготовлення чорнил і фарб для написання й художнього оздоблення рукопису, справа доходила пізніше. В історіографії за замовчуванням майорить думка про певну розірваність зв'язку між замовником, який оплачував роботу майстра, і самим майстром. Тобто скидається на те, що наче замовник (князь, посадник чи хтось інший) не брав участь у погодженні й затвердженні замовлення, а майстер виготовляв манускрипт на свій власний розсуд і вміння. Однак сумнівно, що майстер не обговорював із замовником художнього образу книги.

Храм неможливо побудувати без архітектурного креслення, а його внутрішнє убранство неможливе без задалегідь погодженої іконописної програми. Це не робилось навмання, будівництву й розпису передувала тривала підготовча робота; хоча ескізи до нашого часу не відомі, це не означає, що їх не могло існувати. Принаймні в іконографічній програмі розписів храму добре простежуються постаті замовників. Зокрема, у Софійському соборі ми можемо бачити включення до розписів елементів прославлення ктиторів – Володимира Святославича і Анни Порфірородної¹³. Воче-

10 Див.: *Il codice 490 della Biblioteca Capitolare di Lucca. Ottantatré pagine per servire a studi paleografici scelte da Luigi Schiaparelli e riprodotte in fototopia a cura della Biblioteca Apostolica Vaticana. Vol. 1: Introduzione; vol. 2: Tavole; Roma: ed. Pompeo Sansaini, 1924; Burns Th. Compositiones Variae: A Late Eighth-century Craftsman's Technical Treatise Reconsidered. London: Archetype Publications, 2017.*

11 Мокрецова И. П., Наумова М. М., Киреева В. Н., Добрынина Э. Н., Фонкич Б. Л. Материалы и техника византийской рукописной книги (по реставрационной документации Государственного научно-исследовательского института реставрации). Москва: Индрик, 2003. С. 18.

12 Див., напр.: *Il libro dell'arte, o Trattato della pittura di Cennino Cennini ; di nuovo pubblicato, con molte correzioni e coll'aggiunta di più capitoli, tratti dai codici fiorentini, per cura di Gaetano e Carlo Milanese. Firenze, 1859.*

13 Див., напр.: Никитенко Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика. К., 1999; Нікітенко Н. Образи засновників Софії Київської в сюжетах її бічних вітарів // Матеріали

видь, іконографічна програма розроблялась і погоджувалась із замовниками протягом етапу підготовки будівництва на початку XI ст., так само як пізніше погоджувались певні зміни з другим ктиторм – Ярославом, який завершив розпочате батьком будівництво митрополичої резиденції.

Богослужбові книги, вартість яких була надзвичайно високою, так само замовлялись для вкладання до храму; це було обдаровування обителі взамін молитов за спасіння душі жертводавця і членів його родини. Тож замовник манускрипту мав чітко уявляти кінцевий результат свого вкладення. І для цього він мав побачити підготовлені ескізи, за потреби обговорюючи певні зміни в програму. Подібні ескізи могли складати цілі альбоми з найбільш затребуваними іконографічними сюжетами, мотивами орнаментів, зібраних для вузького кола майстрів. Чи відомі такі ескізи взагалі?

Так, однак, аби побачити приклад подібного альбому, мусимо знову звернутись до західноєвропейських матеріалів (іл. 14): одним з ранніх зразків літератури подібного типу вважається виконаний у XIII ст. рукопис *Reiner Musterbuch* (Австрійська Національна бібліотека, Cod. 507)¹⁴. Подібно до *Compositiones variae*, цей рукопис не сприймається в контексті його зв'язку з Візантією. Проте саме візантійське мистецтво визначило розвиток європейського образотворчого мистецтва – з технологіями й стилістикою, які, потрапля-



Іл. 14. Зображення зразків ініціалів на аркуші 4 “Reiner Musterbuch”

У Міжнародних науково-практичних Софійських читань «Духовний потенціал та історичний контекст християнського мистецтва», присвячених 75-річчю Національного заповідника «Софія Київська», м. Київ, 28–29 травня 2009 р. Київ, 2011. С. 129–147; Нікітенко Н. Володимир Великий і Анна Порфірородна як «нові Костянтин і Олена» у фресковому розписі Софії Київської // Наукові записки НАУКМА. Історія і теорія культури. К., 2020. Т. 3. С. 36–42; Нікітенко Н. Володимир Великий на фресках Софії Київської // Софійський часопис. Вип. 5. Збірник статей за матеріалами IX Судацької міжнародної наукової конференції «Причорномор'я, Крим, Русь», присвяченої 100-річчю від дня народження архітектора С. І. Лопушинської (м. Київ, 24–25 вересня 2020 р.). К., 2021. С. 7–31; Нікітенко Н. Софія Київська Володимира Великого. К.: Горобець, 2022. С. 570–578.

14 Sammelhandschrift für den Unterricht. Verschiedene [VerfasserIn]; Heinricus [Schreiber] et al. 1208–1213. 238 x 155 mm. Handschrift; 149 Bl. URL: https://digital.onb.ac.at/RepViewer/viewer.faces?doc=DTL_6432503&order=1&view=SINGLE (дата звернення: 15.05.2025).



Іл. 15. Мозаїчний орнамент з мотивом ірисів у головному вівтарі Софійського собору



ючи в середовище народів інших країн, починали поступово видозмінюватись під впливом національних естетичних критеріїв того чи іншого регіону. При цьому рукописні керівництва й альбоми з замальовками модифікацій орнаментальних мотивів, на кшталт *Reiner Musterbuch*, що допомагали майстру зберегти у пам'яті найвдаліші зразки, могли зіграти у такому розповсюдженні технологічних і мистецьких прийомів колосальну роль. На жаль, подібних рукописів до нашого часу дійшло катастрофічно мало, а для деяких регіонів, зокрема Київської Русі, не збереглося взагалі. Тож ми цілком вправі звертатись до європейських аналогій, розуміючи при цьому подібність роботи середньовічних майстрів в різних куточках Європейського континенту.

Повторюваність художніх прийомів і візерунків у різних пам'ятках одного регіону й хронологічного діапазону дозволяє відносити їх появу до певного художнього центру. І в цьому випадку для XI ст., тобто часу написання Турівського Євангелія, таким центром для Русі-України безумовно був Київ, а точніше Софія Київська – головний митрополичий центр, в якому крім того знаходився князівський скрипторій, звідки написані тут книги потрапляли

Іл. 16. Фресковий орнамент з мотивом ірисів у головному вівтарі Софійського собору



Іл. 17. Заставка з Остромирова Євангелія (аркуш 58)

до новопосталих в різних містах держави храмів разом з пресвітерами, які мали «оучити люди»¹⁵.

Давні стіни Святої Софії донині зберігають незаперечні свідчення того, що цей визначний собор сам слугував джерелом духовної й творчої сили українських середньовічних майстрів, що визначало напрямок і стилістику подальшого розвитку мистецтва загалом і писання книг зокрема. Безумовно, створений колись унікальний витвір мистецтва міг стати першоджерелом художніх прийомів і знайти своє продовження у багатстві повторень і модифікацій.

Так, наприклад, мотив медальйона з ірисом (півником), що розпустився, одного разу створений в колі майстрів скрипторію Студійського монастиря в Константинополі, знайде багаторазове повторення в манускриптах цієї майстерні, а потім потрапить до Києва, аби потім відобразитись в орнаментальному декорі фресок і мозаїк головного вівтаря Софійського собору (іл. 15–16), аби в подальшому перейти до орнаментального мотиву заставок і рамок мініатюр в Остромировому Євангелії 1056–1057 рр. (петербурзька Російська національна бібліотека, Ф.п. 1.5) (іл. 17) і продовжити свій шлях в оформленні Мстиславова Євангелія кінця XI – початку XII ст. (московський Державний історичний музей, Син. 1203) (іл. 18) або в графіті на фресках собору¹⁶. Звісно, ці візерунки неможливо назвати ідентичними, адже кожен містить свої відмінності, варіації відтінків кольору і композиції. І вони так само відображають смаки і потреби замовника. Розглянемо це на конкретному прикладі.

Так, у багатьох ініціалах Остромирового Євангелія можна спостерігати зображення голови орла (іл. 19–20). І надзвичайно подібне зображення геральдичного орла, з тим же обертом голови вліво, можемо бачити на різьбленій пірофілітовій плиті парапетів хорів Софійського собору (іл. 21). Окрім того, зображення орлів можна було бачити на плащі

15 Полное собрание русских летописей, издаваемое постоянно историко-археологическою комиссиею Академии наук СССР. Т. 1: Лаврентьевская летопись, вып. 1: Повесть временных лет. Изд. 2. Ленинград, 1926. Стлб. 153.

16 Корнієнко В. В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). Ч. VI: Приділ архангела Михаїла. К., 2015. С. 18.



Іл. 18. Зображення Євангеліста Матвія у Мстиславовому Євангелії (аркуш 30зв.)

князя Володимира з князівського портрета в західній частині головної нави собору¹⁷, зафіксованому на малюнку Абрагама ван Вестерфельда у 1651 р.¹⁸ Такі мантиї із зображенням орлів носили візантійські імператори і перші після них особи; тож поява цього геральдичного символу на одязі Володимира і на плиті парапетів хорів справедливо пов'язується

17 Нікітенко Н. Софія Володимира Великого. С. 262–263.

18 Смирнов Я. И. Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца XVIII века // Труды тринадцатого археологического съезда в Екатеринославе 1905. Том II. Москва, 1908. Табл. VI, 1.



Іл. 19-20. Ініціали В і Р із зображенням голови орла Остромирового Євангелія (арк. 4, 19)



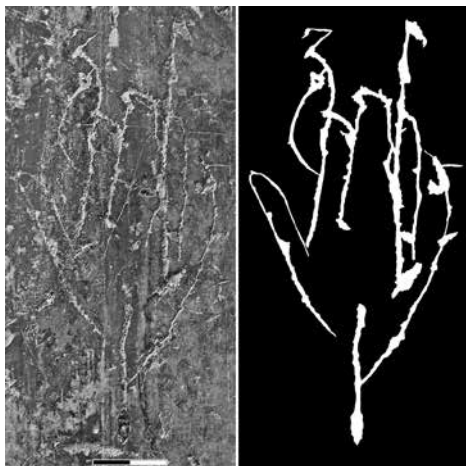
Іл. 21. Пірофілітова плита парапетів хорів Софійського собору із зображенням орла

з отриманням ним царських інсигній після одруження з сестрою візантійських імператорів Анною, репрезентує великого київського князя як автократора, відображаючи місце цього володаря у політичній системі універсальної християнської імперії, центром якої був Константинополь¹⁹. Але яким чином ця поява орлів, пов'язаних з постаттю велико-

¹⁹ Див.: Нікітенко Н. Софія Володимира Великого. С. 262–263; Однороженко О. Геральдика середньовічної Русі (України): у 3-х т. Т. 1: Генеза руської геральдики X–XIII ст. Харків: Фоліо, 2023. С. 172; Гордієнко Д. Під знаком тризуба. Володимир Великий та його доба. К.: ТОВ «Видавництво «Кліо»»), 2024. С. 189.



Іл. 22. Приклад оформлення ініціала Z у вітварі Михайлівського приділа Софії Київської (графіті № 3946)



Іл. 23. Приклад оформлення ініціала Z у вітварі Михайлівського приділа Софії Київської (графіті № 3946)

го київського князя, причетна до оформлення манускрипту, замовником якого був новгородський посадник Остромир? Цей зв'язок простежується через постать його дружини Феофано, доньки від царственного шлюбу Володимира і Анни²⁰, чия постать була зображена у князівському портреті²¹. Таким чином «близок» тодішнього великого київського князя Ізяслава Ярославича Остромир підкреслив свій високий статус в системі родових відносин правлячої династії. Навряд чи майстер без відома замовника включив цей мотив до оздоблення рукопису, що вийшов з великокнязівського скрипторію Софійського собору²².

Прикметно, що на цій же плиті, як і на інших плитах парапетів хорів Софійського собору (чи кам'яній різьбі київських пам'яток архітектури)²³, можемо спостерігати елементи плетіння, що так само використовувались в оформленні ініціалів Турівського Євангелія. Тож без перебільшення можна стверджувати, що самі стіни собору стають своєрідним монументальним *Musterbuch*, визначаючи на тривалий період стиль орнаментики пам'яток мистецтва Русі-України, в тому числі й книжкового. Прикметно, що й самі середньовічні майстри скрипторію розглядали стіни храму як *Musterbuch*, викреслюючи на фресках різноманітні зразки ініціалів літер, в тому числі й «експериментальні», що не знайшли подальшого втілення в рукописних пам'ятках (іл. 22–23)²⁴.

Звертаючись до порівняльного аналізу художнього вирішення ініціалів у пам'ятках, близьких за часом створення до Турівського Євангелія, варто нагадати, що багатьма дослідниками вже неодноразово, хоч і побіжно, були зроблені деякі спостереження. Від

20 Поппэ А. Феофана Новгородская // Новгородский исторический сборник. Санкт-Петербург, 1997. Вып. 6 (16). С. 117–118.

21 Нікітенко Н. Софія Володимира Великого. С. 274–275.

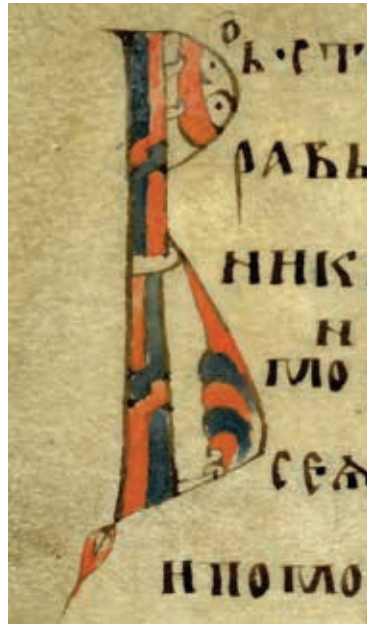
22 Те, що пам'ятка написана у Київській Софії, не викликає сумнівів. Безперечні свідчення існування скрипторію у Новгородській Софії відносяться до кінця XI – початку XII ст.: Медынцева А. А. Автографы писцов-каллиграфов из Новгородской Софии (рубеж XI–XII веков) // Краткие сообщения Института археологии. 2016. Вып. 244. С. 408–424.

23 Див.: Архипова Е. И. Резной камень в архитектуре древнего Киева (конец X – первая половина XIII вв.). К.: ИД «Стилос», 2005.

24 Див.: Корнієнко В. В. Корпус графіті Софії Київської. Ч. VI. С. 23, 87–89, 439; Корнієнко В. В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). Ч. VIII: Внутрішня та зовнішня галереї. К., 2018. С. 439, 445, 456, 473.



Іл. 24. Ініціал В Остромирового Євангелія (арк. 34)



Іл. 25. Ініціал В Реймського Євангелія (арк. 4)



Іл. 26. Ініціал В Турівського Євангелія (арк. 10)



Іл. 27. Ініціал В Слів Григорія Богослова (арк. 96)



Іл. 28. Ініціал В Турівського Євангелія (арк. 7зв.)



Іл. 26. Ініціал В Реймського Євангелія (арк. 5)



Іл. 30. Ініціал O
Турівського Євангелія
(арк. 2)



Іл. 31. Ініціал O
Реймського Євангелія
(арк. 14)

Олексія Соболевського²⁵ і Ватрослава Ягіча²⁶ до вже згаданих вище праць Василя Пуцка²⁷ і Єлени Уханової²⁸ обговорювались колір, подібності й відмінності, походженні і розвиток тих чи інших елементів декору. Як пам'ятаємо, єдиної думки щодо місця написання пам'ятки фахівці не дійшли. Однак зауважимо, що в більшості пам'яток XI ст., які визначені українським фахівцем Якимом Запаском як манускрипти, створені в Києві або в Південній Русі²⁹, чітко спостерігається подібність елементів декору, що використовуються як в ініціалах, так і в заставках і розділювачах тексту Турівського Євангелія.

Це використання елемента переплетення двох рівних по ширині стрічок різного кольору в щоглі літери, що його можемо спостерігати і в Остромировому Євангелії, наприклад ініціал В на аркуші 34 (іл. 24), і в Реймському Євангелії (бібліотека Карнегі, Реймс) на аркуші 4 (іл. 25) і в Турівському Євангелії на аркуші 10 (іл. 26). А також цей же елемент наявний в рукопису Слів Григорія Богослова другої половини XI ст. (петербурзька Російська національна бібліотека, Q. n. 1.16) на аркуші 96 (іл. 27). Виконаний лише чорнилом, ініціал володіє чіткістю пропрацьованих деталей декору, притаманних монохромним зображенням; він також містить і елемент завитка, який використовується при виконанні ініціалів як Турівського Євангелія – ініціал В на аркуші 7зв. (іл. 28), так і Реймського Євангелія – ініціал В на аркуші 5 (іл. 29). Так само можемо відмітити очевидну схожість художнього рішення ініціала O в Турівському Євангелії на аркуші 2 (іл. 30) і аналогічного ініціала Реймського Євангелія на аркуші 14 (іл. 31).

Безумовно, манера виконання тих чи інших ініціалів у різних рукописах надзвичайно різниться як у плані професійності й таланту майстра, так і художніх завдань, які перед ним стояли. При цьому не варто сподіватись на тотожність всіх ініціалів, адже виконувались вони все ж різними майстрами, що працювали у софійському ве-

25 Соболевский А. И. Новый труд В. Стасова. С. 53.

26 Ягич И. В. [рец.] Труд В. В. Стасова «Славянский и восточный орнамент» // Вестник изящных искусств, издаваемый при императорской Академии художеств под ред. А. И. Сомова. 1888. Т. 6. Вып. 2. С. 176–177.

27 Див.: Пуцко В. Г. Славянская иллюминированная книга. Р. 149.

28 Уханова Е. В. Западноевропейские источники. С. 223.

29 Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва: українська рукописна книга. Л.: Світ, 1995. С. 15–29, 125–173.

ликокнязівському скрипторії. Цей скрипторій, заснований при митрополичій резиденції князем Ярославом, що ставив собі за завдання розповсюдження грамотності серед підпорядкованих великокнязівському столу удільних князівських столів, у середині XI ст. міг притягувати до себе майстрів з різних куточків візантійської ойкумени. Це був період формування художнього стилю українських манускриптів, що перебував під впливом різних художніх шкіл. Саме тому в оформленні українських манускриптів XI ст. можемо бачити вплив різних шкіл: і візантійської, з її урочистістю, що яскраво помітно в оздобленні Остромирового Євангелія; і моравської, з її витонченою стриманістю колориту і вишуканістю ліній – прикладом такого впливу можна назвати Реймське Євангеліє³⁰; і македонської; і болгарської.



Іл. 32. Ініціал b
Асеманієвого Євангелія
(арк. 15)

Проте буде помилкою вважати цей вплив просто копіюванням київськими книжниками візантійських, болгарських чи якихось інших зразків книжного мистецтва. Є пам'ятки, які сучасні перерахованим вище манускриптам київського скрипторію; наприклад, Асеманієве Євангеліє XI ст. (Ватиканська бібліотека, Vat. Slav. 3), написане у Македонії, демонструє рівнозначний, але не перевершений рівень художнього оформлення манускрипту, що, безумовно, свідчить не стільки про спадковість художніх традицій, скільки про їх одночасний розвиток з українською рукописною школою. Прикладом для цієї тези може служити ініціал на аркуші 15 (іл. 32).

Тож попри невелику кількість збережених аркушів Турівського Євангелія, які, на жаль, не дають нам жодної інформації ані про замовника манускрипту, ані про місце вкладення книги, все ж у творчій манері майстра добре помітні такі самі підходи у виборі варіацій і компонування елементів декору, що наявні в інших рукописах, які впевнено визначаються як продукція великокнязівського скрипторію, заснованого князем Ярославом у Софії Київській. Для періоду від середини до другої половини XI ст. саме ця майстерня була центром розповсюдження книжних пам'яток по теренах Русі-України. Відтак маємо всі підстави мовити про київське походження Турівського Євангелія.

Близькість орнаментальних мотивів у декоративному оформленні різноманітних в плані художнього оформлення манускриптів, що вийшли з-під пера майстрів

30 Прикметно, що в XIV ст. його написання пов'язували з твором св. Прокопія Сазавського. Варто зазначити, що на думку деяких дослідників, саме в Києві могли знайти прихисток монахи бенедиктинського Сазавського монастиря: Мицько І. Українсько-чеські зв'язки та історія Підгір'я X–XI століть // П'яті «Ольжині читання». Пліснеськ, 7 травня 2010 року. Львів; Броди, 2011. С. 63–77.

Софійського скрипторію, варто розглядати в рамках розвитку художніх процесів XI ст. на українських теренах, що відбувався за найтісніших культурних контактів Великого Київського князівства, яке уособлювало стрижень державної влади тогочасної Русі, причому не лише з Візантією – універсальною християнською імперією, з якою держава Володимира встановила рівноправні контакти, – але й з країнами Центральної Європи і Балкан, контакти з якими були не менш жвавими і де у цей же час тривали такі ж самі художні процеси, в тому числі й у мистецтві книги. Відкритість для нових тенденцій в різних сферах діяльності, і в мистецтві зокрема, характеризувала державу Володимировичів як європейську, в якій формувались основи ментальності українського народу.



ВУЗЬКИЙ УСТАВ ТУРІВСЬКОГО ЄВАНГЕЛІЯ ХІ СТОЛІТТЯ: НОТАТКИ ДО ОЗНАЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ

Тип письма Турівського Євангелія (ЦБАН Литви, F 19-1)¹ є на сьогодні найменш дослідженим – окремих студій немає, ученими при вивченні східнослов'янських писемних джерел переважно тільки вказується, що рукопис написаний уставом. За палеографічними особливостями накреслення окремих літер та правопису вчені відносять написання Євангелія до другої половини ХІ ст., найпізніше – до першої половини ХІІ ст.

У науковій частині даного факсимільного видання збережених євангельських текстів Турівського Євангелія Вячеслав Корнієнко подав історіографію з вивчення манускрипту в розлогій аналітичній викладці – в нарисах студіюються основні положення праць вчених, причетних до нього безпосередньо чи опосередковано². Надаємо Морозовою в укладеній до цього видання кодикологічній розвідці системно представлено загальну характеристику уставного письма Турівського Євангелія³.

Оскільки питання *вузького уставного письма* рукопису й до сьогодні є поза дослідженнями вчених і навіть не є дискусійним, то вважаємо за необхідне означити проблему й приділити їй певну увагу. Наголосимо, що вперше Ніколай Карінський схарактеризував письмо Турівського Євангелія як *вузький устав* у 1925 році⁴, про що далі.

Після відкриття рукопису для наукового світу в 1865 році, хрестоматійними стали загальні палеографічні та графіко-орфографічні спостереження першого дослідника й публікатора рукопису Ізмаїла Срезневського⁵, якими дослідники послуговуються

1 Електронна копія представлена на сайті установи-зберігача рукопису Центральної бібліотеки Академії наук Литви. URL: <https://elibrary.mab.lt/items/b587fe8c-a035-42b9-8851-9547d5920b2a> (дата звернення 15. 09. 2025).

2 Див. у цьому виданні статтю Вячеслава Корнієнка «Бібліографічний літопис Турівського Євангелія», а також список бібліографії, підготовлений цим же автором..

3 Див. статтю Надєжди Морозової у цьому виданні.

4 Каринский Н. М. Образцы письма древнейшего периода истории русской книги. 60 фототипических снимков с древнерусских памятников, преимущественно XI в., на 29 таблицах. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1925. С. 6, 15, табл. 27.1 (арк. 8 зв.).

5 Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках // Записки императорской академии наук. Т. 11. Санкт-Петербург, 1867. Приложение № 2. XXXIII С. 30–33. (Окреме вид.: Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. I–XL. Санкт-Петербург, 1867. Вып. 4. С. 30–33); Срезневский И. И. Древние славянские памятники юсового письма с описанием их и с замечаниями об особенностях их правописания и языка. Санкт-Петербург, 1868. С. 168–172; Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках // Записки императорской академии наук. XLV. Т. 22. Санкт-Петербург, 1873. Приложения. № 3. С. 105–136.

й до сьогодні. Вчений відмітив близькість письма й правопису Турівського Євангелія до Остромирового Євангелія 1056–1057 рр. (РНБ, ф. 560, Ф.п.1.5)⁶ та Пандектів Антіоха XI ст. (ДІМ, ф. 80370, Воскр. 30 перг.)⁷, а також схожість окремих накреслень букв до інших пам'яток XI ст., безпосередньо до Ізборника Святослава 1073 р. й Ізборника 1076 р. (ДІМ, ф. 80370, Син. 1043 (Син. 31–А); РНБ, ф. 885, Ерм. 20)⁸ та Міней 1096 і 1097 рр. (РДАДА, ф. 381 (Син. тип.), Оп. 1, № 89; № 91)⁹.

У першому повідомленні про рукопис 1867 р. учений тільки зауважив, що почерк письма дуже гарний, накреслення літер засвідчують, як і правопис, що книга була написана в XI ст. За рисунком літер рукопис найближчим є до Остромирового Євангелія та Воскресенського списку Пандектів Антіоха, з останнім більш схожий за правописом. Він відмінний від Остромирового Євангелія постійним уживанням крапки над голосними – не лише йотованими, але й над тими, які починають склад; а від Пандектів Антіоха – тим, що йотоване є пишеться не лише з крапкою (ѣ), а з ґ попереду (ѣґ)¹⁰.

Срезневський у проведеному в 1870 році дослідженні, опублікованому тільки в 1873 році, наголосив, що рукопис Турівського Євангелія за часом написання молодший за Остромирове Євангеліє і старший за Мінеї 1096 і 1097 рр., зазначивши щодо шрифту письма текстів збережених уривків: «написані не дрібним гарним уставом по 18 рядків на сторінці»¹¹. Значно пізніше, Ніколай Дурново відмітив, що письмо Турівського Євангелія дуже архаїчне за накресленням букв і за правописом, рукопис старше інших недатованих пам'яток XI ст., протографом слугував південнослов'янський рукопис¹².

Ізмаїл Срезневський вказав на такі ознаки письма, за якими Турівське Євангеліє належить саме до пам'яток XI ст.: «За почерком букв воно найбільш подібне до Остромирового Євангелія: в ньому ті ж співвіднесення висоти й ширини букв і товщини рисок, той же рисунок майже кожної з них, між іншим, і Ж, М, Х, Ц, Ч, Ѡ;

6 Електронна копія представлена на сайті Російської національної бібліотеки, в якій перебуває рукопис. URL: <https://nlr.ru/manuscripts/RA1527/elektronnyiy-katalog?ab=B42EB88E-8BD8-44A1-9754-EF88B39E7CAC> (дата звернення 15. 09. 2025).

7 На сайті російського Державного історичного музею електронна копія рукопису не представлена, подана тільки одна ілюстрація. URL: https://catalog.shm.ru/entity/OBJECT/178486?page=6&fund_ier=647760263&index=283 (дата звернення 15. 09. 2025).

8 Електронні копії представлені на сайтах установ-зберігачів рукописів: російського Державного історичного музею. URL: <https://catalog.shm.ru/entity/OBJECT/178472?fund=21&index=12> (дата звернення 15. 09. 2025); Російської національної бібліотеки. URL: <http://nlr.ru/manuscripts/RA1527/elektronnyiy-katalog?ab=F0557166-7483-4F3C-853F-74B3D5424DC5> (дата звернення 15. 09. 2025).

9 Електронні копії рукописів представлені на сайті Російського державного архіву давніх актів. URL: http://rgada.info/kueh/index2.php?str=381_1_89&name=%D0%9C%D0%B8%D0%BD%D0%B5%D1%8F%20%20%D1%81%D0%BB%D1%83%D0%B6%D0%B5%D0%B1%D0%BD%D0%B0%D1%8F; та http://rgada.info/kueh/index2.php?str=381_1_91&name=%D0%9C%D0%B8%D0%BD%D0%B5 (дата звернення 15. 09. 2025).

10 Срезневский И. И. Сведения и заметки. 1867. С. 130–131.

11 Срезневский И. И. Сведения и заметки. 1873. С. 120, 117.

12 Дурново Н. Н. Русские рукописи XI и XII вв. как памятники старославянского языка // Избранные работы по истории русского языка / Автор предисл. и сост. В. М. Живов. Москва, 2000. (Серия: Studia philologica.). С. 398, 415, 416.

тільки букви **к** і **у** написані трохи інакше – так, як в Ізборнику 1073 року, а буква **з** більш схожа на **з** Ізборника 1076 року. Виключне вживання букви **ц** замість **шт**, чим рукопис подібний до Міней 1096 і 1097 рр. До Ізборника 1073 року і до Міней 1096 і 1097 рр. підходить Турівському Євангелію за використанням надрядкового знака у вигляді крапки над голосними»¹³.

Срезневський не проводив зіставлення уставного типу письма Турівського Євангелія з південнослов'янськими рукописами, а зосередився на письмі книжкових пам'яток Русі XI ст.; відтоді послідовники здебільшого тільки вказують, що пам'ятка писана уставом. Далі лише зупинимося на працях, у яких приділена увага уставним накресленням літер рукопису та безпосередньо вузькому типу письма.

Подаємо ілюстрації рукописів уставних накреслень письма Турівського Євангелія та Остромирового Євангелія 1056–1057 рр. за однаковим текстом євангельського читання (гл. 92), які засвідчують відповідно використання вузького та широкого уставів, трохи стиснутого з боків письма (Див. іл. 1 та 2, почерк книжника-писця диякона Григорія, а також іл. 3, почерк другого писця)¹⁴. Також подаємо ілюстрації письма Пандектів Антіоха XI ст. та Чудовського Псалтиря XI ст. (ДІМ, ф. 80370, Чуд. 7)¹⁵ (Див. іл. 4 та 5).

Євфимій Карський у 1901 році подав декілька палеографічних спостережень, не вказаних Срезневським, щодо написання в Турівському Євангелії окремих літер, які привів і в наступних палеографічних студіях: на місці букви **з** трапляється буква **г**, яка використовується і при передачі числівників на позначення числа 6 (с. 5, 16); у літер **ѣ**, **ѣ**, **ѣ** з'єднувальна перемичка перекреслена¹⁶. Останню графічну особливість в Турівському Євангелії вчений вказав як приклад до свого висновку відносно всіх взагалі йотованих букв рукописних книг, в яких з'єднувальна перемичка часто буває перекреслена, що, звичайно, палеографічного значення для встановлення часу та місця написання не має; це може бути початкова орнаментика букв¹⁷.

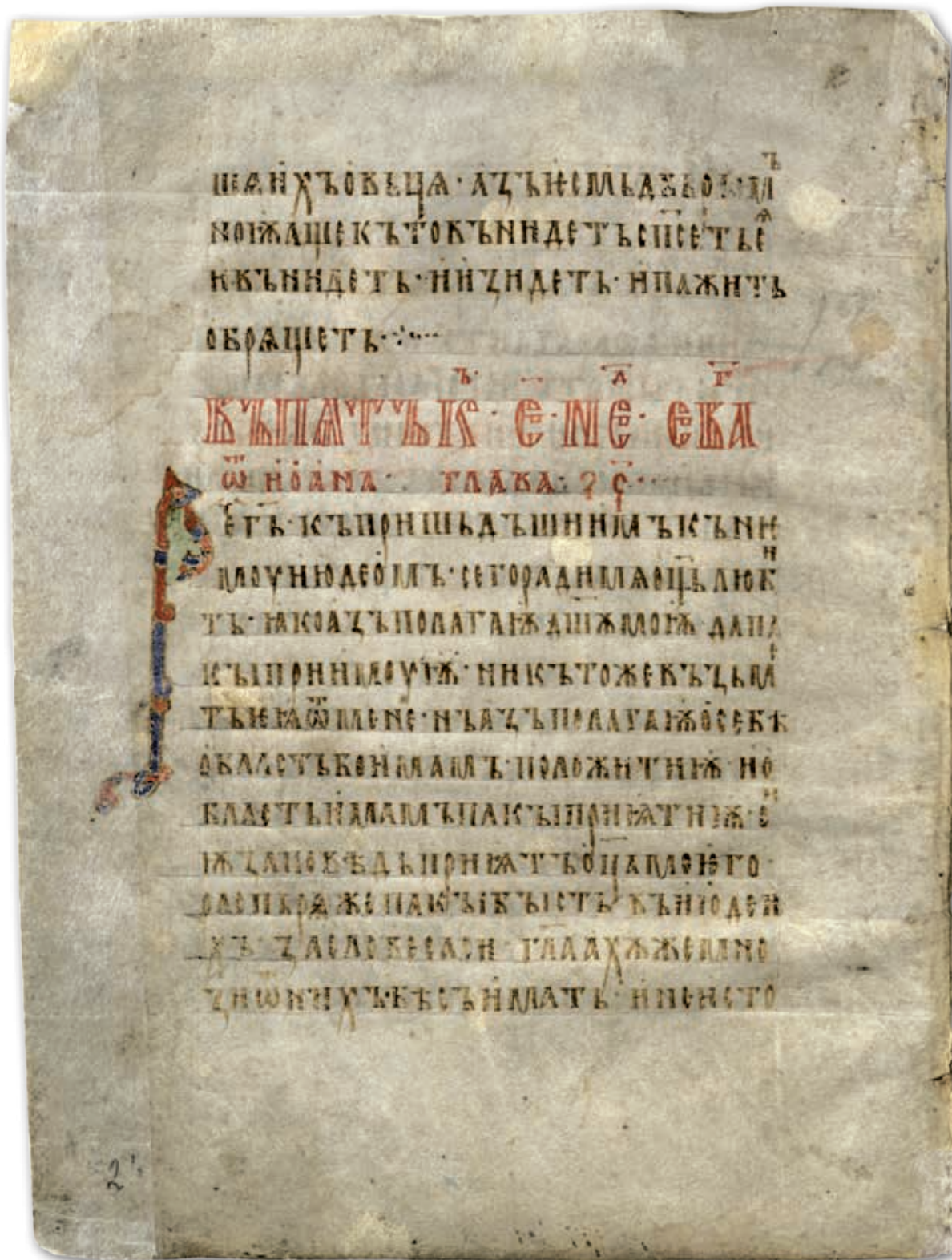
13 Срезневский И. И. Сведения и заметки. 1873. С. 120.

14 Почерки Остромирового Євангелія: 1) арк. 2–24 зв.; заголовки золотом на всіх аркушах рукопису, крім арк. 21–40 зв., 131–154 зв.; 2) арк. 25–294 зв. (включаючи заголовки, написані чорнилом), переписувач диякон Григорій; 3) заголовки золотом на арк. 21–40 зв., 131 зв. – 154 зв. URL: https://expositions.nlr.ru/ex_manus/Ostromir_Gospel/_Project/page_Manuscripts.php?desc (дата звернення 15. 09. 2025). Також, 4) написи на мініатюрах євангелістів (на книгах і сувої). Арк. 1, 57 зв., 125–125 зв. початкового тексту не мають.

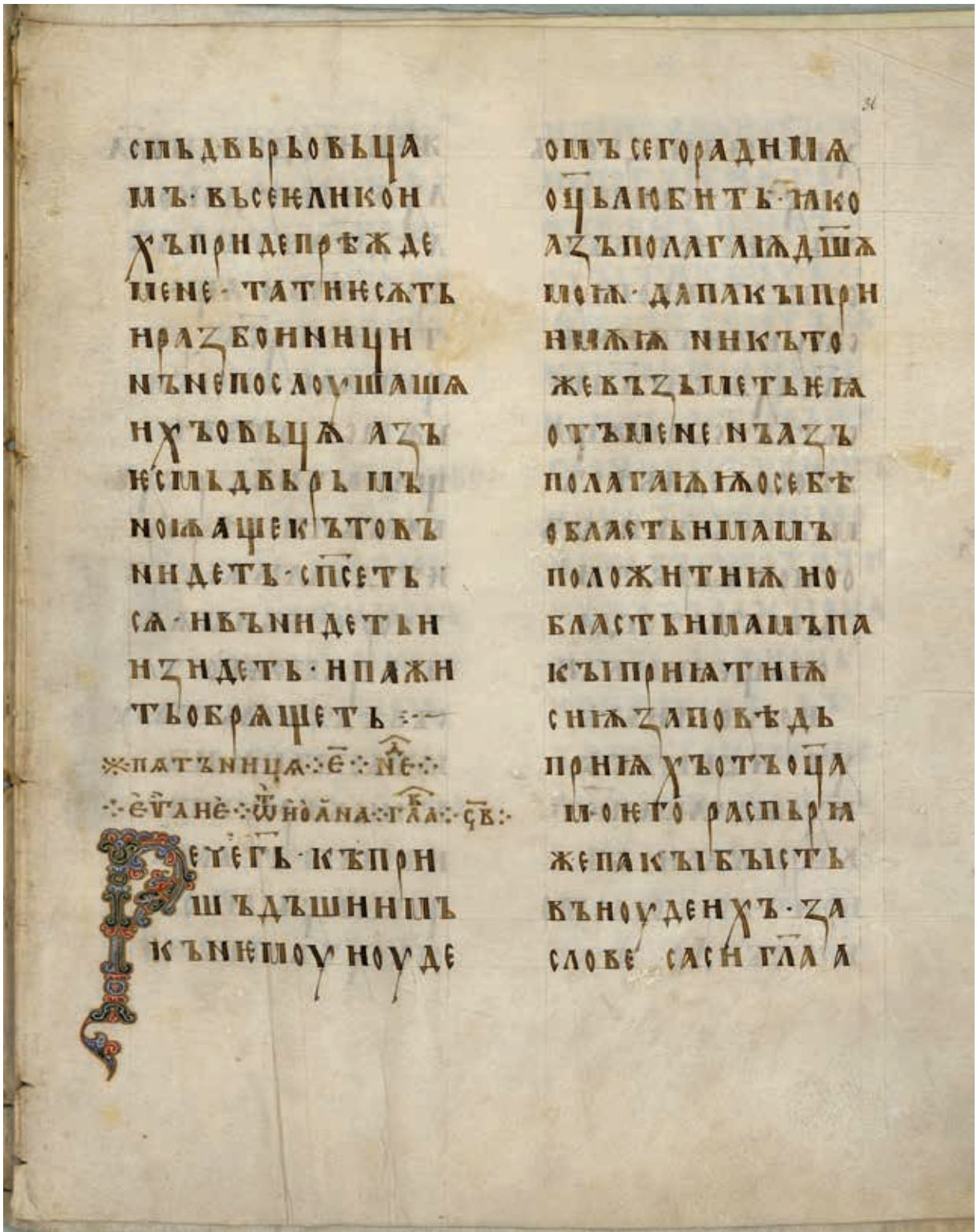
15 Електронна копія рукопису представлена на сайті російського Державного історичного музею: <https://catalog.shm.ru/api/spf/2z2zcrdfNyIa-HjClju7np-rRQMILEzQ8WcmoQacdg9MBjoDFZ0soC3lwVjQqJVI.data> (дата звернення 15.09.2025).

16 Карский Е. Ф. Очерк славянской кирилловской палеографии. Из лекций, читанных в императорском Варшавском университете. Варшава, 1901. С. 193, 222, 214; Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография. Ленинград: Изд. АН СССР, 1928. С. 190, 216, 207.

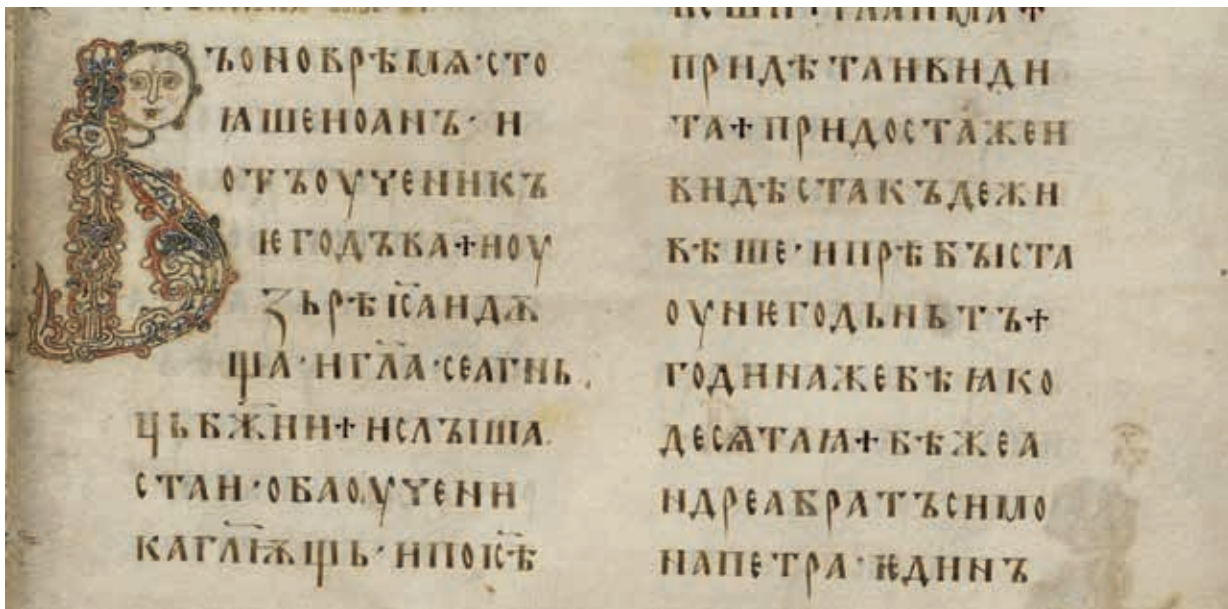
17 Карский Е. Ф. Очерк славянской кирилловской палеографии. С. 214; Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография. С. 207.



Іл. 1. Турівське Євангеліє XI ст. Арк. 13в.



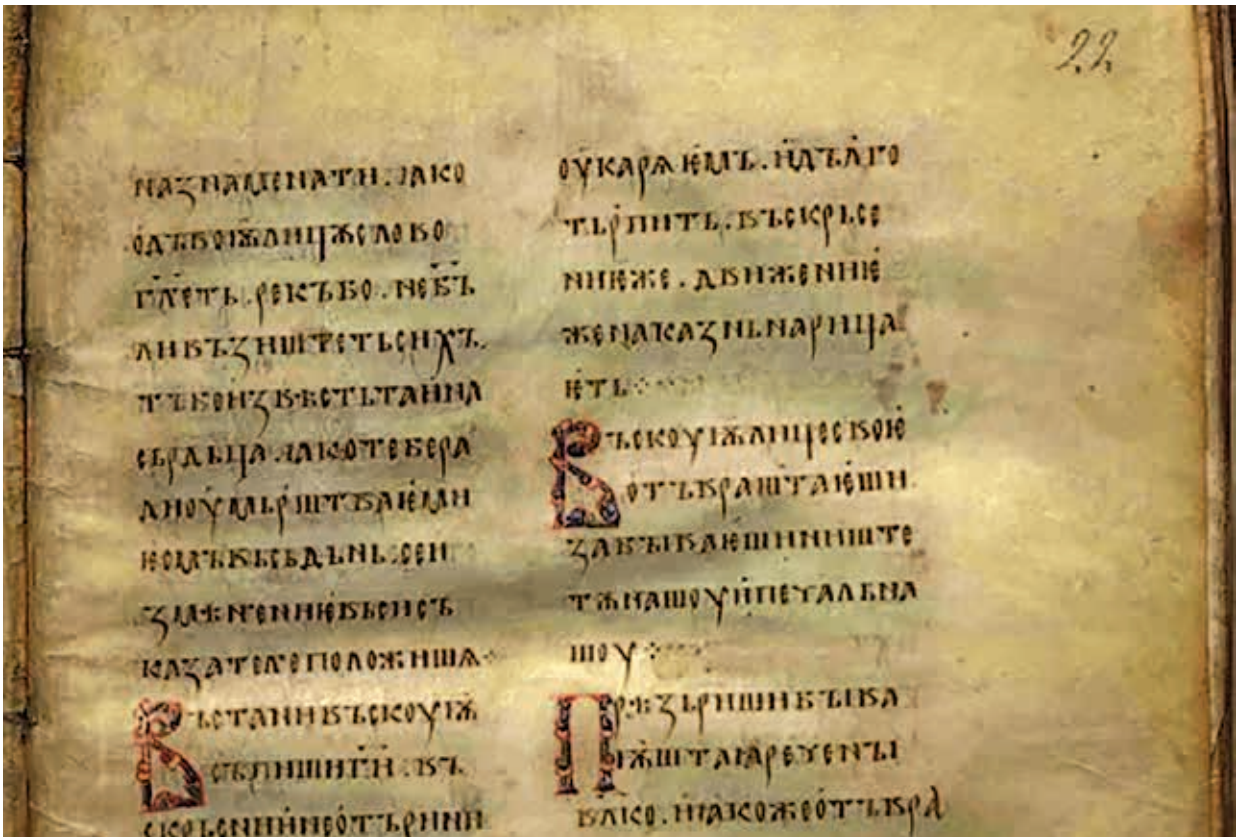
Іл. 2. Остромирове Євангеліє 1056–1057 рр. Арк. 36



Іл. 3. Остромирове Євангеліє 1056–1057 рр. Арк. 6



Іл. 4. Пандекти Антіоха XI ст. Арк. 2



Іл. 5. Чудовський Псалтир XI ст. Арк. 22

Також Карський відмітив, як і інші вчені, що цікавим є позначення числа 92, арк. 1зв., за допомогою особливих знаків $\cdot \text{?} \text{?}$, де другий знак = ζ (грецька коппа – 90), а перший незрозумілий¹⁸ (Див. іл. 1).

На нашу думку, спочатку писець написав коппу зворотного накреслення (?), а потім «справжню коппу» (визначення за Вячеславом Щепкіним)¹⁹ й поставив над нею титло (?); букву на позначення цифри 2 не вписав, число виділив з обох боків крапками. Можливо в протографі число 92 було передано саме коппою зворотного накреслення та буквою в (?в). Цікавий ранній факт використання грецької коппи в двох варіантах в епіграфіці – на числових помітках позолочених мідних листів покрівлі Успенського собору во Владимирі (XII–XIII ст.)²⁰, безпосередньо в нумерації 95 (?е) та 390 (т?)²¹.

18 Карский Е. Ф. Очерк славянской кирилловской палеографии. С. 223. У “Славянской кирилловской палеографии” 1928 р. вчений не відмічає цю особливість передачі в Турівському Євангелії числа 92.

19 Щепкин В. Н. Русская палеография. М., 1967. С. 150 (Перше видання 1918 р.).

20 Лихачев Н. П. Владимирская эпиграфическая запись XIV века // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. 1901 г. Т. 6. Кн. 3. СПб., 1901. С. 292 та фото на вклейці в кінці статті; Симонов Р. А. О некоторых особенностях нумерации, употреблявшейся в кириллице // Источниковедение и история русского языка. М., 1964. С. 17, 21.

21 Рыбаков Б. А. Русские датированные надписи XI–XIV веков. М., 1964. (Археология СССР. Свод археологических источников. Вып. Е 1-44). С. 10.

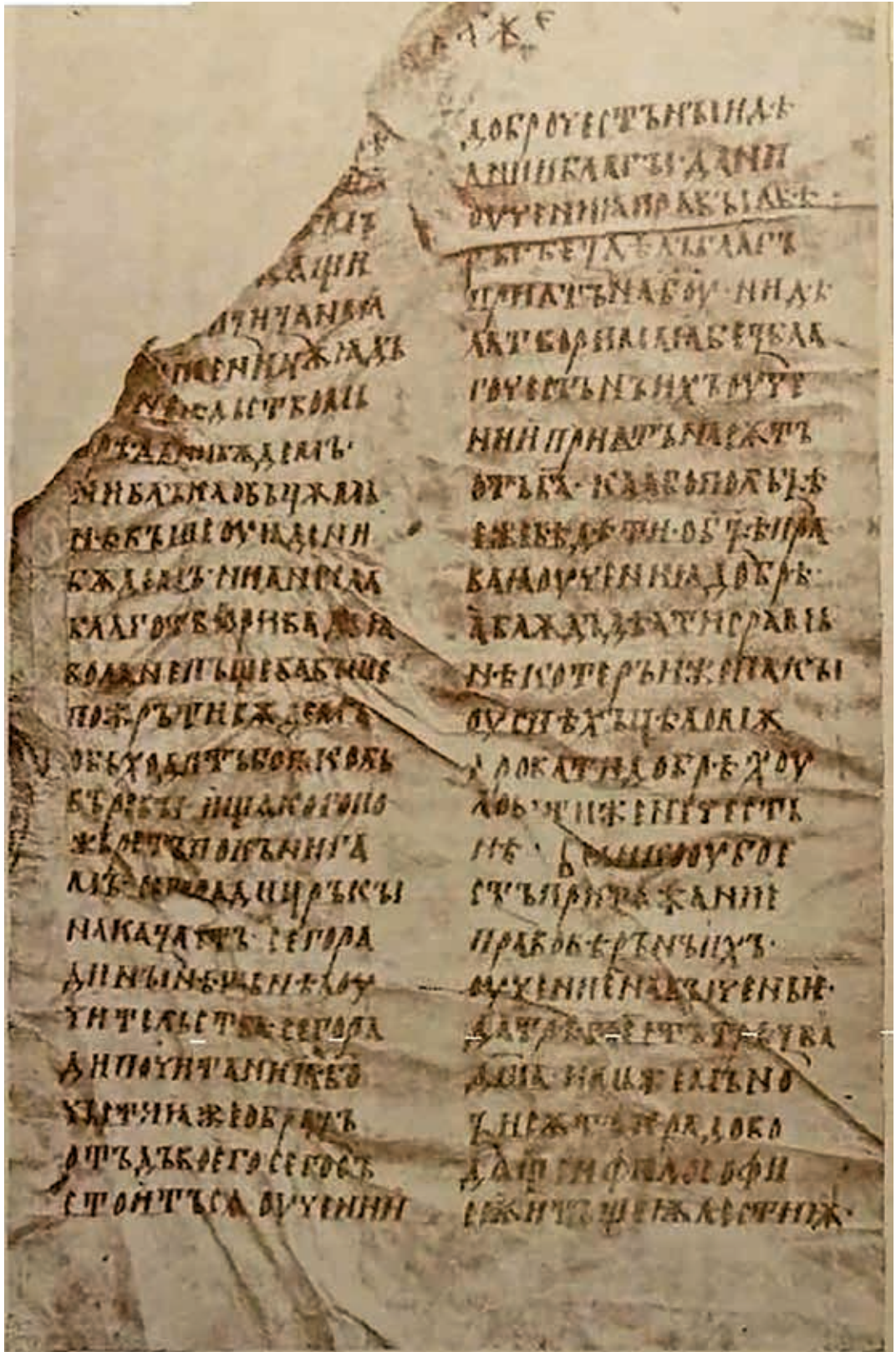
Вячеслав Щепкін у 1920 році наголошував, що з XI ст. до початку XV ст. руська графіка представляє неперервну еволюцію, багато в чому відмінну від південнослов'янської, і має розглядатися незалежно від неї. Руські ж почерки XI ст. варто досліджувати у зв'язку з південнослов'янськими, оскільки тільки в цьому столітті на Русі ще позначається давньоболгарський вплив²².

У цьому напрямку і спрямував свою увагу Ніколай Карінський, який у праці 1925 року першим висловив думку, що Турівське Євангеліє писано вузьким уставом, і зауважив, що факт існування цього типу уставу на Русі вченими не відмічається. Наведемо вичерпно цитування вченого щодо уставу широкого взагалі й вузького типу зокрема, оскільки це твердження для нашої роботи є наріжним та й подано у праці, яка на сьогодні є бібліографічною рідкістю: «Зазвичай устав давнішого часу (XI–XII ст.) відмінний від уставу більш пізнього часу (XIII–XIV ст.) шириною букв і меншою порівняно їх висотою, а також більшими відстанями між окремими буквами, тобто не тісним письмом. Академік А. І. Соболевський допускає ще для рукопису XIV ст. вільне письмо, широкі і невисокі букви, але про зворотній факт, вузьке письмо в рукописах XI–XII ст. він не говорить²³». Тобто йдеться про те, що Алексей Соболевський допускав написання на Русі рукописів т. зв. широким уставом до XIV ст. включно, але він нічого не говорить про використання т. зв. вузького уставу при написанні рукописів XI–XII ст. Далі Карінський продовжує, що «дійсно, як видно зі знімків цього видання, широке письмо являється характерною ознакою для рукописів старшого періоду нашої писемності. Тільки одна пам'ятка, Турівське Євангеліє (Віленська Публ. Бібл., Табл. 27) представляє в цьому відношенні виняток. Приналежність цієї пам'ятки до XI чи найпізніше до першої половини XII ст. визнається всіма. Проте вона є представником вузького письма. Характер письма пам'ятки за відносною висотою і шириною букв і тісному розміщенню їх в рядку більше нагадує тип письма XIV ст., як він описаний академіком А. І. Соболевським, ніж письмо пам'яток XI–XII ст.; воно є майже настільки ж стиснутим, як письмо стиснутого почерку XIV ст., яке приведене як зразок в Палеографії академіка А. І. Соболевського²⁴. Необхідно додати, що почерк Турівського Євангелія досить рівний та стійкий, і характер його зберігається витримано протягом всього

22 Щепкин В. Н. Русская палеография. С. 110.

23 Див. Соболевский А. И. Славяно-русская палеография. Лекции с 20 палеографическими таблицами. Изд. 2-е, императорского Археологического института. Санкт-Петербург, 1908. С. 49. Пор.: Карский Е. Ф. Очерк славянской кирилловской палеографии. Варшава, 1915. С. 101.

24 Див. фотолітографоване видання Віленського Учбового Округу 1868 р. всього тексту Турівського Євангелія. Відношення висоти й ширини букв (включаючи в ширину і відстань між буквами) виражається такими приблизно цифрами у міліметрах: Остр. Єв. 6 (висота) × 8 (ширина); представлений Алексеем Соболевським широкий почерк 3 × 5; Турівське Єв. 4 × 4; представлений А. Соболевським вузький почерк 5/4 × 5.



л. 6.
Хіландарські
листки XI ст.
Арк. 2 зв.

рукопису. Турівське Євангеліє не стоїть окремішньо: Хіландарські листки, пам'ятка давньоболгарської писемності XI ст., мають ту ж особливість²⁵ (Див. іл. 6 в нашій роботі – ЛГ). Таким чином є підстава припустити, що поряд зі звичним широким уставом, у XI–XII ст., існувала манера стиснутого письма, можливо для того часу й дуже рідкісного»²⁶. При цьому Карінський не подає опису особливостей вузького уставного письма Турівського Євангелія. Вчений також наголошував, що почерки книг XI й XII ст. надзвичайно різноманітні; в них проявляються і особливості писарських шкіл, і індивідуальні особливості окремих писців²⁷. Очевидно, однією з таких писемних шкіл міг бути саме київський княжий скрипторій часів Ярослава Мудрого, до якого привозилися книги зі всіх християнських земель.

Іван Огієнко також у праці 1929 р. схилявся до того, що Турівське Євангеліє писане вузьким типом письма, проте на Карінського не посилався й обмежився лише констатацією даного факту, зауваживши, що в деяких місцях письмо вузьке й стиснене (як і в Хіландарських листках)²⁸. Вчений наголошував, що «текст писала одна рука; правда, арк. 10 робить враження трохи іншого письма, вищого й тоншого. Письмо старанно й гарно написане досить великим уставом (висотою в 3,5×4 мм), який своїм характером близько нагадує письмо Остромирової Євангелії»²⁹. Наведені Огієнком розміри письма відмінні від указаних Карінським³⁰. Надежда Морозова надає такі розміри: ширина літер залежно від складності та характеру накреслення коливається в межах 1,7–5 мм (за винятком і десяткового, ширина якого дорівнює ~1 мм), висота – приблизно 3,5–4,0 мм, тобто літери займають половину інтерлінійного простору³¹.

Лише у 1973 р. Владімір Мошин нагадав науковій спільноті, що Карінський знайшов вузький устав в руських рукописах старослов'янського періоду, а саме в Турівському Євангелії³².

25 Див. фототипічні знімки у виданні «Отделение русского языка и словесности Академии наук». Спб, 1900 г. Нині Хіландарські листки XI ст. зберігають в Одеській національній науковій бібліотеці, у відділі рукописів під шифром Р І 533 (старий шифр № 23). Через загарбницьку війну Росії проти України оригінал для вивчення недоступний.

26 Каринский Н. М. Образцы письма древнейшего периода истории русской книги. С. 6, 15, табл. 27.1 (арк. 8 зв.).

27 Ibid. С. 6.

28 Огієнко І. Пам'ятки старослов'янської мови X–XI віків. Історичний, лінгвістичний і палеографічний огляд з повною бібліографією та альбом 155 знімків з пам'яток з кирилицькою транскрипцією. Варшава, 1929. (Огієнко І. Історія церковнослов'янської мови. Т. 5; Студії до української граматики, видають І. Огієнко та Р. Смаль-Стоцький, кн. V). С. 139–140. Огієнко в книзі подає ілюстрації з Турівського Євангелія на с. 356–357, рис. 116–117 (арк. 5, 7). Вчений спеціально розглядає й Хіландарські листки, с. 42–44, 253, 255, 257, 259, повністю подає ілюстрації уривка, с. 252, 254, 256, 258, рис. 28–31 (арк. 1–2 зв.). Для нашої роботи ми використали ілюстрацію № 31 з краще збереженим текстом (арк. 2 зв.) (Див. іл. 6).

29 Ibid. С. 139–140.

30 Див. прим. 24.

31 Див. статтю Н. Морозової у цьому виданні. С. 164

32 Мошин В. А. Палеографическо-орфографические нормы южнославянских рукописей // Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. Вып. 1. Москва, 1973. С. 51.

Імре Тот у монографічній праці 1985 р. з приводу типу письма Турівського Євангелія обережно зазначив, що рукопис писаний гарним, рівним, трохи вузьким письмом, що засвідчує досвідченого писця; почерк старанний, без нахилу. При цьому він зазначає, що Карінський вузьке письмо порівнює з таким же типом письма в Хіландарських листках, в яких також можна спостерігати цю особливість. Далі вчений наводить думку Карінського щодо існування вузького уставу і від себе вказує, як приклад, Мінею Дубровського³³. Тот подає основні палеографічні особливості, які дозволяють датувати рукопис XI ст. (вони не були вказані Срезневським): буква **Ѣ** міститься в рядку, щогла не підноситься над верхнім рівнем рядка, коромисло лежить трохи вище петлі, але нижче верхнього рівня рядка; **Ѡ** має високу перемичку, бокові лінії також високі, діагоналі букви зберігають квадратність; буква **Ж** пишеться в три прийоми; перемичка букви **Ѥ** пишеться по середині стрижня; у букви **И** горизонтальна перемичка трохи піднята³⁴.

Яким Запаско в монографічній студії 1995 р. вказав, що Турівське Євангеліє написане уставом – досить великим, старанним, який нагадує почерк київських пам'яток: Остромирового Євангелія та Ізборників 1073 і 1076 рр. Висота букв 3,5–4 мм. Вчений вказав ряд палеографічних характерних ознак в накресленнях окремих букв, які не були відмічені попередніми дослідниками, за винятком літери **Ѣ**, в якій щогла розміщується на рівні рядка: **р** з вузькою голівкою і довгим хвостом, що майже торкається верхньої лінії нижнього рядка; в **М** тонка перетинка бере початок з верхніх кінців щогла і плавним заокругленням ледь виступає за нижню лінію рядка; **У** у вигляді високої ніжки з симетрично розміщеною на ній невеличкою заокругленою чашею; в **И** укорочена перемичка; **Ѡ** з високим середником; в літерах **И**, **Ѥ** перемичка трохи вище середини букви; в **Х** перехресні лінії однакової довжини³⁵.

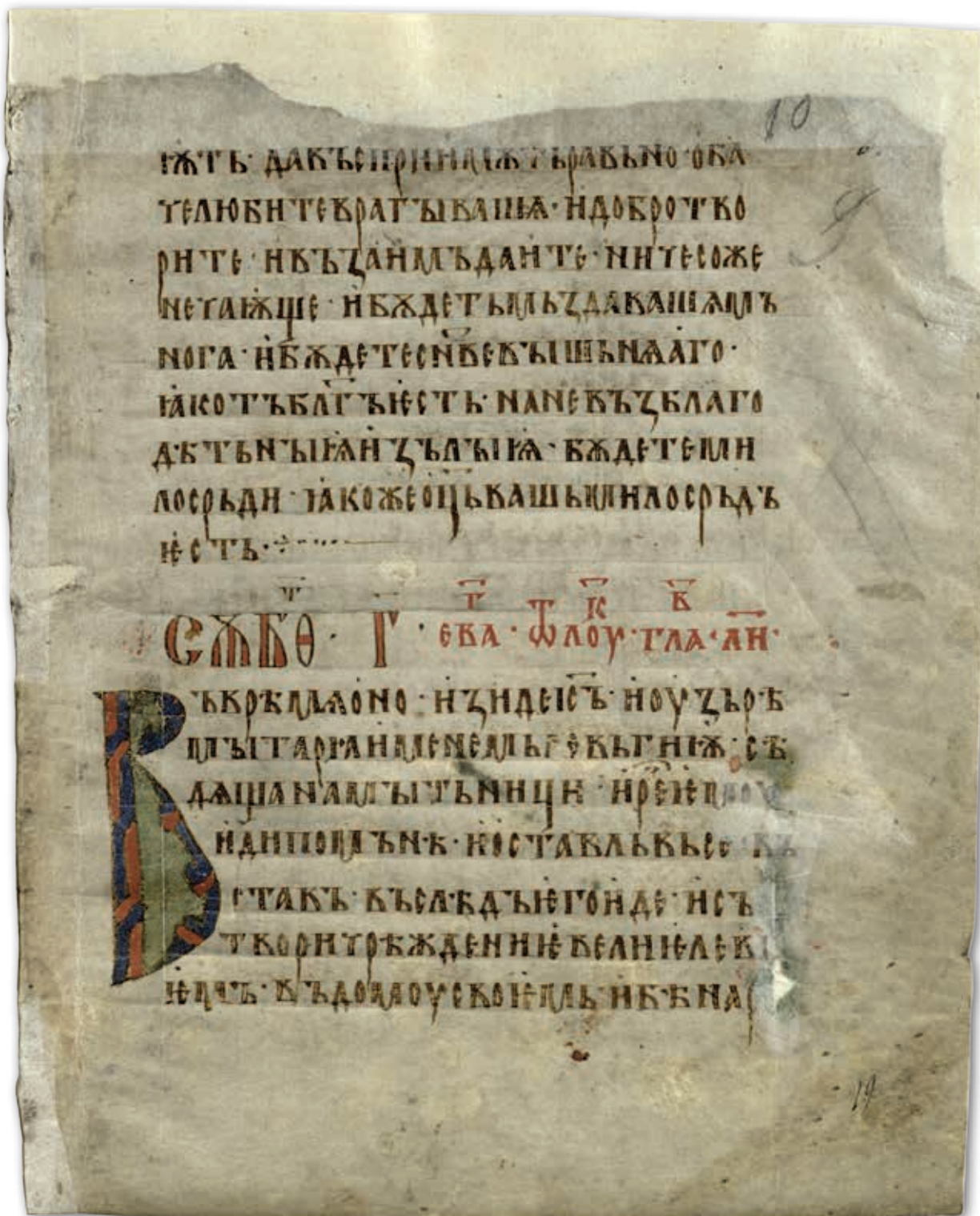
У каталозі рукописів ф. 19 бібліотеки Академії наук Литви 2001 р. в описі Турівського Євангелія укладачами Ольгою Князевською, Александром Ліфшицем та Анатолієм Туриловим вказано, під сумнівом зі знаком питання, що збережені аркуші рукопису писані одним уставним почерком. Висота букв основного тексту – 0,4 см, заголовки написані буквами, які витягнуті у висоту до верхньої межі рядка, і дрібнішим, ніж основний текст, почерком³⁶.

33 Мінея Дубровського XI ст. РНБ, ф. 550, Ф. п. I. 36. Електронна копія представлена на сайті Російської національної бібліотеки. URL: <https://nlr.ru/manuscripts/RA1527/elektronnyiy-katalog?ab=57863E4A-690D-4ECD-97F5-A19BE443D9B7> (дата звернення 15. 09. 2025).

34 Тот И. Х. Русская редакция древнеболгарского языка в конце XI – начале XII вв. София: Изд. Болгарской АН, 1985. С. 27–28.

35 Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва: українська рукописна книга. Л.: Світ, 1995. С. 156.

36 Князевская О. Л., Лифшиц А. Л., Турилов А. А. Пергаменные рукописи собрания Виленской публичной библиотеки (Библиотека Академии наук Литовской Республики, ф. 19) // *Krakowsko-wileńskie studia slawistyczne*. Т. 3. Kraków, 2001. S. 8.



Іл. 7. Турівське Євангеліє XI ст. Арк. 10

У цьому ж 2001 році Татьяною Міроною у монографічній студії приділена Турівському Євангелію палеографічна та графіко-орфографічна дослідна увага у контексті дослідження рукописних книг Русі групи типу Остромирового Євангелія 1056–1057 рр., які створені в одній графіко-орфографічній системі й близькі палеографічно. Дослідниця помістила Турівське Євангеліє у цю групу з Остромировим Євангелієм та іншими рукописами у хронологічній послідовності: Турівське Євангеліє, Новгородські листки (РНБ, Ф.п.58), Євгенівський Псалтир (РНБ, Погод. 9) і Толстовський Псалтир (РНБ, Ф.п.І.23)³⁷. Протографи цих книг могли потрапити до Києва не раніше першої половини XI ст. після розгрому Візантією першого Болгарського царства³⁸. Вчена наголошує, що палеографія і мистецтво прикрашення цих кодексів не є основними критеріями, які дозволяють говорити про їх незаперечну спорідненість. Головною особливістю, що зближує рукописи цієї групи зі старослов'янськими прототипами, являється система чотирьох букв носових, яка відома за пам'ятками найдавнішої кирилиці й розвинута в пам'ятках пізнішої кирилиці особливого типу³⁹.

Також процитуємо спостереження Міронової щодо палеографічних особливостей Турівського Євангелія: «Старослов'янським графічним моделям найдавнішої кирилиці слідує і Турівське Євангеліє, причому його графіка більше нагадує начерки Хіландарських та Зографських листків. Подібність виявляється у великій кількості схилів і насічок у щогл букв **а**, **д**, **м**, **л**, **н**, **к**. Насічки у йотованих букв розташовуються на з'єднувальних рисках. Серед особливих ознак спорідненості Турівського Євангелія і Хіландарських листків – буква **з**, хвіст якої трохи загнутий вліво, а також розташування середніх рисок у йотованих букв, у букв **ѳ**, **и** трохи вище середини рядка. Графеми Турівського Євангелія, які подібні до літер Остромирового Євангелія, – це **а**, **в**, **д**, **ж**, **н**, **о**, **р**, **с**, **х**, **ч**, **ѳ**, **а**, **ѡ**. Своєрідністю відрізняються турівські начерки **м**, **з**, **є**. У букви **м** округла петля опущена нижче рядка, що можна вважати «новацією» у графіці кирилиці, у букви **є** язичок трохи подовжений, як у Реймському Євангелії. Отже, графіка Турівського Євангелія переважно повторює нариси Остромирового кодексу»⁴⁰. Можемо припустити, що Міронова прийняла думку Карінського, хоч і не посилається на вченого щодо близькості уставного типу письма Турівського Євангелія до Хіландарських листків, а також вказує від себе і близькість до письма Зографських листків.

37 Міронова Т. Л. Хронология старославянских и древнерусских рукописных книг X–XI вв. Москва: Русская книга, 2001. С. 214, 242, 143–144 (вказано шифри рукописів).

38 Ibid. С. 374.

39 Ibid. С. 220, 242.

40 Ibid. С. 216–217.

Додамо до наших нотаток і важливу викладку Міронової: «про те, як відбувалася у Києві «зміна» графіко-орфографічних систем – поступове скасування моделей архаїчної кирилиці та запровадження графіки пізнішої кирилиці, свідчать софійські графіти XI ст., опубліковані С. О. Висоцьким (Высоцкий 1966, 1976)⁴¹. Перше, що важливо для нас у палеографічних коментарях Висоцького, – близькість накреслень графіти XI ст. їх книжковим аналогам з Остромирового Євангелія та Турівського Євангелія. Причому дослідник показує, що порівняння тих самих почерків “з відповідними літерами новгородських берестяних грамот показує, що між ними немає повних аналогій; в той же час ці букви графіти знаходять відповідності в балканських рукописах (Супрасльському, Хіландарському)” (Высоцкий 1966, с. 40)»⁴².

У роботах Алєся Суші 2014, 2015 рр. побіжно подано характеристику письма Турівського Євангелія, за даними попередніх студіювань вчених⁴³.

Наприкінці наших нотаток зупинимся на думці Івана Огієнка, висловленій 1929 р. щодо певної інакшості письма на арк. 10а⁴⁴, яка не отримала підтримки у подальших працях вчених. Імре Тот у роботі 1978 р. подає думку Огієнка про те, що на арк. 10 почерк інший, букви вищі й тонші, ніж на інших аркушах рукопису (як в Хіландарських листках)⁴⁵, проте в монографії 1985 р. вчений наголошує, що Турівські листки написані одним писцем, хоча деякі вчені, серед них і Ніколай Карінський (помилково – ЛГ), були схильні вважати арк. 10а працею другого писця, що є малоімовірним⁴⁶. В «Сводном каталоге славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI–XIII вв.» 1984 р., в описі Турівського Євангелія стверджується, що палеографічний аналіз не дозволяє визначити на арк. 10 особливого почерку⁴⁷. Під сумнівом вказано, що писав рукопис один писець в описі 2001 р.⁴⁸

41 Высоцкий С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской. Вып. 1: XI–XIV вв. К.: Наукова думка, 1966. Вып. I; Высоцкий С. А. Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI–XVII вв.). К.: Наукова думка, 1976.

42 Миронова Т. Л. Хронология старославянских и древнерусских рукописных книг X–XI вв. С. 249. Вчена не зовсім коректно цитує В. Висоцького і неправильно вказує сторінку (Высоцкий 1966, с. 40), має бути с. 43.

43 Суша А. Тураўскае Евангелле – найдаўнейшы кніжны помнік Беларусі // Тураўскае Евангелле = Туровское Евангелие = Turaŭ Gospel. Факсімільнае знаўленне. Даследаванні. Мінск: Нацыянальная бібліятэка Беларусі, 2014. С. 94–99; Суша А. А. Тураўскае Евангелле – самая старажытная кніга Беларусі // Беларускі гістарычны часопіс, 2015. № 8. С. 27.

44 Огієнко І. Пам’ятки старослов’янської мови X–XI віків. С. 139.

45 Тот И. Х., Хоргоши Э., Хорват Г. Туровские листки // *Dissertationes Slavicae. Slavistische Mitteilungen*. Материалы и сообщения по славяноведению. XIII. Szeged, 1978. С. 183.

46 Тот И. Х. Русская редакция древнеболгарского языка в конце XI – начале XII вв. 1985. С. 27.

47 Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI–XIII вв. Москва: Наука, 1984. С. 50, № 10. Даний опис поданий і на порталі інтернет-версії проєкту «Манускрипт», URL: http://mns.udsu.ru/collection_xi/SK_10.html (дата звернення 15. 09. 2025). Електронна публікація тексту рукопису, URL: http://manuscripts.ru/mns/main?p_text=42435676 (дата звернення 15. 09. 2025).

48 Князевская О. Л., Лифшиц А. Л., Турилов А. А. Пергаменные рукописи собрания Виленской публичной библиотеки. S. 8.

Проведений нами палеографічний аналіз письма аркушів рукопису з письмом на арк. 10 засвідчив, на наш погляд, правильність спостережень Огієнка. Спостереження нами зроблені завдяки сучасним цифровим технологіям – збільшення накреслень літер електронних копій без втрати якості письма.

Наведемо декілька маркерів, які дозволяють припустити, що текст на арк. 10 уписаний іншим писцем, який писав більш стисло й чіткіше, ніж основний писець.

Як нам видається, зміна писців відбулася на початку першого рядка арк. 10; основний писець написав закінчення слова, розпочатого на попередньому арк. 9зв., – **даіє**⁴⁹||**ѡтъ**, і поставив крапку.

Основний писець пише літери з легким нахилом, другий писець – рівніше.

Другий писець більше звужує частини окремих букв, зокрема верхню ліву частину букви **ѡ**; стиснуто пише **ѡ**.

Він чітко й рівно пише частини букви юса великого та юса великого йотованого – **ѡ**, **ѡѡ**; перший же писець при накресленні **ѡ** не пише рівно посередині вертикальну перетинку, а скошує її праворуч: **ѡ** арк. 8, **ѡѡ** арк. 10₁. Так ця буква написана нижче у заголовку наступного читання: **ѡ**. Вірогідно, основним писцем виконані заголовки євангельських читань рукопису.

У почерку другого писця спостерігаються відмінності в написанні окремих букв, зокрема **ѡ**, **ѡѡ**; остання графема пишеться більш округлою: **ѡѡ** (Див. іл. 1 та 7).

Підсумовуючі викладки, можемо констатувати, що Турівське Євангеліє XI ст. є найранішою і єдиною зі збережених кириличною писемною пам'яткою Русі, яка писана уставом вузького типу, т. зв. *вузьким уставом*, який має південнослов'янського походження.

Очевидним є історіографічний факт, що до сьогодні уставне письмо Турівського Євангелія системно не досліджене й не вивчене як устав вузького типу, із залученням південнослов'янських рукописів.

Турівське Євангеліє написано кирилицею – церковнослов'янською мовою з елементами київської редакції, яка складалася поступово. Збережені фрагменти євангельських читань засвідчують практику написання на Русі книг вузьким уставним письмом. Ця писцева практика, ймовірно, була ранішою у часі й витиснена з поширенням у відповідних центрах написання книг ширшими накресленнями уставних букв – т. зв. широким типом уставного письма.

Турівське Євангеліє створювалося в Русі у час, коли використовували різні типи письма. Ймовірно, писець намагався дотримуватися графіки переписуваного ним євангельського тексту.

49 Ймовірно, цю букву писець вписав помилково, виправившись з наступної сторінки.

Турівське Євангеліє писане вузьким уставом, накреслення букв якого є дотичними до південнослов'янських рукописів, написаних цим типом письма безпосередньо до Хіландарських листків XI ст.

Серед збережених книжкових пам'яток Русі XI ст. тільки Турівське Євангеліє має вузький тип письма, інші книжкові пам'ятки написані широким уставом, що опосередковано засвідчує більш ранній час створення кодексу. Найближчим до письма Турівського Євангелія, як відмічається всіма вченими, є письмо Остромирового Євангелія 1056–1057 рр. При цьому тільки Вячеслав Щепкін наголосив, що Остромирове Євангеліє має великий і гарний устав, дещо стиснутий з боків⁵⁰.

Щодо атрибуції походження й часу написання Турівського Євангелія, приєднуємося до висновків Василя Пуцка, спираючись і на власні спостереження за електронними копіями рукописів стосовно письма Турівського Євангелія й виконаними широким уставом книжковими пам'ятками Русі XI ст., згаданими в нашій роботі. Ймовірно, кодекс створений в київському княжому скрипторії Ярослава Мудрого в «доостромирівський період»⁵¹, а за художнім оздобленням Турівське Євангеліє розміщується між Реймським (кириличною частиною)⁵² та Остромировим Євангеліями⁵³ – час написання, вірогідно, від середини 1040-х до середини 1050-х рр.⁵⁴

Дане факсимільне видання Турівського Євангелія з долученими до нього новітніми науковими працями вчених сприятиме подальшим дослідженням його письма, що потребує значного залучення тогочасних кирилических східно- та південнослов'янських книжкових джерел.



50 Щепкін В. Н. Русская палеография. С. 106.

51 Пуцко В. Г. Книжкова продукція київських та південно-західних скрипторіїв XI–XIII ст. // Писемність Київської Русі і становлення української літератури. Збірник наукових праць. К., 1988. С. 11–12; Пуцко В. Ілюмінація Тураўскаго Євангелія // Беларускі гістарычны агляд: навуковы часопіс. 1998. Т. 5, сш. 1. С. 97–98.

52 Новітнє палеографічне та кодикологічне дослідження Реймського Євангелія проведено в роботі: Гнатенко Л. Реймське Євангеліє – унікальна кирилично-глаголична писемна пам'ятка (палеографічно-кодикологічна розвідка) // Реймське Євангеліє. Видання факсимільного типу. Дослідження: у 2 т. К.: Горобець, 2019. Т. 2 : Дослідження. С. 31–67 (Бібліографія Реймського Євангелія с. 58–67). URL: <https://www.academia.edu/68667388> (дата звернення 15. 09. 2025).

53 Пуцко В. Г. Славянская иллюминированная книга X–XI веков // Byzantinoslavica. Revue internationale des études Byzantine. Prague, 1985. Т. XLVI. P. 150.

54 Пуцко В. Г. Византия и становление искусства Киевской Руси // Южная Русь и Византия: Сборник научных трудов (к XVIII конгрессу византинистов). К., 1991. С. 92.

ХАРАКТЕРИСТИКА ПИСЦЯ ТУРІВСЬКОГО ЄВАНГЕЛІЯ ТА ПЕРЕПИСАНОГО НИМ ТЕКСТУ

Південнослов'янський протограф. Найдавніші східнослов'янські кодекси містять у собі деякі особливості, які йдуть від більш-менш віддалених південнослов'янських (болгарських) оригіналів, що дає змогу вважати східнослов'янські рукописи пам'ятками, зокрема й старослов'янської мови¹. Болгарський протограф Турівського Євангелія характеризувався чотирьох'юсовою орфографією (з уживанням ѡ, ѡ̆, ѡ̇ і ѡ̈), містив випадки затвердіння [s'] перед голосними попереднього ряду (всѣж 7зв. 15)², збереження м'якого сонорного кінця основи у формі жньж (4зв. 2), міни дієслів вѣдѣти і видѣти (видать гласъ ѿго 1 9)³, а також архаїчні граматичні форми (аорист типу придь 2 1; дієприкметники типу оставль 10 14), слова, які трапляються нечасто: сполучник ѡкоже в часовому значенні (7зв. 11), прислівник тожде (9зв. 13), дієслова клѣпати (2 14), моудити (5 11) і т. д. Імовірним є східноболгарське походження цього протографа.

Не у всіх випадках вдається однозначно визначити, чи з'явилася та чи інша мовна або орфографічна особливість Турівського Євангелія внаслідок діяльності його переписувача, або ж походить від попереднього списку (безпосереднього оригіналу або антиграфа) чи віддаленішого південнослов'янського джерела (протографа).

Розподіл писців в антиграфі. Правопис Турівського Євангелія дає змогу зробити висновок, що рукопис (антиграф), який передував йому, був написаний принаймні двома писцями, межа між якими проходила між арк. 3зв. і 4зв. Турівського списку, всередині читання на неділю 16-го тижня після П'ятидесятниці (Мф 25.14–29; 11.15), десь між віршами Мф 25.15 і Мф 25.29.

1 Див.: Дурново Н. Н. Русские рукописи XI и XII вв. как памятники старославянского языка // Јужнословенски филолог. Повремени спис за словенску филологију и лингвистику. Књига IV. Београд, 1924. С. 78, 88–91, 93–94; Дурново Н. Н. Русские рукописи XI и XII вв. как памятники старославянского языка // Јужнословенски филолог. Повремени спис за словенску филологију и лингвистику. Књига V. Београд, 1925–1926. С. 11, 22, 26, 34–36, 39–41, 51, 57, 60–61; Дурново Н. Н. Русские рукописи XI и XII вв. как памятники старославянского языка // Јужнословенски филолог. Повремени спис за словенску филологију и лингвистику. Књига VI. Београд, 1926–1927. С. 93–94, 97 (перевидання: Дурново Н. Н. Избранные работы по истории русского языка. Москва, 2000, с. 391–494).

2 Тут і далі після цитованих прикладів у дужках вказую відповідні аркуші та номери рядків Турівського Євангелія.

3 Детальніше про це: Pleváčová H. Záměny sloves věděti a viděti v staroslověnských textech // Slavia. 1957. Č. 26. S. 249–255.

Якщо припустити, що межа між переписувачами в безпосередньому оригіналі збігалася з межею аркушів самого Турівського списку (що можливо за умови точного копіювання кодексу, але не обов'язково), то її з певною часткою умовності можна локалізувати між арк. 3 і 4 останнього, усередині вірша Мф 25.21. У будь-якому разі в антиграфі Турівського Євангелія переписувачі змінилися приблизно в середині короткоапракосного кодексу.

Так, майже виключно до зазначеної межі зустрічаються релікти більш раннього способу написання прийменника отъ і префікса от- (отъ нѣго 1 10; приѣхъ отъ бѣцамоу 1зв. 14; отъвѣща 2 7; отъ зѣмла 2 13; отид 3зв. 4), тимчасом як у наступному тексті регулярно пишеться лігатура ѿ(-), з єдиним винятком (отати 6 14)⁴.

Щоб переконатися в тому, наскільки нерівномірно розподіляються зазначені орфографічні варіанти у виділених частинах Турівського Євангелія, що відображають зміну переписувачів у попередньому рукописі, наведемо відповідні кількісні дані (за винятком рубрикації читань, де завжди пишеться ѿ)⁵ та їх вираження у відсотках:

Частини Турівського Євангелія	Написання прийменника отъ і префікса от-	
	от(-)	ѿ(-)
арк. 1–3зв.	5 (50%)	5 (50%)
арк. 4–10зв.	1 (3%)	33 (97%)

Як бачимо, написання от(-) у першій частині з'являються, у відсотковому співвідношенні, майже в сімнадцять разів частіше, ніж у другій. Цей контраст цілком достатній для висновку про не випадковий фактор зазначеного розподілу розглянутих орфографічних варіантів, який логічно пояснювати станом антиграфа.

З іншого боку, лише після зазначеної межі знаходяться всі вісім випадків написання ж замість оу: нмоушжоумоу (4зв. 10), бжи (5 6), бжѣжѣ (5 7 і 17), мждацю (5 11), жтръ (6зв. 5, у літургійній довідці), тржждьше сѧ (7зв. 15), трѣбжжтъ (10зв. 7)⁶. Отже, заміна оу → ж відбувалася другим писцем антиграфа Турівського Євангелія.

4 Пор.: Тот И. Х., Хоргоши Э., Хорват Г. Туровские листки // Dissertationes Slavicae. Slavistische Mitteilungen. Материали и сообщения по славяноведению. XIII. Szeged, 1978. С. 197.

5 Лігатура ѿ представлена (крім рубрикації читань) у наступних місцях рукопису: 1 4; 1зв. 11 і 17; 2зв. 16 і 17; 4 18; 4зв. 8, 11 і 13; 5 6 і 18; 5зв. 2, 10 і 11; 6 1, 4, 7, 8, 13, 14, 16 і 18; 6зв. 5 і 10; 7зв. 6, 8, 9 і 14; 8 10 і 17; 8зв. 7 і 17; 9 5, 7, 10, 13; 9зв. 15; 10зв. 6.

6 Про них див.: Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках // Записки императорской академии наук. Т. 22. Санкт-Петербург, 1873. Приложения. № 3. С. 121; Тот И., Хоргоши Э., Хорват Г., Туровские листки. С. 192.

Подібним чином було визначено⁷, що частина Остромирового Євангелія 1156–1157 років, писана його першим переписувачем (арк. 2–24), у попередньому рукопису виконувалася різними переписувачами, перший з яких написав текст арк. 2–16, а другий – арк. 17–24.

Зміну переписувачів в антиграфі можна помітити лише в тому разі, якщо їхні орфографічні прийоми хоча б за деякими ознаками сильно різнилися і не були нівельовані каноноцентричним переписувачем наступного (досліджуваного) списку, про що нижче.

Характеристика писця Турівського Євангелія. Залежно від загальної психологічної установки переписування, всіх переписувачів можна поділити на дві групи: антиграфоцентричні книжники прагнуть точного відтворення свого безпосереднього оригіналу (антиграфа), а каноноцентричні – його приведення, принаймні за деякими ознаками, у відповідність до власних орфографічних і мовних уявлень, здобутих під час переписної підготовки та/або подальшого досвіду переписування. Формальними показниками каноноцентричного переписувача є наявність у переписаному ним тексті прикладів гіперкорекції (виправлення форм, що за уважнішої роботи переписувача взагалі не мали б виправлятися) і паракорекції (не повного, а лише часткового виправлення написань, що підлягали корекції)⁸.

За будь-якої – антиграфоцентричної чи каноноцентричної – настанови, писці проводять її з різним ступенем послідовності, яка здебільшого залежить від ступеня уважності книжника. Про неї можна судити за кількістю і якістю помітних виправлень, внесених писцем у власний текст. Крім того, у каноноцентричних переписувачів (а лише такі послідовно правлять оригінал, що переписується) брак уваги проявляється в значній кількості прикладів гіпокорекції (випадково пропущених форм, що підлягали виправленню).

Писець Турівського Євангелія був безсумнівно антиграфоцентричним, оскільки прагнув до точного копіювання свого оригіналу. Лише в цьому разі в переписаному ним тексті могли зберегтися численні сліди більш-менш далекого болгарського протографа (етимологічно правильного вживання юсів та ятя, а також півден-

7 Фортунатов Ф. Ф. Состав Остромирова евангелия // Сборник статей, посвященных В. И. Ламанскому. Ч. 2. Санкт-Петербург, 1908. С. 1416–1479.

8 Детальніше див.: Темчин С. Ю. Писцы Синайской псалтыри по данным орфографии: диграфное и лигатурное написание št. // Международный филологический сборник в ознаменование 150-летия со дня рождения Ф. Ф. Фортунатова. Москва, 1998. С. 104–115; Темчин С. Ю. Писцы Синайской псалтыри по данным орфографии: написание буквы ОТЪ (омеги) // Glagoljica i hrvatski glagolizam. Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa povodom 100. obljetnice Staroslavenske akademije i 50. obljetnice Staroslavenskog instituta (Zagreb–Krk, 2.–6. listopada 2002). Zagreb: Krk, 2004. S. 499–513.

нослов'янського неповноголосся та відповідних рефлексів праслов'янських сполук *tj, *dj та ін.)⁹ та орфографічні розбіжності між двома переписувачами антиграфа.

Під час переписування цей книжник іноді пропускає один склад, не помічаючи цього: изъ<гъ>нанъ (2 11)¹⁰, бж<дж> (2 13)¹¹, слы<ши>тъ (4зв. 15), мгытари<н> (10зв. 1). Один раз пропущеними виявилися два склади поспіль: прига<хъ> о>тъ бца (1зв. 14). Мабуть, за роботою він диктував сам собі текст, що переписується, по складах, що було цілком звичайною практикою.

У деяких випадках переписувач помічає подібні пропуски і надписує пропущені склади над рядком: ѱ<сто>тихъ (4зв. 4), ѱамъ (5 18), ѱроупиць (6 16), оу<жа>сѱхъ сѱ (7 3). Одного разу в такий спосіб була надписана одинична пропущена сонорна приголосна: на ѱмъже (9 18).

Від останніх прикладів слід відрізнити регулярне використання переписувачем надрядкових літер наприкінці рядка або в безпосередній близькості до нього: це явище пов'язане не з поповненням випадково пропущених літер, а з прагненням переписувача суворо дотримуватися кінця рядка, не переступаючи його.

Двічі переписувач закреслює невірні написані ним літери: прии<л>и ѱ єдинъ (4 12), трапезы ѱодинаъ своихъ (6 17). У першому випадку закреслене ѱ з'явилося під впливом попереднього приголосного, а написання ѱодинаъ стало результатом виправлення *ѱодина на ѱодин, оскільки писець спочатку помилково написав форму однини замість множини, а потім виправив її.

В інших випадках переписувач виправляє помилково написані ним літери на правильні, не вдаючись до закреслення (спершу під зірочкою цитую первісну форму, а потім – кінцевий результат виправлення; відповідні літери підкреслюю): *лѱни<кы>и → лѱни<кы>и (4зв. 2); *бж<д>ага → бж<д>ага (5 7); *дънѱ → дънѱ (5зв. 13); *припѱдъши → пришѱдъши (6 11); *гласомѱ → гласомѱ (7 7); *кораблица → кораблица (7зв. 5); *зѱвѱдѱва → зѱвѱдѱва (8 15); *скѱдѱлы → скѱдѱлы (8зв. 15); *фарисси → фарисѱи (10зв. 4); *омѱръша → омѱръша (10зв. 17). Слід мати на увазі, що в більшості випадків виправлення робилося одразу ж після написання помилкової літери, до завершення запису словоформи, що виправлялася. Тому наведені мною під зірочкою помилкові написання слід сприймати з певною часткою умовності: вони мали б цитовану мною форму, якби не були вчасно виправлені самим писцем.

9 За цими ознаками Турівське Євангеліє значно перевершує багатьох із найдавніших східнослов'янських рукописів, перебуваючи в одній групі з Остромировим Євангелієм 1156–1157 років та Ізборником 1073 року, а за деякими іншими (що, очевидно, походять від південнослов'янського протографа) перевершує навіть їх, див.: Срезневский И. И., Сведения и заметки. С. 120–122.

10 У цьому прикладі пропущена буква г, надписана над рядком, мабуть, не самим переписувачем, а пізнішим книжником, який писав темнішим чорнилом.

11 Наявність у рукопису одразу кількох прикладів механічного пропуску складів змушують у такий самий спосіб пояснювати дане написання і не бачити в ньому збереження гіпотетичної архаїчної дієслівної форми бж, як це інколи робиться, див.: Тот И., Хоргоши Э., Хорват Г. Туровские листки. С. 225.

Іноді не вдається розгледіти, які саме помилкові літери були потім виправлені самим переписувачем: грѣшнь – з л? (8 11).

Перелічені вище виправлення, зроблені самим переписувачем, показують, що він прагнув дотримуватися не тільки орфографії (*бжѣѣ → бжѣѣ; *гласомѣ → гласомѣ)¹², а й навіть графіці свого антиграфа: *лѣнивыи → лѣнивыи; *скѣдылы → скѣдылы і, можливо, також *олмръша → олмръша, де писець почав було писати початковий диграф оу-, але, написавши лише його перший елемент о, одразу ж виправив його на Ѡ (альтернативне пояснення: писець випадково пропустив другий елемент диграфа оу-, а потім, написавши ще кілька букв, виправив свою помилку).

В інших випадках помилкові написання з'являлися внаслідок впливу літер найближчого попереднього контексту (*пришьдъши → пришьдъши; *фарисси → фарисси), а також невірної інтерпретації близьких за накресленням (і, можливо, також за вимовою) літер (*зекѣдьока → зекѣдьока).

Нарешті, дві помилки виявляють м'яку східнослов'янську вимову як споконвічно м'яких приголосних (*кораблица → кораблица), так і тих, що зазнали вторинного позиційного пом'якшення перед голосними переднього ряду (*днѣ → днѣ).

На межі (не)виправлення перебуває написання на стику аркушів 9зв. і 10: да[ѣ]-ѣтъ, де переписувач почав було помилково писати форму однини, але на наступному аркуші вірно відтворив форму множини, так і не виправивши останню літеру попередньої сторінки розвороту.

Деякі описки не були помічені писцем і тому залишилися не виправленими: сѣѣтри замість сѣѣты, мабуть, під впливом написання жѣръ попереднього рядка (6зв. 6, у літургійній довідці)¹³; генисарѣтъстѣ замість генисарѣтъстѣ під впливом голосної наступного складу, можливо, полегшене вимовою ѣ як [e] (7зв. 4); вѣзати замість вѣзати під впливом останньої літери попередньої словоформи ѿ зем'ла (7зв. 9); ѣмъ вместо ѣмоу или ѣмъ з не цілком зрозумілих причин (10 17).

Перераховані тут описки, що залишилися не виправленими, помітні лише тому, що являють собою завідомо неправильні форми. Якщо ж у результаті описки з'являлися правильні у формальному відношенні написання, то вони будуть сприйматися нами як текстологічні варіанти, а час їх виникнення в досліджуваному тексті буде неможливо встановити: вони можуть належати не тільки останньому переписувачу, а й кому-небудь із його попередників. Крім того, деякі описки важко з упевненістю відрізнити

12 Останній приклад, мабуть, відображає міну ерів болгарського протографа.

13 Припущення про вихідну форму сѣѣты підкріплюється наявністю саме такого написання в короткому апракосі середини XIII ст., одному із семи пізніших списків цього структурного типу (кінця XII–XV ст.), що зберегли цю літургійну довідку в тому ж місці рукопису, див.: Ostapczuk J. Sobotnic i niedzielne perykopy liturgiczne z Ewangelii Mateusza w cerkiewnosłowiańskich lekcjonarzach krótkich. Warszawa, 2013. S. 380.

від реліктів більш-менш віддаленого південнослов'янського протографа: порівн., наприклад, написання ПАТЬ (Ззв. 5) замість ПАТЬ (Ззв. 2 та інші) або ж ПРИЦЪИ (Ззв. 5 і 9; 4 5) замість ПРИЦЪИ (Ззв. 14; 4 12).

Цікаво, що всі приклади виправлень (за допомогою надписів, закреслення або виправлення) припадають на ту частину тексту, що, згідно зі сформульованим вище припущенням, в антиграфі Турівського Євангелія була написана другим писцем (арк. 4–10зв.).

У всьому тексті пам'ятки на вісімнадцять прикладів різного роду виправлень припадає десять виявлених безсумнівних описок. Це дає змогу оцінити ступінь уважності переписувача на 64%.

Отже, переписувача Турівського Євангелія можна охарактеризувати як антиграфоцентричного книжника доволі високого ступеня уважності, який прагнув слідувати своєму антирафові не тільки в орфографії, а й навіть у графіці. У такому разі фіксовані в тексті приклади східнослов'янської орфографії (написання ѡ замість ѡ; оу замість ѡ; ю замість ѡ; ѡ замість ѡ тощо)¹⁴, зокрема й фонетичного характеру (приклади повного голосного звуку, ж замість жд), логічніше віднести на рахунок попередніх східнослов'янських переписувачів.

Відтак, безпосередній оригінал Турівського Євангелія, писаний принаймні двома книжниками, теж мав бути східнослов'янським, а не болгарським.



14 Детальніше див: Срезневский И. И. Сведения и заметки. С. 121–122.

ТУРІВСЬКЕ ЄВАНГЕЛІЄ – ОДНА З НАЙДАВНІШИХ ПАМ'ЯТОК ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ КИЇВСЬКОЇ (РУСЬКО–УКРАЇНСЬКОЇ) РЕДАКЦІЇ

Десять збережених рукописних аркушів, відомих у славистиці як «Турівські листки», або «Турівське Євангеліє», наразі точно не датовані й не локалізовані. Назва пам'ятки пов'язана із місцем її виявлення – Преображенською церквою м. Турів (зараз селище Пінського району Брестської області Білорусі).

Вже перші свідчення славистів про рукопис однозначно вказували на його давність – щонайменше час переписування книги не виводили за рамки XI ст. (Ізмаїл Срезневський, Іван Бермелеєв, Пьотр Гільтебрандт, Іван Огієнко, Імре Тот, Еден Хоргоші, Габор Хорват). Докладний опис історіографії Турівського Євангелія здійснив Вячеслав Корнієнко. Тому про розвиток поглядів щодо часу, місця та окремих мовно-орфографічних рис пам'ятки відсилаємо читача до статті цього дослідника – «Бібліографічний літопис Турівського Євангелія: нариси історії виявлення, публікацій та досліджень середньовічної рукописної пам'ятки», яка опублікована в цій книзі.

Найґрунтовніший мовно-орфографічний аналіз Турівського Євангелія здійснили угорські дослідники Імре Тот, Еден Хоргоші та Габор Хорват¹. Вони підтвердили запропоновану Ізмаїлом Срезневським думку про час переписування – XI ст., і зробили обережне припущення про місце – Південна Русь.

Зауважу, що вихідним пунктом моїх узагальнень щодо мовно-орфографічних особливостей переписуваних в Русі церковно-релігійних книг є той факт, що перші проникнення говіркової мовної стихії відбулися саме в скрипторіях столярного Києва, тому й народжувана нова слов'янська редакція церковнослов'янської мови на теренах східних слов'ян була руською – власне київською, тобто українською.

Перед тим як окреслити мовні та орфографічні риси пам'ятки, зробимо порівняльний аналіз співвідносних фрагментів текстів Турівського Євангелія з чотирма найдавнішими Євангеліями, датування яких слависти однозначно пов'язують із часом, не

¹ Тот И. Х., Хоргоши Э., Хорват Г. Туровские листки // *Dissertationes Slavicae. Slavistische Mitteilungen. Материали и сообщения по славяноведению*. XIII. Szeged, 1978. С. 181–232.

пізнішим XI ст.: глаголичними – Ассеманієвим, кінець X – початок XI ст. (Македонія), і Маріїнським, перша половина XI ст. (Македонія / Західна Болгарія), та кириличними – двома переписаними в Русі-Україні, власне в Києві, – Остромировим 1056–1057 рр. та Архангельським 1092, а також із Саввиною книгою, XI ст. (Східна Болгарія) (див. нижче порівняльну таблицю).

Використання ѡ, ѣ, ѧ, ѩ в ТЄ переважно збігається із АсЄ, МЄ, СК й ОЄ та однозначно відрізняється від АЄ. Наприклад, Мт 15: 22 странѡ тоурсыкъ и сидоньскѡ у фрагментах 4 рукописів, а в АЄ въ страны тоурсыкы и сидоньскы; помилоуи у фрагментах 4 рукописів, а в АЄ помилжи; Мт 15: 23 отъпоустѣ ѣ у фрагментах 4 рукописів, а в АЄ ѡпоустѣ ю; Мт 15: 27 падаѣщицѣ/штихъ / падаѣщицихъ у фрагментах 4 рукописів, а в АЄ падаюциихъ; Мт 24: 40 бѣдетѣ/те у фрагментах 4 рукописів, а в АЄ боудета; Лк 5: 23 отъпоуцаѣтъ / ѡпоуцаѣтъ у фрагментах 4 рукописів, а в АЄ ѡпоуцають; Лк 5: 24 глѣѡ / глѡ у фрагментах 4 рукописів, а в АЄ глѣю; Лк 6: 32 любѣцаѣѡ / любѣцаѣѡ / любѣцаѣѡ у фрагментах 4 рукописів, а в АЄ любѣцаѣѡ.

Об'єднуються ТЄ, ОЄ з південнослов'янським, протиставляючи АЄ, й на основі інших мовних рис: Лк V: 23 ослабленоумоу / ослабленоуоумоу у фрагментах 4 рукописів, а в АЄ ослабленомоу.

У деяких фрагментах уживання носових та надкоротких об'єднує ТЄ з південнослов'янськими: Мт 15: 22 глѣѣци, натомість в ОЄ і АЄ – глѣюци; Мт 24: 42 въ кѣѣѡ, натомість в ОЄ – въ кѣѣи, в АЄ – въ коую; Мт 24: 24 МЄ, СК – ѣдоу, ТЄ – ѣдѡ, натомість в ОЄ – оудоу; Мт 25: 22 МЄ, СК, ТЄ – таланѣта, натомість в ОЄ – таланта.

Наведені фрагменти в порівняльній таблиці демонструють, як започатковувалася русько-українська писемна норма, де в південнослов'янських текстах – один рефлекс, а в русько-українських – інший: Мт 15: 23 МЄ, СК – пристѣпѣше, ТЄ, ОЄ, АЄ – пристѣплѣше; Мт 25: 22 МЄ, СК – пристѣпѣ, ТЄ, ОЄ – пристѣплѣ; Мт 25: 25 МЄ, СК – въ зѣми, ТЄ, ОЄ – въ земли; Мт 24: 44 МЄ, СК – придетѣ, ТЄ, ОЄ, АЄ – придетѣ; Лк 6: 31 АсЄ, СК – творѣтъ, ОЄ, ТЄ, АЄ – творѣтъ; Мт 15: 24 МЄ, СК, ОЄ – кѣ овѣцамѣ, ТЄ, АЄ – кѣ овѣцамѣ; Мт 24: 41 МЄ, СК, ОЄ – мелѣѣци, ТЄ, АЄ – мелѣюци; МЄ, СК, ТЄ – жрѣнѣвахъ / жрѣнѣвахъ, ОЄ – жрѣнѣвахъ, АЄ – жрѣнѣвахъ; Лк 5: 25 АсЄ, СК – на немѣ, ТЄ, ОЄ, АЄ – на нѣмѣ; Лк 5: 29 МЄ, АсЄ – ѣрѣждѣнѣ, ТЄ, ОЄ – ѣрѣждѣнѣ, АЄ – ѣреженѣ; Лк 6: 33 АсЄ, СК, ТЄ, ОЄ – тождѣ / тако^жАЄ, АЄ – тоже.

Звичайно, дослідники мають у своєму розпорядженні не повний текст пам'ятки, але й наявні 10 аркушів дають підстави для узагальнень. Отже, незаперечними свідченнями давности аналізованого рукопису, принаймні зіставляваного з часом (але не виключаємо, що й раніше) переписування Остромирового Євангелія, є:

1. Використання всіх носових - ꙗ, ꙗѣ, ѡ, ѡѡ, уживання більшості з яких етимологічно правильні, поплутання поодинокі: *примоу* /замість *примѣ*/ 1зв., *глоубиноу* 1зв., *въ глоубинѣ* /замість *гѡѡбинѣ*/ 7зв., *хоулоу* /замість *хоуѡѣ*/ 9, *ѡѡи* /замість *ѡѡи* / 5, *трѣждьше са* /замість *троуждьше са*/ 7зв., *мелюци* /замість *мелѣци*/ 3; *имѣѡ* 4зв. / замість *имѣѡ*/, *стоѡ* /замість *стоѡѡ*/ 7зв., *всакоѡ* 8зв. /замість *всакоѡѡ*/; *распѣра* /замість *распѣра*/ 1зв., *кораѡѡ* /замість *кораѡѡѡ*/ 8, *погрѣжати* /замість *погрѣжати*/ 8, *враѡѡ* /замість *враѡѡѡ*/ 10зв., *велиѡѡ* /замість *велиѡѡѡ*/ 6зв.

2. Уживання надкоротких голосних ѣ, ѣ свідчить про час переписування ще до їх занепаду; є лише кілька прикладів пропуску цих літер: *мнози* 1зв., *мнѣжество* 8. У написаннях *кѣѡ* 9 та *ѣѡ* 9 редуковані ѣ та ѣ відповідно пропущені, але над літерою ѣ накреслено діакритичний знак, що може непрямо вказувати на усвідомлений пропуск писцем цих літер. Жодного прикладу вокалізації ерів у сильній позиції.

3. Майже безвиняткове написання нестягнених прикметникових та дієслівних форм: *надѣ мѣногѣими* 4, *мѣдрѣимѣ* 5, *огѣѣшимѣ* 6, *падаѣциихѣ* 6 *ѣстьнаѣ* 6зв., *ослаѣѣноуѡѡѡ* 9 та ін.; *хѡѡѡѡѡ* 2, *подоѡѡѡѡ* 4зв., *моѡѡѡѡѡ* 6, *искаѡѡѡѡ* 7зв. та ін.

На співвіднесеність переписуваного тексту з часом Остромирового Євангелія вказують і накреслення графем, про що відзначає в своєму дослідженні Людмила Гнатенко.

Із *орфографічних ознак*, що вказують на втручання в текст руського писця виділимо:

- написання ѣ на місці напруженого редукованого и: *тѡѡѡ* 1зв., *сѡѡѡѡѡ* 2;
- написання в орудному відмінку однини іменників закінчення *-ѡѡѡ* відповідно до *-ѡѡѡ* в давньоболгарських протографах: *сѡѡ ѡѡѡѡѡ* 8зв.;
- відображення м'якості шиплячих: *ѡѡѡѡѡѡѡ* 5зв., *ѡѡѡѡѡѡѡ* 7зв., *погрѣжати* 8, *ѡѡѡѡ* 10, *враѡѡѡ* 10зв., де ѡ написано на місці ѡѡ.

Мовні особливості:

- написання и відповідно до давнього *ѣ: *ѡѡѡѡѡ* 1 /відповідно до ѣ у протографі, пор. *ѡѡѡѡѡ* в Остромировому Євангелії/;
- написання ѣ відповідно до давнього *ѣ: *посредѣ* 7 та поплутання на письмі ѣ – ѣ: *ѡѡѡѡѡ* 9, *ѡѡѡѡѡ* 10зв., *галиѡѡѡѡѡ* 8зв., *галиѡѡѡѡѡ* 8;
- написання з відображенням повноголосної сполуки *ѣѣ*: *сереѣѣѡ* 3зв., 4зв.;
- написання зі спеціальним виділенням (з йотованою літерою ѡѡ, ѡѡ та / або діакритичним знаком над ѡ) м'якої вимови первинних м'яких *л'*, *н'*: *по ѡѡѡѡѡ* ... *ѡѡѡ ѡѡѡѡ* 1, 4зв., *ѡѡ ѡѡѡѡ* 7зв., *ѡѡѡѡѡѡѡ* 3, *ослаѡѡѡѡѡ* 8зв., *ослаѡѡѡѡѡѡѡ* 9, *ѡѡѡѡѡѡѡѡѡ* ... *ѡѡѡѡѡѡѡѡѡ* 9, *сѡѡѡѡѡѡѡѡ* 9зв.; при цьому після інших приголосних послідовно писець накреслював ѣ і над ними ніколи не ставив писець діакритичний знак.

критичний знак: рече 1, приде 1, клепла 2, вѣдите 3, вѣрьне 4, не достанеть 5зв., посредеѣ 7 та ін.;

- написання ж відповідно до давньої звукосполуки *dj* та *jd* у давньоболгарському протографі: до рожьства бзв.; приклад прѣ* бзв. з нарядковою буквою * – непоказовий;

- послідовні написання зі вставним *l* на місці колишніх звукосполук *губний + j*: пристѣплъ 4, вѣ земли 4, кораблица 7зв., корабла 8, славѣаахѣ 9зв., оставль 10;

- відображення м'якого *ц'*: овьцамъ 1, къ овьцамъ 6;

- послідовне збереження форм кличного відмінка: жено бзв.; рабе 4, назаранине 7, наставниче 7зв., члвче 8зв.;

- написання зі стягнутою флексією в прикметникових/дієприкметникових формах: бл҃готвораѣимъ вамъ 9зв.;

- написання *-ть* у дієслівних закінченнях 3 особи однини і множини: глашають ... изгонить ... ходить 1, градеѣ 5, вѣсноуеѣтса 6; идѣть 1, помогѣть 8зв., творать 9зв. та ін.

Усі відзначені особливості зароджувалися в Києві, у княжому скрипторії, при переписуванні перших книг, привезених до Русі з інших центрів слов'янської книжності. Такі саме риси відзначаємо і в інших текстах XI ст., переписаних у Києві: Реймському, Остромировому, Архангельському Євангеліях, Святославових збірниках 1073 та 1076 рр., Пандектах Антіоха, 13 Словах Григорія Богослова, Мінеї Дубровського, Чудівському та Бичківському Псалтирях, Синайському патерику, Житті Теклі та Кіндрата. Власне, в першій половині – середині XI ст. саме й закладалася ота мовно-орфографічна русько-українська норма руськими (київськими) писцями, яка згодом поширилася на інші терени Русі, що дало підставу в славистиці називати її окремою руською редакцією церковнослов'янської мови. Проте в силу термінологічної плутанини із уживанням етно- та глотонімів «руський» – «русский», внесеної московськими славістами, створені на теренах Русі-України тексти не пов'язували безпосередньо з українською писемністю.

Аналізована пам'ятка має набір орфографічних і мовних ознак, які однозначно дають підстави трактувати її мову як церковнослов'янську київської (української редакції), причому часом переписування книги варто окреслити період приблизно той самий, що й Остромирового, – тобто середину XI ст., адже орфографія та мова літер переписаного, найімовірніше, в тому ж таки київському скрипторії через пів століття Архангельського Євангелія мають уже очевидні й виразні риси української писемності, що засвідчує наведена порівняльна таблиця.

Проте в силу трагічних для Русі (Русі-України, Білої Русі та Новгородської республіки) обставин, коли писемність і культуру Русі перебрала на себе Московія, що

згодом сама себе назвала Росією, цю окрему київську, власне русько-українську, редакцію стали називати «русскою» і ототожнювати передовсім із одним народом – росіянами, які до її витворення на початках руської писемности в XI – XIII ст. не мали жодного стосунку.

Аналізовані збережені аркуші Турівського Євангелія дають усі підстави долучити цю пам'ятку до кадастру рукописних книг церковнослов'янської мови київської – русько-української, редакції.

Порівняльна таблиця фрагментів із Маріїнського (MrЄ), Ассеманієвого (AcЄ), Турівського (TЄ), Остромирового (OЄ), Архангельського (AЄ) Євангелій та Саввиної книги (СК)

Фрагменти Євангелій процитовано за виданнями:

MrЄ - Евангелие от Матфея в славянской традиции, изд. подг. А. Алексеев, И. Азарова, Е. Алексеева, М. Бабицкая и др., Санкт-Петербург: Российское Библиейское общество, 2005.

AcЄ - Evangeliarium Fssemani. Codex Vaticanus 3. slavicus glagoliticus. Editerunt Josef Vais, Josef Kurz. Tomus II. Editid Josef Kurz. Praga: Acad. Scientiarum et Artium Bohemicae, 1955.

СК - Щепкин В. Саввина книга. Издание русского языка и словесности императорской академии наук. С приложением 4 фототипических снимков. (Памятники старославянского языка. Т. 1, вып. 2). Санкт-Петербург, 1903.

OЄ - Остромирове Євангеліє 1056–1057 р. = Остромирово евангеліє 1056–57 года, хранящееся в Императорской Публичной библиотеке, 2-е фотолитогр. изд., СПб. 1889. URL: <https://archive.org/details/ostromirovo/page/n4/mode/1up> (дата звернення: 20.04. 2025).

AЄ - Архангельське Євангеліє (1092 рік), Росія, Москва, Російська державна бібліотека, ф. 178, № 1666. Архангельское Евангелие 1092 года. Исследования, древнерусский текст, словоуказатели, изд. подгот. Л. Жуковская, Т. Миронова, Москва 1997. URL: <https://dlib.rsl.ru/viewer/01003149175#?page=1> (дата звернення: 20.04. 2025).

Єв. чит.	МрЄ, АсЄ	СК
Мт 15: 22–28	<p>(с. 85) 22 і шєдз отзтоудѣ їс. отидє вѣ странѣ тоурьскѣ и сидоньскѣ і се жена хананєиска. отз прѣдѣлѣ тѣхѣ шєдзши. вѣззѣпи глѣшти. помилоуи ма ѣи сѣоу дабѣдвѣ. дѣшти моѣ. зѣлѣ бѣсѣноуетѣ са. 23 онѣ же не отзвѣща єи словесе. і пристѣпѣше оученици єго молѣхѣ и глѣшцє. отзпоустѣ иѣ ѣко вѣзпїєтѣ вѣслѣдѣ насѣ. 24 онѣ же отзвѣщавѣ рече нѣсмѣ посѣланѣ тѣкмо. кѣ овѣцамѣ погѣбѣвшимѣ домоу излѣвоу. 25 она же пришедѣши поклониса ємоу глѣшти. ѣи помози ми. 26 онѣ же отзвѣщавѣ рече. нѣстѣ добро отати хлѣба чѣдомѣ и поврѣци пѣсомѣ. 27 она же рече єи ѣи. иво и пѣи ѣдатѣ отѣ кроупицѣ падаѣштихѣ сѣ трапєзѣ господєи своѣхѣ. 28 тѣгда отзвѣщавѣ їс рече єи. ѡ жєно. вєлѣѣ єстѣ вѣра твоѣ. бѣди тєбѣ ѣко жє хоцєши. і исцѣлѣ дѣци єѣѣ во то чѣсѣ</p>	<p>(арк. 66) вѣ оно^е 22 вѣнидє їс вѣ странѣ тоурьскѣ и сидоньскѣ и се жена хананѣиска. отз прѣдѣлѣ тѣхѣ ишѣдѣши. вѣззѣпи глѣшци. помилоуи ма ѣи. сѣоу дѣѣ дѣци моѣ зѣло бѣсѣитѣса. 23 онѣ же не отзвѣща єи словесе. и пристѣпѣше оученици єго. молѣхѣ и глѣшцє. отзпоустѣ иѣ. іако вѣпїєтѣ вѣ слѣдѣ насѣ. 24 онѣ же отзвѣщавѣ рече. нѣсмѣ посѣланѣ. тѣкмо кѣ овѣцамѣ погѣбѣвшимѣ домоу излѣва. 25 она же пришѣдѣши поклониса ємоу глѣшци. ѣи помози ми. 26 онѣ же отзвѣщавѣ рече. нѣстѣ добро отати хлѣба чѣдомѣ. и поврѣци и пѣсомѣ. 27 она же рече. єи ѣи. иво и пѣси іадаѣтѣ отѣ кроупицѣ падаѣшцихѣ сѣ трапєзѣ ѣи своѣхѣ. 28 тогда отзвѣщавѣ їс рече єи ѡ жєно вєлиѣ єстѣ вѣра твоѣ. бѣди тєбѣ іако жє хоцєши. и исцѣлѣ дѣци єѣѣ вѣ тѣ чѣсѣ</p>

ТЕ	ОЕ	АЕ
<p>(арк. 5зв.–6зв.) ВЪ ВРѢМА ѡно 22 изиде їсѣ въ странѣ тѹрьскѣ и сидонскѣ. и се жена хананѣйска. ѿ прѣдѣлѹ тѣхѹ ишѣдѹши въззѹпи ги глѣжци. помилоуи ма ги снѣ дѣдѹвѹ. дѹци моѹ зѹлѣ бѣсьноуѣтѣса. 23 онѹ же не ѡвѣща иѣи словесе. и пристѣпльше оуѹченици ѣго. молаахѣ и глѣжце. ѡпоусти ѣ. ѣако възпиеѣтъ възслѣдѹ насѹ. 24 онѹ же ѡвѣщавѹ рече. нѣсѣмь посѹланѹ. тѹкѹмо кѹ овѹцамѹ погыбѹшиимѹ домоу излѣва. 25 ѡна же пришьдѹши поклониса ѣмоу глѣжци. ги. помози ми. 26 онѹ же ѡвѣщавѹ рече. нѣсть добро отати хлѣба ѡ ѹадѹ. и поврѣци и пѣсомѹ 27 ѡна же рече. ѣи ги. иѡ и пѣси ѣдѹтъ ѡ кроупиць падаѹщиихѹ сѹ трапезѹ гпѡдии своихѹ 28 тогда ѡвѣщавѹ їсѣ рече иѣи ѡ жено. велика ѣсть вѣра твоѹ. бѣди тебѣ ѣако же хоѹеши. и исцѣлѣ дѹци иѣа въз тѹ ѹасѹ</p>	<p>(86зв.) ВЪ ВРѢМА оно 22 изиде иїсѣ. въ странѣ тѹрьскѣ и сидонскѣ и се жена хананеиска. отѹ прѣдѣлѹ тѣхѹ ишѣдѹши. въззѹпи глѣжци помилоуи ма снѡу дѣдѹвѹ дѹци моѹ. зѹлѣ бѣсьноуѣтѣса 23 онѹ же не отѹвѣща иѣи словесе и пристѣпльше оуѹченици ѣго. молаахѣ ѣго глѣжце. отѹпоусти ѣѣ ѣако възпиеѣтъ възслѣдѹ насѹ 24 онѹ же отѹвѣщавѹ рече нѣсѣмь посѹланѹ тѹкѹмо. кѹ овѹцамѹ погыбѹшиимѹ домоу излѣва 25 она же пришьдѹши поклониса ѣмоу глѣжци ги помози 26 онѹ же отѹвѣщавѹ рече нѣсть добро отати хлѣба ѹадомѹ. и поврѣци и пѣсомѹ 27 она же рече еи ги иѡ и пѣси ѣдѹтъ отѹ кроупиць падаѹщиихѹ отѹ трапезѹ господии своихѹ 28 тогда отѹвѣщавѹ иїсѣ рече иѣи ѡ жено. велика ѣсть вѣра твоѹ. бѣди тебѣ ѣако же хоѹеши и исцѣлѣ дѹци иѣи томѹ ѹасѣ</p>	<p>(70зв.–71) ВЪ ВРѢМА оно 21 възниде їсѣ въ страны тѹурьскы и сидонскы 22 и се жена хананеиска. ѿ прѣдѣлѹ тѣхѹ. изѹлѣзѹши въззѹпи глѣжци. ги помилѣи ма ги снѡу дѣдѹвѹ. дѹци моѹ зѹлѣ бѣсьноуѣтѣса. 23 онѹ же не ѡвѣща иѣи словесе. и пристоупльше оуѹченици ѣго молаахоути и глѣжце. ѡпоусти ю. ѣако възпиеѣтъ възслѣдѹ насѹ. 24 онѹ же ѡвѣщавѹ рече. нѣсѣмь посѹланѹ. тѹкѹмо кѹ овѹцамѹ погыбѹшиимѹ домоу излѣва. 25 она же поклоньшиса ѣмоу глѣаше. ги помози ми. 26 онѹ же ѡвѣщавѹ рече. нѣсть добро отати хлѣба ѡ ѹадомѹ. и поврѣци пѣсомѹ. 27 она же рече. ги иѡ и пѣси ѣдѹтъ ѡ кроупиць падаѹщиихѹ сѹ трапезѹ ги своихѹ тѹгда ѡвѣщавѹ їсѣ</p>

Єв. чит.	МрЄ, АсЄ	СК
Мт 24: 40–44	<p>(с. 132–133) 40 тѣгда дѣва бѣдетє на селѣ єдинѣ поємлѣтѣ. а дѣругѣ оставлѣатѣ сѧ. 41 дѣвѣ мелѣци вѣ жѣзнѣвахѣ єдина поємлетѣ сѧ и єдина оставлѣатѣ сѧ. 42 бѣдите оубо ѣко не вѣсте вѣ кѣѣѣ годинѣ гѣ вашѣ придетѣ. 43 се же вѣдите. ѣко аѣе би вѣдѣлѣ гѣѣ храма. вѣ кѣѣѣ стражѣ татѣ придетѣ. бѣдѣлѣ оубо би. и не би оставилѣ подѣзыти храма своєго. 44 сєго ради и вѣзи бѣдѣте готови. ѣко вѣ нѣже не мѣните ѣасѣ. сн ѣскѣи придетѣ</p>	<p>(арк. 89) 40 тогда бѣдѣта ѣ на селѣ єдинѣ поємлетѣ сѧ а дѣругѣи оставлѣѣтѣ сѧ. 41 ѣ мелѣци вѣ жѣзнѣвахѣ. єдина поємлетѣ сѧ. и єдина оставлѣѣтѣ сѧ. 42 бѣдите оубо ѣко не вѣсте. вѣ кѣѣѣ годинѣ гѣ вашѣ придетѣ. 43 се же вѣдите. ѣко аѣе би вѣдѣлѣ гѣѣ храмѣнѣ вѣ кѣѣѣ стражѣ татѣ придетѣ. бѣдѣлѣ ѣбо би и не би оставилѣ подѣзыти храма своєго. 44 сєго ради и вѣзи готови бѣдѣте. ѣко вѣ нѣже не мѣните ѣасѣ сѣѣ ѣлѣскѣи придетѣ</p>

ТЕ	ОЕ	АЕ
<p>(арк. 3) 40 тогда бждета дзва на селѣ єдинѣ поємлієть. а друугъиѣ ѡставляієть са. 41 дзвѣ мелюци вѣ жрѣнѣвахъ. єдина поємлієть са. ѡ єдина ѡставляієть са. 42 бздите оубо. ꙗко не вѣсте. вѣ кѣиѣ годинѣ гѣ вашъ придетъ. 43 се же вѣдите. ꙗко аще бзи вѣдѣлѣ господинѣ храмоу. вѣ кѣиѣ ноцѣ татъ придетъ. бѣдѣлѣ оубо бзи ѡ не бзи ѡставилѣ. подѣрѣити храминѣ своєѣ. 44 сего ради и взи бждѣте готови. ꙗко вѣ ньже не мѣните часѣ. сѣинѣ члѣвѣскѣи придетъ^b</p>	<p>(арк. 83зв.–84) 40 тогда дзва бждета на селѣ єдинѣ поємлють. а друугъиѣ ѡставляієть са. 41 дзвѣ мелѣици вѣ жѣрѣнѣвахъ. єдина поємлієть са а друугаѣ ѡставляієть са. 42 бздите оубо ꙗко не вѣсте вѣ кѣиѣ часѣ гѣ вашъ придетъ. 43 то же вѣдите. ꙗко аще бзи вѣдѣлѣ господинѣ храмоу. вѣ кѣиѣ стражѣ татъ придетъ. бѣдѣлѣ оубо бзи. и не бзи ѡставилѣ подѣкопати. храминѣ своєѣ. 44 сего ради и взи бждѣте готови. ꙗко вѣ ньже часѣ не мѣните. сѣиѣ члѣвѣкѣи придетъ</p>	<p>(арк. 47–47зв.) 40 тѣгда два боудета на селѣ. єдинѣ поимуютъ. а друугѣиѣ ѡставляієть са. 41 дѣвѣ мелюци вѣ жѣрѣнѣвахъ єдина поємлієть са. а друугаѣ ѡставляієть са. 42 бздите оубо ꙗко не вѣсте вѣ коую годиноу гѣиѣ вашъ придетъ. 43 се же видите. ꙗко аще бы видѣлѣ гѣиѣнѣ храмини. вѣ коую стражю татъ придетъ бѣдѣлѣ оубо бы. и не бы далѣ подѣрѣити. храма своєго. 44 сего ради и вы боудѣте готови. ꙗко вѣ ньже не мѣните часѣ сѣиѣ члѣвѣкѣи придетъ</p>

Єв. чит.	МрЄ, АсЄ	СК
Мт 25: 1–8	<p>(с. 135) тѣгда оуподобитѣ са цѣрѣствіе нѣбское. десати дѣвѣ. ѿже примѣша свѣтильникѣ своѣа. изидѣа противоу женихоу 2 патѣ же бѣ ѿ нихѣ боуи. и патѣ мѣдрѣ. 3 боуѣа бо приемѣша свѣтилъникѣ своѣа. не възаша сѣ собоѣа олеа 4 а мѣдрѣѣа приѣша сѣ собоѣа олѣи. възсѣдѣхѣ сѣ свѣтилъникѣ своими. 5 кѣснацю же женихоу. въздрѣмаша са вса и сѣпаахѣ. 6 полоуношти же възпль бѣистѣ. се женихѣ градеть. исходите въ сѣрѣтение его. 7 тѣгда възташа дѣвѣ тѣи вса. и оукрасиша свѣтильникѣ своѣа. 8 а боуѣа рѣша мѣдрѣимѣ. дадите намѣ отѣ олеа</p>	<p>(арк. 89зв.–90) тогда оуподоби са цѣрѣствіе нѣбское. 1 дѣвѣ. ѿже приѣша свѣтильникѣ своѣа. и ѿидѣа противоу женихѣ и невѣстѣ 2 ѣ же бѣ отѣ нихѣ боуи. и ѣ мѣдрѣ. 3 боуѣаа бо приемѣша свѣтилъникѣ своѣа. не възаша сѣ собоѣа олѣи 4 а мѣдрѣѣа приѣша сѣ собоѣа олѣи. възсѣдѣхѣ сѣ свѣтилъникѣ своими. 5 мѣдѣцю женихоу. въздрѣмаша са вса и сѣпахѣ. 6 полоунощи же възпль бѣистѣ. се женихѣ градеть. исходите въ сѣрѣтение ѣго. 7 и тогда възтавшѣ дѣвѣ тѣѣа. и оукрасиша свѣтильникѣ своѣа. 8 а боуѣаа рѣша мѣдрѣимѣ. дадите и намѣ отѣ олѣи</p>

Єв. чит.	МрЄ, АсЄ	СК
Мт 25: 21–26	<p>(с. 137–138) 21 добрзи рабе и благзи и вѣрьне о малѣ бѣ вѣрьнѣ. надъ мзногзи та поставлѣ. вѣниди въ радость ѿ твоего. 22 пристѣпъ же и приемзи дѣва таланта рече. ѿ тѣ таланта ми еси прѣдалъ. се другѣ дѣва приобрѣтъ има. 23 рече емоу ѿ его. добрзи рабе благзи и вѣрьне. о малѣ бѣ вѣренѣ надъ мзногзи та поставлѣ. вѣниди въ радость ѿ твоего 24 пристѣпъ же приемзи единъ талантъ. рече ѿи. вѣдѣхъ та ѣко жестоко еси члкъ. жьна идеже нѣ си сѣлѣ. и сѣбираѣа нѣдоу же не растоуѣ. 25 и оубоѣвъ са шѣдъ сѣкрѣихъ талантъ твои въ земли. се имаши твоѣ. 26 отъвѣштѣвъ</p>	<p>(арк. 91) 21 добрзи рабе благзи вѣрьне. о малѣ бѣ вѣрьнѣ. надъ мзногзи та поставлѣ. вѣниди въ радость ѿ своѣго. 22 пристѣпъ же и приемзи ѣ таланта рече ѿи ѣ таланта ми еси прѣдалъ. се другѣ ѣ приобрѣтъ има. 23 и рече емоу ѿ его добрзи рабе благзи вѣрьне. о малѣ бѣ вѣрьнѣ надъ мзногзи та поставлѣ. вѣниди въ радость ѿ своѣго 24 пристѣпи же приемзи ѣ талантъ. рече ѿи вѣдѣхъ та ѣко жестоко еси члкъ. жьна идеже нѣси сѣлѣ. и сѣбираѣа нѣдоу же не растоуѣ. 25 и оубоѣвъ са шѣдъ сѣкрѣихъ талантъ твои въ земли. се имаши твоѣ. 26 отъвѣштѣвъ</p>

ТЕ	ОЕ	АЕ
<p>(арк. 4) 21 добръи рабе благъи и вѣръне. о малѣ бѣ вѣрънѣ. надъ мѣногъиѣми та поставлѣнъ вѣниди вѣ радость гѣ своѣго. 22 и пристѣплъ же ѿ приимъи дѣва талланъта. рече. гѣ. дѣва талланъта ми ѿси прѣдалъ. се друугаѣа дѣва приобрѣтохъ има. 23 рече ѿмоу гѣ ѿго. добръи рабе благъи и вѣръне. о малѣ бѣ вѣрънѣ. надъ мѣногъи та поставлѣнъ. вѣниди вѣ радость гѣ своѣго. 24 пристѣплъ же ѿ приимъи ѿдинъ талланътъ. рече. гѣ. вѣдѣхъ та. ѿко жестоко ѿси члѣкъ. жьна. иде же нѣ си сѣбалъ. ѿ сѣбираѣ. ѿдѣ же не растоуивъ. 25 ѿ оубоѣавъса шѣдъ сѣкръихъ талланътъ твоѣ вѣ земли. се имаши своѣ. 26 ѿвѣщавъ</p>	<p>(арк. 84зв.–85) 21 добръи рабе благъи и вѣръне. о малѣ бѣ вѣрънѣ надъ мѣногъи та поставлѣнъ вѣниди вѣ радость гѣ своѣго. 22 пристѣплъ же приимъи дѣва талланта. рече гѣ. дѣва талланта ми ѿси прѣдалъ се друугаѣа дѣва таланта приобрѣтохъ има. 23 рече ѿмоу гѣ ѿго добръи рабе благъи и вѣръне о малѣ бѣ вѣрънѣ надъ мѣногъи та поставлѣнъ вѣниди вѣ радость гѣ твоѣго. 24 пристѣплъ же приимъи ѿдинъ таллантъ. рече. гѣ. вѣдѣхъ та. ѿко жестоко ѿси члѣкъ. жьнеши идеже нѣ си сѣбалъ. и сѣбираѣши оудоу же не растоуивъ. 25 и оубоѣавъса. шѣдъ сѣкръихъ таллантъ твоѣ вѣ земли. се имаши твоѣ. 26 отъвѣщавъ</p>	

Єв. чит.	AcЄ	СК
Лк 5: 20–25	<p>(арк. 51–51зв.) 20 о^тпоуцаютъ са тебѣ грѣси твои. 21 и наѹаша помзишлѣти. кнѣжнѣици и фарисеи. глѣще. кѣто єсть съ. ѡже глѣть власвимиѣ. кѣто можетъ о^тпоуцати грѣхъ. тѣкѣмо єдинъ бѣ. 22 разоумѣвъ же иѣсъ помзишленѣиѣ ѡхъ. ѡвѣщавъ рече ѡмъ чѣто помзишлѣете въ срѣдциѡхъ вашиѡхъ. 23 чѣто єсть оудобѣе реци ослабленоумоу о^тпоуцаиѣтъ ти са грѣси твои. ли реци. възстани ѡ ходи. 24 нѣ да оувѣсте. бѣко властѣ иматъ сѣнъ члѣчѣ на земли ѡпоуцати грѣхъ. рече же ослабленоумоу. тебѣ глѣѣ. възстани ѡ възьми ложе твоє. ѡ иди въ домъ свои. 25 ѡ авиє възставъ прѣдъ ними. възатъ на немъ же лежаѣше</p>	<p>(арк. 48) 20 отъпоуцаиѣтъ ти са грѣсѣи твои. 21 и наѹаша помзишлѣти. кѣзнижнѣици и фарисеѣи. глѣѣще. кто єсть съ ѡже глѣть власвимиѣ. кто можетъ отъпоуцати грѣхъ тѣкѣмо бѣ єдинъ. 22 разоумѣвъ же ісѣ помзишлениѡ ѡхъ. отъвѣщавъ рече ѡмъ чѣто помзишлѣете въ срѣдциѡхъ вашиѡхъ. 23 чѣто єсть оудобѣе реци ослаблен^ноумоу отъпоуцаиѣтъ ти са грѣси твои. нѣ да реци. възстани ѡ ходи. 24 нѣ да вѣсте ѡко властѣ ѡматъ сѣнъ члѣскѣи на земли. отъпоуцати грѣхъ. рече ослабленоумоу тебѣ глѣѣ възстани. ѡ възьмѣ одръ свѣи ѡ иди въ домъ 25 ѡ авиє възста прѣдъ ними. възьмѣ на немъ же лежаше</p>
Лк 5: 27–29	<p>(арк. 52) въ оно^е. 27 изиде иѣсъ. ѡ оузырѣ мзитарѣ ѡменемъ левѣиѣѣ. сѣдацѣ на мзитѣници. ѡ рече ємоу иди по мѣнѣ. 28 ѡ оставъ въсѣ. възставъ въ слѣдъ єго 29 иди ѡ сѣтвори чрѣждениє велиє левѣиѣи ємоу въ домоу своємъ.</p>	

ТЕ	ОЕ	АЕ
<p>(арк. 9) 20 ѿпоуцають ти са грѣси твоѣ. 21 и на҃чаша помзѣшлати. кзънижъници и фарисѣи глѣжце. кзто кестъ сыи. иже глѣють хоулоу. ктѣ можетъ ѿпоуцати грѣхъзи. тзкъмо кѣдинъ бѣ. 22 разоумѣвъ же ісѣ помзѣшлѣниѣ и҃хъ. ѿвѣщавъ реѣ имъ чѣто помзѣшлѣете въ срѣдцихъ вашихъ. 23 чѣто кестъ оудобѣіе реци ослабленоуоумоу ѿпоуцажтъ ти са грѣси твоѣ. ли реци. възстани и҃ ходи. 24 нз да оувѣсте. іако власть имать снѣ члѣчъ на земли ѿпоуцати грѣхъзи. реѣ ослабленоуоумоу. тебѣ глѣж. възстани и҃ възьми ложе твоѣ. и҃ иди въ домъ своѣ. 25 и҃ абие възставъ прѣдъ ними. възъмъ на нѣмъ же лежааше</p>	<p>(арк. 91–91зв.) 20 отъпоуцажтъ ти са грѣси твоѣ 21 и на҃чаша помзѣшлати кзънижъници и фарисеи глѣжце. кзто съ кестъ. иже глѣють хоулаж кзто можетъ отъпоуцати грѣхъзи тзкъмо кѣдинъ бѣ 22 разоумѣвъ же иіс помзѣшлѣниѣ ихъ. отъвѣщавъ рече имъ чѣто помзѣшлѣете въ срѣдцихъ вашихъ. 23 чѣто кестъ оудобѣіе реци ослабленоуоумоу. отъпоуцажтъ ти са грѣси твоѣ. или реци възстани и҃ ходи 24 нз да оувѣсте. іако власть имать. сзѣнъ члѣчъскзѣи. на земли отъпоуцати грѣхъзи. рече ослабленоуоумоу тебѣ глѣж възстани и҃ възьми ложе твоѣ. и иди въ домъ твоѣ. 25 и абие възставъ прѣдъ ними възъмъ на нѣмъ же лежааше</p>	<p>(арк. 49–49зв.) 20 ѿпѣцають ти са грѣси твоѣ. 21 и на҃чаша помѣшлати въ собѣ. кзънижъници и фарисѣи глѣюще. кзто кестъ съ иже глѣють хоулоу. кзто може глѣють хоулоу. кзто може ѿпоуцати грѣхъи. тзкъмо кѣдинъ бѣ. 22 разоумѣвъ же ісѣ помзѣшлѣниѣ ихъ. и ѿвѣщавъ же рече имъ. чѣто помзѣшлѣете въ срѣдцихъ вашихъ. 23 чѣто кестъ оудобѣіе реци ослабленоуоумоу. ѿпоуцають ти са грѣси твоѣ. или реци възстани и҃ ходи. 24 нз да оувѣсте іако власть имать снѣ члѣчъскыи на земли ѿпоуцати грѣхъи. Рече же ослабленоуоумоу тебѣ глѣю. възстани и҃ възьми ложе своѣ. и иди въ домъ своѣ. 25 и абие възставъ прѣдъ ними възъмъ на нѣмъ же лежааше</p>
<p>(арк. 10) въ врѣма. оно 27 и҃зиде ісѣ. и҃ оузърѣ мзѣгара и҃менемъ ловыгинѣ. сѣдаца на мзѣтници и҃ реѣ кѣмоу иди по мзѣнѣ. 28 и҃ оставъ все. възставъ. възслѣдъ іего 29 и҃де. и сзтвори чрѣждениѣ великѣ левгиѣмъ въ домоу своѣмъ.</p>	<p>(арк. 92–92зв.) въ врѣма оно. 27 изиде иіс. и оузърѣ мзѣдоимъца именемъ левинѣ. сѣдаца на мзѣтници. и рече кѣмоу иди по мзѣнѣ. 28 и оставъ все. възставъ възслѣдъ іего 29 иде и сзтвори чрѣждениѣ велико левнѣкѣмоу въ домоу своѣмъ.</p>	<p>(арк. 50–50зв.) въ оно бѣ. 27 прѣхода ісѣ. видѣ члѣка мзѣгара. именемъ левгию сѣдаца на мзѣтници. и рече кѣмоу иди по мзѣнѣ. 28 и оставивъ все. възставъ възслѣдъ іего иде. 29 и сзтвори чрежениѣ великѣ левги кѣмоу въ домоу своѣмъ.</p>

Єв. чит.	АсЄ	СК
Лк 6: 31–36	<p>(арк. 51зв.–52) Рече ꙗко. 31 ꙗко хощете да творатъ вамъ члци. и взи творите имъ такожде. 32 и аще любите любациаѣ взи. каѣ вамъ хвала єсть. ꙗко и грѣшници. любациаѣ любатъ 33 и аще благотворите. благотворащимъ вамъ каѣ вамъ хвала єсть. ꙗко и грѣшници тожде творатъ 34 и аще въ заємъ даєте ꙗко ни х же чаете въсприати каѣ вамъ хвала єсть ꙗко и грѣшници грѣшникомъ. въ заємъ даѣтъ. да въсприимѣтъ равъно 35 обаче любите враги ваша. и добро творите. имъ. и въ займъ дадите. ни чєсоже не чаетѣ. и бждетъ мзда ваша многа. и бждете снѣе взишзѣдѣго. ꙗко тѣ благъ єсть. на не възблагодѣтѣнзиаѣ. и зьлзиаѣ. 36 бждѣте мѣсрѣди ꙗко и оцъ ваш мѣсрѣдъ єсть.</p>	<p>(арк. 48зв.) Рече ꙗко. 31 ꙗко хощете творатъ вамъ члци. и взи творите имъ такожде. 32 и аще любите любациаѣ взи. каѣ вамъ хвала єсть. и грѣшнї бо любациаѣ ихъ любатъ. 33 и аще блготворите. блготворащимъ вамъ. каѣ вамъ хвала єсть. ꙗко и грѣшници тако^{жае} творатъ 34 и аще и въ займъ даєте отъ нихъ же чаете въсприати. каѣ вамъ хвала єсть. ꙗко и грѣшници грѣшникомъ творатъ въ займъ даѣтъ. да въсприимѣтъ равъно 35 обаче любите враги ваша. и добро творите. и въ займъ дайте ни (текст обрванный)</p>

ТЕ	ОЕ	АЕ
<p>(арк. 9зв.–10) Рече ꙗкоже хощете да творате вамъ члѣвци. и възитворите имъ такожде. 32 и аще любите любациаѣ възитворите. каѣ вамъ хвала ієсть. ибо и грѣшници любациаѣ любать 33 и аще благо творите. блготворацимъ. вамъ. каѣ вамъ хвала ієсть. ибо и грѣшници тожде творате. 34 и аще въззаймъ даіете. ѿ нихъ же чаіете възсприати каѣ вамъ хвала ієсть. ибо и грѣшници грѣшникомъ въззаймъ даіѣ//іѣтъ. да възсприймѣтъ равьно 35 обаче любите врагы ваша. и добро творите. и въззаймъ даіте. ничесоже не чаіѣце. и бждеть мзда ваша мзнога. и бждете снѣ възшьнааго. іако тз блгъ ієсть. на не възблагодѣтънѣѣ и зълѣѣ. 36 бждете милосрди іакоже оцъ вашъ милосрдъ ієсть.</p>	<p>(арк. 91зв.–92) Рече ꙗкоже хощете да творате вамъ члѣвци. и възитворите имъ такожде. 32 и аще любите любациаѣ възитворите. каѣ вамъ хвала ієсть. ибо и грѣшници. любациаѣ ихъ любать 33 и аще благо творите блготворацимъ вамъ. каѣ вамъ хвала ієсть. ибо и грѣшници тожде творате 34 и аще въззаймъ даіете. отъ нихъ же чаіете възсприати. каѣ вамъ хвала ієсть ибо и грѣшници грѣшникомъ въззаймъ даіѣтъ. да възсприймѣтъ равьно 35 обаче любите врагы ваша и добро творите въззаймъ даіте. ничесоже не чаіѣце. и бждеть мзда ваша мзнога и бждете снѣ възшьнааго. іако тз блгъ ієсть. на не възблагодѣтънѣѣ и зълѣѣ. 36 бждѣте оубо милостиви. іакоже оцъ вашъ милостивъ ієсть.</p>	<p>(арк. 49зв.–50) Рече ꙗкоже хощете да творю вамъ члѣвци и вы творите имъ тако же. 32 аще любите любациаѣ вы. каѣ вамъ хвала ієсть. ибо грѣшници любациихъ любать. 33 и аще блготворите. блготворацимъ вамъ. каѣ вамъ хвала ієсть. ибо грѣшници тоже творате. 34 и аще въззаймъ даіете ѿ нихъ же чаіете възсприати каѣ вамъ хвала ієсть ибо и грѣшници грѣшникомъ въззаймъ даіете възсприймоутъ равьно. 35 обаче любите врагы ваша. и блго творите. и въззаймъ даіте. ничесоже не чаіѣце. и бждеть мзда ваша мзнога. и бждете снѣ възшьнааго. іако тз блгъ ієсть. на не възблагодѣтънѣѣ. и зълѣѣ. 36 бждѣте щедри. іакоже и оцъ вашъ щедръ ієсть.</p>

ша и хъ бьца азъ жь смь двь рци
нокъ щекъ товъ нидеть псетъ
нкъ нидеть ни зидеть нпажнтъ
обрацетъ...

КЪНАТЪКЪ · ЕНЄ · СЕЛ

ОТЪ НАНА · ГАДБА 7 С...



ВЪГЪ КЪПРННІДЪШНМЪ КЪШНЄ
СЛОУШЮДЕОІАЪ · ІЕГОРАДНІЕМОЦЪДЮК
ТЪ МКОДЪПОЛАРАЖДШІЖМОІЖ ДНА
КЪІНРНМОУЕВЪ ННКЪТОЖЕКЪЗІМ
ТЪІЕМОЕЛСНЄ ПЪАЗЪПОЛАГАІЖОСЕБЪ
ОВЛАСТЬКОНЪЛАМЪ НСЛЖИТІІЪБЪНО
БЛАСТЬНМАМІЪПАКЪПРНЪТНІЪІ
ВЪЗЛОКЪДЪПРНІАТЪОЦАЛЮКГО
РСЪПРАЖЕПАКЪІБЪІСТЬ ВЪІІЕДЕН
ХЪЪЗАСЛОВЕСАСН ГАДХЪЖЕМНО
ЗНШННХЪВЪВСЪІІКЛАТЬ ННЕНСТО.

Малюнок арк. 1зв. Турівського Євангелія в альбомі
«Пам'ятки руської старовини у західних губерніях», Вільно, 1874 р., вип. 6

ТИПОЛОГІЧНИЙ, ТЕКСТУАЛЬНИЙ ТА ЛІТУРГІЙНИЙ АНАЛІЗ ТУРІВСЬКОГО ЄВАНГЕЛІЯ*

Вступ

Турівське Євангеліє належить до найдавнішої групи рукописних пам'яток кириличної спадщини. Багато з них, особливо тих, що датуються X і XI століттями, збереглося частково. Це стосується і Турівського Євангелія. З цього слов'янського рукопису XI століття¹ до наших днів збереглося лише десять пергаменних аркушів. Незважаючи на невелику кількість збережених аркушів, цей рукопис має велике значення для вивчення кириличної рукописної спадщини, історії перекладу тексту Євангелія церковнослов'янською мовою, а також для реконструкції літургійної традиції східних слов'ян. Не дивно, що Турівське Євангеліє вже давно привертає увагу вчених і протягом багатьох десятиліть використовується в різних наукових дослідженнях².

Типологічний аналіз

У широковідомому Турівському Євангелії, яке збереглося на десяти аркушах, засвідчено лише тринадцять євангельських читань, п'ять з яких дійшли до нас частково. Ці перикопи походять з перших трьох із п'яти³ циклів рухомого⁴ літургійного року, тобто синаксаря⁵, який слугував основою для типологічної класифікації грецьких і церковнослов'янських апракосів.

Три літургійні євангельські читання походять з великоднього циклу. Ці перикопи призначені для читання під час літургій у четвер і п'ятницю 5-го тижня та у вівторок 6-го тижня після Великодня. На основі фрагментарно збереженого Турівського

1 Турівське Євангеліє іноді датують точніше, а саме другою половиною XI століття (Морозова Н. Кириллические рукописные книги, хранящиеся в Вильнюсе. Каталог. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautoskas institutas, 2008. С. 3).

2 Наприклад, див. Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI–XIII вв. М: 1984. С. 51–52.

3 Тобто великодній цикл (1), цикл П'ятидесятниці (2), новорічний цикл (3), цикл Великого Посту (4) та Страсний тиждень (5). Іноді період, що передує Великому посту, розглядається як окремий (див.: Garzaniti M. The Gospel Book and its liturgical function in the Byzantine-Slavic tradition // Catalogue of Byzantine Manuscripts in their Liturgical context. Subsidia I, Ed. Klaas Spronk, Gerard Rouwhorst, Stefan Royé. Turnhout, Brepols, 2013, P. 43).

4 Фіксований або нерухомий літургійний рік називається менологієм. Він містить читання на дванадцять місяців – від вересня до серпня.

5 Синаксар містить євангельські читання від Великодня до Великої Суботи.

* Переклад з англійської Юкі Шкабура.

Євангелія можна припустити, що воно, ймовірно, походило від короткого⁶ (*lesk*)⁷ або повного⁸ (*le*)⁹ апракосів¹⁰, адже лише ці два¹¹ типи – основні в грецькій та слов'янській традиціях¹², містять літургійні перикопи на всі дні тижня, тобто з понеділка по неділю, починаючи від Воскресіння Христового до свята П'ятидесятниці (Трійці), а також на наступний понеділок – свято Святого Духа.

Другий цикл синаксаря, який триває від понеділка після П'ятидесятниці до початку нового літургійного року (приблизно середина вересня, коли починається новорічний цикл), в Турівському Євангелії представлений чотирма читаннями. Ці перикопи призначені для читання в суботу та неділю 16-го і 17-го тижнів після П'ятидесятниці. Цей набір читань Євангелія в такому порядку засвідчений лише в коротких (*lesk*) та суботньо-недільних¹³ (*lsk*) апракосах.

Третій цикл синаксаря в Турівському Євангелії представлений шістьма читаннями. Ці перикопи призначені для читання в суботу й неділю 1-го, 2-го та 3-го тижнів новорічного циклу. Така послідовність євангельських читань, як і в попередньому випадку, засвідчена лише в коротких (*lesk*) та суботньо-недільних (*lsk*) апракосах.

Літургійні читання з Євангелія для наступного циклу, тобто Великого посту, а також для всього Страсного тижня, відсутні у Турівському Євангелії.

Спираючись на наведені вище докази, стає зрозуміло, що ці три групи літургійних євангельських читань – перша, що походить з великоднього циклу; друга, яка завершується перикопами від Матвія; та третя, що починає цикл від Луки, – могли походити лише з одного із трьох вищезгаданих типів апракосів. Отже, ми можемо з упевне-

6 Його також іноді називають скороченим апракосом. Оскільки ці терміни припускають, що він є скороченою версією повного апракоса, то доцільніше вживати нейтральний термін «короткий» (Garzaniti M. The Gospel Book. P. 41).

7 У грецькій новозавітній науці цей структурний тип апракоса, тобто *lesk*, також можуть називати суботньо-недільним (тобто s+k) у Євангеліях від Матвія та Луки, тоді як у Євангелії від Івана, тим часом як у Євангелії від Івана, яке читається від Великодня до П'ятидесятниці, тобто у великодньому циклі, містяться перикопи і для будніх днів.

8 Його також іноді називають довгим або цілісним апракосом. У слов'янській традиції цей структурний тип зазвичай називається повним апракосом.

9 У грецькій новозавітній науці цей структурний тип, тобто *le*, називають буденним апракосом.

10 Також існує термін «євангелістарій», який іноді вживається для позначення євангельського апракоса (Jordan Ch. R. D. The Textual Tradition of the Gospel of John in Greek Gospel Lectionaries from the Middle Byzantine Period (8th – 11th century). A thesis submitted to the University of Birmingham for the degree of Doctor of Philosophy. [Birmingham], 2009. P. 624).

11 Ще один тип церковнослов'янського апракоса містить літургійні читання на кожен день великоднього циклу. Зберігся лише один його примірник, відомий під назвою «великодньо-недільний апракос» (*lek*). Він зберігається в архіві Болгарської академії наук (А-49) і датується XVI століттям. Докладніше про цей рукопис див.: Кодов Хр. Опис на славянските ръкописи в Библиотеката на Българската Академия на науките, София: Изд-во на Бълг. акад. на науките, 1969. С. 49; Темчин С. Ю. Пасхально-воскресный апракос – неизвестный структурный тип славянского служебного Евангелия // Ученые записки Российского православного университета ап. Иоанна Богослова. Вып. 4. Москва, 1998. С. 61–79; Ostapczuk J. Cerkwiewnosłowiański przekład liturgicznych perykop okresu Paschalnego i święta Pięćdziesiątnicy w rękopiśmiennych ewangeliażach krótkich, Warszawa: Wyd. Nauk. Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie, 2010. S. 58–61.

12 Garzaniti M. The Gospel Book. P. 41.

13 Суботньо-недільний апракос (*lsk*) містить перикопи лише на суботі й неділі протягом усього синаксаря, тобто навіть від Великодня до П'ятидесятниці. У деяких випадках він може також містити перикопи на окремі будні дні синаксаря, які мають велике богословське та літургійне значення (наприклад, четвер і п'ятниця Страсного тижня).

ністю стверджувати, як це вже неодноразово зазначалося¹⁴, що Турівське Євангеліє без сумніву репрезентує короткий апракос (*lesk*). Цей тип Євангелія передбачає в першому циклі синаксаря, тобто у Великодньому циклі, літургійні читання на усі сім днів тижня, а в наступних двох циклах – П'ятидесятниці та новорічному, лише на суботи й неділі, як і в досліджуваному рукопису XI століття.

Таблиця 1 ілюструє всі літургійні євангельські читання, збережені у Турівському Євангелії, у порівнянні з опрацьованими короткими апракосами та відповідною літературою з цієї теми¹⁵. У першій колонці вказано день, коли передбачається читання перикопи; у другій – традиційну форму євангельського читання, засвідчену в більшості досліджених рукописів; у третій – євангельський текст, збережений у Турівському Євангелії; а в четвертій – фоліо з відповідними перикопами, які містяться в цьому рукопису.

Визначення структурного типу кожного рукопису, що аналізується, зазвичай є передумовою наукового дослідження. Текстовий аналіз будь-якого рукопису або стародруків повинен здійснюватися із залученням усіх наявних примірників того самого типологічного типу, адже це єдиний спосіб встановити місце й значення досліджуваного рукопису в типологічно однорідній групі рукописів. Врахування інших структурних типів рукописів також має свої переваги. Воно дає змогу отримати більш загальний погляд на питання або досягти інших конкретних цілей. Наприклад, щоб успішно довести, що переписувач скоротив повний апракос, аби отримати короткий, було досліджено кілька інших Євангелій типу *le*¹⁶.

14 Наприклад: Сводный каталог славяно-русских рукописных книг. С. 50 (№ 10); Евангелие от Иоанна в славянской традиции / Изд. подг. А. А. Алексеев, А. А. Пичхадзе, М. Б. Бабицкая, И. В. Азарова, Е. Л. Алексеева, Е. И. Ванеева, А. М. Пентковский, В. А. Ромодановская, Т. В. Ткачева. Санкт-Петербург (Российское библейское общество), 1998. С. 78 (2-га пагінація); Ostapczuk J. Cerkiewnosłowiański przekład liturgicznych perykop. S. 48; Ostapczuk J. Sobotnie i niedzielne perykopy liturgiczne z Ewangelii Mateusza w cerkiewnosłowiańskich lekcjonarzach krótkich, Warszawa: Wyd. Nauk. Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie, 2013. S. 178.

Цей рукопис також досить часто коротко описувався як апракос, без уточнення його конкретного структурного типу (Гильтебрандт П. Перечневая опись // Рукописное отделение Виленской публичной библиотеки, состоящей под августейшим покровительством его императорского высочества государя-наследника цесаревича Александра Александровича. Издание Виленской публичной библиотеки. Вып. 1. I. Церковно-славянские рукописи. II. Русские пергамены. Вильна, 1871. С. 2 (№ 1); Добрянский Ф. Описание рукописей Виленской публичной библиотеки, церковно-славянских и русских. Вильна, 1882. С. 1–6 (№ 1); Тот И. X. Русская редакция древнеболгарского языка в конце XI – начале XII вв. София: Изд. Болгарской АН, 1985. С. 26; Garzaniti M. Die altslavische Version der Evangelien. Forschungsgeschichte und zeitgenössische Forschung. Köln; Weimar; Wien: Böhlau, 2001. S. 537).

15 Gregory C. R. Textkritik des Neuen Testamentes, Leipzig, 1909. S. 387–464; Metzger B. M. The Saturday and Sunday Lessons from Luke in the Greek Gospel Lectionary (=Studies in the Lectionary Text of the Greek New Testament, Vol. II, No. 3), Chicago, 1944; Specht W. F. The Saturday and Sunday Lessons from Matthew in the Greek Lectionary, A Dissertation Submitted to the Faculty of the Division of the Humanities in Candidacy for the Degree of Doctor of Philosophy, Department of New Testament and Early Christian Literature, The University of Chicago, Chicago Illinois, 1955; Buck H. M. The Johannine Lessons in the Greek Gospel Lectionary (=Studies in the Lectionary Text of the Greek New Testament, Vol. II, No. 4), Chicago, 1958; Ostapczuk J. Sobotnie i niedzielne perykopy liturgiczne. S. 313–334 і 365–380 (з відповідною літературою).

16 Див.: Ostapczuk J. Czy cerkiewnosłowiańskie ewangeliarze krótkie były kopiowane z pełnych? // Mosty mostite. Studi in onore di Marcello Garzaniti (=Biblioteca di Studia Slavistici 34), red. Alberto Alberti, Maria Chiara Ferro, Francesca Romoli, Firenze: Firenze University Press, 2016. P. 119–133.

Літургійні читання Турівського Євангелія

День, коли має читатися євангельська перикопа	Євангельські читання, засвідчені в літургійній традиції ¹⁷	Євангельські читання, збережені в Турівському Євангелії	Аркуші з перикопами, що містяться в Турівському Євангелії
1. Великодній цикл			
Четвер, 5-го тижня	Ів. 9, 39–10, 9	...Ів. 10, 1–9	1–1зв.
П'ятниця, 5-го тижня	Ів. 10, 17–28 (або 17–30)	Ів. 10, 17–20...	1зв.
Вівторок, 6-го тижня	Ів. 12, 19–36	...Ів. 12, 27–34...	2
2. Цикл П'ятидесятниці (за Матвієм)			
Субота, 16-го тижня	Мт. 24, 34–44 ¹⁸	...Мт. 24, 40–44	3
Неділя, 16-го тижня	Мт. 25, 14–29 (або 14–30) ¹⁹ та Мт. 11, 15 ²⁰	Мт. 25, 14–29 та Мт. 11, 15	3–3зв. та 4–4зв.
Субота, 17-го тижня	Мт. 25, 1–13	+	4зв.–5зв.
Неділя, 17-го тижня	Мт. 15, 21–28	+	5зв.–6зв.
3. Цикл новорічний (за Лукою)			
Субота, 1-й тиждень	Лк. 4, 31–36	+	6зв.–7зв.
Неділя, 1-й тиждень	Лк. 5, 1–11	+	7зв.–8зв.
Субота, 2-й тиждень	Лк. 5, 17–26	+	8зв.–9зв.
Неділя, 2-й тиждень	Лк. 6, 31–36	+	9зв.–10
Субота, 3-й тиждень	Лк. 5, 27–32	+	10–10зв.
Неділя, 3-й тиждень	Лк. 7, 11–16	Лк. 7, 11–12...	10зв.

Після того як типологічна класифікація Турівського Євангелія була встановлена, або точніше – підтверджена, можна представити корпус рукописів, опрацьованих у цьому дослідженні.

17 Невеликі варіації (тобто пропуски від одного до трьох віршів у середині євангельської перикопи), спричинені гомеоарктоном або гомеотелевтоном, тут не наведені.

18 Див.: Ostarczuk J. Sobotnie i niedzielne perykopy liturgiczne. S. 317, 328.

19 Див.: Ibid. S. 317.

20 Цей додатковий вірш точно збігається з Лк. 8, 8, але нагадує Мт. 11, 15; 13, 9 і 13, 43, Мк. 4, 9 і 4, 23, а також Лк. 14, 35. Малоімовірно, що у другому циклі синаксаря, де в коротких апракосах містяться лише фрагменти з Євангелія від Матвія, один вірш був запозичений з Євангелія від Луки. Отже, можна припустити, що цей вірш, який додатково зафіксований у деяких рукописах наприкінці перикопи на 11-ту неділю після П'ятидесятниці (Мт. 18, 23–35), походить з одного із трьох згаданих вище місць першого Євангелія, найімовірніше – Мт. 11, 15.

Цей додатковий вірш також зафіксований у грецьких апракосах (див.: Specht W. F. The Saturday and Sunday Lessons from Matthew. P. 23).

Джерела текстуальних та літургійних досліджень

Для того щоб отримати об'єктивні результати в будь-якому дослідженні, необхідно використовувати якомога більше джерел, бажано одного структурного типу. Відповідно, літургійний і текстуальний аналізи Турівського Євангелія – теми двох наступних розділів цієї публікації – базуються на всіх, за одним винятком, коротких кирилических і глаголических церковнослов'янських євангельських апракосах.

У межах цього дослідження²¹ було опрацьовано шістьдесят п'ять коротких апракосів (*lesk*)²². Нижче вони перелічені в хронологічному порядку²³: Vt-pal²⁴, As, Os, Ar, SK, Mk, Pg-11, Rl-13, Qv-23, Mu, Pt, RA-816, Pl, Je, NR, Vl, Kb, Kx, Es, Fl-99, Ab-5, Li-680, Nk-2, Pn-4, Qv-26, Qv-43, Tp-12, Rm-108, KM-508, Qv-59, KM-849, Xl-31, DC-3, Rm-107, Sn-401, Vc, Ut-89, Fl-108, SA-2, Pg-16, Tp-10, Sn-64, Cd-1, Cr-236, Sv-17, Eg-108, KB-1, AR-6, CU, KM-512, Tl, Fl-120, Pc-27, Pc-26, BN-496, Pr-326, OR, St, Cr-4, Lu, NB-452, AR-354, CL, Fl-395 та Zg-16. Лише один апракос цього структурного типу (Sn-8)²⁵ не був залучений до аналізу, хоча його типологічна належність була чітко засвідчена в попередніх дослідженнях.

Чотири інші досліджені рукописи, B(n), F(l)-13, A(b)-7 та K(M)-111, могли походити з коротких (*lesk*) або суботньо-недільних (*lsk*) євангельських апракосів. Ще чотири рукописи, Sv(r), AR(m)-676, Qv(t)-1a та KM(f)-868, могли бути частиною коротких (*lesk*) або повних (*le*). Один рукопис – P(at)-307, окремі або подвійні аркуші якого зберігаються в різних архівах кількох країн, є також апракосом, однак його структурний тип через значні втрати неможливо встановити навіть приблизно. Оскільки всі дев'ять рукописів, згаданих у цьому абзаці, попри більші чи менші втрати, могли спочатку бути частинами коротких апракосів (*lesk*), вони були залучені до аналізу в межах цього дослідження.

21 Джерела, використані в інших дослідженнях, див.: Ostapczuk J. Sobotnie i niedzielne perykopy liturgiczne. S. 173–196.

22 Більшість досліджених апракосів містили лише євангельські перикопи (*lesk*), тим часом як деякі з них також містили апостольські фрагменти перед євангельськими перикопами (l+aesk). Другий тип апракосів переважно називають Апостолоєвангелієм (Apostoloevangelion) (Garzaniti, M. The Gospel Book. P. 42).

23 Також у наступних абзацах та розділах цього видання всі рукописи перелічені в хронологічному порядку. Лише в бібліографії всі опрацьовані рукописи впорядковані за алфавітом.

24 Для цілей цього видання була адаптована система скорочень рукописів Євангелій, розроблена Лідією Жуковською (детальніше див.: Жуковская Л. П. Типология рукописей древнерусского полного апракоса XI–XIV вв. в связи с лингвистическим изучением их // Памятники древнерусской письменности. Язык и текстология. Москва, 1968. С. 314–332). Відповідно до неї, святкові апракоси мають скорочення в одну літеру, короткі – в дві, а повні – в три. Оскільки в одній колекції зберігалось кілька рукописів, після дефісу додавалася додаткова інформація для ідентифікації конкретного рукопису, наприклад: Qv-23, Qv-43, KM-508, KM-849, Rm-107, Rm-108 тощо. Збережені фрагменти деяких рукописів, наприклад AR(m)-676, KM(f)-868, містять лише перикопи великоднього циклу, тому ці рукописи можуть походити як із короткого, так і з повного апракосу. Через це їх скорочення записане двома літерами з третьою у дужках. Це позначення вказує, що фрагментарний рукопис міг спочатку належати до повного або короткого апракосу.

25 Цей рукопис, датований XV століттям, зберігається в Російському державному історичному архіві (РДІА) в Синодальній збірці (оп. 1), інвентарний номер 8.

Отже, літургійний і текстуальний аналізи Турівського Євангелія – які є темою двох наступних розділів – були здійснені на основі загалом сімдесяти чотирьох церковнослов'янських апракосів.

Літургійний аналіз

Застосування терміна «апракос» до Турівського Євангелія вказує на те, що цей рукопис містить перикопи та був створений для використання в богослужбовій практиці. Таким чином, він відображає літургійну традицію читання євангельських уривків у православній церкві.

Представлене у табличній формі в першій частині цієї публікації порівняння євангельських читань, зафіксованих у проаналізованих коротких апракосах (*lesk*), наукових працях, що ґрунтуються на грецьких та церковнослов'янських рукописах²⁶, а також у Турівському Євангелії, доводить, що ця пам'ятка XI століття тісно дотримується літургійної традиції Православної Церкви.

Перикопа²⁷ для **четверга 5-го тижня після Великодня**, яка частково збереглася в Турівському Євангелії як Ів. 10, 1–9, з утраченим початком (тобто віршами 39–41), може розглядатися як непрямо засвідчена у п'ятдесяти восьми коротких апракосах²⁸ (As, Vt-pal, Os, Ar, Mk, Pg-11, Rl-13, Qv-23, Pt, RA-816, Mu, VI²⁹, Je, NR, Kb³⁰, Kx³¹, Es, Fl-99, Li-680, Nk-2, Pn-4, Qv-26, KM-508, Qv-59, KM-849, Ab-5, Xl-31, DC-3, Rm-107, Sn-401, Vc, Ut-89³², Fl-108, SA-2, Tp-10, Pg-16, Sn-64, Cd-1, Cr-236, Eg-108, KB-1, AR-6, CU, KM-512, Fl-120, Tl, Pc-27, Pc-26, BN-496, Pr-326³³, OR, Cr-4, St, Zg-16, NB-452, AR-354, CL і Fl-395), а також у трьох інших рукописах, які могли походити або з коротких, або з повних апракосів (Sv(r)³⁴, AR(m)-676 і Qv(t)-1a), і ще в одному, збереженому лише частково (P(at)-307)³⁵.

Перикопа на **п'ятницю 5-го тижня після Великодня**, яка частково збереглася в Турівському Євангелії як Ів. 10, 17–20, з утраченим закінченням (тобто віршами

26 Ostapczuk J. Sobotnie i niedzielne perykopy liturgiczne. S. 313–334 і 365–380.

27 Турівське Євангеліє містить лише євангельські перикопи для Божественних Літургій. Читань для недільної утрени, вечірні, часів чи інших богослужінь немає.

28 У одному з коротких апракосів (Qv-43), збережений фрагмент євангельської перикопи на четвер 5-го тижня після Великодня (тобто 9, 39–41...) не дає змоги зробити остаточний висновок у цьому випадку.

29 У рукопису VI збереглася лише частина цього євангельського читання: ...10, 1–9.

30 У рукопису Kb збереглася лише частина цього євангельського читання: ...10, 4–9.

31 У рукопису Kx збереглася лише частина цього євангельського читання: ...10, 9.

32 У рукопису Ut-89 збереглася лише частина цього євангельського читання: 9, 39–10, 8...

33 У рукопису Pr-326 збереглася лише частина цього євангельського читання: ...10, 9.

34 У рукопису Sv(r) збереглася лише частина цього євангельського читання: ...10, 3–9.

35 У рукопису P(at)-307 збереглася лише частина цього євангельського читання: ...10, 4–9.

10, 21–28 або 10, 21–30³⁶), яка може вважатися непрямо засвідченою у п'ятдесяти семи коротких апракосах³⁷ (As, Vt-pal, Os, Ar, Mk, Pg-11, Rl-13, Qv-23, Pt, RA-816, Mu, VI³⁸, Je, NR, Kb, Kx, Es, Fl-99, Li-680, Nk-2, Pn-4, Qv-26, KM-508, Qv-59, KM-849, Ab-5, Xl-31, DC-3, Rm-107, Sn-401, Vc, Fl-108, SA-2, Tp-10, Pg-16, Sn-64, Cd-1, Cr-236, Eg-108, KB-1, AR-6, CU, KM-512, Fl-120, Tl, Pc-27, Pc-26, BN-496, Pr-326, OR, Ćr-4, St, Zg-16, HB-452, AR-354, CL і Fl-395), а також у чотирьох рукописах, які могли бути частиною коротких або повних апракосів (Sv(r)³⁹, AR(m)-676, Qv(t)-1a й KM(f)-868).

Перикопа на **вівторок 6-го тижня після Великодня**, частково збережена в Турівському Євангелії як Ів. 12, 27–34, з утраченим початком (тобто, віршами 12, 19–26) та закінченням (тобто віршами 19, 35–36), може вважатися непрямо засвідченою у п'ятдесяти п'яти коротких апракосах (As, Vt-pal, Os, Ar, Mk, Rl-13, Qv-23, Pt, RA-816, Mu, NR, Kb⁴⁰, Kx, Es, Fl-99, Nk-2, Pn-4, Qv-26, Qv-43, Tp-12, KM-508, Qv-59, KM-849, Ab-5, Xl-31⁴¹, DC-3, Rm-107, Sn-401, Vc, Fl-108, SA-2, Tp-10, Pg-16, Sn-64, Cd-1, Cr-236, Eg-108, KB-1, AR-6⁴², CU, KM-512, Fl-120, Tl, Pc-27, Pc-26, BN-496, Pr-326, OR, St, Ćr-4, Zg-16, HB-452, AR-354, CL і Fl-395), а також в одному рукопису, що міг бути частиною короткого або повного апракосу (KM(f)-868).

Лише в одному рукопису, Pg-11, який раніше датували проміжком між початком XII і початком XIII століття, а нині датують XI століттям⁴³, євангельське читання у формі Ів. 12, 19–36 призначене на понеділок 6-го тижня після Великодня, тим часом як традиційна перикопа для цього понеділка (тобто Ів. 11, 47–54) мала би читатися у вівторок. Подібна транспозиція перикоп для сусідніх днів доволі часто зустрічається в різних циклах синаксарів у коротких та інших структурних типах апракосів⁴⁴. Ще одна аномалія у формі євангельського читання, пов'язана з

36 Євангельська перикопа у формі J 10, 17–30 засвідчена лише у 10 опрацьованих коротких апракосах: Vt-pal, Ar, RA-816, Mu, Es, Pn-4, SA-2, KM-512, Pc-26 та BN-496. У рукопису Qv-43 збереглася лише кінцева частина цього читання: ...10, 29–30, а в Pt зафіксовано пропуск віршів 28–29.

37 В одному з коротких апракосів (Tp-12) збережений фрагмент євангельської перикопи на п'ятницю 5-го тижня після Великодня (...10, 27–28) не дає змоги зробити остаточний висновок у цьому випадку.

38 У рукопису VI збереглася лише частина цього євангельського читання: 10, 17–27...

39 У рукопису Sv(r) збереглася лише частина цього євангельського читання: 10, 17–26...

40 У рукопису Kb збереглася лише частина цього євангельського читання: ...12, 32–36.

41 У рукопису Xl-31 збереглася лише частина цього євангельського читання: ...12, 30–36.

42 У рукопису AR-6 збереглася лише частина цього євангельського читання: ...12, 26–36.

43 Alberti A. RNB. Pogodin. 11 e lat tradizione testuale dei vangeli slavi. Le varianti testuali e lessicali e confront // Studi Slavici. Rivista dell'Associazione Italiana degli Slavisti. 2022. XIX, 1. P. 203 (та цитована література); Молков Г. Особенности языка и письма Погодинского евангелия (РНБ, ПОГОД. 11) // Die Welt der Slaven: Internationale Halbjahresschrift für Slavistik. 2016. Jahr. 61(2). S. 230–231, 248, 250.

44 Див.: Темчин С. Ю. Было ли краткоапракосное Евангелие первой славянской книгой, переведенной с греческого // Исследования по славянскому историческому языкознанию: памяти проф. Г. А. Хабургаева, ред. Б. А. Успенский, М. Н. Шевелева. Москва: Изд-во МГУ, 1993. С. 24–47; Темчин С. Ю. Пасхально-воскресный апракос. С. 72; Темчин С. Ю. Исследования по кирилло-мефодиевистике и палеославистике (=Krakowsko-Wileńskie Studia Slawistyczne, T. 5), Kraków, 2010. С. 89; Ostapczuk J. Sobotnie i niedzielne perykopy liturgiczne. S. 330–331.

Ів. 12, 19–36, зафіксована в рукопису Je (датованому серединою XIII століття), де коротше євангельське читання – Ів. 12, 19–27, припадає на вівторок 6-го тижня після Великодня. Вірші, відсутні в традиційній формі цієї перикопи, тобто Ів. 12, 28–36, передують загальновідомому читанню наступного дня – середи, у його усталеній формі, тобто Ів. 12, 36–47.

Перикопа на **суботу 16-го тижня після Зіслання Святого Духа**⁴⁵, частково збережена в Турівському Євангелії у формі Мт. 24, 40–44, з утраченим початком (віршами 24, 34–39), може вважатися опосередковано засвідченою у п'ятдесяти шести коротких апракосах⁴⁶ (Vt-pal, As⁴⁷, Os, Ar, Mk, Pg-11, Rl-13, Pt, RA-816, Mu, Pl, Je, NR, Kx, Es, Fl-99, Ab-5, Li-680, Nk-2, Pn-4, Qy-26, Qy-43, Tp-12, KM-508, DC-3⁴⁸, Rm-107, Rm-108, Qy-59, Xl-31, Vc, Fl-108, SA-2, Pg-16, Tp-10, Sn-64, Cd-1, Cr-236, Sv-17, Eg-108, KB-1, CU, KM-512, Tl, Fl-120, Pc-27, Pc-26, BN-496, Pr-326, OR, St, Ćr-4, Lu, NB-452, AR-354, CL і Fl-395) та ще у трьох рукописах, що, ймовірно, походять з коротких або суботньо-недільних апракосів (F(l)-13, A(b)-7 і K(M)-111).

Лише в одному короткому апракосі (Zg-16) це євангельське читання в кінці містить три додаткові вірші (тобто 45–47). Їх наявність може бути зумовлена тим, що писар використав Тетраєвангеліє при створенні цього рукопису⁴⁹. Також в одному рукопису, Sn-401, датованому першою половиною XIV століття, цей день разом із відповідним літургійним читанням було повністю пропущено⁵⁰.

Перикопа на **неділю 16-го тижня після Зіслання Святого Духа** у формі Мт. 25, 14–29, що повністю збережена у Турівському Євангелії, засвідчена у тридцяти семи коротких апракосах⁵¹ (Vt-pal, Os, Mk, Pt, RA-816, Mu, Je, Pl, NR, Kx, Fl-99, Ab-5, Nk-2, Qy-26, Qy-43, Rm-108, Qy-59, Xl-31, Vc, Pg-16, Tp-10, Cd-1, Sv-17¹, Eg-108, KB-1, CU, KM-512¹, Tl, Pc-27, BN-496, Pr-326, OR, Lu, NB-452, AR-354, CL і Fl-395)⁵²,

45 Для аналізу форм суботніх і недільних літургійних євангельських перикоп після П'ятидесятниці у коротких апракосах див.: Ostapczuk J. Sobotnie i niedzielne perykopy liturgiczne. S. 313–334.

46 В одному з коротких апракосів (SK) збережений фрагмент євангельської перикопи на цей день (тобто 24, 34–37...) не дає змоги зробити остаточний висновок у цьому випадку.

47 У рукопису As збереглася лише частина цього євангельського читання: 24, 34–40...

48 У рукопису DC-3 збережена лише частина цієї перикопи (тобто 24, 34–36 і 44), до якої додано інформацію про місце знаходження решти тексту.

49 Ostapczuk J. Sobotnie i niedzielne perykopy liturgiczne. S. 332–333.

50 Пропуски євангельських читань також зафіксовані в інших циклах коротких апракосів (див.: Темчин С. Ю. Исследования по кирилло-мефодиевистике и палеославистике. С. 88).

51 У випадку цього дня два досліджені короткі апракоси (Sv-17 і KM-512) засвідчують складність літургійної традиції. Вони містять посилання на євангельське читання, доповнене віршами, що починають і завершують цю перикопу (позначені в цьому дослідженні як Sv-17¹ і KM-512¹), а також повний текст євангельської перикопи (позначений як Sv-17^{II} і KM-512^{II}), записаний після вказівки и то приложи («і додай це»).

52 Три короткі апракоси (Vt-pal, Je і KM-512¹) містять посилання на це євангельське читання з фрагментами початкових і заключних віршів (тобто Мт. 25, 14 і 25, 29). У Sv-17¹, наявне лише посилання, тим часом як усі євангельські вірші, навіть їхні фрагменти, повністю відсутні. У перших двох циклах Синаксарі Sv-17 і KM-512 є текстуально та літургійно пов'язаними, що вже було доведено в текстуальних дослідженнях (Ostapczuk J. Cerkiewnosłowiański przekład

а також у трьох інших рукописах, що, ймовірно, походять з коротких або суботньо-недільних апракосів (F(1)-13, A(b)-7 і K(M)-111). Ця перикопа може вважатися опосередковано засвідченою ще у чотирьох рукописах (Ar⁵³, Rl-13⁵⁴, AR-6⁵⁵ and B(n)⁵⁶).

Майже третина всіх коротких апракосів, як євангельське читання на неділю 16-го тижня після П'ятидесятниці, засвідчує форму Мт. 25, 14–30, тобто традиційну перикопу цього дня, розширену одним наступним віршем (Мт. 25, 30). Ця форма євангельського читання засвідчена у дев'ятнадцяти дослідженнях коротких апракосів (Pg-11, Es, Li-680, Pn-4, Tr-12, KM-508, DC-3 Rm-107, Fl-108, SA-2, Sn-64, Cr-236, Sv-17^{II}, KM-512^{II}, Fl-120, Pc-26, St, Ćr-4 і Zg-16)⁵⁷. Ця форма євангельського читання суттєво не відрізняється від традиційної перикопи цього дня і таким чином може бути непрямым аргументом на користь варіанта, засвідченого в Турівському Євангелії та у тридцяти семи коротких апракосах.

Євангельське читання на неділю 16-го тижня після П'ятидесятниці в Турівському Євангелії містить один додатковий⁵⁸ вірш (Мт. 11, 15)⁵⁹ – увіщання⁶⁰. Наявність цього вірша засвідчено у більшості опрацьованих рукописів, тобто у сорока п'яти рукописах⁶¹, тим часом як його відсутність – лише в тринадцяти⁶².

Лише в одному рукопису Sn-401 (датованому першою половиною XIV століття) цей день із відповідним літургійним євангельським фрагментом був повністю пропущений.

Наявність перикоп для **суботи та неділі 17-го тижня після П'ятидесятниці** засвідчена як у Турівському Євангелії, так і в більшості розглянутих рукописів⁶³. Однак

Ewangelii Mateusza w okresie po święcie Pięćdziesiąticy w serbskich apostołach-ewangelizatorach krótkich Sv-17 i KM-512 (rękopis nr 17 ze zbioru P.I. Sewastjanowa (f. 270) Rosyjskiej Biblioteki Narodowej w Moskwie oraz nr 512 Biblioteki Narodowej św. Cyryla i Metodego w Sofii) // Slavistica Vilnensis: Kalbotyra. 2012. T. 57, № 2. P. 15–32; Ostapczuk J. Perykopy liturgiczne okresu po święcie Pięćdziesiąticy w dwu serbskich apostołachewangelizatorach krótkich (Sv-17 i KM-512) // Rocznik teologiczny / Chrześcijańska akademia teologiczna w Warszawie. 2012. R. LIV, z. 1–2. S. 31–67).

53 У рукопису Ar збереглася лише частина цього євангельського читання: 25, 14–28...

54 У рукопису Rl-13 збереглася лише частина цього євангельського читання: 25, 14–21...

55 У рукопису AR-6 збереглася лише частина цього євангельського читання: ...25, 23–29.

56 У рукопису B(n) збереглася лише частина цього євангельського читання: ...25, 23–29.

57 Два короткі апракоси (Pg-11 і DC-3) містять лише посилання на це євангельське читання, доповнене фрагментами початкового та завершального віршів (тобто Мт. 25, 14 і 25, 30).

58 Цей додатковий вірш також зафіксований в одному короткому апракосі (Je). Він був доданий наприкінці перикопи на 11-ту неділю після П'ятидесятниці.

59 Джерелом цього додаткового вірша іноді вказується Мт 11, 15. Подібний вислів також трапляється в кількох інших місцях Євангелія від Матвія (13, 9 і 13, 43), Марка (4, 9 і 4, 23), а також Луки (14, 35).

60 Burns Y. A Comparative Study of the Weekday Lection Systems Found in Some Greek and Early Slavonic Gospel Lectionaries. Thesis submitted to the University of London for the degree of Doctor of Philosophy, London, 1975. P. 121–122.

61 Vt-pal, Tu, Os, Mk, B(n), F(1)-13, Pt, RA-816, Mu, Pl, NR, Kx, Fl-99, Ab-5, Li-680, Nk-2, Qv-26, Qv-43, Rm-107, Rm-108, Qv-59, XI-31, Vc, Tr-10, Sn-64, Cd-1, Sv-17I, Eg-108, KB-1, AR-6, CU, KM-512I, TI, Fl-120, Pc-27, BN-496, Pr-326, OR, St, Lu, Zg-16, HB-452, AR-354, CL і Fl-395.

62 Pg-11, Es, Pn-4, Tr-12, KM-508, DC-3, Fl-108, SA-2, Cr-236, Sv-17II, KM-512II, Pc-26 і Ćr-4.

63 Дослідженню цих двох євангельських перикоп, їх наявності та форми в коротких апракосах присвячено цілий розділ (3.4) у монографії. Див.: Ostapczuk J. Sobotnie i niedzielne perykopy liturgiczne. S. 365–380.

вони відсутні у десяти коротких апракосах (Fl-99, Li-680, Pn-4, Qv-26, Rm-108, SA-2, Fl-120*⁶⁴, VN-496, Pr-326 і Lu) і ще в одному рукопису (B(n)). У короткому апракосі (Rm-107) наявність цих двох євангельських читань можна лише припустити. Такий висновок зроблено на основі літургійної нотатки на аркуші 48зв. «Субота 17, Євангеліє від Матвія» (с̅^бу̅ з̅і. єв̅^на̅ в̅ м̅^да) та залишків вирваної сторінки чи сторінок.

В одному рукопису, а саме Mk, щодо цих двох перикоп є лише таке посилання: с̅в̅^т̅ з̅і и н̅^а є̅ з̅і ^{в̅ м̅^да} иц̅і на к̅^нцы. Форми обох євангельських читань для 17-го тижня встановити неможливо, оскільки кінець цього рукопису не зберігся, і після вказівки про літургійне читання євангельські вірші не подані.

Перикопа на **суботу 17-го тижня після П'ятидесятниці** у формі Мт 25, 1–13, яка повністю збережена в Турівському Євангелії, також засвідчена у сорока чотирьох коротких апракосах (Vt-pal, Tu, Os, Pg-11, Pt, RA-816, Mu, Pl, Je, NR, Kx, Es, Ab-5, Nk-2, Qv-43, Tr-12, KM-508, DC-3, Qv-59, Xl-31, Sn-401, Vc, Fl-108, Pg-16, Tr-10, Sn-64, Cd-1, Cr-236, Sv-17, Eg-108, KB-1, AR-6, KM-512, Tl, Fl-120^{supp}, Pc-27, OR, St, Ćr-4, Zg-16, NB-452, AR-354, CL і Fl-395)⁶⁵, а також у трьох інших рукописах, які, ймовірно, походять від коротких або суботньо-недільних апракосів (F(1)-13⁶⁶, A(b)-7 і K(M)-111). Цю перикопу також можна вважати опосередковано засвідченою ще в одному короткому апракосі (CU)⁶⁷.

Лише в одному короткому апракосі (Pc-26) засвідчено посилання на це євангельське читання, яке вказує на 14 жовтня (ици ^{в̅к̅т̅^б} д̅і) як на місце, де його слід шукати.

Перикопа на **неділю 17-го тижня після П'ятидесятниці** у формі Мт 15, 21–28, яка повністю збережена в Турівському Євангелії, також засвідчена у сорока трьох коротких апракосах (Vt-pal, Os, Pg-11, Pt, RA-816, Mu, Je, Pl, NR, Kx, Es, Ab-5, Nk-2, Qv-43, Tr-12, KM-508, DC-3, Qv-59, Xl-31, Sn-401, Vc, Fl-108, Pg-16, Tr-10, Sn-64, Cd-1, Cr-236, Sv-17, Eg-108, KB-1, AR-6, KM-512, Tl, Fl-120^{supp}, Pc-27, Pc-26, OR, St, Ćr-4, Zg-16, NB-452, AR-354 і Fl-395)⁶⁸, а також у трьох інших рукописах, які, ймовірно, походять із коротких або суботньо-недільних апракосів (F(1)-13, A(b)-7 та K(M)-111)⁶⁹.

Лише в одному рукопису (тобто CL) євангельське читання на цю неділю було повністю пропущене, попри наявність перикопи на попередню суботу.

64 У рукопису Fl-120 ці два євангельські читання спочатку не були включені, однак пізніше їх було дописано на додаткових аркушах і вшито до рукопису.

65 У трьох рукописах (KM-508, Sv-17 і KB-1) засвідчено лише посилання на це євангельське читання та фрагмент вірша, яким починається перикопа (тобто Мт. 25, 1).

У восьми рукописах (Vt-pal, Pg-11, Mu, Je, DC-3, Qv-59, Xl-31 і KM-512) засвідчено лише посилання на це євангельське читання та фрагменти двох віршів (тобто Мт 25, 1 і 13).

66 У F(1)-13 засвідчено лише посилання на це євангельське читання та фрагмент Мт 25, 1.

67 У рукопису CU збереглася лише частина цього євангельського читання: Мт 25, 1–10...

68 У двох рукописах (Mu та Ab-5) засвідчено лише посилання на це євангельське читання та фрагмент вірша, що відкриває перикопу (тобто Мт. 15,21).

69 У K(M)-111 збереглася лише частина цього євангельського читання: Мт 15, 21–26...28.

У Турівському Євангелії на аркуші бзв. міститься літургійна інформація на вісім рядків, що стосується раннього Великодня та застосування суботніх і недільних перикоп 17-го тижня після П'ятидесятниці наприкінці новорічного циклу, який припадає на середину вересня. Ця інформація або відповідний текст є лише у десяти коротких апракосах (Pg-11, RA-816, NR, Qv-43, DC-3, Qv-59, Xl-31, Sv-17, KM-512 and Fl-120)⁷⁰. Вісім досліджених коротких апракосів (As, SK, Rl-13, Qv-23, KM-508, Rm-107, CU і Lu) мають лакуну в цій частині рукопису. У Турівському Євангелії, як і в більшості досліджених церковнослов'янських коротких апракосів, не засвідчено жодного літургійного читання для будніх днів тижня, що передує суботі першого тижня новорічного циклу. Лише три пізніші рукописи становлять виняток. У двох із них, Sn-64 та Cd-1, наявна лише одна євангельська перикопа, призначена для читання в понеділок (Лк. 3, 19–22), а в одному, Zg-16, засвідчено читання для всіх п'яти буднів цього тижня (понеділок: Лк. 3, 19–22; вівторок: Лк. 3, 23–4, 1; середа: Лк. 4, 1–15, четвер: Лк. 4, 16–22 та п'ятниця: Лк. 4, 22–30). Варто згадати і те, що Євангеліє Євсевія (Es) також містить перикопу, призначену для четверга (Лк. 4, 16–22), однак її походження неясне, на відміну від двох наведених прикладів.

Перикопа на **суботу першого тижня новорічного циклу** у формі Лк. 4, 31–36, що повністю збереглася в Турівському Євангелії, також засвідчена у п'ятдесяти чотирьох коротких апракосах (Vt-pal, As, Os, Mk, Pg-11, Mu, Pt, RA-816, Pl, Je, NR, Kx, Es, Fl-99, Ab-5, Li-680, Nk-2, Pn-4, Qv-26, Qv-43, Tr-12, Rm-108, Qv-59, Xl-31, DC-3, Rm-107, Vc, Fl-108, SA-2, Pg-16, Tr-10, Sn-64, Cd-1, Cr-236, Sv-17, Eg-108, KB-1, AR-6, KM-512, Tl, Fl-120, Pc-27, Pc-26, BN-496, Pr-326, OR, St, Ćr-4, Lu, HB-452, AR-354, CL, Fl-395 і Zg-16), а також у трьох інших рукописах, які, ймовірно, походять із коротких або суботно-недільних апракосів (B(n), F(l)-13 й A(b)-7). Цю перикопу можна вважати опосередковано засвідченою ще у двох коротких апракосах (Qv-23⁷¹ та VI⁷²), а також у K(M)-111⁷³.

Лише в одному рукопису, а саме KB-1, датованому кінцем XIV – початком XV ст., записано Мт. 15, 21–28 – традиційну перикопу на неділю 17-го тижня після П'ятидесятниці – як богослужбове євангельське читання на цей день⁷⁴. Ще одна ано-

70 У DC-3 та Fl-120 літургійна інформація, зафіксована в цьому місці, належить до зовсім іншої традиції – навіть у випадку Fl-120, який у текстуальному плані тісно пов'язаний зі Sv-17 та KM-512 (Ostapczuk J. The corrected Gospel's text in a Slavic manuscript from the National Library of Russia in St. Petersburg F.p.I.120 in the Light of lesk Lectionaries // Slavia. časopis pro slovanskou filologii. 2014. R. 83, s. 3. S. 294–309).

71 У Qv-23 збереглася лише частина цього євангельського читання: ...4, 34–36.

72 У VI збереглася лише частина цього євангельського читання: ...4, 35–36.

73 У K(M)-111 збереглася лише частина цього євангельського читання: ...4, 33–36.

74 Перестановка сусідніх євангельських читань засвідчена також в інших циклах синаксаря в коротких апракосах (див.: Burns Y. A Comparative Study. P. 102–103, Темчин С. Ю. Было ли краткоапракосное Евангелие первой славянской

малія в євангельському читанні на цю суботу засвідчена в Sn-401 (датованому першою половиною XIV ст.), де подано Лк. 5, 1–11 – традиційну перикопу на наступний день, тобто на неділю.

Перикопу на **неділю 1-го тижня новорічного циклу** в формі Лк. 5, 1–11, яка повністю збереглася в Турівському Євангелії, також засвідчена в п'ятдесяти трьох коротких *апракосах* (As, Os, Mk, Pg-11, Qv-23, Mu, Pt, RA-816, Pl, Je, NR, Vl, Kx, Es, Fl-99, Ab-5, Li-680, Nk-2, Pn-4, Qv-26, Qv-43, Tp-12, Rm-108, Qv-59, Xl-31, DC-3, Rm-107, Vc, Fl-108, Pg-16, Tp-10, Sn-64, Cd-1, Cr-236, Sv-17, Eg-108, KB-1, KM-512, Tl, Fl-120, Pc-27, Pc-26, BN-496, Pr-326, OR, St, Cr-4, Lu, NB-452, AR-354, CL, Fl-395 і Zg-16), а також у трьох інших рукописах, які, ймовірно, походять з коротких або суботньо-недільних *апракосів* (B(n), F(1)-13 й A(b)-7). Цю перикопу можна вважати опосередковано засвідченою ще в двох коротких *апракосах* (SA-2⁷⁵ та AR-6⁷⁶), а також у K(M)-111⁷⁷.

Лише в одному рукопису, а саме Sn-401, як літургійне євангельське читання на цей день, записано Лк. 4, 38–44 – традиційну перикопу на понеділок 1-го тижня новорічного циклу.

Перикопу на **суботу 2-го тижня новорічного циклу** у формі Лк. 5, 17–26, яка повністю збереглася у Турівському Євангелії, також засвідчена в п'ятдесяти чотирьох коротких *апракосах* (As, Os, Mk, Pg-11, Qv-23, Mu, Pt, RA-816, Pl, Je, NR, Vl, Kx, Es, Fl-99, Ab-5, Li-680, Nk-2, Pn-4, Qv-26, Qv-43, Tp-12, KM-508, Rm-108, Qv-59, Xl-31, DC-3, Rm-107, Vc, Fl-108, Pg-16, Tp-10, Sn-64, Cd-1, Cr-236, Sv-17, Eg-108, KB-1, KM-512, Tl, Fl-120, Pc-27, Pc-26, BN-496, Pr-326, OR, St, Cr-4, Lu, NB-452, AR-354, CL, Fl-395 і Zg-16) та ще в трьох рукописах, які, ймовірно, на початку були частиною коротких або суботньо-недільних *апракосів* (B(n), F(1)-13 й A(b)-7). Цю перикопу також можна вважати опосередковано засвідченою ще в чотирьох коротких *апракосах* (Ar⁷⁸, SK⁷⁹, RI-13⁸⁰ і CU⁸¹), а також у K(M)-111⁸².

Лише в одному короткому *апракосі*, а саме Sn-401, як літургійне євангельське читання на цей день записано Лк. 6, 31–36 – традиційну перикопу на наступний день, тобто неділю.

книгой. С. 24–47; Темчин С. Ю. Пасхально-воскресный *апракос*. С. 72; Темчин С. Ю. Исследования по кирилло-мефодиевистике и палеославистике. S. 89; Ostarczuk J. Sobotnie i niedzielne perykopy liturgiczne. S. 330–331).

75 У SA-2 збереглася лише частина цього євангельського читання: 5, 1–8...

76 В AR-6 збереглася лише частина цього євангельського читання: 5, 1–6...

77 У K(M)-111 збереглася лише частина цього євангельського читання: ...5, 5–8...

78 В Ar збереглася лише частина цього євангельського читання: ...5, 19–26.

79 У SK збереглася лише частина цього євангельського читання: ...5, 18–26.

80 У RI-13 збереглася лише частина цього євангельського читання: ...5, 25–26.

81 У CU, збереглася лише частина цього євангельського читання: ...5, 23–26.

82 У K(M)-111, збереглася лише частина цього євангельського читання: 5, 17...19–26.

Перикопа на **неділю 2-го тижня новорічного циклу** у формі Лк. 6, 31–36, яка повністю збереглася в Турівському Євангелії, також засвідчена у п'ятдесяти п'яти коротких апракосах (As, Os, Ar, Mk, Pg-11, Rl-13, Qv-23, Mu, Pt, RA-816, Pl, Je, NR, Vl, Es, Fl-99, Ab-5, Li-680, Nk-2, Pn-4, Qv-26, Qv-43, Tp-12, KM-508, Rm-108, Qv-59, Xl-31, DC-3, Rm-107, Vc, Fl-108, SA-2, Pg-16, Tp-10, Sn-64, Cd-1, Cr-236, Eg-108, KB-1, CU, KM-512, Tl, Fl-120, Pc-27, Pc-26, Pr-326, OR, St, Ćr-4⁸³, Lu, HB-452, AR-354, CL, Fl-395 і Zg-16) та в чотирьох інших рукописах, які, ймовірно, походять з коротких або суботньо-недільних апракосів (B(n), F(1)-13, A(b)-7 і K(M)-111). Цю перикопу можна вважати опосередковано засвідченою ще в трьох коротких апракосах (SK⁸⁴, Kx⁸⁵ і Sv-17⁸⁶).

Лише в одному рукопису, а саме Sn-401, як літургійне євангельське читання на цей день, записано Лк. 6, 24–30 – звичайну перикопу на понеділок 2-го тижня новорічного циклу.

Перикопа на **суботу 3-го тижня новорічного циклу** у формі Лк. 5, 27–32, що збереглася повністю в Турівському Євангелії, також засвідчена в п'ятдесяти трьох коротких апракосах (As, Os, Ar, Mk, Pg-11, Rl-13, Qv-23, Mu, Pt, RA-816, Pl, Je, NR, Es, Fl-99, Ab-5, Li-680, Nk-2, Pn-4, Qv-26, Qv-43, Tp-12, KM-508, Rm-108, Qv-59, Xl-31, DC-3, Rm-107, Vc, Fl-108, Pg-16, Tp-10, Sn-64, Cd-1, Eg-108, KB-1, CU, KM-512, Tl, Fl-120, Pc-27, Pc-26, BN-496, Pr-326, OR, St, Ćr-4⁸⁷, Lu, HB-452, AR-354, CL, Fl-395 і Zg-16), а також у чотирьох інших рукописах, які могли походити з коротких або суботньо-недільних апракосів (B(n), F(1)-13, A(b)-7 і K(M)-111). Ця перикопа також може вважатися опосередковано засвідченою ще в двох коротких апракосах (Vl⁸⁸ і SA-2⁸⁹).

У двох рукописах, Sn-401 і Cr-236, датованих кінцем XIII – початком XIV ст., як євангельське читання на цей день, подано Лк 7, 11–16 – традиційну перикопу на наступний день, тобто неділю.

Перикопа на **неділю 3-го тижня новорічного циклу**, що частково збереглася в Турівському Євангелії як Лк. 7, 11–12, без початку (вірші 7, 13–16), може вважатися опосередковано засвідченою у п'ятдесяти шести коротких апракосах (Vt-pal⁹⁰, As, Os,

83 У Ćr-4 частина первинного тексту цієї перикопи була втрачена й доповнена пізніше (бл. 1520 р.).

84 У SK збереглася лише частина цього євангельського читання: 6, 31–35...

85 У Kx збереглася лише частина цього євангельського читання: 6, 31–35...

86 У Sv-17 збереглася лише частина цього євангельського читання: 6, 31–33...

87 Рукопис Ćr-4 має значні втрати, тому деякі перикопи або їхні фрагменти були пізніше доповнені (бл. 1520 року), щоб відновити Євангеліє, яке знову могло би використовуватися у богослужіннях. Зокрема, у Ćr-4 євангельські читання на суботу 3-го тижня новорічного циклу є прикладом такого змішаного випадку. Його старша частина, що містить збережений текст Лк. 5, 30–32, була доповнена текстом Лк. 5, 27–31, як і вся попередня перикопа (тобто на неділю 2-го тижня новорічного циклу).

88 У Vl збереглася лише частина цього євангельського читання: 5, 27–28...

89 У SA-2 збереглася лише частина цього євангельського читання: ...5, 31–32.

90 У Vt-pal збереглася лише частина цього євангельського читання: ...7, 12–16.

Ar, Mk, Pg-11, Rl-13, Qv-23, Mu, Pt, RA-816, Pl, Je, NR, Es, Fl-99, Ab-5, Li-680, Nk-2, Pn-4, Qv-26, Qv-43, Tp-12, KM-508, Rm-108, Qv-59, Xl-31, DC-3, Rm-107, Vc, Fl-108, SA-2, Pg-16, Tp-10, Sn-64, Cd-1, Sv-17, Eg-108, KB-1, CU, KM-512, Tl, Fl-120, Pc-27, Pc-26, BN-496, Pr-326, OR, St, Ćr-4, Lu, HB-452, AR-354, CL, Fl-395 і Zg-16), а також у чотирьох інших рукописах, які, ймовірно, походять із коротких або суботньо-недільних апракосів (B(n), F(l)-13, A(b)-7 і K(M)-111).

Лише в одному рукопису, Cr-236, як літургійне євангельське читання на цей день, записано Лк. 5, 27–32 – традиційну перикопу на попередній день, тобто суботу. Ще одну аномалію знову зафіксовано в Sn-401, де на неділю 3-го тижня новорічного циклу засвідчено перикопу у формі Лк. 7, 36–50, призначену для читання наступного дня, тобто в понеділок.

Подані докази підтверджують, що літургійна традиція та форми євангельських читань, засвідчені в Турівському Євангелії, тісно відповідають усталеній структурі слов'янських коротких апракосів. Усі вони мають спільну богослужбову традицію. Лише шість із опрацьованих коротких *апракосів* (Pg-11, Je, KB-1, Sn-401, Cr-236 і Zg-16) засвідчують існування певних відхилень, спричинених помилками переписувачів, але не Турівське Євангеліє, яке тут досліджено.

Майже кожен⁹¹ фрагмент, видучений із безперервного тексту Святого Писання та прийнятий як богослужбова перикопа, містить **вступну формулу**, яку також називають інципітом. Наступні шість формул зустрічаються найчастіше⁹²:

- 1) вѣ оно вѣвма;
- 2) рече господь (кѣ) своимъ оученикомъ;
- 3) рече господь кѣ пришѣдъшимъ кѣ немуу иудеомъ;
- 4) рече господь кѣ вѣровавшимъ кѣ немуу иудеомъ;
- 5) рече господь;
- 6) рече господь притѣчѣ сиѣ.

Лише в десяти з тринадцяти⁹³ перикоп, що збереглися в Турівському Євангелії, збережені вступні формули.

91 Як приклад літургійного читання Євангелія без вступної формули, можна вказати на перикопу на Великдень. Див. також: Burns Y. A Comparative Study. P. 120.

92 Garzaniti M. Die altslavische Version der Evangelien. S. 41; 2013, 47; Ostapczuk J. Sobotnie i niedzielne perykopy liturgiczne. S. 295.

Грецькі форми цих вступних формул див.: Gregory C. R. Textkritik des Neuen Testaments. P. 341; Colwell E. C., Riddle D. W. Prolegomena to the Study of the Lectionary Text of the Gospels (=Studies in The Lectionary Text of the Greek New Testament, Vol. I), Chicago, 1933. P. 84; Metzger B. M. Greek Lectionaries and a Critical Edition of the Greek New Testament // Arbeiten zur Neutestamentlichen Textforschung. Bd. V. Berlin; New York, 1972. S. 482–483; Burns Y. A Comparative Study. P. 122; Евангелие от Иоанна в славянской традиции. С. 6 (3-тя пагінація).

93 Наступні три літургійні перикопи в Турівському Євангелії починаються з втраченої вступної формули: 5-й четвер і 6-й вівторок після Великодня, а також 16-та субота після П'ятидесятниці.

Євангельське читання на п'ятницю 5-го тижня після Великодня в більшості опрацьованих коротких апракосів, включно з Турівським Євангелієм, супроводжувалося третьою вступною формулою. Лише в одному рукопису – Pс-27, зафіксовано четвертий інципіт.

В євангельському читанні на неділю 16-го тижня після П'ятидесятниці⁹⁴ в більшості досліджених коротких апракосів, зокрема в Турівському Євангелії, зафіксовано шостий інципіт. Другу вступну формулу виявлено лише в одному рукопису (CL), а п'яту – у трьох рукописах (Pп-4, SA-2 і Tr-10).

Євангельському читанню на суботу 17-го тижня після П'ятидесятниці в більшості досліджених коротких апракосів, зокрема в Турівському Євангелії, передувала шоста вступна формула. Лише в чотирьох рукописах – Nк-2, KM-508, Cd-1 та Sv-17, зафіксовано п'ятий інципіт.

Чотири послідовні євангельські читання – на неділю 17-го тижня після П'ятидесятниці, 1-шу суботу, 1-шу неділю та 2-гу суботу нового літургійного року, у всіх досліджених коротких апракосах, зокрема в Турівському Євангелії, починаються з першої вступної формули.

Євангельське читання на неділю 2-го тижня новорічного циклу в більшості досліджених коротких апракосів, зокрема в Турівському Євангелії, супроводжувалося п'ятою вступною формулою. Лише в трьох рукописах (Mu, Tl і Pс-27) зафіксовано другий інципіт.

Наступні два євангельські читання – на 3-ю суботу та неділю новорічного циклу, які є останніми в Турівському Євангелії, у всіх досліджених коротких апракосах починалися з першої вступної формули.

Наведені докази свідчать про те, що вступні формули в Турівському Євангелії чітко дотримуються церковнослов'янської традиції. Варіанти, засвідчені в деяких пізніших рукописах⁹⁵, виникли як пропуск, додавання або зміна слів в інципітах. Пропуск *притъчѣ снѣ* у шостій вступній формулі призвів до того, що вона стала п'ятою, тим часом як додавання *своимъ оученикомъ* перетворило п'ятий інципіт на другий. Заміна одного слова, а саме *пришьдъшиимъ* на *вѣровавшимъ*, спричинила перетворення третього інципіта на четвертий.

У Турівському Євангелії в десяти з тринадцяти літургійних євангельських перикоп збереглися позначення лекцій та ідентифікатори перикоп. У всіх цих десяти випадках кожного разу після вказівки імені Євангеліста подається відповідний номер Аммонієвого поділу. Цей факт може свідчити про те, що під час створення Турівського Євангелія

94 Про вивчення вступних формул, засвідчених у літургійних євангельських перикопах в коротких апракосах, які читаються після П'ятидесятниці, див.: Ostapczuk J. Sobotnie i niedzielne perykopy liturgiczne. S. 293–311.

95 Лише деякі короткі апракоси засвідчують варіації вступної формули (Ostapczuk J. Sobotnie i niedzielne perykopy liturgiczne. S. 311).

або його безпосереднього антиграфа, що на перший погляд може здаватися правильним, або ж його далекого протографа-попередника⁹⁶, що у цьому випадку було доведено як правильне, – переписувач мав у своєму розпорядженні таблиці євангельських читань, додані до рукописів із суцільним текстом (тобто до Тетраєвангелія). Ці номери Аммонієвого поділу, які наявні в апракосах перед початком євангельських читань, були перенесені з лекціонарних таблиць. Вони були скопійовані для зручнішого пошуку тексту відповідної перикопи в Тетраєвангелії⁹⁷. Згодом писці, створюючи нові апракоси, могли пропускати номери Аммонієвого поділу як надлишкову для цього типу книги інформацію⁹⁸. Таким чином, Турівське Євангеліє⁹⁹ можна вважати близькою копією свого безпосереднього східнослов'янського зразка або антиграфа, який передав номери Аммонієвого поділу від віддаленого південнослов'янського (тобто болгарського) протографа, створеного на основі Тетраєвангелія з доданими лекціонарними таблицями. Писець Турівського Євангелія був антиграфоцентричним, тобто точно дотримувався і копіював зразок, який мав у розпорядженні, як це довів Сергеюс Темчінас¹⁰⁰. Антиграфоцентрична установка писця Турівського Євангелія пояснює наявність у цьому рукопису численних слідів протографа, включно з номерами Аммонієвого поділу.

Наявність у апракосах, зокрема й у Турівському Євангелії, євангельських читань на суботу й неділю 17-го тижня після П'ятидесятниці¹⁰¹ зазвичай вважається пізнішим етапом, хоча все ще досить раннім, у розвитку літургійної традиції Православної Церкви¹⁰².

Значущість результатів, отриманих у літургійному дослідженні Турівського Євангелія, яке, як було повторно підтверджено, є коротким апракосом, підкреслюється також тим фактом, що в цьому структурному типі¹⁰³ простежується вплив Типікона Великої Церкви в Константинополі¹⁰⁴.

96 Більшість апракосів є скоріше копіями апракосів, оскільки створення такого типу книги з Тетраєвангелія з лекціонарною таблицею було трудомістким завданням (Jordan Ch. R. D. *The Textual Tradition of the Gospel of John*. P. 337).

97 Jordan Ch. R. D. *The Textual Tradition of the Gospel of John*. P. 336–337.

98 Ibid. P. 337.

99 Деякі інші короткі апракоси (наприклад As, Os, Ag та інші) також містять номери розділів за Аммонієм.

100 Див. статтю Сергеюса Темчінаса у цьому виданні.

101 Аналогічна ситуація, тобто рукописи з євангельськими читаннями на сімнадцять або тільки на шістнадцять тижнів у другій частині синаксаря, засвідчена і в грецьких апракосах. Див... Specht W. F. *The Saturday and Sunday Lessons from Matthew*. P. 8–11; Burns Y. *A Comparative Study*. P. 51, 227, 233; Ostapczuk J. *Sobotnie i niedzielne perykopy liturgiczne*. S. 376–380.

102 Burns Y. *A Comparative Study*. P. 28; Burns Y. *The Canaanitess and other additional lections in early Slavonic lectionaries // Revue des Études du Sud-Est Européennes*. 1975. T. XIII, № 4. P. 526; Жуковская Л. П. *Текстология и язык древнейших славянских памятников*. Москва: Наука, 1976. С. 260, 285; Ostapczuk J. *Sobotnie i niedzielne perykopy liturgiczne*. S. 374–379.

103 У деяких церковнослов'янських коротких апракосах, датованих аж до XVI ст., є пряма вказівка на те, що система літургійних євангельських читань узгоджується з однією з великих константинопольських церков. Наприклад, в AP-354 на арк. 53 є така інформація: коньѡа са иѡвванъ и наѡа са маден. сѣжты и нѣла сѣмь еѡулиемь. іако же ѡтетъ велика цркви. ѿ пенѣкостиж до великаго поста.

104 Garzaniti M. *The Gospel Book*. P. 49.

Текстуальний аналіз

Турівське Євангеліє – це рукопис XI століття, написаний у східнослов'янській редакції церковнослов'янської мови. Воно було переписане з джерела такої самої редакції й має, як вже було доведено¹⁰⁵, більш чи менш віддалене південнослов'янське (болгарське) походження. Лише кілька коротких церковнослов'янських апракосів, таких як *Vt-pal, As, Os, Ag* або *SK*, датуються XI століттям. Тому вивчення тексту Турівського Євангелія та визначення його зв'язку не лише з рукописами того самого періоду, але й з усіма рукописами того самого структурного типу, є надзвичайно важливим. Молодші рукописи також можуть містити текстуальні варіанти й літургійні традиції, що виникли дуже рано й були відображені в найдавніших рукописах, які з часом були втрачені.

Як рукопис великої значущості для церковнослов'янських студій, Турівське Євангеліє протягом тривалого часу доволі часто привертало до себе увагу дослідників. Ізмаїл Срезневський уже відзначив низку розбіжностей у порівнянні з Остромировим Євангелієм (*Os*)¹⁰⁶. Найпомітнішою, на його думку, була вживаність прикметника *иночадъ* замість *єдиночадъ* (Лк 7, 12)¹⁰⁷. П'єтр Гільтербрандт і Флавіан Добрянський у своїх описах цього рукопису навели низку важливих текстуальних варіантів у зіставленні з Остромировим Євангелієм (*Os*), а саме: *двѣрникъ* – *вратарь* (Ів. 10, 3); *клепла* – *знамена* (Ів. 12, 33); *въ кѣжѣ стражѣ* – *въ кѣжѣ ноць* (Мт. 20, 43); *подъръзѣти* – *подъкопати* (Мт. 24, 43); *въ съборици* – *въ съборици* (Лк. 4, 33); *въззати* – *отъстоупити* (Лк. 5, 3); *въметемъ* – *въврѣжемъ* (Лк. 5, 5); *исполъниша* – *наполъниша* (Лк. 5, 7); *сквозъ скоудъзъ* – *сквозъ покровъ* (Лк. 5, 19); *дивьна* – *прѣславьна* (Лк. 5, 26); *милосръди* – *милостиви* (двічі в Лк. 6, 36); *мытарѣ* – *мъздоимьца* (Лк. 5, 27); *великѣ* – *велико* (Лк. 4, 33 і 5, 29)¹⁰⁸. Еден Хоргоші досліджував ці пари лексем, залучаючи лише два рукописи: один короткий (*Os*) і один буденний повний апракоси¹⁰⁹. Турівське Євангеліє також було враховано в підготовчому дослідженні численних церковнослов'янських євангельських рукописів у межах критичного видання Євангелія від Івана¹¹⁰. На

105 Див.: Тот И. Х., Хоргоши Э., Хорват Г. Туровские листки // *Dissertationes Slavicae. Slavistische Mitteilungen*. Материали и сообщения по славяноведению. XIII. Szeged, 1978. С. 237. Також див. статтю Сергеюса Темчінаса у цьому виданні.

106 Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках // *Записки императорской Академии наук*. Т. 11. Санкт-Петербург, 1867. Приложение № 2. С. 30–33. Див. також: Гильтебрандт П. Перечневая опись. С. 2–3; Добрянский Ф. Описание рукописей Виленской публичной библиотеки. С. 2.

107 Срезневский И. И. Сведения и заметки. С. 33. Гильтебрандт П. Перечневая опись. С. 3; Добрянский Ф. Описание рукописей Виленской публичной библиотеки. С. 2.

108 Гильтебрандт П. Перечневая опись. С. 4; Добрянский Ф. Описание рукописей Виленской публичной библиотеки. С. 6.

109 Тот И. Х., Хоргоши Э., Хорват Г. Туровские листки. С. 231–238; Хоргоши Э. Опыт лексического и текстологического анализа Туровских листов XI века // *Годишник на Софийския университет «Св. Климент Охридски»*. Факультет по славянски филологии. Проблеми на българистиката и славистиката. Т. 1974, 3 (1980). София, 1985. С. 67–74.

110 *Евангелие от Иоанна в славянской традиции*. С. 78 (2-га пагінація).

жаль, найімовірніше, через значні втрати, на відміну від коротких апракосів – Ассеманівського (As) і Остромирового (Os)¹¹¹, Турівське Євангеліє не було залучене як джерело текстуальних варіантів у критичних виданнях Євангелія від Івана та Матвія¹¹².

Подані свідчення доводять, що попередні дослідження Турівського Євангелія ґрунтувалися на невеликій кількості рукописів, переважно найдавніших. Жодна з наведених публікацій не враховувала всі євангельські рукописи того самого структурного типу. Також не були проаналізовані молодші рукописи. Відтак діахронічний текстуальний аналіз усіх¹¹³ коротких апракосів дає змогу простежити появу численних варіантів і модифікацій у тексті Доброї Звістки, що виникли ще на самому початку церковнослов'янської традиції, а також їх присутність у молодших рукописах того самого типу. Таке текстуальне дослідження є спробою заповнити цю прогалину.

Наведений нижче аналіз церковнослов'янських лексем у євангельському тексті Турівського Євангелія та його зв'язку з іншими короткими апракосами подається у порядку, в якому перикопи розміщені в досліджуваному рукопису. Лексеми кирило-мефодіївської та преславської традиції вивчалися окремо, і результати цього аналізу наводяться далі. Результати текстуального аналізу літургійної інформації, наявної на аркуші бзв., 4–11, подані в останній частині цього розділу.

Грецький іменник ὁ ληστῆς, наявний в **Ів. 10, 1**¹¹⁴ (**п'ятий четвер** великоднього циклу) в Турівському Євангелії, як і в більшості залучених рукописів¹¹⁵, було перекладено як *разбойникъ*. Лише у двох рукописах – Vc і Tr-10, він був переданий, найімовірніше з огляду на контекст, як *оубоиникъ*¹¹⁶.

Грецьке дієслово φωνέω (у формі φωνεῖ), наявне у **Ів. 10, 3**¹¹⁷ (**п'ятий четвер** пасхального циклу) в Турівському Євангелії, як і в більшості залучених рукопи-

111 Ще два короткі апракоси (SK і Ar) слугували джерелами для текстуальних читань в Євангелії від Івана (Євангеліє от Иоанна в славянской традиции. С. 39–40 (1-ша пагінація)) і ще один додатковий (Qv-43) для Євангелія від Матвія (Євангеліє от Матфея в славянской традиции. Изд. подготовили: А. А. Алексеев, И. В. Азарова, Е. Л. Алексеева, М. Б. Бабицкая, Е. И. Ванеева, А. А. Пичхадзе, В. А. Ромодановская, Т. В. Ткачева, Санкт-Петербург: Филфак СПбГУ, Синод. б-ка МП, Российское библейское общество, 2005. С. 10).

112 Євангеліє от Иоанна в славянской традиции. С. 39–40 (1-ша пагінація); Євангеліє от Матфея в славянской традиции. С. 9–10.

113 Лише один, як уже зазначалося, короткий апракос, Sn-8, не був використаний у цьому дослідженні.

114 Див. також: Євангеліє от Иоанна в славянской традиции. С. 47 (1-ша пагінація).

115 As, Vt-pal, Os, Ar, Mk, Pg-11, Rl-13, Qv-23, Pt, RA-816, Mu, Vl, Je, NR, Es, Fl-99, Li-680, Nk-2, Pn-4, Qv-26, KM-508, Qv-59, KM-849, Ab-5, Xl-31, DC-3, Rm-107, AR(m)-676, Ut-89, SA-2, Pg-16, Sn-64, Cd-1, Cr-236, Eg-108, KB-1, AR-6, CU, KM-512, Qv(t)-1a, Fl-120, Tl, Pc-27, Pc-26, BN-496, OR, Cr-4, St, Zg-16, NB-452, AR-354, CL, Fl-395 і KM(f)-868. У Sn-401 цей уривок пропущено, а у Fl-108 в цьому місці лакуна.

116 Текстовий варіант ὁ φωνεῖται не засвідчений у грецьких джерелах (див.: Soden H. F., von. Die Schriften des Neuen Testaments in ihrer ältesten erreichbaren Textgestalt hergestellt auf Grund ihrer Textgeschichte. Teil II. Text mit Apparat Nebst ergänzungen zu teil I. Göttingen, 1913. S. 438).

117 Див. також: Євангеліє от Иоанна в славянской традиции. С. 47 (1-ша пагінація).

сів¹¹⁸, було перекладене як глашдѣтъ. Похідні форми възглашдѣтъ й оглашдѣтъ засвідчені в трьох рукописах: перша – в Es і Ab-5, друга – в CL. Ще два дієслова – зовѣтъ і призываѣтъ, також були засвідчені. Перше міститься в чотирнадцяти рукописах (Ar, Pg-11, Rl-13, Pt, Tr-10, Pg-16, Cd-1, Eg-108, KB-1, AR-6, OR, Fl-395, St і Tl), друге – лише у двох (Mu та HB-452).

Грецьке дієслово ἀκολουθέω (у формі ἀκολουθεῖ), наявне у **Ів. 10, 4**¹¹⁹ (п'ятий четвер великоднього циклу) в Турівському Євангелії, як і в більшості залучених рукописів¹²⁰, було перекладене дієсловом идѣтъ¹²¹. Лише три рукописи подають текстуальні варіанти ходатѣ (Mk, Es і Pc-26) та один – послѣдоуѣтъ (NR). У Турівському Євангелії та більшості залучених рукописів¹²² дієслову идѣтъ передує по немѣ. Лише один рукопис (Cr-236) подає предѣ нимѣ, а ще один (NR) – ємоу.

Грецьке дієслово ὀράω (у формі οἶδασι), що трапляється у **Ів. 10, 4**¹²³ (п'ятий четвер великоднього циклу), у більшості залучених рукописів¹²⁴ було перекладене як вѣдѣтъ. Інші варіанти, такі як знаѣтъ (у As, Qv-23, Kb, KM-512 і Pc-26) або слѣшатѣ (у Rm-107, Cr-236, Pc-27, AR-354 та CL), також засвідчені. У Турівському Євангелії та десяти коротких апракосах (Ar, Pt*, Ab-5, SA-2, Cd-1, CU, OR, St, HB-452 і Fl-395) зафіксовано текстуальний варіант видѣтъ. Найпоширеніший варіант походить від дієслова вѣдѣти, тим часом як видѣтъ, імовірно, засновано на видѣти. Однак заміна ѣ на и могла також призвести до появи цієї форми в Турівському Євангелії та в десяти інших рукописах чи їхніх протографах. Таким чином, цей текстуальний варіант у даному рукопису можна вважати або похідним від того, що трапляється в більшості залучених коротких апракосів, або буквальним перекладом дієслова ὀράω у перфектній формі οἶδασι. Та ж форма грецького дієслова, а саме οἶδασι, наявна в **Ів. 10, 5**¹²⁵ (п'ятий

118 As, Vt-pal, Os, Mk, Qv-23, RA-816, Je, NR, Vl, Fl-99, Li-680, Nk-2, Pn-4, Qv-26, KM-508, Qv-59, KM-849, Xl-31, DC-3, Rm-107, Sn-401, Vc, AR(m)-676, SA-2, Sn-64, KM-512, Fl-120c, Pc-26, BN-496, Ćr-4, Zg-16, AR-354 і KM(f)-868.

У трьох рукописах (CU, Qv(t)-1a та Pc-27) це дієслово пропущене, а у двох (Fl-108 та Ut-89) – у цьому місці лагуна.

119 Див. також: Евангелие от Иоанна в славянской традиции. С. 47 (1-ша пагінація).

120 As, Vt-pal, Tu, Os, Ar, Pg-11, Rl-13, Qv-23, Pt, RA-816, Mu, Vl, Je, Kb, Sv(r), Fl-99, Li-680, Nk-2, Pn-4, P(at)-307KM-508, Qv-59, KM-849, Ab-5, Xl-31, DC-3, Rm-107, Sn-401, Vc, AR(m)-676, Ut-89, Fl-108, SA-2, Tr-10, Pg-16, Sn-64, Cd-1, Cr-236, Eg-108, KB-1, AR-6c, CU, KM-512, Qv(t)-1a, Fl-120, Tl, Pc-27, BN-496, Ćr-4, St, Zg-16, HB-452, AR-354, CL, Fl-395 і KM(f)-868.

Рукопис Qv-26 пропускає цей уривок.

121 Один рукопис, OR, містить ида.

122 As, Vt-pal, Tu, Os, Ar, Mk, Pg-11, Rl-13, Qv-23, Pt, RA-816, Mu, Vl, Je, Sv(r), Kb, Es, Fl-99, Li-680, Nk-2, Pn-4, KM-508, Qv-59, KM-849, Ab-5, Xl-31, DC-3, Rm-107, Sn-401, Vc, AR(m)-676, Ut-89, Fl-108, SA-2, Tr-10, Pg-16, Sn-64, Cd-1, Eg-108, KB-1, AR-6c, CU, KM-512, Qv(t)-1a, Fl-120, Tl, Pc-27, Pc-26, BN-496, OR, Ćr-4, St, Zg-16, HB-452, AR-354, CL, Fl-395 і KM(f)-868.

123 Див. також: Евангелие от Иоанна в славянской традиции. С. 47 (1-ша пагінація).

124 Os, Vt-pal, Mk, Pg-11, Rl-13, Ptc, RA-816, Mu, Je, NR, Es, Fl-99, Li-680, Nk-2, Pn-4, Qv-26, KM-508, Qv-59, KM-849, Xl-31, DC-3, Vl, Sv(r), Sn-401, Vc, AR(m)-676, Ut-89, Pg-16, Sn-64, Eg-108, KB-1, AR-6, Qv(t)-1a, Fl-120c, Tl, BN-496, Zg-16 і KM(f)-868.

В одному рукопису, Tr-10, цей уривок пропущено, а в двох, P(at)-307 і Fl-108, у цьому місці лагуна.

125 Див. також: Евангелие от Иоанна в славянской традиции. С. 47 (1-ша пагінація).

четвер великоднього циклу) в Турівському Євангелії та більшості залучених коротких апракосів¹²⁶, була перекладена як **ЗНАЮТЬ**. Лише деякі варіанти зафіксовано: **ПОЗНАЮТЬ** (OR), **ЗНАЮТЬ** (Li-680 і Pc-27) і **ВЪДАТЪ** (KM-512).

Грецький іменник ἡ ἑξουσία, наявний двічі в **Ів. 10, 18**¹²⁷ (**п'ята п'ятниця** великоднього циклу) та один раз у **Лк. 5, 24** (**друга субота** новорічного циклу), був перекладений у церковнослов'янських євангельських рукописах як **ОБЛАСТЬ** або **ВЛАСТЬ**¹²⁸. На думку Ватрослава Ягіча, перша лексема, що іноді замінялася на **ВЛАСТЬ**, домінує в найдавніших рукописах¹²⁹, тим часом як, на думку Андрея Львова, обидві лексеми наявні з найраніших часів, але в різному значенні¹³⁰, тобто *мати право* чи *здатність щось зробити* (Ів. 10, 18), або *влада над чимось* (Лк. 5, 24)¹³¹. У першому випадку, в Ів. 10, 18, Турівське Євангеліє, як і більшість залучених рукописів¹³², містить лексему **ОБЛАСТЬ**, тим часом як іменник **ВЛАСТЬ** є лише в дев'яти рукописах: Pg-11, Fl-99, KM-508, Tr-10, Cd-1, Eg-108, St, HB-452 та Fl-395. У другому випадку, в Ів. 10, 18, Турівське Євангеліє, як і більшість залучених рукописів¹³³, також містить лексему **ОБЛАСТЬ**, тим часом як іменник **ВЛАСТЬ** наявний лише у восьми рукописах: Pg-11, Mu, Fl-99, Tr-10, Eg-108, CU, St та CL. У Лк. 5, 24, Турівське Євангеліє, як і всі інші залучені короткі апракоси¹³⁴, містить лексему **ВЛАСТЬ**. Таким чином, наявність двох лексем **ОБЛАСТЬ** або **ВЛАСТЬ** в Турівському Євангелії відповідає змісту відповідних віршів.

126 As, Vt-pal, Tu, Os, Ar, Mk, Pg-11, Rl-13, Pt, Qv-23, RA-816, Mu, Vl, Je, Sv(r), NR, Kb, Es, Fl-99, Nk-2, Pn-4, P(at)-307, Qv-26, KM-508, Qv-59, KM-849, Ab-5, Xl-31, DC-3, Rm-107, Sn-401, Vc, AR(m)-676, Ut-89, SA-2, Tr-10, Pg-16, Sn-64, Cd-1, Cr-236, Eg-108, KB-1, AR-6, CU, Qv(t)-1a, Fl-120c, Tl, Pc-26, BN-496, Cr-4, St, Zg-16, HB-452, AR-354, CL, Fl-395 і KM(f)-868.

127 Див. також: Євангеліє от Иоанна в славянской традиции. С. 48 (1-ша пагінація).

128 Jagić V. Zur Entstehungsgeschichte der Kirchenslawischen Sprache. Zweite Hälfte (=Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch – Historische Classe, B. XLVII). Wien, 1900. S. 62; Vrana J. Evolocija leksičkih varijanata u staroslavenskom prijevodu evanđelja od kraja X stoljeća do početka XIV stoljeća // Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu. 1993. Sv. 41–43. S. 11.

129 Jagić V. Entstehungsgeschichte der Kirchenslawischen Sprache, Neue berichtigte und Erweiterte Ausgabe. Berlin, 1913. S. 290.

130 Львов А. С. Очерки по лексике памятников старославянской письменности. Москва: Наука, 1966. С. 69–71.

131 Ostarczuk J. Sobotnie i niedzielne perykory liturgiczne. S. 334–335.

132 As, Os, Ar, Rl-13, Qv-23, Vl, Kx, Pt, RA-816, Mu, Je, NR^{supp}, Kb, Sv(r), Es, Li-680, Nk-2, Pn-4, Qv-26, Qv-59, KM-849, Ab-5, Xl-31, DC-3, Rm-107, Sn-401, Vc, AR(m)-676, Fl-108, SA-2, Pg-16, Sn-64, Cr-236, KB-1, AR-6, KM-512, Fl-120, Tl, Pc-27, BN-496, Cr-4, OR, Zg-16, AR-354, CL і KM(f)-868.

У шести рукописах цей уривок відсутній: Vt-pal, Mk, CU, Qv(t)-1a, Pc-26 і Pr-326.

133 As, Vt-pal, Os, Ar, Rl-13, RA-816, Vl, Kx, Je, NR^{supp}, Sv(r), Es, Nk-2, Qv-26, Qv-59, KM-849, Xl-31, DC-3, Rm-107, Sn-401, Vc, AR(m)-676, Fl-108, Pg-16, Sn-64, Cr-236, AR-6, KM-512, Fl-120, Tl, Pc-27, Pc-26, Pr-326, Cr-4, Zg-16, AR-354 і KM(f)-868.

Його пропущено у п'ятнадцяти наступних рукописах: Qv-23, Pt, Mk, Li-680, Pn-4, Ab-5, KM-508, SA-2, Cd-1, KB-1, BN-496, Qv(t)-1a, OR, HB-452 та Fl-395. У Kb у цьому місці лакуна.

134 Тобто As, Os, Ar, SK, Mk, Pg-11, Qv-23, B(n), F(l)-13, Mu, Pt, RA-816, Pl, Je, NR, Vl, Kx, Es, Fl-99, Ab-5, Li-680, Nk-2, Pn-4, Qv-26, Qv-43, Tr-12, A(b)-7, KM-508, Rm-108, Qv-59, Xl-31, DC-3, Rm-107, Vc, Fl-108, Tr-10, Sn-64, Cd-1, Cr-236, K(M)-111, Sv-17, Eg-108, KB-1, CU, KM-512, Tl, Fl-120, Pc-27, Pc-26, BN-496, Pr-326, OR, St, Cr-4, Lu, HB-452, AR-354, CL, Fl-395 і Zg-16.

У рукопису Pg-16 цей уривок був пропущений.

Грецький іменник ἡ ὥρα¹³⁵, наявний в **Ів. 12, 27**¹³⁵ (**шостий вівторок** великоднього циклу) і **Мт. 24, 42**¹³⁶ (**шістнадцята субота** циклу П'ятидесятниці), було перекладено церковнослов'янською як ГОДИНА, ЧАСЪ або ГОДЪ¹³⁷. Ягіч вважав перший іменник основним, який потім замінили на інші¹³⁸, тим часом як Львов звертав увагу на вживання всіх трьох іменників у найдавніших рукописах із різним значенням¹³⁹. В Ів. 12, 27, Турівське Євангеліє та більшість розглянутих рукописів¹⁴⁰ містять іменник ГОДИНА, тим часом як лише чотирнадцять рукописів (Rl-13, Mu, Je, NR, Fl-108, Cd-1, CU, KM-512, Fl-120, Pc-26, Cr-4, Zg-16, NB-452 та KM(f)-868) мають ЧАСЪ. У Мт. 24, 42 Турівське Євангеліє та тридцять п'ять досліджених коротких апракосів¹⁴¹ містять перший іменник, тим часом як двадцять один (Rl-13, Pl, Ab-5, Pn-4, Je, Tr-12, A(b)-7, KM-508, Fl-108, SA-2, Pg-16, Sn-64, K(M)-111, Sv-17, Eg-108, KM-512, Fl-120, Pc-26, St, Cr-4 та Zg-16) містять другу лексему.

Грецьке дієслово σημαίνω, наявне в **Ів. 12, 33**¹⁴² (**шостий вівторок** великоднього циклу), первісно перекладене церковнослов'янською лексевою КЛЕПАТИ та згодом замінене на ЗНАМЕНАТИ або ЗНАВЕНОВАТИ¹⁴³. Турівське Євангеліє та тридцять досліджених коротких апракосів¹⁴⁴ містять лексему КЛЕПАТИ. У дев'яти рукописах (Os, Mu, Kx, Nk-2, Vc, Tr-10, Sn-64, Cr-236 і Pc-26) засвідчено дієслово ЗНАМЕНАТИ, тим часом як ЗНАВЕНОВАТИ – у п'ятнадцяти рукописах (As, Qv-23, NR^{supp}, Tr-12, KM-508, Fl-108, KB-1, CU, Pr-326, Cr-4, Zg-16, NB-452, CL, Fl-395 і KM(f)-868).

У всіх згаданих вище випадках, що походять з великоднього циклу євангельських читань, Турівське Євангеліє слідує переважаючій рукописній традиції, засвідченій у найдавніших рукописах, яку можна ототожнити з перекладом святих Кирила й Методія або дуже близьким до нього за словесним викладом.

135 Див. також: Евангелие от Иоанна в славянской традиции. С. 59 (1-ша пагінація).

136 Див. також: Евангелие от Матфея в славянской традиции. С. 133.

137 Той самий грецький іменник, наявний в Мт. 24, 44, був перекладений, як і в усіх розглянутих коротких апракосах, словом ЧАСЪ.

138 Jagić V. Zur Entstehungsgeschichte der Kirchenslawischen Sprache. 1900. S. 64; Погорелов В. Из наблюдений в области древнеславянской переводной литературы, III. Опыт изучения текста Саввиной книги // Sborník Filosofické Fakulty University Komenského v Bratislavě. 1927. R. V, č. 46. S. 119.

139 Львов А. С. Очерки по лексике памятников. С. 260–265.

140 Тобто As, Vt-pal, Os, Ar, Mt, Pg-11, Qv-23, Pt, RA-816, Es, Fl-99, Nk-2, Pn-4, Qv-26, Qv-43, Tr-12, KM-508, Qv-59, KM-849, Ab-5, DC-3, Rm-107, Sn-401, Vc, SA-2, Tr-10, Pg-16, Sn-64, Cr-236, Eg-108, KB-1, AR-6, TI, BN-496, Pr-326, OR, St, AR-354, CL і Fl-395.

У двох рукописах, а саме Kx і Pc-27, цей іменник опущений.

141 Тобто Vt-pal, Os, Ar, Mk, Pg-11, F(l)-13, Pt, RA-816, Mu, NR, Kx, Es, Fl-99, Li-680, Nk-2, Qv-26, Qv-43, Rm-107, Rm-108, Qv-59, XI-31, Vc, Tr-10, Cd-1, Cr-236, KB-1, CU, TI, Pr-326, OR, Lu, NB-452, AR-354, CL і Fl-395.

У двох рукописах, а саме Pc-27 і BN-496, цей іменник опущений.

142 Див. також: Евангелие от Иоанна в славянской традиции. С. 59 (1-ша пагінація).

143 Jagić V. Zur Entstehungsgeschichte der Kirchenslawischen Sprache. 1913. S. 354; Львов А. С. Очерки по лексике памятников. С. 146–150.

144 Vt-pal, Ar, Mk, Pg-11, Rl-13, Pt, RA-816, Kb, Es, Fl-99, Pn-4, Qv-26, Qv-43, KM-849, Ab-5, Qv-59, XI-31, DC-3, Rm-107, Sn-401, SA-2, Pg-16, Eg-108, AR-6, KM-512, Fl-120, Pc-27, BN-496, OR, AR-354.

Два рукописи (Je та Cd-1) засвідчують іменник ЗНАМЕНІЕ, а один (St) містить варіант гдъ пльв. TI опускає це дієслово.

Грецький іменник \acute{o} $\acute{k}\acute{u}\rho\acute{i}\acute{o}\varsigma$, наявний у **Мт. 24, 42**¹⁴⁵ (**шістнадцята субота** циклу П'ятидесятниці) та в **Мт. 25**, вірші **18, 19, 21** (двічі), **23** (двічі) і **26** (**шістнадцята неділя** циклу П'ятидесятниці)¹⁴⁶, у досліджених рукописах перекладений як **господь**, **господинъ** або іноді навіть як **владзька**. Турівське Євангеліє, як і лише п'ять інших рукописів (Му, Кх, Es, Pn-4 та SA-2)¹⁴⁷, у всіх восьми випадках завжди вживає форму **господь**. У двох рукописах (Pt і NR) форма **господинъ** зафіксована лише один раз, у Мт. 25, 19.

Другий корінь у складному грецькому іменнику \acute{o} $\omicron\iota\kappa\omicron\delta\epsilon\sigma\lambda\omicron\tau\eta\varsigma$, наявному в **Мт. 24, 43**¹⁴⁸ (**шістнадцята субота** циклу П'ятидесятниці), у Турівському Євангелії, як і в більшості досліджених рукописів¹⁴⁹, перекладено як **господинъ**. Лише три рукописи – Fl-108, Ćr-4 та Zg-16, містять варіант **владзька**.

Перший корінь у складному грецькому іменнику \acute{o} $\omicron\iota\kappa\omicron\delta\epsilon\sigma\lambda\omicron\tau\eta\varsigma$, наявному в **Мт. 24, 43**¹⁵⁰ (**шістнадцята субота** циклу П'ятидесятниці), перекладено як **храмъ**, **храмина** або **домъ**. Перший варіант засвідчено в більшості досліджених апракосів¹⁵¹, другий – у Турівському Євангелії та в п'яти рукописах (Ar, Му, RA-816, Fl-99 і Fl-395), а третій¹⁵² – у дванадцяти (F(1)-13, Ab-5, A(b)-7, Fl-108, SA-2, Sn-64, K(M)-111, KB-1, CU, Pс-26, Ćr-4 та Zg-16).

Грецький іменник η $\omicron\iota\kappa\acute{\iota}\alpha$, ужитий у **Мт. 24, 43**¹⁵³ (**шістнадцята субота** циклу П'ятидесятниці), був перекладений, як і в попередньому випадку, як **храмъ**, **храмина** або **домъ**. Перше слово засвідчене у двадцяти дев'яти зіставлених рукописах¹⁵⁴ (Ar, Му, Rl-13, F(1)-13, Pl, Es, Fl-99, Ab-5, Qv-26, KM-508, Rm-107, Rm-108, Vc, Fl-108, SA-2, Sn-64, Cr-236, Eg-108, KB-1, Tl, Fl-120^c, BN-496, Pr-326, St, Lu, Zg-16, HB-452, CL і Fl-395), друге – в Турівському Євангелії та двадцяти шести рукописах (Vt-pal, Os, Mk, Pg-11, Pt, RA-816, Je, NR, Kx, Li-680, Nk-2, Pn-4, Qv-43, Tr-12, Xl-31, A(b)-7, Qv-59, Pg-16, Cd-1, K(M)-111, Sv-17, KM-512, Fl-120*, Pс-27, OR і AR-354), третє ж трапляється лише в трьох рукописах (Tr-10, Pс-26 і CU).

Грецький іменник $\tau\acute{o}$ $\delta\acute{\omega}\mu\alpha$, ужитий у **Лк. 5, 19** (**друга субота** новорічного циклу), також був перекладений у розглянутих рукописах як **храмъ** або **храмина**. Перша лек-

145 Див. також: Евангелие от Матфея в славянской традиции. С. 133.

146 Див. також: Ibid. С. 136–138.

147 У Pn-4 і SA-2, у Мт. 24, 42, наявне татъ.

148 Див. також: Евангелие от Матфея в славянской традиции. С. 133.

149 Vt-pal, Tu, Os, Ar, Mk, Pg-11, Rl-13, F(1)-13, Pt, RA-816, Mu, Pl, Je, NR, Kx, Es, Fl-99, Ab-5, Li-680, Nk-2, Pn-4, Qv-26, Qv-43, Tr-12, A(b)-7, KM-508, Rm-107, Rm-108, Qv-59, Xl-31, Vc, SA-2, Pg-16, Tr-10, Sn-64, Cd-1, Cr-236, K(M)-111, Sv-17, Eg-108, KB-1, CU, KM-512, Tl, Fl-120^c, Pс-27, Pс-26, BN-496, Pr-326, OR, St, Lu, HB-452, AR-354, CL і Fl-395.

150 Див. також: Евангелие от Матфея в славянской традиции. С. 133.

151 Os, Mk, Pg-11, Rl-13, Pt, Pl, Je, NR, Kx, Es, Li-680, Nk-2, Qv-26, Qv-43, Tr-12, KM-508, Rm-107, Rm-108, Qv-59, Xl-31, Vc, Pg-16, Tr-10, Cd-1, Cr-236, Sv-17, Eg-108, KM-512, Tl, Fl-120, Pс-27, BN-496, Pr-326, OR, St, Lu, HB-452, AR-354 і CL.

152 У Vt-pal розпізнано лише одну літеру – м. Таким чином, Vt-pal може свідчити на користь двох текстувальних варіантів – **храмъ** або **домъ**.

153 Див. також: Евангелие от Матфея в славянской традиции. С. 133.

154 У Ćr-4 від цього слова збереглися лише перші три літери (**хра**).

сема засвідчена в Турівському Євангелії та більшості розглянутих рукописів¹⁵⁵, тим часом як друга – у дванадцяти скорочених апракосах: Ar, Mk, NR, Pl, Kx, Nk-2, Rm-108, Rm-107, Pс-27, Pс-26, Lu та Zg-16.

Грецький іменник ἡ φυλακή, ужитий у **Мт. 24, 43**¹⁵⁶ (**шістнадцята субота** циклу П'ятидесятниці), був перекладений у розглянутих рукописах як **стража, ноць, часъ** або навіть як **година**. Перша лексема засвідчена в Турівському Євангелії та більшості досліджених коротких апракосах¹⁵⁷, друга – у п'яти (Os, Vc, Cd-1, CU і Tl), третя – також у п'яти (Pn-4, KM-508, SA-2, CL і Pс-26), а четверта – лише в одному (Tr-12). Один короткий апракос, Pl, містить складний варіант – поєднання перших двох іменників (**стража ноци**).

Грецьке дієслово διорύσσω, ужите у **Мт. 24, 43**¹⁵⁸ (**шістнадцята субота** циклу П'ятидесятниці), було перекладене церковнослов'янською з використанням трьох дієслів: **подъкопати, подъкопавати та подъръгти**¹⁵⁹. Перше виявлене в більшості розглянутих рукописів¹⁶⁰, друге – лише в одному (NB-452), а третє – у Турівському Євангелії та дев'яти інших рукописах (Ar, Pг-11, Rl-13, Qv-59, Fl-108, NR, Qv-26, Xl-31 і Ćr-4).

Грецький іменник ἡ βασιλεία, ужитий у **Мт. 25, 1**¹⁶¹ (**сімнадцята неділя** циклу П'ятидесятниці), у більшості розглянутих рукописів¹⁶² перекладений як **цѣсарство**. Лише в Турівському Євангелії та трьох інших рукописах (Os, Pг-11 і Sn-401) він поданий як **цѣсарствіє**.

Варто зазначити, що деякі євангельські читання також містять додаткові вірші на початку або наприкінці. Перикопа на 16-ту неділю після свята П'ятидесятниці, якій передує **оуподоби са цѣсарство небесное** з кількома засвідченими варіантами, може слугувати прикладом. У цьому уривку іменник ἡ βασιλεία було перекладено як **цѣсарство**

155 As, Os, SK, Pг-11, Qv-23, B(n), F(l)-13, Mu, Pt, RA-816, Je, Vl, Es, Fl-99, Ab-5, Li-680, Pn-4, Qv-26, Qv-43, Tr-12, A(b)-7, KM-508, Qv-59, DC-3, Xl-31, Vc, Fl-108, Pг-16, Tr-10, Sn-64, Cd-1, K(M)-111, Sv-17, Eg-108, KB-1, KM-512, Tl, Fl-120, BN-496, Pr-326, OR, St, Ćr-4, NB-452, AR-354, CL і Fl-395.

У Cr-236 цей іменник пропущено.

156 Див. також: Евангелие от Матфея в славянской традиции. С. 133.

157 Vt-pal, Tu, Mk, Ar, Pг-11, Rl-13, F(l)-13, Pt, RA-816, Mu, Je, NR, Kx, Es, Fl-99, Ab-5, Li-680, Nk-2, Qv-26, Qv-43, A(b)-7, Rm-107, Rm-108, Qv-59, Xl-31, Fl-108, Tr-10, Pг-16, Sn-64, Cr-236, K(M)-111, Sv-17, Eg-108, KB-1, KM-512, Fl-120, Pс-27, BN-496, Pr-326, OR, St, Ćr-4, Lu, Zg-16, NB-452, AR-354 і Fl-395.

158 Див. також: Евангелие от Матфея в славянской традиции. С. 133.

159 Ще два дієслова зафіксовано: **вьлести** у Pс-27 та **пожьрѣти** у Vt-pal. У Fl-395 цей уривок пропущено.

160 Os, Mk, F(l)-13, Pt, RA-816, Mu, Pl, Je, Kx, Es, Fl-99, Ab-5, Li-680, Nk-2, Pn-4, Qv-43, Tr-12, A(b)-7, KM-508, Rm-107, Rm-108, Vc, SA-2, Pг-16, Tr-10, Sn-64, Cd-1, Cr-236, K(M)-111, Sv-17, Eg-108, KB-1, CU, KM-512, Tl, Fl-120, Pс-26, BN-496, Pr-326, OR, St, Lu, Zg-16, AR-354 і CL.

161 Див. також: Евангелие от Матфея в славянской традиции. С. 135.

162 Vt-pal, F(l)-13, Pt, RA-816, Mu, Pl, NR, Kx, Es, Ab-5, Nk-2, Qv-43, Tr-12, A(b)-7, KM-508, DC-3, Qv-59, Xl-31, Vc, Fl-108, Pг-16, Tr-10, Sn-64, Cd-1, Cr-236, K(M)-111, Sv-17, Eg-108, KB-1, AR-6, CU, KM-512, Tl, Fl-120^{supp}, Pс-27, OR, St, Ćr-4, Zg-16, NB-452, AR-354, CL і Fl-395.

У Je цей вірш пропущено.

у більшості розглянутих рукописів¹⁶³, тим часом як *цѣсарьство* – лише в Турівському Євангелії, як і в попередньому випадку, та у двох інших рукописах (Os і Cd-1)¹⁶⁴.

Грецький іменник *ἡ λαμπάς*, вжитий у множині в **Мт. 25**, у віршах **1, 3, 4, 7 і 8** (**сімнадцята неділя** циклу П'ятидесятниці)¹⁶⁵, у Турівському Євангелії, а також у більшості розглянутих рукописів¹⁶⁶, у всіх п'яти випадках перекладено як *свѣтильникъ*. У деяких рукописах в окремих із цих п'яти випадків трапляються інші іменники:

- *свѣца*, в RA-816 (Мт. 25, 1, 3, 4), Es (Мт. 25, 3 та 4), Sn-401 (Мт. 25, 1 і 3), Sn-64 (Мт. 25, 1), St (Мт. 25, 1, 4 та 8)¹⁶⁷ і Ar-6 (Мт. 25, 7);

- *свѣцникъ*, в Pl (Мт. 25, 4), Eg-108 (Мт. 25, 1);

- *свѣтило*, в RA-816 (Мт. 25, 7), Es (Мт. 25, 8), Sn-401 (Мт. 25, 7 і 8).

Грецький вираз *εἰς ὑπάντησιν*, наявний в **Мт. 25, 1**¹⁶⁸ (**шістнадцята неділя** циклу П'ятидесятниці), у Турівському Євангелії, а також у більшості досліджених рукописів¹⁶⁹, перекладено як *противоу*. Лише п'ять рукописів (Fl-108, Fl-120^{supp}, Pc-27, Ćr-4 та Zg-16) містять *въ сзрътєніє*.

Грецький вираз *εἰς ἀπάντησιν*, наявний в **Мт. 25, 6**¹⁷⁰ (**шістнадцята неділя** циклу П'ятидесятниці), у Турівському Євангелії та у більшості розглянутих рукописів¹⁷¹ перекладено як *въ сзрътєніє*¹⁷². Лише один – Sn-64, містить *противоу*¹⁷³.

Грецький іменник *τὸ πλοῖον*, наявний у **Мт. 25**, у віршах **2, 3 і 7** (**сімнадцята неділя** циклу П'ятидесятниці), зазвичай перекладався як *кораб(л)ь і кораблиць*¹⁷⁴. У Лк. 5, 2, Турівське Євангеліє та більшість розглянутих рукописів¹⁷⁵ містять другу лексему¹⁷⁶, тим часом як дванадцять рукописів – першу (As, Mk, B(n), Pt, Es, F(1)-13, Ab-5, Qv-26, A(b)-7,

163 Vt-pal, Ar, Mk, Pg-11, Rl-13, F(1)-13, Pt, Mu, Pl, NR, Kx, Fl-99, Ab-5, Li-680, Nk-2, Qv-43, Tp-12, KM-508, Rm-107, Rm-108, Qv-59, Xl-31, Vc, Pg-16, Tp-10, Cr-236, Eg-108, KB-1, CU, KM-512i, Tl, Pc-27, BN-496, Pr-326, OR, Lu, AR-354, CL і Fl-395.

164 У кількох рукописах (RA-816, Je, Es, Pn-4, Qv-26, A(b)-7, DC-3, Fl-108, SA-2, Sn-64, K(M)-111, Sv-17II, KM-512II, Fl-120, Pc-26, St, Ćr-4, Zg-16 і HB-452) цей уривок пропущено.

165 Див. також: Евангелие от Матфея в славянской традиции. С. 135.

166 Os, Pt, NR, Kx, Ab-5, Nk-2, Qv-43, Tp-12, A(b)-7, Vc, Fl-108, Pg-16, Tp-10, Cd-1, Cr-236, K(M)-111, CU, Tl, Fl-120^{supp}, Pc-27, OR, Ćr-4, Zg-16, HB-452, AR-354, CL і Fl-395.

В Tp-10 цей уривок у Мт. 25, 3 був пропущений. В K(M)-111 у Мт. 25, 8 на цьому місці лакуна.

167 В St цей іменник пропущено в Мт. 25, 3.

168 Див. також: Евангелие от Матфея в славянской традиции. С. 135.

169 Os, Pt, RA-816, Pl, NR, Kx, Es, Ab-5, Nk-2, Qv-43, Tp-12, A(b)-7, Sn-401, Vc, Pg-16, Tp-10, Sn-64, Cd-1, Cr-236, K(M)-111, Eg-108, AR-6, OR, Tl, St, HB-452, AR-354, Fl-395, CU і CL.

170 Див. також: Евангелие от Матфея в славянской традиции. С. 135.

171 Tu, Os, Pt, RA-816, Pl, NR, Kx, Es, Ab-5, Nk-2, Qv-43, Tp-12, A(b)-7, Sn-401, Vc, Fl-108, Pg-16, Tp-10, Cd-1, Cr-236, K(M)-111, Eg-108, AR-6, CU, Tl, Fl-120^{supp}, Pc-27, Zg-16, OR, Ćr-4, HB-452, AR-354, CL і Fl-395.

172 Лише в St наявне на срътєніє.

173 Наявність *въ сзрътєніє* в Мт. 25, 1 та *противоу* в Мт. 25, 6 могла бути спричинена наявністю *εἰς ἀπάντησιν* в Мт. 25, 1 та *εἰς ὑπάντησιν* в Мт. 25, 6 (див.: Soden H. F., von. Die Schriften des Neuen Testaments. S. 96–97).

174 Жоден з розглянутих коротких апракосів не засвідчив іменники *ладница* або *ладди*. Див. також: Евангелие от Матфея в славянской традиции. С. 135.

175 Os, Pg-11, Qv-23, Mu, Pl, RA-816, Je, NR, Vl, Kx, Fl-99, Li-680, Nk-2, Pn-4, Qv-43, Tp-12, Rm-108, Qv-59, Xl-31, DC-3, Rm-107, Vc, SA-2, Pg-16, Tp-10, Sn-64, Cd-1, Cr-236, Sv-17, Eg-108, KM-512, Tl, Pc-26, Pr-326, OR, St і AR-354.

176 Читання *кора*, засвідчене в Vn-496, є спотвореним.

KB-1, Fl-108, AR-6, Fl-120, Pc-27, Ćr-4, Lu, HB-452, CL, Fl-395 і Zg-16). У Лк. 5, 3¹⁷⁷ ситуація аналогічна. Турівське Євангеліє та більшість розглянутих рукописів¹⁷⁸ містять другу лексему, тим часом як сімнадцять рукописів (B(n), NR, Pt, Ab-5, Qv-26, Qv-43, A(b)-7, Fl-108, Sn-64, Eg-108, Fl-120^c, Pc-27, Pr-326, Ćr-4, HB-452, CL і Zg-16) – першу. Варто відзначити, що тут також засвідчено деякі незвичні лексеми: **КОРАВЛЬНИКЪ** у Sn-401 (Лк. 5, 2) і Rm-107 (Лк. 5, 3), а також **КОРАВЛЕВЪ** у AR-6 (Лк. 5, 3) та **РЪІВАРЬ** у Sn-401 (Лк. 5, 3). У Лк. 5, 7¹⁷⁹, у Турівському Євангелії та більшості розглянутих рукописів¹⁸⁰ засвідчено першу з вищезгаданих лексем, тобто **КОРАБ(Л)Ъ**, тим часом як друга трапляється лише у трьох таких рукописах, як Qv-23, OR і Lu.

Грецьке дієслово $\chi\rho\nu\nu\acute{\iota}\zeta\omega$, наявне у **Мт. 25, 5¹⁸¹** (**сімнадцята неділя** циклу П'ятидесятниці), переважно перекладалося за допомогою таких трьох дієслів: **МЪДЛИТИ**, **КЪСНИТИ** та **МЪДТИТИ**¹⁸². Перше з них засвідчене в більшості розглянутих рукописів¹⁸³, друге – у десяти (Pl, NR, Ab-5, Nk-2, A(b)-7, Fl-108, K(M)-111, Fl-120^{supp}, Ćr-4 та Zg-16), а третє – у Турівському Євангелії та ще лише в п'яти інших коротких апракосах (Os, Kx, Qv-43, HB-452 і AR-354).

У всіх вищезгаданих випадках, що походять з євангельських перикоп циклу П'ятидесятниці, Турівське Євангеліє слідує переважаючій рукописній традиції, засвідченій у найдавніших рукописах, хоча подекуди узгоджується лише з обмеженою групою рукописів, також іноді датованих XI століттям.

Грецьке дієслово $\acute{\epsilon}\kappa\tau\lambda\eta\sigma\omega$, наявне у **Лк. 4, 32** (**перша субота** новорічного циклу), було переважно перекладене за допомогою таких трьох дієслів¹⁸⁴: **ОУЖАСАТИ СЯ**, **ДИВИТИ СЯ** та **ЧОУДИТИ СЯ**. Перше засвідчене в Турівському Євангелії та більшості розглянутих рукописів¹⁸⁵, друге – в шести рукописах (Mk, Qv-43, A(b)-7, Tl, Fl-120^c і Fl-395), а третє – лише в одному (Lu).

Грецький прикметник $\mu\epsilon\gamma\acute{\alpha}\lambda\eta$ (споріднений з іменником $\phi\omega\nu\eta$), наявний у **Лк. 4, 32** (**перша субота** новорічного циклу), у Турівському Євангелії та більшості розгляну-

177 В Tl цей уривок в Лк. 5, 3 пропущено.

178 As, Os, Mk, Pg-11, Qv-23, F(l)-13, Mu, RA-816, Pl, Je, Vl, Kx, Es, Fl-99, Li-680, Nk-2, Pn-4, Rm-108, Xl-31, Qv-59, DC-3, Vc, Pg-16, Cd-1, Tp-12, SA-2, Tr-10, Cr-236, Sv-17, KB-1, KM-512, Pc-26, St, AR-354, BN-496, Fl-395, OR і Lu.

179 В двох рукописах, а саме Pn-4 та SA-2, цей уривок пропущено.

180 As, Os, Mk, Pg-11, B(n), F(l)-13, Mu, Pt, RA-816, Pl, Je, NR, Vl, Kx, Es, Fl-99, Ab-5, Li-680, Nk-2, Qv-26, Qv-43, Tr-12, A(b)-7, Rm-108, Qv-59, Xl-31, DC-3, Rm-107, Sn-401, Vc, Fl-108, Pg-16, Tr-10, Sn-64, Cd-1, Cr-236, K(M)-111, Eg-108, Sv-17, KB-1, KM-512, Tl, Fl-120c, Pc-27, Pc-26, BN-496, Pr-326, St, Ćr-4, HB-452, AR-354, CL, Fl-395 і Zg-16.

181 Див. також: Евангелие от Матфея в славянской традиции. С. 135.

182 Також засвідчено такі три текстуральні варіанти: **МЪДРЪЦЮУ** (у Vc), **НОУДЦЮУ** (у CU) та **ГРЪДЪЦЮУ** (у RA-816 і Pc-27).

183 Pt, Es, Tr-12, Sn-401, Pg-16, Tr-10, Sn-64, Cd-1, Cr-236, Eg-108, AR-6, OR, Tl, St, CL і Fl-395.

184 В CL засвідчено читання **ОУЧАХЪ СЯ**.

185 Vt-pal, As, Os, Pg-11, B(n), F(l)-13, Mu, Pt, RA-816, Pl, Je, NR, Kx, Es, Fl-99, Ab-5, Li-680, Nk-2, Pn-4, Qv-26, Tr-12, Rm-108, Qv-59, Xl-31, DC-3, Rm-107, Vc, Fl-108, SA-2, Pg-16, Tr-10, Sn-64, Cd-1, Cr-236, Eg-108, KB-1, Sv-17, KM-512, Pc-27, Pc-26, BN-496, AR-6, OR, Pr-326, St, Ćr-4, HB-452, AR-354 і Zg-16.

тих апракосів¹⁸⁶ був перекладений як велиємъ. Лише п'ятнадцять рукописів (Pg-11, B(n), Pt, F(1)-13, Es, Tr-12, Tr-10, Sn-64, Cd-1, KB-1, AR-6, Tl, Pr-326, Lu та HB-452) містять форму великимъ. Дослідження того ж прикметника, наявного в **Лк. 5, 29** (**третя субота** новорічного циклу), дало такі самі результати. Лексема велии була засвідчена в Турівському Євангелії та у більшості досліджених апракосів¹⁸⁷, тим часом як великъ – лише в шістнадцяти (Os, Mk, B(n), Rl-13, Es, Vc, Qv-59, Pg-16, Cd-1, Cr-236, Eg-108, Pc-27, Pr-326, St, Lu та HB-452).

Грецький іменник ὁ ἀλιεύς, наявний в **Лк. 5, 2** (**перша неділя** новорічного циклу), в розглянутих рукописах¹⁸⁸ був перекладений як ръиварь, ръивитва, а також як ловъца, або навіть переданий як рабъ. Турівське Євангеліє та більшість досліджених рукописів¹⁸⁹ містять першу лексему, тим часом як другу засвідчено у сімнадцяти рукописах (As, Mk, Qv-23, F(1)-13, RA-816, Vl, Li-680, Nk-2, Qv-26, Rm-108, Rm-107, Cr-236, Eg-108, KB-1, Tl, HB-452 та Fl-395). Третя зустрічається лише у Pg-11 і NR, а четверта – у Pc-27.

Грецьке складене дієслово ἀποπλύνω, наявне в **Лк. 5, 2** (**перша неділя** новорічного циклу), у Турівському Євангелії та більшості розглянутих рукописів¹⁹⁰ було перекладене як плакаахоу. Також були засвідчені кілька інших текстуальних варіантів: полокахоу (у Pt, Fl-99, Tr-12, KB-1, Tr-10, AR-6, Tl, HB-452, Fl-395 і OR), плакнѣхоу (у KM-512 і Fl-120^c), влачахоу (у F(1)-13, Nk-2, Eg-108, Pc-27, Pr-326, St і Lu), врьгохоу (лише в Sv-17), влакаахѣ (лише в B(n)^c), влагахѣ (у Qv-43), положахоу (у Cd-1), полагаху (у Pg-16), помагаху (у Sn-64), плетахѣ (у CL), а також изпирдѣхѣ (у NR).

Грецьке складене дієслово ἐπιανάγω (у поєднанні з виразом ἀπὸ τῆς γῆς), наявне в **Лк. 5, 3** (**перша неділя** новорічного циклу), у більшості розглянутих рукописів¹⁹¹ було перекладено як отъстѣпити. Друга найчастіше засвідчена форма вѣзити зустрічається в шести рукописах (As, Fl-99, Pn-4, Tr-12, SA-2 та Tr-10). Турівське Євангеліє та ще п'ять рукописів – Pg-11¹⁹², Vl, Eg-108, Pc-27 і AR-354, містять варіант вѣзати. Ще два варіанти – отъриноути і вѣзвести, також були підтверджені в деяких досліджених апракосах: перший – у B(n), Pt, Pr-326 і St, а другий – лише в Kx.

186 Vt-pal, As, Os, Tu, Mk, Mu, RA-816, Pl, Je, NR, Kx, Fl-99, Ab-5, Li-680, Nk-2, Pn-4, Qv-26, Qv-43, A(b)-7, Rm-108, Qv-59, DC-3, XI-31, Rm-107, Vc, Fl-108, SA-2, Pg-16, Cr-236, K(M)-111, Sv-17, Eg-108, KM-512, Fl-120, Pc-27, Pc-26, BN-496, OR, St, Ćr-4, AR-354, CL, Fl-395 і Zg-16.

187 Один рукопис (Pl) містить между, а один (Cu) – многу. Три рукописи (Rm-108, Rm-107 і CL) пропускають цей уривок.

188 В Tr-12 написано ръивъ.

189 Os, B(n), Mu, Pt, Pl, Je, Kx, Es, Fl-99, Ab-5, Pn-4, Qv-43, A(b)-7, Qv-59, XI-31, DC-3, Sn-401, Vc, Fl-108, SA-2, Pg-16, Tr-10, Sn-64, Cd-1, Sv-17, AR-6, KM-512, Fl-120, Pc-26, BN-496, Pr-326, OR, St, Ćr-4, Lu, AR-354, CL і Zg-16.

190 As, Os, Mk, Pg-11, Qv-23, B(n)*, Mu, Pl, RA-816, Je, Vl, Kx, Es, Ab-5, Li-680, Pn-4, Qv-26, A(b)-7, Rm-108, Qv-59, XI-31, DC-3, Rm-107, Sn-401, Vc, SA-2, Fl-108, Cr-236, Pc-26, BN-496, Ćr-4, AR-354 і Zg-16.

191 Os, Mk, Qv-23, F(1)-13, Mu, RA-816, Pl, Je, NR, Es, Ab-5, Li-680, Nk-2, Qv-26, Qv-43, A(b)-7, Rm-108, Qv-59, XI-31, DC-3, Rm-107, Sn-401, Vc, Fl-108, Pg-16, Sn-64, Cd-1, Cr-236, Sv-17, KB-1, AR-6, KM-512, Tl, Fl-120, Pc-26, BN-496, OR, Lu, HB-452, CL, Fl-395 і Zg-16.

В Ćr-4 у цьому місці лакуна.

192 В цьому рукопису є вѣзатъ са.

Грецьке складене дієслово ἐπανάγω (у поєднанні з виразом εἰς τὸ βάθος), наявне в **Лк. 5, 4** (**перша неділя** новорічного циклу), було перекладене кількома слов'янськими дієсловами руху, а саме: **їхати, ити, вѣлазити, постоупати** або **отъстъоупати**, іноді з доданими префіксами. У шістнадцяти розглянутих рукописах (Mk, F(1)-13, Ab-5, Li-680, Nk-2, Qv-26, Rm-108, Rm-107, Sn-401, Pg-16, Sv-17, KB-1, Lu, CL, OR і Fl-395), засвідчено форму їади. У Турівському Євангелії та ще трьох рукописах (Os, Pg-11 і RA-816) знайдена префіксальна форма вѣзїади, тим часом як в As, Je та Es наявна вѣади. Лише у чотирьох рукописах (Qv-23, Pl, Sn-64 та AR-6) засвідчено просте дієслово иди. Також були знайдені інші префіксальні форми: вѣзїиди у шести рукописах (NR, Fl-99, Tr-12, Cr-236, Tr-10 і BN-496), вѣниди (або вѣнидѣтѣ) в дев'яти рукописах (Pt, Kx, Pn-4, Qv-59 (множина), Xl-31, Vc, SA-2, Cd-1, Eg-108 і Tl), а також сѣниди – лише в одному короткому апракосі (KM-512). У цьому місці засвідчено й інші лексеми, а саме вѣлѣзи (у Vl, Qv-43, A(b)-7, DC-3, Pc-27 і AR-354), постѣпи (у B(n), Mu, Fl-108, Fl-120^c, Pc-26, Pr-326, St і Zg-16), а також отъстъоупи (у NB-452)¹⁹³. Варто зазначити, що у вісімнадцяти розглянутих рукописах (Mk, Qv-23, F(1)-13, Ab-5, Li-680, Nk-2, Qv-26, Qv-43, Rm-108, Rm-107, Sn-401, Pg-16, Sv-17, KB-1, AR-6, KM-512, Lu і CL), але не в Турівському Євангелії, основному дієслову, що висловлює рух, також передувало дієслово виждѣ.

Грецьке дієслово χαλάω, наявне в **Лк. 5**, у віршах **4 і 5** (**перша неділя** новорічного циклу), було перекладене двома основними лексемами **вѣметати** і **вѣврѣци** – у різних формах і часом без префікса вѣ¹⁹⁴. Турівське Євангеліє і дванадцять опрацьованих рукописів (Pg-11, Pt, RA-816, Je, Vl, Kx, Fl-99, Nk-2, Cr-236, Pc-26, AR-354 і Fl-395) в обох віршах містять першу лексему, тим часом як другу в обох випадках засвідчено у двадцяти одному дослідженому рукопису (B(n), Mu, Pl, Es, NR, Li-680, Pn-4, A(b)-7, DC-3, Qv-59, Sv-17, Fl-108, Eg-108, KM-512, Fl-120, Pc-27, Pr-326, St, Ćr-4, NB-452 та Zg-16). В інших рукописах спостерігається варіація у вживанні цих двох лексем: в **Лк. 5, 4**¹⁹⁵ **вѣметати** зустрічається у двадцяти трьох рукописах (As, Os, Mk, Qv-23, F(1)-13, Ab-5, Qv-26, Tr-12, Qv-43, Rm-108, Xl-31, Rm-107, Sn-401, Vc, Pg-16, Tr-10, Sn-64, Cd-1, KB-1, OR, Lu, BN-496 і CL), тим часом як **вѣврѣци** – лише в одному (SA-2); і в **Лк. 5, 5**¹⁹⁶ **вѣметати** зафіксовано лише у двох рукописах (As і SA-2), а **вѣврѣци** – у двадцяти трьох (Os, Mk, Qv-23, F(1)-13, Ab-5, Qv-26, Qv-43,

193 В Ćr-4 є лише стоупи.

194 Незважаючи на це, дієслова вѣметати та вѣврѣци з опущеним префіксом вѣ слід розглядати як окремі форми, тобто метати та врѣци; у цьому випадку їх не розглянуто окремо. У **Лк. 5, 4** дієслово метати зафіксоване у таких шести рукописах (Mk, Qv-23, Je, Nk-2, Rm-107 і Lu), тим часом як врѣци – лише у двох (Pn-4 і SA-2). У **Лк. 5, 5** дієслово врѣци зафіксоване лише в одному рукопису – OR.

195 У двох рукописах (AR-6 та Tl) цей уривок пропущений.

196 У двох рукописах (Tr-12 та Tr-10) у цьому місці міститься слово воуди.

Rm-108, XI-31, Rm-107, Sn-401, Vc, Pg-16, Sn-64, Cd-1, K(M)-111, KB-1, AR-6, Tl, BN-496, OR, Lu та CL).

Грецький іменник ἡ ἀγρά, наявний в **Лк. 5, 4** (**перша неділя** новорічного циклу) у формі εἰς ἀγράν, у Турівському Євангелії, а також у більшості розглянутих рукописів¹⁹⁷, був перекладений як **вз ловитвѣж**. Водночас зафіксовано й інші лексеми: **вз море** (в Pl), **вз глоубиноу** (в Es і Fl-395), **вз краи** (в NR і Tl), а також **оуловити рыбѣз** (в Lu) і навіть **вз молитвоу** (в Qv-26). Складений варіант **вз глоубиноу вз ловитвоу** також засвідчений у двох рукописах (Qv-23 та Ab-5).

Грецький іменник ὁ μέτοχος, наявний в **Лк. 5, 7** (**перша неділя** новорічного циклу), у Турівському Євангелії, як і в більшості розглянутих рукописів¹⁹⁸, був перекладений лексемою **причасьтникѣз**. Хоча також засвідчені ще два іменники: **корабникѣз** (у Pn-4 та SA-2) і **приставникомѣз** (у BN-496).

Грецьке дієслово πίπτειμι (у формі ἐπλήσαν), наявне в **Лк. 5, 7** (**перша неділя** новорічного циклу), у Турівському Євангелії, як і в більшості розглянутих рукописів¹⁹⁹, було перекладене як **испльниша**, тим часом як шістнадцять рукописів (Os, Pl, Es, Fl-99, Nk-2, XI-31, Sn-401, Vc, Sn-64, Cd-1, Tl, Pc-26, Pr-326, OR, St і Lu) містять варіант **наплѣниша**.

Грецький іменник ὁ κοινώνος, наявний в **Лк. 5, 10** (**перша неділя** новорічного циклу), у Турівському Євангелії та в більшості розглянутих рукописів²⁰⁰ був перекладений лексемою **объцьникѣз**. У цьому місці також засвідчено ще один іменник: **причасьтникѣз** (лише в Fl-395)²⁰¹.

Грецький вираз ἐπὶ τῆν γῆν, наявний в **Лк. 5, 11** (**перша неділя** новорічного циклу), у Турівському Євангелії, а також у більш ніж половині розглянутих рукописів²⁰², був перекладений як **на землю**. У двадцяти шести апракосах (Mk, Qv-23, F(l)-13, Mu,

197 As, Os, Tu, Mk, Pg-11, B(n), F(l)-13, Mu, Pt, RA-816, Je, Vl, Kx, Fl-99, Li-680, Nk-2, Pn-4, Qv-43, Tp-12, A(b)-7, Rm-108, Qv-59, XI-31, SA-2, DC-3, Rm-107, Sn-401, Vc, Fl-108, Pg-16, Tp-10, Sn-64, Cd-1, Cr-236, Sv-17, Eg-108, KB-1, AR-6, KM-512, Fl-120, Pc-27, Pc-26, BN-496, Pr-326, St, Ćr-4, HB-452, AR-354 і Zg-16.

У рукописах Or і CL цей уривок пропущений.

198 As, Os, Mk, Pg-11, Qv-23, B(n), F(l)-13, Mu, Pt, RA-816, Pl, Je, Vl, Kx, Es, Fl-99, Ab-5, Li-680, Nk-2, Qv-26, Qv-43, Tp-12, A(b)-7, Rm-108, Qv-59, XI-31, DC-3, Rm-107, Sn-401, Vc, Fl-108, Pg-16, Tp-10, Sn-64, Cd-1, Cr-236, K(M)-111, Sv-17, Eg-108, KB-1, KM-512, Tl, Fl-120, Pc-27, Pc-26, Pr-326, OR, St, Ćr-4, Lu, HB-452, AR-354, CL, Fl-395 і Zg-16.

199 As, Pg-11, Qv-23, B(n), F(l)-13, Mu, Pt, RA-816, Je, NR, Vl, Kx, Ab-5, Li-680, Pn-4, Qv-26, Qv-43, Tp-12, A(b)-7, Rm-108, Qv-59, DC-3, Rm-107, Fl-108, SA-2, Pg-16, Tp-10, Cr-236, K(M)-111, Sv-17, KB-1, Eg-108, KM-512, Fl-120, Pc-27, BN-496, Ćr-4, HB-452, AR-354, CL і Fl-395.

Два рукописи (Mk і Zg-16) містять варіант **испльниша са**.

200 As, Os, Tu, Mk, Pg-11, Qv-23, B(n), F(l)-13, Mu, Pt, RA-816, Pl, Je, Vl, Kx, Es, Fl-99, Ab-5, Li-680, Nk-2, Pn-4, Qv-26, Qv-43, Tp-12, A(b)-7, Rm-108, Qv-59, XI-31, DC-3, Rm-107, Sn-401, Vc, Fl-108, Pg-16, Tp-10, Cd-1, Cr-236, Sv-17, Eg-108, KB-1, KM-512, Tl, Fl-120, Pc-27, Pc-26, BN-496, Pr-326, OR, St, Ćr-4, Lu, HB-452, AR-354, CL і Zg-16.

201 Один рукопис, NR, містить лише **са**, а один, Sn-64, пропускає цей уривок.

202 As, Os, Pg-11, B(n), Pt, RA-816, Pl, Vl, Kx, Pn-4, Qv-43, Tp-12, A(b)-7, Qv-59, XI-31, DC-3, Vc, Fl-108, Tp-10, Cr-236, Eg-108, Fl-120c, Pr-326, St, Ćr-4, HB-452, AR-354 і Zg-16.

Лише Fl-99 містить варіант **на змаи**, а NR – **къ зєми**.

Je, Es, Ab-5, Li-680, Qv-26, Rm-108, Rm-107, Sn-401, Pg-16, Sn-64, Cd-1, Sv-17, KB-1, KM-512, Tl, Fl-120*, Pc-26, BN-496, OR, Lu, CL і Fl-395) цей вираз був переданий як на *соухо*, а лише в одному рукопису (Pc-27) – як на *краи*. Складений текстуальний варіант на *землю на соухо* був засвідчений у Nk-2.

Грецький дієприкметник *παρὰλελυμένος*, наявний у **Лк. 5**, у віршах **18, 23 та 24** (**друга субота** новорічного циклу), був перекладений як *ослабленъ* (іноді з іменником жилами) і *раслабленъ*. Усі три варіанти засвідчені лише в Лк. 5, 18²⁰³. У Турівському Євангелії, як і в більшості розглянутих рукописів²⁰⁴, вжито *ослабленъ*. Лише у восьми рукописах (Je, Vl, Li-680, Qv-59, Fl-120^c, Pc-27, OR і Lu) грецький дієприкметник був переданий двома іменниками – *ослабленъ жилами*. Варіант *раслабленъ* засвідчено лише в семи рукописах: NR, Es, Fl-108, Cr-236, Cr-4, CL і Zg-16. В Лк. 5, 23 засвідчено лише варіант *ослабленъ*. Він наявний у Турівському Євангелії та більшості розглянутих рукописів²⁰⁵. В Лк. 5, 24 Турівське Євангеліє і більшість розглянутих рукописів²⁰⁶ містять *ослабленъ*, тим часом як лише три – B(n), Mu і OR, засвідчують *раслабленъ*.

Грецький іменник *ὁ κέρατος*²⁰⁷, наявний в **Лк. 5, 19** (**друга субота** новорічного циклу), був перекладений у найдавніших церковнослов'янських євангельських рукописах як *покровъ* або *скоудѣль*. Перший іменник засвідчено лише у восьми розглянутих коротких апракосах (Os, Rm-108, Qv-59, Vc, Pg-16, NB-452, Pc-27²⁰⁸ і Fl-395), тим часом як другий, а також його похідні *скѣдѣльникъ*, *скѣдѣльница* або *скоудѣльы*, – у Турівському Євангелії та більшості розглянутих рукописів²⁰⁹.

Грецький іменник *τὸ κλίβιδιον*, наявний в **Лк. 5**, у віршах **19 і 24** (**друга субота** новорічного циклу), який у грецьких джерелах подекуди трапляється як текстуальний варіант *ὁ κράββατος*²¹⁰, був переданий двома іменниками: *ложе* та *одръ*²¹¹.

203 У St цей уривок у Лк. 5, 18 пропущено.

204 As, Os, Mk, Pg-11, Qv-23, B(n), SK, F(l)-13, Mu, Pt, RA-816, Pl, Kx, Fl-99, Ab-5, Nk-2, Pn-4, Qv-26, Qv-43, Tp-12, A(b)-7, KM-508, Rm-108, Xl-31, DC-3, Rm-107, Vc, Pg-16, Tp-10, Sn-64, Cd-1, Sv-17, Eg-108, KB-1, KM-512, Fl-120*, Tl, Pc-26, BN-496, Pr-326, NB-452, AR-354 і Fl-395.

205 As, Os, Ar, SK, Mk, Pg-11, Qv-23, F(l)-13, Mu, Pt, RA-816, Pl, Je, Vl, Kx, Es, Fl-99, Ab-5, Li-680, Nk-2, Pn-4, Qv-26, Qv-43, Tp-12, A(b)-7, KM-508, Rm-108, Qv-59, Xl-31, DC-3, Rm-107, Vc, Pg-16, Tp-10, Cd-1, Cr-236, K(M)-111, Sv-17, Eg-108, KB-1, KM-512, Tl, Fl-120, Pc-27, Pc-26, BN-496, Pr-326, OR, St, Lu, NB-452, AR-354, CL і Fl-395.

Цей уривок пропущено у семи рукописах (B(n), NR, Fl-108, Sn-64, Fl-120, Cr-4 та Zg-16). У CU на цьому місці лакуна.

206 As, Os, Ar, SK, Mk, Pg-11, Qv-23, F(l)-13, Pt, RA-816, Pl, Je, NR, Vl, Kx, Es, Fl-99, Ab-5, Li-680, Nk-2, Pn-4, Qv-26, Qv-43, Tp-12, A(b)-7, KM-508, Rm-108, Qv-59, Xl-31, DC-3, Rm-107, Vc, Fl-108, Pg-16, Tp-10, Sn-64, Cd-1, Cr-236, Sv-17, Eg-108, KB-1, CU, KM-512, Tl, Fl-120, Pc-27, Pc-26, BN-496, Pr-326, St, Cr-4, NB-452, Lu, AR-354, CL, Fl-395 і Zg-16.

У Je цей уривок пропущено. У K(M)-111 на цьому місці лакуна.

207 Так само, як і грецький іменник *ἡ στεύη*, який не зафіксовано в Лк. 5, 19 (див.: Soden H. F., von. Die Schriften des Neuen Testaments. S. 260).

208 У Pc-27 міститься варіант *покровъ храмине*.

209 As, Ar, SK, Pg-11, Qv-23, F(l)-13, RA-816, NR, Fl-99, Ab-5, Li-680, Pn-4, Qv-26, Qv-43, Tp-12, A(b)-7, KM-508, Rm-107, Fl-108, Tp-10, Cd-1, Cr-236, K(M)-111, Sv-17, Eg-108, KB-1, KM-512, Tl, Fl-120, Cr-4, AR-354, CL і Zg-16.

210 Soden H. F., von. Die Schriften des Neuen Testaments. S. 260.

211 Грецький іменник *ἡ κλίβη*, наявний у Лк. 5, 18 (**друга субота** новорічного циклу), у всіх розглянутих рукописах, включно з Турівським Євангелієм, перекладався іменником *одръ*.

В Лк. 5, 19 у Турівському Євангелії та більш ніж половині розглянутих рукописів²¹² засвідчено першу лексему, тим часом як у двадцяти п'яти рукописах (SK, Mk, B(n), Mu, A(b)-7, KM-508, Qv-59, XI-31, Fl-108, Cr-236, K(M)-111, Eg-108, KM-512, Fl-120, Pc-27, Pc-26, BN-496, Pr-326, St, Ćr-4, Lu, AR-354, CL, Fl-395 і Zg-16) зустрічається друга лексема. В Лк. 5, 24 ця пропорція змінюється. Другу лексему засвідчено в більшості розглянутих рукописів²¹³, тим часом як перша, яка є належним перекладом відповідного грецького іменника, наявна в Турівському Євангелії та таких шістнадцяти рукописах: As, Os, Ar, Pt, Vl, Kx, Es, Ab-5, Li-680, Nk-2, Qv-26, Qv-43, Vc, Cd-1, CU та Fl-395.

Грецький іменник ἡ βλασφημία, наявний в Лк. 5, 21 (друга субота новорічного циклу), був перекладений двома іменниками: *хоула* і *власвимина*. У більшості розглянутих рукописах засвідчено другу лексему²¹⁴, тим часом як у Турівському Євангелії та двадцяти одному рукопису (Os, Ar, B(n), F(l)-13, Vl, Es, Nk-2, Qv-59, Vc, Fl-108, Sn-64, KB-1, Pc-27, Pc-26, Pr-326, OR, St, Ćr-4, Lu, NB-452 і Zg-16) засвідчено першу.

Грецький прикметник у множині παράδοξα, наявний в Лк. 5, 26 (друга субота новорічного циклу), був перекладений двома лексемами: *дивнѣ* і *прѣславнѣ*. Перша лексема засвідчена в Турівському Євангелії та більшості розглянутих рукописів²¹⁵, тим часом як друга зустрічається лише в таких шістнадцяти рукописах: Os, B(n), NR, Es, A(b)-7, Vc, Sn-64, Fl-108, Tl, K(M)-111, Fl-120^c, Pr-326, OR, Zg-16, St та Ćr-4.

Грецьке дієслово ἀγαθοποιέω, наявне в Лк. 6, у віршах 33 і 35 (друга неділя новорічного циклу), було перекладене двома дієсловами: *благотворити* та *добротворити*. В Лк. 6, 33 Турівське Євангеліє та більшість розглянутих рукописів²¹⁶ подають першу

Про вживання цих двох іменників у церковнослов'янських рукописах див.: Jagić V. Entstehungsgeschichte der Kirchenslawischen Sprache. 1913. S. 359; Львов А. С. Очерки по лексике памятников. С. 168–172.

212 As, Os, Ar, Pg-11, Qv-23, F(l)-13, Pt, RA-816, Pl, Je, NR, Vl, Kx, Es, Fl-99, Ab-5, Nk-2, Qv-26, Qv-43, Tp-12, DC-3, Vc, Pg-16, Tp-10, Sn-64, Cd-1, Sv-17, KB-1 і NB-452.

Один рукопис (Rm-107) містить тут дієслово *сложиша*, а п'ять рукописів (Li-680, Pn-4, Rm-108, Tl і OR) мають лауну в цьому уривку.

213 SK, Mk, Pg-11, Qv-23, B(n), F(l)-13, Mu, RA-816, Pl, Je, NR, Fl-99, Pn-4, Tp-12, A(b)-7, KM-508, Rm-108, Qv-59, XI-31, DC-3, Rm-107, Fl-108, Pg-16, Tp-10, Sn-64, Cr-236, Sv-17, Eg-108, KB-1, KM-512, Tl, Fl-120, Pc-27, Pc-26, BN-496, Pr-326, OR, St, Ćr-4, NB-452, AR-354, CL і Zg-16.

У Lu, цей уривок пропущено, а у K(M)-111 на цьому місці лауна.

214 As, SK, Mk, Pg-11, Qv-23, Mu, Pt, RA-816, Je, Pl (власвимисаєтъ), NR, Kx, Fl-99, Ab-5, Li-680, Pn-4, Qv-26, Qv-43, Tp-12, A(b)-7, KM-508, Rm-108, XI-31, DC-3, Rm-107, Pg-16, Tp-10, Cd-1, Cr-236, K(M)-111, Sv-17, KM-512, Fl-120, Tl, BN-496, AR-354, CL і Fl-395.

Один рукопис Eg-108 містить таке читання: *власть имѣю*.

215 As, Ar, SK, Mk, Pg-11, Qv-23, Rl-13, Mu, F(l)-13, Pt, RA-816, Pl, Je, Vl, Kx, Ab-5, Fl-99, Li-680, Nk-2, Pn-4, Qv-26, Qv-43, Tp-12, KM-508, Rm-108, Qv-59, XI-31, DC-3, Rm-107, Tp-10, Cr-236, Sv-17, Eg-108, KB-1, CU, KM-512, Fl-120^c, Pc-27, Pc-26, BN-496, NB-452, AR-354, CL і Fl-395.

В одному рукопису, Cd-1, цей уривок пропущено.

216 As, Os, Ar, SK, Pg-11, Rl-13, Qv-23, F(l)-13, Mu, Pt, RA-816, Vl, Kx, Es, SA-2, Ab-5, Li-680, Nk-2, Pn-4, Qv-26, Qv-43, Tp-12, A(b)-7, Rm-108, Qv-59, XI-31, DC-3, Rm-107, Sn-401, Vc, Fl-108, Sn-64, Cd-1, Cr-236, K(M)-111, Sv-17, Eg-108, KB-1, CU, KM-512, Tl, Fl-120, Pc-27, Pr-326, Ćr-4^{ФРР}, Lu, Fl-395 і Zg-16.

В одному рукопису (Tp-10) наявне лише слово *творите*, тим часом як у десяти рукописах (B(n), Mk, Je, NR, Fl-99, KM-508, OR, St, NB-452 і AR-354) цей уривок пропущено.

лексему, тим часом як друга наявна лише в трьох рукописах: Pl, Pg-16 і Pc-26. В Лк. 6, 35 перша лексема засвідчена в більшості розглянутих рукописів²¹⁷, тим часом як друга наявна в Турівському Євангелії та у двадцяти одному рукопису: As, Os, Pg-11, Qv-23, Pt, RA-816, Je, Pl, Vl, Kx, Fl-99, Tp-12, KM-508, Xl-31, Vc, Pg-16, Tp-10, Cd-1, Cr-236, Pc-26 і OR.

Грецький прикметник οἰκτίρμων, двічі наявний в **Лк. 6, 36** (**друга неділя** новорічного циклу), зазвичай перекладався двома прикметниками: милостивъ і милосръдъ. При першому вживанні цього прикметника в Лк. 6, 36 перша лексема засвідчена у тринадцяти рукописах (Os, Mu, Je, Pl, Nk-2, Pn-4, Tp-12, SA-2, Vc, Tp-10, Cr-236, Eg-108 і AR-354), тим часом як у Турівському Євангелії та в більшості досліджених апракосів²¹⁸ фіксується друга лексема. Додаткова лексема цедръ засвідчена в Ar і NR, а складене читання моудри и мръди – в CU. При другому вживанні цього прикметника в Лк. 6, 36 перша лексема засвідчена лише у шести списках (Os, Pl, Vc, Cr-236, Eg-108 і AR-354), тим часом як друга – у Турівському Євангелії та у більшості розглянутих рукописів²¹⁹. Додаткова лексема цедръ, як і в попередньому випадку, також засвідчена в Ar і NR, а дієслівна спотворена форма ѡмрди се, що походить від *ѡмилосрди са, – у Pc-27.

Грецький іменник ὁ τελώνης, наявний в **Лк. 5**, у віршах **27, 29 і 30** (**третья субота** новорічного циклу), зазвичай перекладався двома іменниками: мѡгтарь і мѡздоимць. В Лк. 5, 27 Турівське Євангеліє та більшість розглянутих рукописів²²⁰ подають першу лексему, тим часом як друга трапляється лише у двох рукописах: Os і Vc. Варто зазначити, що двадцять рукописів (Mk, Rl-13, Mu, Ab-5, Li-680, Nk-2, Pn-4, Qv-26, Qv-43, KM-508, Qv-59, Sn-64, CU, KM-512, Tl, Pc-27, BN-496, OR, CL і Fl-395) засвідчують іменник чловѣкъ, який у шести рукописах (Ar, F(l)-13, Rm-108, Rm-107, Pg-16 і KB-1) уживається разом з першою лексемою мѡгтарь. В Лк. 5, 29 Турівське Євангеліє, як і майже всі розглянуті рукописи²²¹, за винятком Ar, де трапляється мѡздъникъ,

217 Ar, SK, Mk, Rl-13, B(n), F(l)-13, Mu, NR, Es, Ab-5, Li-680, Nk-2, Pn-4, Qv-26, Qv-43, A(b)-7, Rm-108, Qv-59, DC-3, SA-2, Rm-107, Fl-108, Sn-64, K(M)-111, Eg-108, KB-1, CU, KM-512, Tl, Fl-120, Pc-27, Pr-326, St, Ćr-4^{supp}, Lu, HB-452, AR-354, Fl-395 і Zg-16.

Два рукописи (Sn-401 і CL) містять слово благословите.

218 As, Mk, Pg-11, Rl-13, Qv-23, B(n), F(l)-13, Pt, RA-816, Vl, Es, Fl-99, Ab-5, Li-680, Qv-26, Qv-43, A(b)-7, Rm-108, Qv-59, Xl-31, DC-3, Rm-107, Sn-401, Fl-108, Pg-16, Sn-64, Cd-1, K(M)-111, KB-1, KM-512, Tl, Fl-120, Pc-27, Pc-26, OR, St, Ćr-4^{supp}, Lu, HB-452, CL, Fl-395 і Zg-16.

Два рукописи (KM-508 і Pr-326) містять прикметник милосръднъ.

219 As, Pg-11, Rl-13, Qv-23, B(n), Mk, F(l)-13, Mu, Pt, RA-816, Vl, Es, Fl-99, Ab-5, Li-680, Nk-2, Pn-4, Qv-26, Qv-43, SA-2, Tp-12, A(b)-7, KM-508, Rm-108, Qv-59, Xl-31, DC-3, Rm-107, Sn-401, Fl-108, Pg-16, Tp-10, Sn-64, Cd-1, K(M)-111, KB-1, CU, Tl, Fl-120, Pc-26, KM-512, Pr-326, OR, St, Ćr-4^{supp}, Lu, HB-452, CL, Fl-395 і Zg-16.

В одному рукопису, Je, цей уривок пропущено.

220 As, Pg-11, Qv-23, B(n), Pt, RA-816, Pl, Je, NR, Vl, Es, Fl-99, Tp-12, A(b)-7, Xl-31, DC-3, Fl-108, Cd-1, Tp-10, Cr-236, K(M)-111, Eg-108, Fl-120c, Pc-26, Pr-326, St, Ćr-4^{supp}, Lu, HB-452, AR-354 і Zg-16.

221 As, Os, Mk, Pg-11, Rl-13, Qv-23, B(n), F(l)-13, Mu, Pt, RA-816, Pl, Je, NR, Es, Fl-99, Ab-5, Li-680, Nk-2, Pn-4, Qv-26, Qv-43, Tp-12, A(b)-7, KM-508, Rm-108, Qv-59, Xl-31, DC-3, Rm-107, Vc, Fl-108, Pg-16, Tp-10, Sn-64, Cd-1, Cr-236, K(M)-111, Eg-108, KB-1, CU, KM-512, Tl, Fl-120c, Pc-27, Pc-26, BN-496, Pr-326, OR, St, Ćr-4^{supp}, Lu, HB-452, AR-354, CL, Fl-395 і Zg-16.

містить першу лексему. Майже така сама ситуація засвідчена і в Лк. 5, 30. Турівське Євангеліє та більшість розглянутих рукописів²²² містять першу лексему; друга наявна лише в Мк, а **МЪЗДЪНИКЪ**, знову ж таки, винятково в Аг.

Грецький іменник ἡ δοχή, наявний в Лк. 5, 29 (**третя субота** новорічного циклу), зазвичай перекладався як **УРЪЖДЕНІЕ** або **ПИРЬ**²²³. У Турівському Євангелії та більшості розглянутих рукописів²²⁴ ужито першу лексему, тим часом як другу засвідчено лише в одному рукопису – Рс-27. Також зафіксовано три інші лексеми: **(ПО)ЪСТЬ** у В(n) і OR, **ОУПОВАНИЕ** в NR і **ДАТЬ** в НВ-452.

Варіанти перекладу грецького прикметника *μονογενής* в Лк. 7, 12 (**третя неділя** новорічного циклу) в розглянутих коротких апракосах²²⁵ ще численніші, ніж згадувалося вище. У досліджених рукописах було засвідчено три з чотирьох форм, зазначених у публікаціях²²⁶: **ИНОУАДЪ**, **ЄДИНОУАДЪ** і **ЄДИНОРОДЪНЪ**, а також **ЄДИНЪИ**.

Перша форма засвідчена в Турівському Євангелії – збережено лише її частину **ИН°**... (арк. 10зв. 17), а також у вісімнадцяти розглянутих коротких апракосах (Ar, Pg-11, F(l)-13, Mu, Pl, Nk-2, Pn-4, Qv-43, Tr-12, Xl-31, Sn-401, SA-2, KB-1, BN-496, St, AR-354, CL і Fl-395). Другу форму виявлено в тридцяти шести розглянутих рукописах (As, Os, Mk, Rl-13, Qv-23, B(n), Pt, RA-816, Je, NR, Es, Fl-99, Ab-5, Li-680, Qv-26, A(b)-7, KM-508, Rm-108, Qv-59, DC-3, Vc, Pg-16, Tr-10, Sn-64, Cd-1, Cr-236, K(M)-111, Eg-108, Tl, Fl-120, CU, Pc-27, Pc-26, Pr-326, OR і Lu). Третя форма засвідчена лише в шести коротких апракосах (Fl-108, Sv-17, KM-512, Їr-4, НВ-452 і Zg-16), тим часом як четверта зустрічається лише в одному рукопису (Rm-107).

Дві форми – **ИНОУАДЪ** і **ЄДИНОУАДЪ**, засвідчені в найдавніших коротких церковнослов'янських апракосах, датованих XI століттям, тим часом як дві інші – **ЄДИНОРОДЪНЪ** та **ЄДИНЪИ**, трапляються лише в рукописах, датованих XIV століттям.

За Ягічем, форма **ИНОУАДЪ** є давнішою й первинною²²⁷. Згодом її замінили на

222 As, Os, Pg-11, Rl-13, Qv-23, B(n), F(l)-13, Mu, Pt, RA-816, Pl, Je, NR, Es, Fl-99, Ab-5, Li-680, Nk-2, Pn-4, Qv-26, Qv-43, Tr-12, A(b)-7, KM-508, Rm-108, Qv-59, Xl-31, DC-3, Rm-107, Vc, Fl-108, Pg-16, Tr-10, Sn-64, Cd-1, Cr-236, K(M)-111, Eg-108, KB-1, CU, KM-512, Tl, Fl-120, Pc-27, Pc-26, BN-496, Pr-326, OR, St, Їr-4^{supp}, Lu, НВ-452, AR-354, CL, Fl-395 і Zg-16. У Їr-4 на цьому місці лакуна.

223 Про вживання цих двох іменників у церковнослов'янських рукописах див.: Jagić V. Entstehungsgeschichte der Kirchenslawischen Sprache. 1913. S. 416; Львов А. С. Очерки по лексике памятников. С. 266–269.

224 As, Os, Ar, Tu, Mk, Pg-11, Rl-13, Qv-23, F(l)-13, Mu, Pt, RA-816, Pl, Je, Es, Fl-99, Ab-5, Li-680, Nk-2, Pn-4, Qv-26, Qv-43, Tr-12, A(b)-7, KM-508, Rm-108, Qv-59, Xl-31, DC-3, Rm-107, Vc, Fl-108, Pg-16, Tr-10, Sn-64, Cd-1, Cr-236, K(M)-111, Eg-108, KB-1, CU, KM-512, Tl, Fl-120, Pc-26, BN-496, Pr-326, St, Їr-4^{supp}, Lu, AR-354, CL, Fl-395 і Zg-16.

225 У Vt-pal це слово не розпізнано.

226 Прикметник **инородньнъ** не засвідчений у розглянутих коротких апракосах.

227 Ватрослав Ягич зазначив, що в Маріїнському Євангелії зустрічається лише **иноуадъ** (Ягич И. В. Памятник глаголической письменности. Мариинское Евангелие с примечаниями и приложениями. Издание Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук. Санкт-Петербург, 1883. С.467; див. також: Люсен И. Греческо-старославянский конкорданс к древнейшим спискам славянского перевода Евангелий (codices Marianus, Zographensis, Assemanianus, Ostromiri). Uppsala, 1995. (Studia Slavica Upsaliensia, 36). С.157–158).

єдинокудъ²²⁸. Цю думку було широко визнано іншими дослідниками²²⁹. Отже, Турівське Євангеліє та ще вісімнадцять коротких апракосів зберігають первинне й оригінальне формулювання, запроваджене святими Кирилом і Мефодієм.

Щодо усіх цих наведених випадків, що походять з новорічного циклу євангельських перикоп, Турівське Євангеліє здебільшого дотримується переважаючої традиції, засвідченої в найдавніших рукописах і часто ідентифікованої як переклад святих Кирила і Мефодія. Хоча зазначений рукопис іноді залишається у згоді з обмеженою групою манускриптів, теж датованих XI століттям.

Деякі церковнослов'янські євангельські апракоси, а також Тетраєвангелія, окрім так званого кирило-мефодіївського шару, теж можуть засвідчувати лексеми, зачаті Преславською писемною школою²³⁰, заснованою Борисом I у 886 році в столиці Болгарії – Плисці. Подані нижче дані розглядають поширення преславських лексем у розглянутих євангельських рукописах.

В Ів. 10, 1 (п'ятий четвер великодняого циклу) лише п'ятнадцять²³¹ скорочених апракосів (Pg-11, Pt, Es, Rm-107, Vc, Ut-89, Tr-10, Pg-16, Sn-64, Cd-1, Eg-108, KB-1, St, NB-452 та Fl-395) засвідчують лексему пастоуѡхъ замість пастырь, яка наявна в Турівському Євангелії та більшості досліджених рукописів.

В Ів 10, 3 (п'ятий четвер великодняого циклу) лише одинадцять²³² скорочених апракосів (Os, Pg-11, Rl-13, Mu, Tr-10, Sn-64, Cd-1, Cr-236, Eg-108, St та NB-452) засвідчують іменник вратарь замість двьрникъ, що є у Турівському Євангелії та більшості досліджених рукописів.

В Ів. 10, 7 (п'ятий четвер великодняого циклу) лише дев'ять²³³ скорочених апракосів (Mk, Vl, Je, Li-680, KM-849, AR(m)-676, Tr-10, KM-512 і AR-354) містять право, або право право або правь правь замість аминь або аминь аминь, наявних в Турівському Євангелії та більшості розглянутих рукописів. В Мт. 25, 12 (сімнадцята субота після П'ятидесятниці) ще шість рукописів, а саме RA-816, Ab-5, Es, Sn-401, Cr-236 і

228 Jagić V. Entstehungsgeschichte der Kirchenslawischen Sprache. 1900. S. 77; Jagić V. Entstehungsgeschichte der Kirchenslawischen Sprache. 1913. S. 350. Валерій Погорелов зазначив, що в Савиному Євангелії (SK) иноудъ замінюється на єдинокудъ лише один раз, тим часом як в Остромировому Євангелії (Os) – шість разів (Погорелов В. Из наблюдений. S. 107).

229 Крыжановский Г. Рукописные Евангелия киевских книгохранилищ. Исследование языка и сравнительная характеристика текста, К., 1889, С. 360; Horálek K. Význam Savviny knihy pro rekonstrukci stsl. překladu evangelia // Věstník Královské České Společnosti nauk, Třída filosoficko–historicko–filologická, r. 1946, čís. 3, Praha, 1948. S. 33.

230 Список кирило-мефодіївських і преславських лексем та їх розподіл у євангельських рукописах див. у: Славова Т. Преславска редакция на Кирило-Методиеви старобългарски евангелски превод // Кирило-Методиевски Студии. София: Изд-во на Българската академия на науките, 1989. Кн. 6. С. 15–129; Ostapczuk J. Sobotnie i niedzielne perykopy liturgiczne. S. 261–293.

231 В одному рукопису (Sn-401) цього слова немає, а в одному (Fl-108) на цьому місці лакуна.

232 Деякі рукописи замість двьрникъ засвідчують у цьому місці вратникъ (KM-849) або двери (CL). XI-31 опускає цю лексему, а Fl-108 має на цьому місці лакуну.

233 В одному рукопису (Cr-236) це слово опущено.

AR-6, подають преславську лексему. В Ів. 10, 19 (п'ята п'ятниця великоднього циклу) лише два²³⁴ рукописи, V1 і Kb, мають іменник **жидъ** замість **иудеи**, який засвідчений у Турівському Євангелії та більшості розглянутих рукописів. В Лк. 5, 27 (друга субота новорічного циклу) лише два²³⁵ рукописи, V1 і B(n), засвідчують прикметник на основі іменника преславського походження.

В Ів. 12, 27 (шостий вівторок великоднього циклу) лише три рукописи²³⁶ (Cd-1, KB-1 і HB-452) мають **дѣла** замість **ради**, що засвідчено у Турівському Євангелії та більшості розглянутих рукописів. В Ів. 12, 30 (та ж перикопа) лише у CU замість **ради** двічі²³⁷ трапляється **дѣла**, тим часом як у Cd-1 – лише в першому випадку²³⁸, а в Ми – лише в другому²³⁹. В Лк. 5, 19 (друга субота новорічного циклу) лише два²⁴⁰ розглянуті рукописи (B(n) і Sn-64) подають **дѣла** замість **ради**. В Ів. 10, 17 (п'ята п'ятниця великоднього циклу) та Мт. 20, 44 (шістнадцята субота циклу П'ятидесятниці) всі розглянуті рукописи засвідчують **ради**.

В Мт. 25, у віршах 2, 3 та 8²⁴¹ (сімнадцята субота циклу П'ятидесятниці) лише чотири рукописи (Es, Sn-401, Cd-1 і Zg-16) у всіх трьох випадках засвідчують **ѡродивъ** замість прикметника **воуи**, який наявний у Турівському Євангелії та більшості розглянутих рукописів.

В Мт. 25, 3 (сімнадцята субота циклу П'ятидесятниці) замість іменника **олѣи**, засвідченого у Турівському Євангелії та більшості розглянутих рукописів, одинадцять (Pt, Vc, Tp-12, Pg-16, Sn-64, Cd-1, Cr-236, Eg-108, Tl, OR і HB-452) мають **масло**, а ще чотири (RA-816, Es, Sn-401 і AR-6) – складену форму **масло дрѣвѣнаѣ**. В Мт. 25, 4 (сімнадцята субота циклу П'ятидесятниці) замість іменника **олѣи** одинадцять²⁴² рукописів (RA-816, Es, Sn-401, Vc, Pg-16, Sn-64, Cd-1, AR-6, CU, Tl, OR і HB-452) мають **масло**. В Мт. 25, 8 (сімнадцята субота циклу П'ятидесятниці) замість іменника **олѣи** вісімнадцять рукописів²⁴³ (Pt, RA-816, Es, Tp-12, Sn-401, Vc, Pg-16, Tp-10, Sn-64, Cd-1, Cr-236, AR-6, OR, Tl, Fl-120*, Ćr-4, Zg-16 і HB-452) мають **масло**. Отже, лише сім згаданих скорочених апракосів – Vc, Pg-16, Sn-64, Cd-1, Tl, OR і HB-452, послідовно в усіх трьох віршах засвідчують **масло** замість

234 У двох рукописах (Pn-4 та SA-2) ця іменникова форма відсутня, а в одному (Pc-26) засвідчено форму **людѣхъ**.

235 У дванадцяти рукописах (Mk, Es, Ab-5, Pn-4, Pg-16, Cd-1, Cr-236, Tl, Pc-26, BN-496, Lu та CL) це слово пропущене, а в K(M)-111 у цьому місці лакуна.

236 Лише один рукопис, NR, засвідчує **да се**, а два, Kx і Pc-27, пропускають це слово. У Fl-108 у цьому місці лакуна.

237 Тобто в не мене **ради гласъ съ высть та нъ народа ради**.

238 У Ів. 12, 30 при першому вживанні це слово відсутнє у трьох рукописах: NR, Sn-401 і BN-496.

239 У Ів. 12, 30 на другому місці це слово відсутнє в рукопису NR.

240 У трьох рукописах (Es, OR і Lu) замість **народа ради** зафіксовано **народомъ**.

241 Лише Ab-5 містить у цьому місці **авие**.

242 Чотири розглянуті рукописи (Kx, Tp-12, Cr-236 та St) пропускають це слово.

243 В одному рукопису, K(M)-111, на цьому місці лакуна.

олѣи. Решта перелічених рукописів засвідчує масло двічі²⁴⁴ або лише один раз²⁴⁵.

В Лк. 4, 33 (перша субота новорічного циклу) одинадцять²⁴⁶ коротких апракосів (Os, Mk, B(n), Mu, Es, Ab-5, Nk-2, Qv-43, Vc, Sn-64 та Cd-1) замість іменника сѣнмице, який є в Турівському Євангелії та більшості розглянутих рукописів, засвідчують сѣворице.

В Лк. 5, 19 (друга субота новорічного циклу) дев'ять коротких апракосів²⁴⁷ (B(n), Vl, Kx, Es, Nk-2, DC-3, Sn-64, Pr-326 і St) замість покровъ або сѣдѣль(никъ), які є в Турівському Євангелії та більшості розглянутих рукописів, засвідчують іменник стропъ. Також у цьому місці трапляються інші лексеми, як-от оконце (в Mk), оконо (в Pl), стѣнѣ (в Mu), дѣскоу (в Pt), жлѣбиниє (в Xl-31) або навіть храминоу (в Lu).

В Лк. 5, у віршах 20 і 24²⁴⁸ (друга субота новорічного циклу) в трьох коротких апракосах (B(n), Fl-120^c і Pr-326) замість лексеми отъпоуцати, що наявна в Турівському Євангелії та більшості розглянутих рукописів, в обох випадках засвідчено оставляти. Водночас у трьох інших рукописах (NR, Fl-108 та Ćr-4) ця лексема трапляється лише в першому випадку, а в одному рукопису (Vl) – лише в другому.

В Лк. 5, 30 (третя субота новорічного циклу) лише в одному рукопису²⁴⁹ – KB-1, замість іменника кѣнижьникъ, що засвідчений у Турівському Євангелії та більшості розглянутих рукописів, маємо варіант книгъчии²⁵⁰.

Представлені свідчення доводять, що Турівське Євангеліє, як і деякі з досліджених коротких апракосів, зокрема As, CL, Fl-99, KM-508, KM-849, Pn-4 і SA-2²⁵¹, не містить жодної з преславських лексем.

Як зазначалося в попередньому розділі, Турівське Євангеліє містить літургійне розпорядження щодо читання суботніх і недільних перикоп сімнадцятого тижня після П'ятидесятниці наприкінці новорічного циклу в разі раннього Великодня. Цей текст розміщено після недільного євангельського читання на сімнадцяту неділю Матвія та перед читанням на першу суботу Луки. Він охоплює вірші 4–11 на аркуші бзв.

244 Три рукописи (Pt, Tr-12 і Cr-236) містять олѣи в Ів. 25, віршах 3 і 5; чотири рукописи (RA-816, Es, Sn-401 і AR-6) також мають олѣи в Ів. 25, у віршах 4 і 5.

245 Eg-108 засвідчує масло лише в Ів. 25, 3, CU – лише в Мт. 25, 4, а Tr-10, Fl-120^o?, Ćr-4 та Zg-16 – виключно в Мт. 25, 5.

246 У K(M)-111 з цього іменника збереглася лише перша літера (с), а в AR-6 – лише перша літера (z).

247 Чотири рукописи (Je, Pc-26, BN-496 і OR) пропускають це слово.

248 У K(M)-111 на цьому місці лакуна.

249 В рукопису Vc цей іменник відсутній, а в Ćr-4 на цьому місці лакуна.

250 Про розподіл цієї пари лексем у церковнослов'янських євангельських рукописах див.: Львов А. С. Очерки по лексике памятников. С. 163–168; Темчин С. Ю. О разграничении лексических архаизмов и инноваций в церковнославянском тексте: варианты кѣнижьникъ и кѣнигъчии в списках евангелия XI–XVI вв. // Slavistica Vilnensis: Kalbotyra. 1995. Т. 45, № 2. Р. 64–81.

251 У цих семи коротких апракосах відсутні будь-які преславські лексеми в перикопах Євангелія другої частини синаксаря, тобто після П'ятидесятниці (Ostapczuk J. Sobotnie i niedzielne perykopy liturgiczne. S. 288). Проте вони можуть засвідчувати преславські лексеми в інших частинах синаксаря і навіть у менології (див.: Темчин С. Ю. О разграничении лексических архаизмов. Р. 76, table no 6).

Текстуальний аналіз цього короткого літургійного розпорядження, наявного у Турівському Євангелії та додаткових текстах, написаних на тому ж самому місці, у десяти рукописах, довів, що два рукописи – DC-3²⁵² та FI-120²⁵³, належать до іншої традиції. Таким чином, зіставлення тексту цього літургійного розпорядження, засвідченого у Турівському Євангелії, було здійснено на основі загалом восьми рукописів – Pg-11, RA-816, NR, Qv-43, Qv-59, XI-31, Sv-17 та KM-512, які переважно мають спільні, а також деякі незвичні варіанти.

У вступній формулі, а саме (и) се подобаетъ вѣдѣти, що міститься в Турівському Євангелії та ще п'яти джерелах (Pg-11, RA-816, NR, Qv-59 і XI-31), вказівний займенник се відсутній у Sv-17 і KM-512, тим часом як дієслово вѣдѣти, засвідчене в цьому рукопису та ще в сімох рукописах (Pg-11, RA-816, NR, Qv-59, XI-31, Sv-17 і KM-512), було замінене на вѣдати у Qv-43.

Зіставлення першого речення аще боудетъ пасха оутрь чѣтетъ са соуботноу отъ сихъ до рожьства сѣгна вѣда також засвідчило наявність текстуальних варіантів у розглянутих рукописах, а саме:

- пропуск оутрь в Sv-17 і KM-512 та наявність вѣноутрь у Qv-59;
- наявність отъ нихъ в Sv-17 і KM-512, а також соубота (перед чѣтетъ са) у Qv-59;
- наявність прѣсѣгна вѣда в Pg-11, RA-816, NR, Sv-17 і KM-512.

Зіставлення другого речення ици же соуботы и недѣлѣ²⁵⁴ мѣца септєбра прѣжде въздвиженія чѣстнааго крѣста виявило такі читання:

- наявність же (після ици) лише в Турівському Євангелії, NR і Qv-43;
- наявність иже замість мѣца септєбра і пропуск прѣжде въздвиженія в Qv-59;
- наявність прѣдъ (перед въздвиженіємъ) в Pg-11;
- пропуск чѣстнааго в XI-31;
- пропуск чѣстнааго крѣста в RA-816, а також його переставлення після по въздвиженіи в Qv-59.

Зіставлення другої частини цього літургійного розпорядження, а саме по въздвиженіи же такожде ици соуботы и недѣлѣ септєбра мѣца по томъ же по радоу отъ прѣсѣгна вѣда даже и до коньца, вказало на такі текстуальні варіанти:

- наявність сполучника и (перед по въздвиженіи) в XI-31, Sv-17 і KM-512;

252 У DC-4 цей текст читається так: подобаетъ же вѣти іако кѣліе се ѡ хдѣнен понеже многаци прилоучаетъ са далѣе выѣ пасцѣ. нѣ оубо не вымѣчатъ са в саѣтаѣ. и в нѣелѣ маѣеѡвѣѣ. понѣе нѣѣ чѣтено николиѣ зѣ нѣе чѣтетѣе са прѣжде в луцѣ нѣе фдрисеѡва. аще бо не достатъченъ вѣать луѣ іакоже рѣхъ понѣе далѣе выѣ пасцѣ подобаетъ же вѣти іако начинаетъ са лоука чѣсти ѡ нѣе по възвиженіи. тогѣа бо равно дѣны и ноцѣ выважѣѣ. иже нарицаетъ са новіе лѣѣ или іако ѡ кѣ сѣетѣе лоуѣ чѣтетъ са сѣаты же и нѣе. глѣ маѣѡва иже прилоучитъ или гѣ сѣа или дѣ нѣе или еѣ или зѣ. да не начинаешѣ наѣло новоу лѣѣтоу. саѣта или нѣелѣ луѣиноѣ прѣѡа. на чѣти мѣа на радоу сѣати и нѣелѣ. ѡ изобилнѣіеѣго и поѣмъ чѣти сѣата и нѣелѣ по възвиженіи. поѣ пнѣе начинаетѣ сѣы луѣа поѣ сѣѣж и нѣе.

253 У FI-120 цей текст читається так: подобаетъ же вѣти іако маѣа починаетъ ѡ воѣѣ сѣиѣ и тако дрѣжиѣ до рѣѣоловѣнѣа сѣе мѣа. ици соуѣе и нѣело мѣа септєбра прѣжде възвиженія чѣнааго крѣта. и по възвиженіи тожѣе. соуѣе и нѣелѣ. по тоѣже починаетъ лоука.

254 У XI-31 замість тексту ици же соуботы и недѣлѣ наявне ици сѣе нѣе, і ѡ було засвідчене раніше прѣжде въздвиженія.

- пропуск по въздвиженіи у RA-816;
- наявність же такожде лише у Турівському Євангелії, NR і Qv-43, тим часом як та̋къ лише в Pг-11, иже такоже в RA-816, тож^е в Sv-17 і KM-512;
- пропуски: ици і септебра м̋ца в Sv-17 і KM-512, же такожде ици в XI-31, а також же такожде ици соуботѣ и недѣлѣ септебра м̋ца в Qv-59 і по томъ же по радюу в Qv-43;
- наявність отъ в Турівському Євангелії (з пропуском рождѣства), тим часом як отъ рождѣства в Pг-11, RA-816 і NR, по рождѣствѣ в Qv-43, а також до рождѣства в Qv-59, XI-31, Sv-17 і KM-512;
- наявність прѣтыа бѣа лише в Турівському Євангелі, Pг-11 (прѣдъ стѣа бѣа sic!) та RA-816, тим часом як стѣа бѣа – у шести інших досліджених коротких апракосах;
- наявність таж^е замість даже в Sv-17 і KM-512, до селѣ замість до коньца в RA-816; дръжи замість даже з додаванням радъ (після коньца) в Qv-59;
- пропуск даже и до коньца в XI-31.

Подані свідчення текстуальних читань, виявлені в цій літургійній інструкції, вказують, що найвища дослівна відповідність Турівського Євангелія є відносно NR – болгарського рукопису, датованого серединою XIII століття. Текстуальний аналіз цієї короткої вставки засвідчив, що Турівське Євангеліє також дуже тісно пов'язане з трьома іншими наведеними рукописами:

- Pг-11 – східнослов'янський рукопис, раніше датований у межах початку XII – початку XIII століття, а нещодавно віднесений до кінця XI століття²⁵⁵;
 - RA-816 – східнослов'янський рукопис, датований XIII століттям²⁵⁶;
 - Qv-43 – болгарський рукопис, датований кінцем XIII – початком XIV століття²⁵⁷.
- Усі ці три рукописи засвідчують кілька незвичних текстуальних читань.

Варто також зазначити, що вісім з усіх розглянутих коротких апракосів мають лакуну на цьому місці. З цих восьми рукописів два (As і SK) датовані XI століттям, два (Rl-13 і Qv-23) – XIII століттям, два (KM-508 і Rm-107) – XIV століттям, і два (CU і Lu) – XV–XVI століттями. Кожен із цих восьми згаданих тут рукописів, особливо найстарших, у разі повного збереження, міг б сприяти літургійному й текстуальному дослідженню цього конкретного додатку, пов'язаного зі святкуванням богослужіння у Турівському Євангелії.

255 Молков Г. Особенности языка и письма. С. 230–231, 248, 250; Alberti A. RNB. Pogodin. 11. Н. 203.

256 Князевская О. А. Коваль Н. С., Кошелева О. Е., Мошкова Л. В. 1988. Каталог Славяно-русских рукописных книг XI–XIV вв. хранящихся в ЦГАДА СССР, Москва, 1988. С. 96–97 (№ 33).

257 Див.: Христова Б., Загребин В., Енин Г., Шварц Е. 2009. Славянские рукописи Болгарского происхождения в Российской Национальной Библиотеке. Санкт-Петербург. София: Унив. изд. «Св. Климент Охридски», 2009. С. 62–63 (№ 22); Левшина Ж. Л. Рукописи сербского правописания Российской Национальной Библиотеки. Каталог. Санкт-Петербург: Российская национальная библиотека, 2021. С. 151 (№ 260), а також цитовану літературу.

Текстуальне дослідження перекладу Євангелія церковнослов'янською мовою в усіх трьох частково збережених циклах Турівського Євангелія довело, що воно слідує традиції, відображеній у більшості розглянутих коротких апракосів. Згаданий рукопис має низку текстуальних читань, спільних з іншими вивченими рукописами навіть аж до XI століття, і, як деякі з цих рукописів, не містить жодної лексеми, типової для Преславської писемної школи. Це свідчить про те, що традиції Турівського Євангелія і розглянутих рукописів подібні, вони мають спільну текстуальну історію.

Підсумок

Дослідження Турівського Євангелія на основі наведених вище даних, заснованих на сімдесяти чотирьох церковнослов'янських апракосах, довело, що:

- це фрагментарно збережене Євангеліє є коротким апракосом (*lesk*);
- система євангельських читань, засвідчена в Турівському Євангелії, так само як і вступні формули, чітко дотримується слов'янської та грецької літургійної традиції Православної Церкви візантійських часів, відображеної майже в усіх досліджених коротких апракосах (*lesk*);
- наявність євангельських ідентифікаторів, тобто номерів Аммонієвого поділу, перед євангельськими перикопами свідчить про те, що зразок Турівського Євангелія був створений з використанням лекціонарних таблиць, доданих до рукописів з суцільним текстом (тобто до Тетраєвангелія), – і його антиграф(и) передав(ли) ці елементи;
- текстуальна традиція перекладу церковнослов'янського Євангелія в Турівському Євангелії, яке не містить жодної преславської лексеми, поділяє спільну текстуальну історію з іншими розглянутими рукописами, датованими аж до XI століття.

Таким чином, значення Турівського Євангелія для слов'янської біблійної та літургійної науки, а також для мовознавства, – безсумнівне. Цей рукопис XI століття заслуговує на увагу дослідників і сьогодні.

Список розглянутих рукописів:

- Ab-5 – Науковий архів Болгарської академії наук у Софії, № 5.
- As – Ватиканська бібліотека, Cod. Slav 3. Вид.: Kurz J. Evangeliarum Assemani, Codex Vaticanus 3. Slavicus Glagoliticus. Tomus II. Praha, 1955.
- Ar – Російська державна бібліотека в Москві, М. 1666. Вид.: Архангельское евангелие 1092 г. Издание Румянцевского Музея, Москва, 1912.
- AR-6 – Бібліотека Румунської академії в Бухаресті, Slav 6.
- AR-354 – Бібліотека Румунської академії в Бухаресті, Slav 354.
- AR(m)-676 – Бібліотека Румунської академії в Бухаресті, Slav 676.
- A(b)-7 – Науковий архів Болгарської академії наук у Софії, № 7.
- BN-496 – Національна бібліотека Сербії в Белграді, № 496.
- B(n) – Російська державна бібліотека в Москві, колекція В. І. Григоровича (№ 87), № 8 (М. 1690).
- Cd-1 – Державний історичний музей, колекція Чудівського монастиря (№ 80370), № 1.
- CL – Інститут мовознавства та літературознавства імені Секстія Пушкаріу, Клуж-Напока, № 22.
- Cr-236 – Державний історичний музей, колекція А. Д. Черткова (№ 80497), № 236.
- SU – Центральна університетська бібліотека ім. Лучіана Благи в Клуж-Напоці, № 4095.
- DC-3 – Монастир Високі Дечани, Црколез № 3.
- Ćr-4 – Університетська бібліотека імені Светозара Марковича в Белграді, колекція Чорович, № 4.
- Eg-108 – Російська державна бібліотека в Москві, колекція Є. Є. Єгорова (№ 98), № 108.
- Es – Російська державна бібліотека в Москві, М. 3168. Вид.: Евсевієво Євангеліє 1283 року. Наукове видання / ред.: В. В. Німчук, Г. А. Арполенко, З. Г. Козирєва, Г. І. Лиса, К. С. Симонова, Г. Х. Щербатюк (підготували до видання). (Пам'ятки української мови XIII ст. Серія канонічної літератури). К.: Київський славістичний університет, 2001; а також мікрофільм.
- Fl-99 – Російська національна бібліотека в Санкт-Петербурзі, Ф.п.І. 99.
- Fl-108 – Російська національна бібліотека в Санкт-Петербурзі, Ф.п.І. 108.
- Fl-120 – Російська національна бібліотека в Санкт-Петербурзі, Ф.п.І. 120.
- Fl-395 – Російська національна бібліотека в Санкт-Петербурзі, Ф.п.І. 395.
- F(1)-13 – Російська національна бібліотека в Санкт-Петербурзі, Ф.п.І. 13.
- НВ-452 – Національний історичний музей Республіки Білорусь у Мінську, № 452.
- Je – Бібліотека православного патріархату в Єрусалимі, slav. 19.

Кв – Бібліотека Російської академії наук у Санкт-Петербурзі, колекція Н. Я. Колобова (№ 10), № 617а; Державний історичний музей у Москві, М. 763*.

КВ-1 – Російська національна бібліотека в Санкт-Петербурзі, колекція Кирило-Білозерського монастиря (№ 351), № 1.

КМ-508 – Національна бібліотека імені Свв. Кирила і Мефодія в Софії, № 508.

КМ-512 – Національна бібліотека імені Свв. Кирила і Мефодія в Софії, № 512.

КМ-849 – Національна бібліотека імені Свв. Кирила і Мефодія в Софії, № 849.

КМ(f)-868 – Національна бібліотека імені Свв. Кирила і Мефодія в Софії, № 868.

К(М)-111 – Національна бібліотека імені Свв. Кирила і Мефодія в Софії, № 111.

Кх – Одеська державна наукова бібліотека імені О. М. Горького, № 1/3 (49). Вид.: Коссек Н. В. Евангелие Кохно, Болгарский памятник XIII в. София: Изд. болгарской Академии наук, 1986; а також переглянуто *de visu*.

Li-680 – Інститут історії Російської академії наук у Санкт-Петербурзі, ZES 680.

Lu – Митрополичий теологічний семінарій у Любліні (Польща), № 563.

Мк – Архів Хорватської академії наук і мистецтв, III с 1 (колекція А. Михановича, № 33), вид.: Мошин, В. 1954. Македонско евангелие на поп Јована (=Стари текстови Т. 1), Скопје, 1954; Ostarczuk J. Dwie karty ewangeliarza macedońskiego (pora Jowana) (kon. XII – pocz. XIII w.) z Biblioteki Patriarszej w Belgradzie // Полата књигописнага. Polata knigopisnaia. A journal devoted to the study of early slavic books, texts and literatures. 2010. Vol. 38 (лї). Р. 67–98; також *de visu*.

Му – Державний історичний музей у Москві, М. 3178 та колекція А. С. Уварова (№ 4911), № 289.

Нк-2 – Бібліотека Російської академії наук у Санкт-Петербурзі, колекція Н. К. Нікольського, № 2.

NR – Національна бібліотека Румунії в Бухаресті, № 10848; Монастир Зографу, гора Афон, № 283; Рильський монастир у Болгарії, № 12.

Os – Російська національна бібліотека в Санкт-Петербурзі, Ф.п.І. 5. Вид.: Остромирово Евангелие 1056–1057: Факсимильное воспроизведение памятника. Ленинград 1988.

OR – Російська державна бібліотека в Москві, Колекція рукописів (№ 218), № 1987.

Рс-26 – Монастир Пецького патріархату, № 26.

Рс-27 – Монастир Пецького патріархату, № 27.

Рг-11 – Російська національна бібліотека в Санкт-Петербурзі, колекція М. П. Погодіна, № 11.

Рг-16 – Російська національна бібліотека в Санкт-Петербурзі, колекція М. П. Погодіна, № 16.

Pl – Національна бібліотека імені Івана Вазова в Пловдиві, № 9 (67 і 65). Вид.: Michel G. M. Das Plovdiver Evangeliar: Slavische Handschrift Nr 67 der Plovdiver Nationalbibliothek – Ein Denkmal der mittelbulgarischen Sprache des 13 – 14 Jahrhunderts. Edition und Untersuchung (Туроскрипт – Edition Hieronymus. Slavische Sprachen und Literaturen, Bd. 14). Neugied, 1987; а також *de visu*.

Pn-4 – Монастир святого Пантелеймона, гора Афон, № 4.

Pr-326 – Національна наукова бібліотека імені Стефаника у Львові, колекція А. С. Петрушевича (№ 77), № 326.

Pt – Путнянський монастир, Румунія, № 114.

P(at)-307 – сім фрагментів, що зберігаються в: Національна бібліотека Сербії в Белграді, № 1; Національний церковний історико-археологічний музей при Святому Синоді в Софії, № 488; Бібліотека Сербського патріархату в Белграді, № 307; Бібліотека Румунської академії в Бухаресті, слав. 682 (Smochinǎ N. N., Smochinǎ N. Unul dintre cele mai vechi texte slave scrise de un român (sec. XI–XII) // Biserica Ortodoxă Română. 1961. LXXIX (11–12 : Noemb.-Decemb.). P. 1111–1141); Державний історичний музей у Москві, колекція П. І. Щукіна, № 39 і 884; Університетська бібліотека імені Светозара Марковича в Белграді, колекція фрагментів Чорович, № 2

Qv-23 – Російська національна бібліотека в Санкт-Петербурзі, Q.п.І 23.

Qv-26 – Російська національна бібліотека в Санкт-Петербурзі, Q.п.І 26.

Qv-43 – Російська національна бібліотека в Санкт-Петербурзі, Q.п.І 43.

Qv-59 – Російська національна бібліотека в Санкт-Петербурзі, Q.п.І 36 та 59.

Qv(t)-1a – Російська національна бібліотека в Санкт-Петербурзі, Q.п.І 1.

RA-816 – Російський державний архів давніх актів, колекція № 188, № 816.

RI-13 – Рильський монастир у Болгарії, № 13.

Rm-107 – Російська державна бібліотека в Москві, колекція Н. П. Румянцева (№ 256), № 107.

Rm-108 – Російська державна бібліотека в Москві, колекція Н. П. Румянцева (№ 256), № 108.

SA-2 – Архів Сербської академії наук і мистецтв у Белграді, № 2.

SK – Російський державний архів давніх актів, колекція Синодальної друкарні (№ 381), № 14. Вид.: Князевская О. А., Коробенко Л. П., Дограмаджиева Е. П. Саввина Книга, Древнеславянская рукопись XI, XI–XII и конца XIII века, Москва: Индрик, 1999.

Sn-64 – Державний історичний музей у Москві, Синодальна колекція, № 64.

Sn-401 – Державний історичний музей у Москві, Синодальна колекція, № 401.

St – Національний музей імені Андрея Шептицького у Львові, № 587.

Sv-17 – Російська державна бібліотека в Москві, колекція П. І. Севастьянова (№ 270.ІІ), № 17.

Sv(r) – Архів Сербської академії наук і мистецтв у Белграді, № 63. Вид.: Родич Н. Сврљишки одломци еванђеља (XIII в.). Ниш, 1994.

Tl – Тульський обласний краєзнавчий музей, № 304.

Tr-10 – Російський державний архів давніх актів, колекція Синодальної друкарні (№ 381), № 10.

Tr-12 – Російський державний архів давніх актів, колекція Синодальної друкарні (№ 381), № 12.

Ut-89 – Бібліотека Російської академії наук у Санкт-Петербурзі, Устюзька колекція, № 89.

Vc – Національна бібліотека імені Свв. Кирила і Мефодія в Софії, № 19. Вид.: Цонев Б. Врачанско евангелие: Среднобългарски паметник от XIII век (=Български старини, кн. 4), София, 1914; а також *de visu*.

Vl – Національна бібліотека імені Свв. Кирила і Мефодія в Софії, № 18.

Vt-pal – Ватиканська бібліотека, Gr 2502. Вид.: Кръстанов Т., Тотоманова А.-М., Добрев И. Ватиканско евангелие: Старобългарски кирилски апракос от X в. в палимпсестен кодекс Vat. Gr. 2502, София, 1996.

Xl-31 – Державний історичний музей у Москві, колекція А. І. Хлудова (№ 294), № 31.

Zg-16 – Монастир Зографу, гора Афон, № 16.



КНИГИ ПРО КНИГУ: ОСНОВНА БІБЛІОГРАФІЯ ТУРІВСЬКОГО ЄВАНГЕЛІЯ

У списку бібліографії я намагався висвітлити наявні на сьогодні відомості про повну та часткову публікацію ілюстрацій чи тексту Турівського Євангелія, а також дослідницьких робіт, з цим питанням пов'язаних. Саме тому деякі праці могли опинитись одразу в обох частинах цього бібліографічного опису. Бібліографічні позиції розташовані в такій послідовності: спершу йдуть праці, написані українською мовою; далі йдуть книги кириличного шрифту, написані іноземними мовами – білоруською, болгарською чи російською; по тому – надруковані латинським шрифтом книги.

I. Публікація пам'ятки

Електронні видання: зображення

[Туровское Евангелие (Евангелие Апракос Краткий)]. URL: <https://elibrary.mab.lt/handle/1/21095>.

Електронні видання: текст

Евангелие апракос краткий (Туровское евангелие) (ЦБАН ЛитССР, F19-1, XI в.). URL: http://manuscripts.ru/mns/main?p_text=42435676.

Друковані видання факсимільного типу

Повний рукопис

Тот И. Х., Хоргоши Э., Хорват Г. Туровские листки // *Dissertationes Slavicae. Slavistische Mitteilungen.*

Материалы и сообщения по славяноведению. XIII. Szeged, 1978. С. 239–258, рис. 1а–10б.

Тураўскае Евангелле = Туровское Евангелие = Turau Gospel. Факсімільнае узнаўленне. Даследаванні.

А. А. Суша (агулн. рэд.). Мінск: Нацыянальна бібліятэка Беларусі, 2014. С. 7–30.

Туровское Евангелие одиннадцатого века. Издание Виленского учебного округа. Литография Бермелева при Археографической комиссии. Санкт-Петербург, 1868. [без записів XVIII ст.].

Те саме: Тураўскае Евангелле // Тураў. Тураўскае Евангелле. Мінск (Беларуская энцыклапедыя), 2004. С. 161–183. [факсімільне перевидання друку 1868 р., без записів XVIII ст.].

Частини рукопису

Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва: українська рукописна книга. Л.: Світ, 1995. С. 157.

[арк. 8зв., 9зв.; зображення частково обрізане].

Огієнко І. Пам'ятки старослов'янської мови X–XI віків. Історичний, лінгвістичний і палеографічний огляд з повною бібліографією та альбомом 155 знімків з пам'яток з кирилівською транскрипцією. Варшава: Друкарня Синодальна, 1929. (Огієнко І. Історія церковнослов'янської мови. Т. 5;

Студії до української граматики, видають І. Огієнко та Р. Смаль-Стоцький, кн. V). С. 356–357, мал. 116–117. [арк. 5, 7].

- Батюшков П. Н. Белоруссия и Литва. Исторические судьбы Северо-Западного края. С одной хромоли-тографией, 99 гравюрами и картой. Санкт-Петербург, 1890. С. 11. [арк. 1зв.].
- Гильтебрандт П. Краткое известие о Туровском Евангелии // Памяць. Гісторыка-дакументальная хро-ніка Жытквавіцкага раёна / рэд.-укл. В. Р. Феранц. Мінск: Ураджай, 1994. С. 89. [арк. 10зв.; також заставка з іншої пам'ятки].
- Каринский Н. М. Образцы письма древнейшего периода истории русской книги. 60 фототипических снимков с древнерусских памятников, преимущественно XI в., на 29 таблицах. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1925. Табл. 27.1. [арк. 8зв.].
- Лабынцаў Ю. А. Старая казка Палесся (Турава-Пінская зямля). Мінск: Польша, 1993. С. 18. [арк. 7].
- Лабынцев Ю. А. Новое о Туровских евангелиях // Матэрыялы Першых кнігазнаўчых чытаньняў. (Мінск, 15 верасня 1998 г.) / склад. Т. І. Рошчына, Мінск: Национальная библиотека Беларуси, 2000. С. 45. [арк. 2зв.].
- Ластоўскі В. Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі: Спроба паясьніцельнай кнігапісі ад канца X да пачатку XIX стагодзьдзя. Коўна: Адціснута ў друкарні Сакалоўскага і Лана, 1926. С. 19. [арк. 1зв.; також заставка з іншої пам'ятки].
- Лысенко П. Ф. Древний Туров. Минск: Беларуская навука, 2004. С. 9, рис. 3. [арк. 10зв.; також заставка з іншої пам'ятки].
- Нікалаеў М. Палата кнігапісная. Рукапісная кніга на Беларусі ў X–XVIII стагодзьдзях. Мінск: Мастацкая літаратура, 1993. С. 22. [арк. 7].
- Нікалаеў М. Тураўскае Евангелле // Энциклапедыя гісторыі Беларусі. У 6 тамах. Мінск: Беларуская энциклапедыя імя Петруся Броўкі, 2001. Т. 6, кн. 1: Пузыны – Усяя. С. 541. [арк. 7].
- Te same:* Нікалаеў М. Тураўскае Евангелле // Беларуская энциклапедыя ў 18 тамах. Мінск: Беларуская энциклапедыя, 2003. Т. 16: Трыпалі – Хвіліна. С. 37. [арк. 7].
- Памятники русской старины в западных губерниях империи, издаваемый по высочайшему повеле-нию П. Н. Батюшковым. Вып. 6: 18 рисунков. Санкт-Петербург, 1874. Рис. 12. [арк. 1зв.].
- Полевой П. Н. История русской словесности с древнейших времен до наших дней. В трех томах. Том I. Санкт-Петербург, 1900. С. 42. [арк. 1зв.].
- Te same:* Полевой П. Н. История русской словесности с древнейших времен до наших дней. Второе стереотипное издание. В трех томах. Том I. Санкт-Петербург, 1903. С. 42. [арк. 1зв.].
- Пуцко В. Г. Славянская иллюминированная книга X–XI веков // *Byzantinoslavica. Revue internationale des études Byzantine*. Prague, 1985. Т. XLVI. Рис. 10. [арк. 1зв.–2].
- Пуцко В. Художественное оформление древнейших славянских рукописей // *Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu*. Zagreb, 1987. Sv. 37. S. 85, рис. 17. [арк. 6зв.–7].
- Пуцко В. Ілюмінацыя Тураўскага Евангелля // Беларускі гістарычны агляд: навуковы часопіс. 1998. Т. 5, сш. 1. С. 88–102. URL: <https://www.belhistory.eu/archives/373>. [арк. 1зв.–2, 7зв.–8, 9зв.–10, 10зв.].
- Стасов В. Славянский и восточный орнамент по рукописям древнего и нового времени. Санкт-Петербург, 1887. С. 33–34, табл. LXXXIX, 1–7. [ініціалы В з арк. 7 та 8зв, один ініціал О з арк. 2 та чотири ініціальні Р з арк. 1зв, 2зв, 5 та 9зв.].
- Суша А. Тураўскае Евангелле – самая старажытная кніга Беларусі // Беларускі гістарычны часопіс. 2015. № 8. С. 23. [арк. 1зв.].

- Щавинская Л. Л. Полтысячелетия дарственной записи князей Острожских на Туровском евангелии // Международная электронная конференция «Белорусский текст: от рукописи к электронной книге» (к Дню белорусской письменности, сентябрь 2008 г.). [Минск], 2008. URL: https://belrus-seminar2008.narod.ru/Schavinskaja-Kr_stol.htm. [арк. бзв.].
- Abramowicz W. Piśmiennictwo i książka na Litwie. Wilnius: Państwowe w-wo literatury politycznej i naukowej, 1957. P. 43, r. 9. [арк. 7зв.].
- Lietuvos TSR mokslų akademijos Centrinė biblioteka / sud. A. Ivaškevičius. Vilnius, 1959. R. 29. [арк. 8зв.].
- Petrauskienė V. Rusų rankraštinė knyga Lietuvos bibliotekose // Rusų knygos spausdinimo pradžia ir Lietuva. Vilnius: Mintis, 1966. (Bibliotekininkystė ir bibliografija, t. III). P. 38. [арк. 8зв.].
- Rankraščių rinkiniai: Lietuvos TSR Mokslų akademijos Centrinės bibliotekos XI–XX amžių rankraščių fondų trumpa apžvalga / sud. V. Abramavičius. Vilnius: Laikraščių ir žurnalų l-kla, 1963. P. 59. [арк. 10зв.].

Видання текстів

Повний рукопис

- Богданова С. Туровско Евангелие. Индекс на словоформите // Годишник на Софийския университет “Климент Охридски”. Факултет по славянски филологии. Кн. 2 – Езикознание. Т. 79, 2. 1985. София, 1991. С. 77–86.
- Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках // Записки императорской Академии наук. Т. 22. Санкт-Петербург, 1873. Приложения. № 3. С. 107–117 [текст на арк. 1–2, 3–10зв]; 118–119. [текст грамот XVI ст. на арк. 2зв. та бзв.]; 123–134 [на арк. 1–2, 3–10зв із різночитаннями за Євангеліями Остромировим, Зографським, Ватиканським (Ассеманієвим) тощо].
Те саме: Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках // Сборник Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук. Том XII, № 1. Санкт-Петербург, 1874. С. 107–117 [текст на арк. 1–2, 3–10зв]; 118–119. [текст грамот XVI ст. на арк. 2зв. та бзв.]; 123–134 [на арк. 1–2, 3–10зв із різночитаннями за Євангеліями Остромировим, Зографським, Ватиканським (Ассеманієвим) тощо].
- Те саме:* Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках // Сборник Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук. Том XII. Санкт-Петербург, 1875. С. 107–117 [текст на арк. 1–2, 3–10зв]; 118–119. [текст грамот XVI ст. на арк. 2зв. та бзв.]; 123–134 [на арк. 1–2, 3–10зв із різночитаннями за Євангеліями Остромировим, Зографським, Ватиканським (Ассеманієвим) тощо].
- Те саме:* Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. XLI–LXXX. Санкт-Петербург, 1876. С. 107–117 [текст на арк. 1–2, 3–10зв]; 118–119. [текст грамот XVI ст. на арк. 2зв. та бзв.]; 123–134 [на арк. 1–2, 3–10зв із різночитаннями за Євангеліями Остромировим, Зографським, Ватиканським (Ассеманієвим) тощо].
- Туровское Евангелие одиннадцатого века. I. Краткое известие о Туровском Евангелии. II. Древний текст с современным насупротив, и с отменами по Остромировому Евангелию. Редакция текста и объяснения П. А. Гильтебрандта. Издание книгопродавца-печатника И. Г. Сыркина. Вильна, 1869. С. X, 1–20 [текст на арк. 1–2, 3–10зв. за Остромировим Євангелієм 1056–1057 рр. та паралельним текстом Єлизаветинської Біблії видання 1863 р.; грамот XVI ст. на арк. 2зв. та бзв.].
Те саме: Туровское Евангелие одиннадцатого века. I. Краткое известие о Туровском Евангелии. II. Древний текст с современным насупротив, и с отменами по Остромировому Евангелию. Редакция

текста и объяснения П. А. Гильтебрандта. Издание книгопродавца-печатника И. Г. Сыркина. Вильна, 1869. С. X, 1–20 // Тураўскае Евангелле = Туровское Евангелие = Turaj Gospel. Факсімільнае узнаўленне. Даследаванні. А. А. Суша (агулн. рэд.). Мінск: Нацыянальна бібліятэка Беларусі, 2014. С. 149–184. [текст на арк. 1–2, 3–10зв. за Остромировим Євангелієм 1056–1057 рр. та паралельним текстом Єлизаветинської Біблії видання 1863 р.; грамот XVI ст. на арк. 2зв. та 6зв.]

Частини рукопису

- Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва: українська рукописна книга. Л.: Світ, 1995. С. 158. [тексти грамот Костянтина Острозького на арк. 2зв. та 6зв.]
- Сімович В. Хрестоматія з пам'яток староукраїнської мови (старого й середнього періоду до кінця XVIII ст.) з додатком вибору зі староболгарських пам'яток зі словничком. Прага: Вид. тов. «Сіяч», 1932. С. 100–102. [окремі Євангельські читання на арк. 1–1зв., 7зв.–8зв.]
- Археографический сборник документов, относящихся к истории северо-западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа. Том 4. Вильна, 1867. С. V–VI, 1–2. [тексти грамот Костянтина Острозького 1508 та 1513 рр.]
- Te same:* Документы, относящиеся к истории православия в Западной России // Вестник Западной России. Историко-литературный журнал. 1868. Год VI. Кн. X, т. IV. С. 19–21.
- Войлова К. А. Старославянский язык: Пособие для вузов. Москва: Дрофа, 2003. С. 331–332. [Євангельські читання на арк. 1–1зв., 5зв.–6зв., 7–7зв.]
- Воскресенский Г. Славянская хрестоматия. Сборники по славянским наречиям: древнему церковнославянскому, древнерусскому, болгарскому, сербо-хорватскому, словинскому, чешскому, лужицкому и польскому, с сведениями и замечаниями о памятниках и общих характеристиками наречий. Вып. 1. Языки древний церковнославянский и древнерусский. Москва, 1882. С. 11–13. [окремі Євангельські читання на арк. 1–1зв., 4зв.–5зв., 8зв.–9зв., 10–10зв.]
- Гильтебрандт П. Перечневая опись // Рукописное отделение Виленской публичной библиотеки, состоящей под августейшим покровительством его императорского высочества государя-наследника цесаревича Александра Александровича. Издание Виленской публичной библиотеки. Вып. 1. I. Церковно-славянские рукописи. II. Русские пергамены. Вильна, 1871. С. 2–3. [текст на арк. 1 (рядок 1–6) та на арк. 3–3зв. (відповідно рядки 15–16 та 1–2) із різночитанням за Остромировим Євангелієм 1056–1057 рр. та паралельним текстом Єлизаветинської Біблії видання 1863 р.; наставка на арк. 6зв.]
- Гильтебрандт П. А. Объяснения к рисункам, приложения и указатель // Памятники русской старины в западных губерниях империи, издаваемый по высочайшему повелению П. Н. Батюшковым. Вып. 6: текст к 18 рисункам. Санкт-Петербург, 1874. С. 137. [текст на арк. 1зв. із різночитанням за Остромировим Євангелієм 1056–1057 рр. та паралельним текстом Єлизаветинської Біблії видання 1863 р.]
- Добрянский Ф. Описание рукописей Виленской публичной библиотеки, церковно-славянских и русских. Вильна, 1882. С. 3–5. [початковий та кінцевий рядки сторінок; заголовки; грамоти XVI ст. на арк. 2зв. та 6зв.]
- Каринский Н. Хрестоматия по древнецерковнославянскому и русскому языкам. Пособие при преподавании русского языка в университетах и других высших учебных заведениях. Ч. I: древнейшие памятники. С приложением словаря и четырех фототипических снимков с древнерусских нотных книг. Санкт-Петербург, 1904. С. 115–118. [текст на арк. 1–1зв., 3–4зв., 5зв.–8зв.]

- Карский Е. Ф. Очерк славянской кирилловской палеографии. Из лекций, читанных в императорском Варшавском университете. Варшава, 1901. С. 307, 364. [текст на арк. 7–7зв.; частково грамота XVI ст. на арк. 2зв.].
- Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография. Ленинград: Изд. АН СССР, 1928. С. 287, 340–341. [текст на арк. 7–7зв.; частково грамота XVI ст. на арк. 2зв.].
Te same: Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография. Москва: Наука, 1979. С. 287, 340–341. [текст на арк. 7–7зв.; частково грамота XVI ст. на арк. 2зв.].
- Князевская О. Л., Лифшиц А. Л., Турилов А. А. Пергаменные рукописи собрания Виленской публичной библиотеки (Библиотека Академии наук Литовской Республики, ф. 19) // *Krakowsko-wileńskie studia slawistyczne*. Т. 3. Kraków, 2001. S. 9–10. [текст грамот XVI ст. на арк. 2зв. та бзв.; текст латинкою XVIII ст. на арк. 2зв.].
- Лабынцаў Ю. А. Старая казка Палесея (Турава-Пінская зямля). Мінск: Польша, 1993. С. 30. [текст грамоти 1508 р. на арк. бзв.].
- Лабынцаў Ю. А. Новае аб Тураўскіх Евангеллях // Тураўшчына: Мінлае, сучаснасць, будучыня. Вып. 3 / редкал. П. Ф. Лысенка (гал. ред.). Тураў; Мінск: Беларускае навука, 2004. С. 162. [текст грамоти 1513 р. на арк. 2зв.].
- Лабынцев Ю. Туровское Евангелие как особо чтимая святыня во времена Константина Острожского // Вестник Белорусского экзархата: Альманах. Т. 1. Благоверный князь Острожский / под ред. А. А. Петрашкевича. Минск: Изд-во Бел. Экзархата, 1998. С. 83. [текст грамоти 1513 р. на арк. 2зв.].
- Лабынцев Ю. А. Новое о Туровских евангелиях // Матэрыялы Першых кнігазнаўчых чытаньняў. (Мінск, 15 верасня 1998 г.) / склад. Т. І. Рошчына, Мінск: Нацыянальная бібліятэка Беларусі, 2000. С. 45. [текст грамоти 1513 р. на арк. 2зв.].
- Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках // Записки императорской Академии наук. Т. 11. Санкт-Петербург, 1867. Приложение № 2. С. 31–33. [текст на арк. 3–3зв., 10–10зв.; із різночитанням за Остромировим Євангелієм 1056–1057 pp.].
Te same: Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках // Сборник статей, читанных в Отделении русского языка и словесности императорской Академии наук. Т. 1, № 6, 7, 8, 9. Вып. IV. Санкт-Петербург, 1867. С. 31–33. [текст на арк. 3–3зв., 10–10зв.; із різночитанням за Остромировим Євангелієм 1056–1057 pp.].
Te same: Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. I–XL. Санкт-Петербург, 1867. Вып. 4. С. 31–33. [текст на арк. 3–3зв., 10–10зв.; із різночитанням за Остромировим Євангелієм 1056–1057 pp.].
- Срезневский И. И. Древние славянские памятники юсового письма с описанием их и с замечаниями об особенностях их правописания и языка // Сборник статей, читанных в Отделении русского языка и словесности императорской Академии наук. Т. 3. Санкт-Петербург, 1868. С. 168–172. [текст на арк. 5–10зв., без останніх 7 рядків; із зазначенням помилок у використанні юсів].
Te same: Срезневский И. И. Древние славянские памятники юсового письма с описанием их и с замечаниями об особенностях их правописания и языка. Санкт-Петербург, 1868. С. 168–172. [текст на арк. 5–10зв., без останніх 7 рядків; із зазначенням помилок у використанні юсів].
- Шулежкова С. Г. Хрестоматия по старославянскому языку. Тексты. Словарь. Фоноприложение. 2-е изд. Москва: ФЛИНТА; Наука, 2012. С. 134–138. [текст на арк. 3–5зв.].
- Щавинская Л. Л. Полтысячелетия дарственной записи князей Острожских на Туровском евангелии // Международная электронная конференция «Белорусский текст: от рукописи к электронной кни-

ге» (к Дню белорусской письменности, сентябрь 2008 г.). [Минск], 2008. URL: https://belrus-seminar2008.narod.ru/Schavinskaja-Kr_stol.htm. [текст грамоти 1508 р. на арк. бзв.].

Ягич И. В. Образцы языка церковнославянского по древнейшим памятникам глаголической и кирилловской письменности (*Specimina linguae Paleoslovenicae*). Санкт-Петербург, 1882. С. 73–76. [текст на арк. 1–1зв., 2зв., 3–3зв., 7зв.–8зв.].

Hamm J. *Staroslavenska čitanka*. Zagreb: Školska knjiga, 1960. S. 44–46. [текст на арк. 3–4зв.].

Te same: Hamm J. *Staroslavenska čitanka*. Zagreb: Školska knjiga, 1971. S. 44–46. [текст на арк. 3–4зв.].

Gribble Ch. E. *Medieval Slavic Text. Vol. 1. Old and Middle Russian Texts*. Cambridge, Mass., 1973. P. 70–71. [текст на арк. 1–1зв., 3–4зв., 5зв.–8зв.].

Wondrák W. *Kirchenslavische Chrestomathie*. Göttingen, 1910. S. 143. [текст на арк. 7–7зв.].

II. Дослідження, описи, перекази текстів

Бузук П. Нариси історії української мови. Вступ, фонетика і морфологія з додатком історичної хрестоматії. К., 1927. С. 18.

Te same: Бузук П. Нариси історії української мови. Вступ, фонетика і морфологія з додатком історичної хрестоматії. К., 1927. Фотопередрук з післясловом Олекси Горбача. Мюнхен, 1985. (Українські граматики, редагує Олекса Горбач, вип. 4). С. 18.

Грунський М. К., Ковальов П. К. Нариси з історії української мови. Львів: Українське вид-во, 1941. С. 23.

Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва: українська рукописна книга. Л.: Світ, 1995. С. 156, 158–159.

Климчук А. Турівське Євангеліє – видатна пам'ятка давньоруської писемності // Історія та сучасність Православ'я на Волині: матеріали VII науково-практичної конференції (Луцьк, 8 листопада 2016 р.). Луцьк, 2016. С. 179–182.

Колесса О. Південно-Волинське Городище і городиські рукописні пам'ятники XII–XVI в. // Науковий збірник Українського університету в Празі. Т. 1. Прага: Держ. друкарня, 1923. С. 40.

Te same: Колесса О. Південно-Волинське Городище і городиські рукописні пам'ятники XII–XVI в. Прага: Держ. друкарня, 1923. (Відбитка з Наукового збірника Українського університету в Празі, т. 1). С. 20.

Колесса О. Погляд на історію української мови. Інавгураційний виклад, виголошений в Українському університеті в Празі дня 23. жовтня 1921. Прага: Держ. друкарня, 1924. С. 9.

Кримський А. Українська мова: звідкіля вона взялася і як розвивалася // Шахматов Ол., Кримський Аг. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI–XVIII вв. К.: Друкар, 1922. С. 97.

Te same: Кримський А. Українська мова: звідкіля вона взялася і як розвивалася // Шахматов Ол., Кримський Аг. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI–XVIII вв. К.: Друк. УАН, 1924. (Збірник історично-філологічного відділу ВУАН, № 12). С. 97.

Te same: Кримський А. Ю. Твори в п'яти томах. Т. 3. Мовознавство. Фольклористика. К.: Наукова думка, 1973. С. 259.

Любашенко В. До питання про зведений каталог християнських рукописів Галицько-Волинської держави (історіографічний аспект) // Княжа доба: історія і культура. 2008. Вип. 2. С. 173–174.

- Німчук В. В. Про походження Супрасльського рукопису // Мовознавство. Науково-теоретичний журнал Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні та Інституту української мови НАН України. 1994. № 6 (168). С. 6.
- Огієнко І. Пам'ятки старослов'янської мови X–XI віків. Історичний, лінгвістичний і палеографічний огляд з повною бібліографією та альбом 155 знімків з пам'яток з кирилівською транскрипцією. Варшава: Друкарня Синодальна, 1929. (Огієнко І. Історія церковнослов'янської мови. Т. 5; Студії до української граматики, видають І. Огієнко та Р. Смаль-Стоцький, кн. V). С. 139–144.
- Пуцко В. Г. Книжкова продукція київських та південно-західних скрипторіїв XI–XIII ст. // Писемність Київської Русі і становлення української літератури. Збірник наукових праць. К.: Наукова думка, 1988. С. 11–12.
- Свенціцький І. Нариси з історії української мови. Львів: Діло, 1920. С. 22–23, 26, 39.
- Сімович В. Нарис граматики староболгарської (староцерковнослов'янської) мови. Курс викладів для студентів іст.-літ. відділу Інституту ім. Драгоманова у Празі. Прага, 1926. С. 26^a.
- Українські письменники. Біо-бібліографічний словник. Т. I: давня українська література (XI–XVIII ст.) / уклад Л. Є. Махновець. К.: Держ. вид-во художньої літератури. К., 1960. С. 7.
- Ульяновський В. «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький: монографія. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2009. (Видатні постаті острогіани, вип. 2). С. 120–121.
- Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. К.: Вид. Дім «Простір», 2012. С. 252–253.
- Ясіновський Ю. Найдавніші літургійні пам'ятки княжої доби // Καλοφωνια: Науковий збірник з історії церковної монодії та гимнографії. 2010. Ч. 5. С. 24.
- Алексеев Л. В. Археология и краеведение Беларуси XVI в. – 30-е годы XX века / под ред. академика Б. А. Рыбакова, Минск: Беларуская навука, 1996, с. 128, прим. 82.
- Археографический сборник документов, относящихся к истории северо-западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа. Том 4. Вильна, 1867. С. V–VI, 1–2.
- Батюшков П. Н. Белоруссия и Литва. Исторические судьбы Северо-Западного края. С одной хромоли-тографией, 99 гравюрами и картой. Санкт-Петербург, 1890. Примечания. С. 152.
- Богданова С. Туровско Евангелие. Индекс на словоформите // Годишник на Софийския университет «Климент Охридски». Факултет по славянски филологии. Кн. 2 – Езикознание. Т. 79, 2. 1985. София, 1991. С. 75–77, 86–100.
- Будовниц И. У. Словарь русской, украинской, белорусской письменности и литературы до XVIII века. Москва: Изд. АН СССР, 1962. С. 346.
- Буслаев Ф. Русское искусство в оценке французского ученого // Критическое обозрение. Журнал научной критики и библиографии в области наук историко-филологических, юридических, экономических и государственных. 1879, 22 января (год 1). № 2. С. 4.
- Буслаев Ф. Русское искусство в оценке французского ученого // Исторические очерки Ф. И. Буслаева по русскому орнаменту в рукописях. Издание Отделения русского языка и словесности Академии наук. Петроград, 1917. С. 7.
- Те саме:* Буслаев Ф. Русское искусство в оценке французского ученого // Сочинения Ф. И. Буслаева. Том 3: Сочинения по археологии и истории искусства. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1930. С. 7.

- Владимиров П. В. Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII ст. // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. Кн. IV. К., 1890. С. 108.
Те саме: Владимир П. В. Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII ст. К., 1890. С. 8.
- Войлова К. А. Старославянский язык: Пособие для вузов. Москва: Дрофа, 2003. С. 331–332.
- Волков Н. В. Статистические сведения о сохранившихся древнерусских книгах XI–XIV веков и их указатель. Санкт-Петербург, 1897. (Известия Общества любителей древней письменности, т. 123). С. 51.
- Воскресенский Г. Славянская хрестоматия. Сборники по славянским наречиям: древнему церковнославянскому, древнерусскому, болгарскому, сербо-хорватскому, словинскому, чешскому, лужицкому и польскому, с сведениями и замечаниями о памятниках и общими характеристиками наречий. Вып. 1. Языки древний церковнославянский и древнерусский. Москва, 1882. С. 13–14.
- Воскресенский Г. Евангелие от Марка по основным спискам четырех редакций рукописного славянского евангельского текста с разночтениями из ста восьми рукописей Евангелия XI–XVI вв. Сергиев Посад, 1894. С. 37–38.
- Воскресенский Г. Характеристические черты четырех редакций славянского перевода Евангелия от Марка по сто двенадцати рукописям Евангелия XI–XVI вв. Москва, 1896. С. 31.
- Гильтебрандт П. Перечневая опись // Рукописное отделение Виленской публичной библиотеки, состоящей под августейшим покровительством его императорского высочества государя-наследника цесаревича Александра Александровича. Издание Виленской публичной библиотеки. Вып. 1. I. Церковно-славянские рукописи. II. Русские пергамены. Вильна, 1871. С. 1–2, 4.
- Гильтебрандт П. А. Объяснения к рисункам, приложения и указатель // Памятники русской старины в западных губерниях империи, издаваемый по высочайшему повелению П. Н. Батюшковым. Вып. 6: текст к 18 рисункам. Санкт-Петербург, 1874. С. 136–138.
- Гильтебрандт П. Краткое известие о Туровском Евангелии // Памяць. Гісторыка-дакументальная хроніка Жыткавіцкага раёна / рэд.-укл. В. Р. Феранц. Мінск: Ураджай, 1994. С. 88–89.
- Гісторыя беларускага мастацтва у шасці тамах. Т. 1: Ад старажытных часоў да другой паловы XVI стагоддзя. Мінск: Навука і тэхніка, 1987. С. 90–91, іл. 36.
- Голубинский Е. История русской церкви. Т. 1: период первый, киевский или домонгольский. Вторая половина тома. Москва, 1881. С. 447.
Те саме: Голубинский Е. История русской церкви. Т. 1: период первый, киевский или домонгольский. Вторая половина тома. Издание второе, исправленное и дополненное, напечатанное императорским обществом истории и древностей российских при московском университете. Москва, 1904. С. 526.
- Гранстрем Е. Э. О подготовке сводного печатного каталога славянских рукописей // IV Международный съезд славистов. Славянская филология. Сборник статей. II. Москва, 1958. С. 417.
Те саме: Гранстрем Е. Э. О подготовке сводного каталога славянских рукописей. Ленинград, 1958. С. 29.
- Добрянский Ф. Описание рукописей Виленской публичной библиотеки, церковно-славянских и русских. Вильна, 1882. С. XXXIX–XL, 1–6.
- Дурново Н. Н. Русские рукописи XI и XII вв. как памятники старославянского языка // Южнословенский филолог. Повремени спис за словенску филологију и лингвистику. Књига IV. Београд, 1924. С. 78, 88–91, 93–94.

- Дурново Н. Н. Русские рукописи XI и XII вв. как памятники старославянского языка // Южнославянский филолог. Повремени спис за словенску филологију и лингвистику. Књига V. Београд, 1925–1926. С. 11, 22, 26, 34–36, 39–41, 51, 57, 60–61.
- Дурново Н. Н. Русские рукописи XI и XII вв. как памятники старославянского языка // Южнославянский филолог. Повремени спис за словенску филологију и лингвистику. Књига VI. Београд, 1926–1927. С. 93–94, 97.
- Дурново Н. Н. Введение в историю русского языка. Ч. 1. Источники. 1. Письменные памятники. 2. Нынешние русские диалекты. Врно: Vid. Filosofická fakulta, 1927. С. 34.
Те саме: Дурново Н. Н. Введение в историю русского языка. Москва: Наука, 1969. С. 54.
- Евангелие от Иоанна в славянской традиции / Изд. подг. А. А. Алексеев, А. А. Пичхадзе, М. Б. Бабицкая, И. В. Азарова, Е. Л. Алексеева, Е. И. Ванеева, А. М. Пентковский, В. А. Ромодановская, Т. В. Ткачева. Санкт-Петербург: Российское Библийское общество, 1998. Приложение 2. Обзор рукописей. С. 78.
- Житецкий П. Очерк звуковой истории малорусского наречия. К., 1876. С. 134.
- Жуковская Л. П. Типология рукописей дренерусского полного апракоса XI–XIV вв. в связи с лингвистическим изучением их // Памятники древнерусской письменности. Язык и текстология. Москва, 1968. С. 328.
- Жуковская Л. П. Текстология и язык древнейших славянских памятников. Москва: Наука, 1976. С. 91, 363.
- Иконников В. С. Опыт русской историографии. Т. 2, кн. 1. К., 1908. С. 258.
- Каринский Н. М. Образцы письма древнейшего периода истории русской книги. 60 фототипических снимков с древнерусских памятников, преимущественно XI в., на 29 таблицах. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1925. С. 6; 15, прим. 7.
- Карский Е. Ф. Очерк славянской кирилловской палеографии. Из лекций, читанных в императорском Варшавском университете. Варшава, 1901. С. 81, 157, 214, 222–223, 340, 470–471, 483.
- Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография. Ленинград: Изд. АН СССР, 1928. С. 82–83, 190, 207, 216.
Те саме: Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография. Москва: Наука, 1979. С. 82–83, 190, 207, 216.
- Кацер М. С. Изобразительное искусство Белоруссии дооктябрьского периода. Очерки. Минск: Наука и техника, 1969. С. 17–18. [заставка та її опис помилкові, взяті з пам'ятки XVI ст.].
- Киприянович В. Г. Исторический очерк православия, католичества и унии в Белоруссии и Литве с древнейшего до настоящего времени. Второе, значительно дополненное издание. Вильна, 1899. С. 4.
- Князевская О. Л., Лифшиц А. Л., Турилов А. А. Пергаменные рукописи собрания Виленской публичной библиотеки (Библиотека Академии наук Литовской Республики, ф. 19) // Krakowsko-wileńskie studia slawistyczne. Т. 3. Kraków, 2001. S. 8–12.
- Коялович М. [Рец.] Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа. Томы 1–4. Вильна, 1867 г. // Журнал Министерства народного просвещения. 1868. Часть CXL (четвертое десятилетие), октябрь. С. 225.
- Крутова М. С. Рукописи XI–XIV веков со специальными названиями // Записки Отдела рукописей / Российская государственная библиотека. Вып. 53. Москва: Пашков дом, 2008. С. 10–11.

- Куев К. М. Съдбата на стробългарските ръкописи през вековете. София: Наука и изкуство, 1979. С. 20.
Те саме: Куев К. М. Съдбата на стробългарските ръкописи през вековете. София: Наука и изкуство, 1979. С. 20.
- Курьянович Ю. Г. Туров: история и легенды // Белорусская земля в воспоминаниях и документах XIX–XX вв. Часть 2. Москва: Ин-т мировой литературы им. А. М. Горького РАН, 2019. С. 171–172.
- Лабынцаў Ю. А. Старая казка Палесся (Турава-Пінская зямля). Мінск: Польша, 1993. С. 30.
- Лабынцаў Ю. А. Новае аб Тураўскіх Евангеллях // Тураўшчына: Мінскае, сучаснае, будучыня. Вып. 3 / редкал. П. Ф. Лысенка (гал. ред.). Тураў; Мінск: Беларуская навука, 2004. С. 161–163.
- Лабынцев Ю. Туровское Евангелие как особо чтимая святыня во времена Константина Острожского // Вестник Белорусского экзархата: Альманах. Т. 1. Благоверный князь Острожский / под ред. А. А. Петрашкевича. Минск: Изд-во Бел. Экзархата, 1998. С. 79–86.
- Лабынцев Ю. А. Новое о Туровских евангелиях // Матэрыялы Першых кнігазнаўчых чытаньняў. (Мінск, 15 верасня 1998 г.) / склад. Т. І. Рошчына, Мінск: Нацыянальная бібліятэка Беларусі, 2000. С. 39–49.
- Ластоўскі В. Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі: Спроба паясьніцельнай кнігапісі ад канца X да пачатку XIX стагодзьдзя. Коўна: Адціснута ў друкарні Сакалоўскага і Лана, 1926. С. 18–20.
- Лысенка П. Распаўсюджванне хрысьціянства на Тураўскай зямлі // Тураў. Тураўскае Евангелле. Мінск: БелЭн, 2004. с. 117.
- Лысенка П. Тураўскае княства. Гістарычны нарыс // Тураўскае Евангелле = Туровское Евангелие = Turau Gospel. Факсімільнае узнаўленне. Даследаванні. А. А. Суша (агулн. рэд.). Мінск: Нацыянальная бібліятэка Беларусі, 2014. С. 40–41.
Те саме російською мовою: С. 57–58.
Те саме англійською мовою: С. 73–75.
- Лысенко П. Ф. Туровская земля IX–XIII вв. Минск: Беларуская навука, 1999. С. 227–228.
- Лысенко П. Ф. Древний Туров. Минск: Беларуская навука, 2004. С. 8, 110.
- Ляўшун Л. Тураўскае Евангелле // Тураў. Тураўскае Евангелле. Мінск: БелЭн, 2004. с. 158–159.
- Миловидов А. Рукописное отделение Виленской публичной библиотеки. Его история и состав. Вильна, 1910. С. 17, 37–38.
- Морозова Н. Сводный каталог кириллических рукописных книг, хранящихся в Литве: предварительный список // Slavistica Vilnensis. 2016. Vol. 261. P. 267.
- Никольский Н. Материалы для повременного списка русских писателей и их сочинений (X–XI вв.). Корректурное издание. Санкт-Петербург, 1906. С. 488–489.
- Нікалаеў М. Палата кнігапісная. Рукапісная кніга на Беларусі ў X–XVIII стагоддзях. Мінск: Мастацкая літаратура, 1993. С. 20.
- Нікалаеў М. Тураўскае Евангелле // Энциклапедыя гісторыі Беларусі. У 6 тамах. Мінск: Беларуская энциклапедыя імя Петруся Броўкі, 2001. Т. 6, кн. 1: Пузыны – Усяя. С. 541.
Те саме: Нікалаеў М. Тураўскае Евангелле // Беларуская энциклапедыя ў 18 тамах. Мінск: Беларуская энциклапедыя, 2003. Т. 16: Трыпалі – Хвіліна. С. 37.
- Отчет о Виленской публичной библиотеке и музее за 1867 р. Вильна, 1868. С. 10.
- Письмо И. П. Корнилова к В. В. Вельяминову-Зернову // Труды Первого Археологического съезда в Москве 1869, Т. 1. Москва, 1871. С. 108–110.
- Позднякова Н. В. Туровское Евангелие и его фразеологический корпус // Индекс устойчивых словесных комплексов Архангельского и Туровского Евангелий. Магнитогорск: Изд. гос. техн. ун-та им. Г. И. Носова, 2015. С. 85–91.

- Предварительный список славяно-русских рукописей XI–XIV вв., хранящихся в СССР (для «Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР, до конца XIV века» включительно) / сост. Н. Б. Шеламанова // Археографический ежегодник за 1965 год. Посвящен памяти академика М. Н. Тихомирова. Москва: Наука, 1966. С. 189, № 20.
- Пуцко В. Г. Славянская иллюминированная книга X–XI веков // *Byzantinoslavica. Revue internationale des études Byzantine*. Prague, 1985. Т. XLVI. P. 149.
- Пуцко В. Художественное оформление древнейших славянских рукописей // *Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu*. Zagreb, 1987. Sv. 37. S. 86.
- Пуцко В. Г. Эмальерный стиль в художественном оформлении киевских рукописей XI в. // *Книжные центры Древней Руси. XI–XVI вв.: Разные аспекты исследования*. Санкт-Петербург: Наука, 1991. С. 32.
- Пуцко В. Г. Византия и становление искусства Киевской Руси // *Южная Русь и Византия: Сборник научных трудов (к XVIII конгрессу византинистов)*. К.: Наукова думка, 1991. С. 92.
- Пуцко В. Ілюмінацыя Тураўскага Евангелля // *Беларускі гістарычны агляд: навуковы часопіс*. 1998. Т. 5, сш. 1. С. 88–102. URL: <https://www.belhistory.eu/archives/373>.
- Пуцко В. Г. Иллюмированная древнерусская книга XI–XIII в. // *Древняя Русь: вопросы медиевистики*. 2001. № 3 (5). С. 45.
- Сапунов Б. В. Книга в России в XI–XIII вв. / под ред. С. П. Луппова. Ленинград: Наука, 1978. С. 64. Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI–XIII вв. Москва: Наука, 1984. С. 50–52, № 10.
- Соболевский А. И. Новый труд В. Стасова // *Университетские известия*. Год XXVII (1887), № 5 – май. К., 1887. Критика и библиография. С. 53–54.
- Соболевский А. И. Лекции по истории русского языка. К., 1888. С. 11–12.
- Соболевский А. И. Лекции по истории русского языка. Издание второе, с изменениями и дополнениями. Санкт-Петербург, 1891. С. 12–13.
- Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках // *Приложение к XI^{му} тому Записок имп. Академии наук*. № 2. Санкт-Петербург, 1867. С. 30–31.
- Те саме*: Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках // *Сборник статей, читанных в Отделении русского языка и словесности императорской Академии наук*. Т. 1, № 6, 7, 8, 9. Вып. IV. Санкт-Петербург, 1867. С. 30–31.
- Те саме*: Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. I–XL. Санкт-Петербург, 1867. Вып. 4. С. 30–31.
- Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках // *Сборник Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук*. Том XII, № 1. Санкт-Петербург, 1873. С. 105–107, 117–118, 120–123, 135–136.
- Те саме*: Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках // *Сборник Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук*. Том XII, № 1. Санкт-Петербург, 1874. С. 105–107, 117–118, 120–123, 135–136.
- Те саме*: Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках // *Сборник Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук*. Том XII. Санкт-Петербург, 1875. С. 105–107, 117–118, 120–123, 135–136.
- Те саме*: Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. XLI–LXXX. Санкт-Петербург, 1876. С. 105–107, 117–118, 120–123, 135–136.

- Срезневский И. И. Древние памятники русского письма и языка (XI–XIV веков). Общее повременное обозрение. Второе издание. Санкт-Петербург, 1882. Стлб. 37.
- Срезневский И. И. Славяно-русская палеография XI–XIV веков. Лекции, читанные в императорском С.-Петербургском университете в 1865–1880 гг. Санкт-Петербург, 1885. С. 129.
- Суша А. Тураўскае Евангелле – найдаўнейшыя кніжны помнік Беларусі // Тураўскае Евангелле = Туровское Евангелие = Turaj Gospel. Факсімільнае узнаўленне. Даследаванні. А. А. Суша (агулн. рэд.). Мінск: Нацыянальная бібліятэка Беларусі, 2014. С. 84–108.
Те саме російською мовою: С. 109–133.
Те саме англійською мовою: С. 133–146.
- Суша А. Тураўскае Евангелле – самая старажытная кніга Беларусі // Беларускі гістарычны часопіс. 2015. № 8. С. 22–32.
- Темчин С. Супрасльскі спісак Хронікі Георгія Амартола середыны XVI века і яго антиграф 1494 года // Кнуготыра. 2007. Т. 49. Р. 71.
- Тот И. Х. К изучению графической системы русской редакции старославянского языка // Hungaro-Slavica 1978. VIII Международный съезд славистов. Загреб, 3–9 сентября 1978 г. Будапешт, 1978. С. 374–378, 384–387.
- Тот И. Х. Русская редакция древнеболгарского языка в конце XI – начале XII вв. Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук. Сегед, 1984. URL: https://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/9698/1/1984_h_toth_imre.pdf. С. 18–22, 74–81, 142–147, 178–180, 216–220, 262, 279–281, 303.
- Тот И. Х. Русская редакция древнеболгарского языка в конце XI – начале XII вв. София: Изд. Болгарской АН, 1985. С. 26–30, 82–89, 150–155, 186–188, 220–228, 270, 287–289, 306.
- Тот И. Х., Хоргоши Э., Хорват Г. Туровские листки // Dissertationes Slavicae. Slavistische Mitteilungen. Материалы и сообщения по славяноведению. XIII. Szeged, 1978. С. 181–238.
- Туровское Евангелие одиннадцатого века. I. Краткое известие о Туровском Евангелии. II. Древний текст с современным насупротив, и с отменами по Остромировому Евангелию. Редакция текста и объяснения П. А. Гильтебрандта. Издание книгопродавца-печатника И. Г. Сыркина. Вильна, 1869. С. I–X.
- Туровское Евангелие одиннадцатого века (Издание Виленского учебного округа. СПб. 1868. Литография Бермелева при Археограф. комиссии). Записка И. Н. Соколова // Труды Первого Археологического съезда в Москве 1869, Т. 1. Москва, 1871. С. 111–113.
- Улащик Н. Н. Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода. Москва: Наука, 1973. С. 150.
- Уханова Е. В. Западноевропейские источники в древнерусской книжной культуре XI века и Остромирово Евангелие // Путем орнамента. Исследования по искусству византийского мира. Сборник статей. Москва: Макс-пресс, 2013. С. 212, 223.
- Хоргоши Э. Опыт лексического и текстологического анализа Туровских листов XI века // Годишник на Софийския университет «Св. Климент Охридски». Факультет по славянски филологии. Проблеми на българистиката и славистиката. Т. 1974, 3 (1980). София, 1985. С. 67–74.
- Шакун Н. Туровские Евангелия в литовских библиотечных фондах // Žmogus kalbos erdvėje. Mokslinių straipsnių rinkinys. № 6. Kaunas, 2010. С. 207.
- Шахматов А. А. Курс истории русского языка. (Читан в С.-Петербургском ун-те в 1908–9 у. г.). Ч. I. Санкт-Петербург, 1910–1911. С. 245.

- Шматаў В. Ф. Беларуская кніжная гравюра XVI–XVII стагодзяў. Мінск: Навука і тэхніка, 1984. С. 16–17.
- Шулежкова С. Г. Хрестоматія по старославянскому языку. Тексты. Словарь. Фоноприложение. 2-е изд. Москва: ФЛИНТА; Наука, 2012. С. 134, 136–138.
- Шумейко М. Ф. Археография: курс лекций. Минск: Изд-во БГУ, 2005. С. 170.
- Шумейко М. Ф. Белорусская археография в XIX–XX вв. (Проблемы теории, истории, методики). Минск: БелНИИДАД, 2007. С. 204–205.
- Ягич И. В. Отчет о присуждении Ломоносовской премии за 1883 г. с приложением. С тремя литографическими таблицами // Сборник Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук. 1884. Т. XXXIII. № 2. С. 71–72.
- Ягич И. В. [рец.] Труд В. В. Стасова «Славянский и восточный орнамент» // Вестник изящных искусств, издаваемый при императорской Академии художеств под ред. А. И. Сомова. 1888. Т. 6. Вып. 2. С. 176–177.
- Gribble Ch. E. Medieval Slavic Text. Vol. 1. Old and Middle Russian Texts. Cambridge, Mass., 1973. P. 69–70. [передрук вступу з хрестоматії Н. Карінського].
- Kiparski V. Russische historische Grammatik. Band I. Die Entwicklung des Lautsystems. Heidelberg, 1963. S. 34.
- Lietuvos TSR mokslų akademijos Centrinė biblioteka / sud. A. Ivaškevičius. Vilnius. 1959. P. 25–26.
- Lunt H. G. The orthography of eleventh century Russian manuscripts. Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy in the Faculty of Philosophy Columbia University. New York, 1949. [Authorised facsimile copy made by microfilm xerography in 1976]. P. 145–146.
- Mironowicz A. Życie religijno-kulturowe w eparchii turowskiej do końca XV wieku // Białoruskie zeszyty historyczne / Беларускі гістарычны зборнік. Białystok, 2011. № 35. S. 7.
- Ostapczuk J. Dwie karty ewangeliarza macedońskiego (popa Jowana) (kon. XII – pocz. XIII w.) z Biblioteki Patriarszej w Belgradzie // Полата књигописнага. Polata knigopisnaia. A journal devoted to the study of early slavic books, texts and literatures. 2010. Vol. 38 (лї). P. 77.
- Ostapczuk J. Perykopy liturgiczne okresu po święcie Pięćdziesiąticy w dwu serbskich apostołachewangeliarzach krótkich (Sv-17 i KM-512) // Rocznik teologiczny / Chrześcijańska akademія teologiczna w Warszawie. 2012. R. LIV, z. 1–2. S. 46, 66.
- Ostapczuk J. Edycje Ewangeliarza archangielskiego (1092 r.) na tle wydań innych zabytków piśmiennictwa słowiańskiego // Rocznik Slawistyczny / Revue Slavistique. 2012. T. LXI. S. 72.
- Petrauskienė V. Rusų rankraštinė knyga Lietuvos bibliotekose // Rusų knygos spausdinimo pradžia ir Lietuva. Vilnius: Mintis, 1966. (Bibliotekininkystė ir bibliografija, t. III). P. 45–46.
- Rankraščių rinkiniai: Lietuvos TSR Mokslų akademijos Centrinės bibliotekos XI–XX amžių rankraščių fondų trumpa apžvalga / sud. V. Abramavičius. Vilnius: Laikraščių ir žurnalų I-kla, 1963. P. 60, 62.
- Schnaider L. Ewangeliarz turowski // Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury słowian od czasów najdawniejszych / pod red. W. Kowalenki, G. Labidy, T. Lehra-Splawińskiego. T. 1: A–E. Wrocław; Warszawa; Kraków: Wid-wo PAN, 1961. S. 468.
- Szótár-index az óbolgár nyelv XI–XII. századi orosz másolatú emlékeihez. Словарь-индекс русской редакции древнеболгарского языка конца XI – начала XII в. По материалам Слуцкой Псалтыри, Туровских листков, Евгениевской Псалтыри, Жития Кондрата, Жития Феклы, Минеи Дубровского, Бычковской Псалтыри, Реймского Евангелия, Листка Викторова, Русской части Саввиной книги, Ленинградской минеи. Szeged, 1989. T. 1 [A–И].

- Szótár-index az óbolgár nyelv XI–XII. századi orosz másolatú emlékeihez. Словарь-индекс русской редакции древнеболгарского языка конца XI – начала XII в. По материалам Слуцкой Псалтыри, Туровских листков, Евгениевской Псалтыри, Жития Кондрата, Жития Феклы, Минеи Дубровского, Бычковской Псалтыри, Реймского Евангелия, Листка Викторова, Русской части Саввиной книги, Ленинградской минеи. Szeged, 1992. Т. II [К–0].
- Szótár-index az óbolgár nyelv XI–XII. századi orosz másolatú emlékeihez. Словарь-индекс русской редакции древнеболгарского языка конца XI – начала XII в. По материалам Слуцкой Псалтыри, Туровских листков, Евгениевской Псалтыри, Жития Кондрата, Жития Феклы, Минеи Дубровского, Бычковской Псалтыри, Реймского Евангелия, Листка Викторова, Русской части Саввиной книги, Ленинградской минеи. Szeged, 1993. Т. III/1 [П–С].
- Szótár-index az óbolgár nyelv XI–XII. századi orosz másolatú emlékeihez. Словарь-индекс русской редакции древнеболгарского языка конца XI – начала XII в. По материалам Слуцкой Псалтыри, Туровских листков, Евгениевской Псалтыри, Жития Кондрата, Жития Феклы, Минеи Дубровского, Бычковской Псалтыри, Реймского Евангелия, Листка Викторова, Русской части Саввиной книги, Ленинградской минеи. Szeged, 1995. Т. III/2 [С–У].
- Szótár-index az óbolgár nyelv XI–XII. századi orosz másolatú emlékeihez. Словарь-индекс русской редакции древнеболгарского языка конца XI – начала XII в. Приложение. Тот И. К. Источники. Сегед, 1997. С. 16–20.
- Wierzchowska M. Warstwy cech fonetycznych w «Ewangeliarzu turowskim» z XI wieku na tle problemu jego pochodzenia // Dziedzictwo przeszłości związków językowych, literackich i kulturowych polsko-bałto-wschodniosłowiańskich. T. V: Badania filologiczne. Białystok, 2000. S. 219–228.
- Wondrák W. Kirchenslavische Chrestomathie. Göttingen, 1910. S. 142–143.

Упорядник Вячеслав Корнієнко



ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Людмила Гнатенко – докторка історичних наук, старша наукова співробітниця, старша наукова співробітниця відділу кодикології та кодикографії Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Київ, Україна.

Вячеслав Корнієнко – доктор історичних наук, старший науковий співробітник, заступник генерального директора з наукової роботи Національного заповідника «Софія Київська», Київ, Україна.

Віктор Мойсієнко – доктор філологічних наук, професор Житомирського державного університету імені Івана Франка, член-кореспондент НАН України. Наразі – лейтенант ЗСУ.

Надежда Морозова – докторка гуманітарних наук, головна наукова співробітниця Науково-дослідного центру писемної спадщини Інституту литовської мови, Вільнюс, Литва.

Єжи Остапчук – хабілітований доктор теології, професор, декан Теологічного факультету Християнської теологічної академії у Варшаві, Польща.

Сергеюс Темчинас – хабілітований доктор гуманітарних наук, професор, головний науковий співробітник Науково-дослідного центру писемної спадщини Інституту литовської мови, Вільнюс, Литва.

Поліна Яницька – мистецтвознавиця, провідна археографка відділу зарубіжних джерел з історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Київ, Україна.

ЗМІСТ

ТУРІВСЬКЕ ЄВАНГЕЛІЄ Факсимільне відтворення рукопису	5
СЕРГЕЮС ТЕМЧИНАС МЕТАГРАФОВАНИЙ ТЕКСТ ТУРІВСЬКОГО ЄВАНГЕЛІЯ	33
Вячеслав Корнієнко БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ЛІТОПИС ТУРІВСЬКОГО ЄВАНГЕЛІЯ: нарис и історії виявлення, публікацій та досліджень середньовічної рукописної пам'ятки	45
Надежда Морозова КОДИКОЛОГІЧНИЙ ОПИС ТУРІВСЬКОГО ЄВАНГЕЛІЯ	155
Полина Яницька, Вячеслав Корнієнко ХУДОЖНЄ ОФОРМЛЕННЯ ТУРІВСЬКОГО ЄВАНГЕЛІЯ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ МИСТЕЦТВА РУКОПИСНОЇ КНИГИ КИЄВА ХІ СТОЛІТТЯ	183
Людмила Гнатенко ВУЗЬКИЙ УСТАВ ТУРІВСЬКОГО ЄВАНГЕЛІЯ ХІ СТОЛІТТЯ: нотатки до означення проблеми	213
СЕРГЕЮС ТЕМЧИНАС ХАРАКТЕРИСТИКА ПИСЦЯ ТУРІВСЬКОГО ЄВАНГЕЛІЯ ТА ПЕРЕПИСАНОГО НИМ ТЕКСТУ	229
Віктор Мойсієнко ТУРІВСЬКЕ ЄВАНГЕЛІЄ – ОДНА З НАЙДАВНІШИХ ПАМ'ЯТОК ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ КИЇВСЬКОЇ (РУСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ) РЕДАКЦІЇ	235
Єжи Остапчук ТИПОЛОГІЧНИЙ, ТЕКСТУАЛЬНИЙ ТА ЛІТУРГІЙНИЙ АНАЛІЗ ТУРІВСЬКОГО ЄВАНГЕЛІЯ	253
КНИГИ ПРО КНИГУ: ОСНОВНА БІБЛІОГРАФІЯ ТУРІВСЬКОГО ЄВАНГЕЛІЯ	295
Відомості про авторів	309

**ДЯКУЄМО ВСІМ,
ХТО ДОЛУЧИВСЯ ДО ВИДАВАННЯ КНИГИ:**

ТОВ «КОФКО АГРІ РЕСОРСІЗ УКРАЇНА»
Володимир Осадчук, генеральний директор
Ольга Скрипченко, фінансова директорка

Національний заповідник «СОФІЯ КИЇВСЬКА»
Неля Куковальська, генеральна директорка

БФ «Меценатська Фундація "ОЛОС"»
Тетяна Троян, засновниця фонду
Ігор Осипенко, директор фонду

Благодійний фонд ім. Б. Возницького
Ігор Жук, голова правління

ВАЛЕРІЙ ДЕМА
SigmaBleyzer Investment Group,
Віце-президент / Партнер

Адвокатська приватна компанія «КОНФІДЕНТ»
Юрій Щирба, керівник

ТОВ «ФЕЄРІЯ МАНДРІВ»
Ігор Захаренко, генеральний директор

БФ «АКАДЕМІЧНА ІНІЦІАТИВА»
Сергій Бортник, голова

СГ ТОВ «ЛАСКОВЕЦЬКИЙ БРОВАР»
Іван Грошко, керівник

**ГО «ВОЛИНСЬКЕ БРАТСТВО
СВЯТОГО ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО»**
Сергій Мостенець, голова

Михайло Осипенко



ТУРІВСЬКЕ ЄВАНГЕЛІЄ XI ст.

Видання факсимільного типу
Дослідження

Відповідальні редактори *Людмила Гнатенко, Вячеслав Корнієнко*
Літературний редактор *Анатолій Ляковський*
Обкладинка *Олександр Калмиков*
Верстка, підготовка оригінал-макета *Володимир Гурович*



Видавництво «Горобець»
Вул. Сергія Єсеніна, 24, м. Київ, 03170
Свідоцтво ДК № 2852 від 16.05.2007 р.

Друк і післядрукарські роботи
ТОВ «Майстер книг»

ukrmanuscript.com